PARÁŠARA-MÁDHAVA

(Text, Commentary with English Introduction)

Vol. II PRĀYAŚCHITTAKĀŅDA

Dr. N. P. UNNI

PARĀŚARA-SMŖTI

पराशर-स्मृतिः

PARĀŚARA-SMŖTI

PARĀŚARA-MĀDHAVA

Vol.-II

PRĀYAŚCHITTAKĀŅDA

With the gloss by

MADHAVACHARYYA

Edited with the notes by M. M. CHANDRAKANTA TARKALANKARA

Introduction by N. P. UNNI

ORIENTAL BOOK CENTRE
Delhi (India)

Published:

Oriental Book Centre

5824, New Chandrawal,

(Near Shiv Mandir), Jawahar Nagar,

Delhi-110007

Ph.: 23851294, 65195809

E-mail: newbbc@indiatimes.com

All rights reserved, no part of this Publication may be reproduced in any form or by any means without permission of the Publisher.

Edition: 2007

. ISBN: 81-8315-057-8

Printed By:
Jain Amar Printing Press
Delhi-110007

पराशर-स्मृतिः

श्रीमन्माधवाचार्य्यकृतव्याख्या सहिता

े प्रायश्चित्रकाशु द्वितीयभागात्मिका

महामहोपाध्याय श्रीचन्द्रकान्त तर्कालङ्कार परिशोधिता

भूमिका एन. पी. उन्नी

ओरिएंटल बुक सेन्टर दिल्ली (भारत) प्रकाशक :

ओरिएंटल बुक सेन्टर

5824, न्यू चन्द्रावल, निकट शिव मन्दिर,

जवाहर नगर,

दिल्ली-110007

Ph.: 23851294, 65195809

E-mail: newbbc@indiatimes.com

संस्करण: 2007

ISBN: 81-8315-057-8

मुद्रक : जैन अमर प्रिंटिंग एजेन्सी, दिल्ली

Contents

Vol. I

Introduction:	
(1) The Smṛtri Literature	1-50
(2) Parāśara - The Author	51-53
(3) Mādhava - The Commentator	54-63
(4) Contents of the Smrti	64-99
(5) Vyavahārakāṇḍa	100-122
ACHARAKANDA	
आचार-काण्ड रूप	
प्रथम अध्याय -	1-423
द्वितीय अध्याय -	424-569
तृतीय अध्याय -	569-796
Vol II	
PRĀYAŚCHITTAKŅDA	
प्रायश्चित्तकाशु	
चतुर्थ अध्याय: -	1-49
पञ्चम अध्याय: -	50-60
षष्ठाऽअध्याय: -	61-112
सप्तमोऽध्याय: -	113-151
अष्टमोऽध्याय: -	152-199
नवमोऽध्याय: -	200-237
दशमोऽध्याय: -	238-292
एकादशोऽध्याय: -	293-361
द्वादशोऽध्याय: -	362-538

(ii)

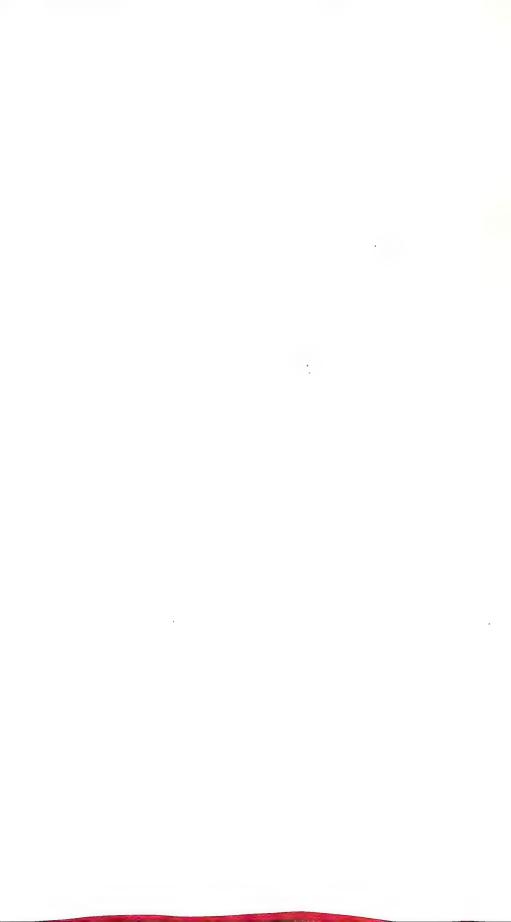
Vol III

व्यवहारकाण्डम्	
अथ व्यवहार: प्रस्तूयते	1-3
अथ तङेदा विरूप्यन्ते	4-8
अथ सभा निरूप्यते	17-28
अथ व्यवहारदर्शनविधि निरूप्यते।	28-36
अथ सेधादिविधि:	37-41
अथ दर्शनोपक्रमः	41-46
अथ चतुष्पाद्व्यवहार: प्रस्तुयते	46-53
अथ उत्तरपादोः निरूप्यते	53-60
अथ क्रियापादः	60-64
अथ साक्षिनिरूपणम्	64-131
अथग्निविधि	131-137
अथ जलविधिः	137-141
अथ विषविधि:	141-146
अथ तण्डुनविधिः	146-147
अथ तप्तमाषविधि:	147-149
अथ धर्म्माधर्म्मविचारविधिः	149-150
अथ क्रमप्राप्तो निर्णयपाद: कथ्यते	150-173
इदानीमाधिनिरूप्यते	173-182
अथधिमोचनम्।	182-185
अथ प्रतिभू:	185-190
अथर्णग्रहणधर्म्माः	190-204
अथ निक्षेपाख्यस्य द्वितीयपदस्यविधिरुच्यते	205-230
अथ र्वतनस्यानपाकम्मरिख्यं विवादपदमुच्यते	231-246
अथ साम्बद्व्यतिमाख्यविवादपदस्य विधि रुच्यते	247-255
अथं क्रीतानुशयः कथ्यते।	255-258
अथ विक्रौयासम्प्रदानम्	258-262

अथ स्वामीपाल विवाद: पदविधि।	262-269
अथ सोमाविवाद: निर्णय।	269-283
अंथ दण्डपारूष्यम्।	283-293
अथ वाक्यपारूष्यम्।	293-297
अथ स्तेयम्	298-307
अथ साहसम्	307-315
अथ स्त्रीसङ्गहणम्	315-325
अथ दायभागाख्यंव्यवहारपदं कथ्यते।	326-388
अथ द्यूतसमाह्वयाख्येविवादपंदे निरूप्येते -	388-396
पराशर माधवस्यशुद्धिपत्रम् - आचार काण्डम्	1
पराशरमाधवस्याकादिक्रमेण विषय सूचि -	1-28
पराशरमाधवोल्लिखतप्रवृक्तृणमकारादिक्रमेण	29
प्रज्ञापनपत्रम् -	
पराशरमाधवोल्लिखतस्मर्कृणमकारादिक्रमेण	30-47
प्रज्ञापनपत्रम् -	
पराशरमाधवोल्लिखतानांदार्शनिकानामकारादिक्रमेण	48
प्रज्ञापनपत्रम्	
पराशरमाधवोल्लिखतनिबन्धकृर्कृणमकारादिक्रमेण	49
प्रज्ञापनपत्रम्	
पराशरमाधवोल्लिखितानाम्प्रवचनानामकारादिक्रमेण	50-52
प्रज्ञापनपत्रम्	
पराशरमाधवोल्लिखितानाम्निर्दिष्टप्रवचनां श्रुतीनां	53-55
प्रज्ञापनपत्रम्	
पराशरमाधवोल्लिखितानाम्निर्दिष्टस्मर्तृकानां स्मृतीनां	56
प्रज्ञापनपत्रम्	
पराशरमाधवोल्लिखितानाम्पुराणानामकारादिक्रमेण	57-60
प्रज्ञापनपत्रम्	
पराशरमाधवोल्लिखितानाम्निर्दिष्टपुराणानामांपुराणसन्दर्भानां	61
प्रज्ञापनपत्रम्	

पराशरमाधवोल्लिखितानाम्इतिहासग्रन्थानां	62-63
प्रज्ञापनपत्रम्	
पराशरमाधवोल्लिखितानाम्श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासातिरिक्त ग्रन्थानां	64
प्रज्ञापन पत्रम्	
प्रराशरमाधवोल्लिखितानाम्दार्शनिक ग्रन्थानां-प्रज्ञापत्रम्	65
पराशरमाधवोल्लिखतानाम्निबन्धग्रन्थानां प्रज्ञापत्रम्	66
शुद्धिपत्रम् - व्यवहारकाण्ड-	1-2
अवतरणिका -	1-11
विषयसूचि – व्यवहार काण्डस्य	1-21
पराशरमाधवोल्लिखितश्रुतीनामकारादिक्रमेण	22
प्रज्ञापनपत्रम् -	
पराशरमाधवोल्लिखितनिर्दिष्टास्मर्तृनामस्मृतीनां	23
प्रज्ञापनपत्रम्	
पराशरमाधवोल्लिखितगीतावाक्यानां	24
प्रज्ञापनपत्रम्	
पराशरमाधवोल्लिखितपुराणनाममकारादिक्रमेण	25
प्रज्ञापनपत्रम्	
पराशरमाधवोल्लिखतिनिर्दिष्टनामपुराणवाचनाना	26
मकारादिक्रमेण-प्रज्ञापनपत्रम्	
पराशरमाधवोल्लिखितेतिहासनाम्नामकारादिक्रमेण	27
प्रज्ञापनपत्रम्	
पराशरमाधवोल्लिखित स्मृर्त्तनाम्नामकारादिक्रमेण	28
शुद्धिपत्रम् – प्रायञ्चित्तकाण्डम्	1-
विषयसूचि - प्रायञ्चित्तकाण्डम्	1-35
पराशरमाधवोल्लिखितपौराणिकानामकारादिक्रमेण	36
प्रज्ञापनपत्रम्	
गराशरमाधवोल्लिखित दार्शनिकानामकारादिक्रमेण	37
ग ज्ञापनपत्रम्	

पराशरमाधवोल्लिखित स्मृतिनिबन्धकृर्त्तणमकारादि क्रमेण-	38
प्रज्ञापनपत्रम्	
पराशरमाधवोल्लिखित वैयाकरण नामकारादिक्रमेण	39
पराशरमाधवोल्लिखतप्रवचनानामकारादिक्रमेण	40
प्रज्ञापनपत्रम्	
पराशरमाधवोल्लिखितनामनुक्तप्रवचनानांनुक्तप्रवचनानां	
पराशरमाधवोल्लिखित श्रुतीनामकारादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम्	41
पराशरमाधवोल्लिखत स्मृतिग्रन्थानामकारादिक्रमेण	42-43
प्रज्ञापनपत्रम्	
पराशरमाधवोल्लिखत नामनिर्दिष्टस्मर्तृकानांस्मृतीनां	44
प्रज्ञापनपत्रम् 🐾	
पराशरमाधवोल्लिखत पुराणनामकारादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम्	45-47
पराशरमाधवोल्लिखित नामनिर्दिष्टपुराणानाम्नांपुराणनाम्यानां	48
प्रज्ञापनपत्रम्	
पराशरमाधवोल्लिखतस्मृतिपुराणितरिक्तानांधर्म्मग्रन्थानामकारादि-	49
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम्	
पराशरमाधवोल्लिखतदर्शनग्रन्थानामकारादिक्रमेण	50
प्रज्ञापनपत्रम्	
पराशरमाधवोल्लिखतस्मृतिनिबन्धनामकारादिक्रमेण	51
प्रज्ञापनपत्रम्	
पराशरमाधवोल्लिखतव्याकरणग्रन्थानामकारादिक्रमेण	52
प्रतापनपत्रम	

पराश्रमाधवः।

प्रायिचनकाग्डम्।

चतुर्चे। च्यायः।

~~~

ॐ नमोगपेपाय नमः।

यं नता कतक्त्याः खुद्धं नमामि गणानमम् ॥
ये। वं नता कतक्त्याः खुद्धं नमामि गणानमम् ॥
ये। इं प्राप्य विवेकतीर्थपदवीमाध्ययतीर्थं परम्
मच्चन् बच्चन-तीर्थ-धङ्गिनपुषः बदृत्ततीर्थं अयम् ।
खक्षामाकखयन् प्रभावखदरीं श्रीभारतीतीर्थतीविद्यातीर्थमुपात्रयम् इदि भन्ने श्रीकष्ठमयादतम् ॥
यत्येकव्रतपासकोदिगुषधीस्त्रार्थी चतुर्व्वदिता
पञ्चस्क्रत्मकती पज्जवदृद्धः सप्ताष्ट्रसर्वेषदः ।
पञ्चस्क्रत्मकत्ती पज्जवदृद्धः सप्ताष्ट्रसर्वेषदः ।
पञ्चस्क्रत्मकत्ता पज्जवदृद्धः सप्ताष्ट्रसर्वेषदः ।
पञ्चमिकसाधरोमवनिधः पुष्पद्गप्रत्ययः
स्वार्क्तिस्योगस्य स्मतिः प्रव्यद्वप्रत्ययः
स्वार्क्तिरसोनस्य स्मतिः प्रव्यद्वप्रत्ययः
स्विर्मस्योगस्य वैद्यन्पतेः स्वीजानिमेगीतिसः ।

प्रत्यम्दृष्टिरहम्भतीमस्वरोरामस्य पुस्तात्ममायदत्तस्य विभोरस्त् कुस्तृदर्मस्त्री तथा माधवः॥
प्रज्ञामूसमसी विवेकमसिसीः सिका वस्तोपङ्चिका
मन्तैः पद्मविता विग्रासिस्ट्या मन्धादिशिः पर्गुषैः।
गक्ष्मा कारिकता यग्रःस्रिभता सिद्धा समुद्यत्कस्ता
सम्माप्ता भवि भाति नीतिस्तिका सर्वोत्तरं माधवम्॥
स्रीमती जननी यस्य स्वतीर्क्षिस्त्रयणः पिता।
सायकोभोगनायस्य मनोवृद्धी सस्तेदरौ ॥
स्रस्त बौधायनं सूचं ग्रास्ता यस्य च याजुकी।
भारदाजं कुसं यस्य सर्वद्धाः स स्व माधवः॥।

य माधवः यकसपुराएखंस्ति।प्रवर्षकः स्वतिसुखमा पराज्ञरः ।
पराज्ञरस्वतिजगदीस्ति।प्रचे
पराज्ञरस्वतिवन्ती प्रवर्णते ॥

श्रीपराग्ररेणाचारकाण्डक्षेणातीतेषाध्याध्यवेण विधिनिवेधी दर्णिती। श्रणेदानीं तदु इत्तननिविष्तपातित्यपरिदारोपाधप्रतिपादकं प्राथश्चित्तकाण्डमारभ्यते। प्रावश्चित्तग्रव्हे क्व्या धोगेन च पापनिवर्त्तनवमं धर्मविग्रेषमाच्छे। प्रावश्चित्तग्रव्होऽवं पापववार्षं नैमित्तिके कर्मविग्रेषे कृदः,—रत्याद्यः प्रव्यदाधिवहोविवश्चकाराद्यः। योगक्षप्तिरसा दर्शितः,—

[•] खोकाविमी व्यवासेन वर्त्तते मु॰ एकके।

[†] स्ट्रितस्थमा । ‡ निवन्यवकाराः,—हवि सु॰ एकवे पाठः ।

"प्राचीनाम तपः प्रोक्तं चिन्तं निख्यउच्यते । तपोनिख्यसंयुक्तं प्रायखित्तं तदुच्यते ॥ प्रायप्रस् समं चित्तं चार्यिता प्रदीयते ।

परिषदा कार्यते यत्तत् प्रायश्चित्तमित स्वतन्"—इति ॥
श्वनुष्ठितेन दाद्यवार्षिकक्तादिनाऽवस्यं पापं निवर्त्तते,—इति
विश्वासोनिश्चयः। तेन संयुक्तं वतानुष्ठानस्त्रस्यं पापं निवर्त्तते,—इति
विश्वासोनिश्चयः। तेन संयुक्तं वतानुष्ठानस्त्रस्यं तपः प्रायश्चित्तम्।
पापिनोऽनुतापिनश्चित्तं व्याकुस्तं सद्यसं भवति, तञ्च परिषदा येन
वतानुष्ठानेन प्रायग्रोऽक्षस्यं समं कार्य्यते, तद्भतं प्रायश्चित्तम्।
चित्तसमीकरणोपपादनं चार्यित्वा प्रदीयते,—इति, वतं चारविता चित्तवैषस्यनिमित्तं पापं प्रदीयते खण्डाते विनास्तते,—
दत्यर्थः। यदा, परिषद्यपविद्यानां सर्व्यां चित्तं यथा समं भवति,
तथा चार्यित्वस्रस्येन विश्वर्यं प्रदीयते विश्वीयते कार्यते
श्वनुष्ठायते,—इत्यर्थः।

श्रवेदं चिन्धते । किसिदं प्रायस्ति निर्ह्णं, उत नैसिसिकं, स्थवा काम्यम् ? इति । स्रव केचिदाञ्चः । "प्रायस्ति रेपेखेनः"— इत्यादिस्तिषु पापचयस्य फस्तिनावगमान् कामसाधिकारान्" काम्यं, यथा वृद्धादिफस्कामस्य कारीर्थ्णादि । श्रव्ये मन्यन्ते । पापं निमित्तीकृत्य विधानासे मित्तिकम् । यथा ग्रहदादं निमित्तीकृत्य प्रवृत्ता चामवतीष्टिः । श्रपरे लाष्टः । श्रकरणे प्रत्यवायदर्शनामित्यं, यथा सन्ध्यावन्दनादि । श्रकरणे प्रत्यवायस्त्र मनुना दर्श्वतः,—

"चरितवामतानित्यं प्रायस्थित्तं विशुद्धये।

[🛎] पानकामस्याधिकारात्,--इति पाठीभवितुं युक्कः।

निन्दीर्षं लचणैर्युक्ताजायम्ते (निन्दृतेनसः"-र्ति । याज्ञवक्कोनापि,-

"प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरतानराः।

प्रायश्चात्तापिनः कष्टाचरकान् यान्ति दाइणान्॥

तामित्रं खेरुणकुष्च महानिरय-प्राच्यकी।

रौरवं कुश्वलं प्रतिम्हत्तिकां कालस्चकम्॥

सञ्चातं लेक्तिदश्च सर्विषं सम्प्रतापनम्*।

महानरककाकोलं सञ्चीवनमहापयम्॥

प्रवीचिमन्धतामित्रं कुश्वीपाकं तथैवच।

प्रसिपचवनं चैव तापनं चैकविंग्रकम्॥

सहापातकजीर्धारैहपपातकजीस्तथा।

प्रसिपायान्यस्रितप्रायश्चित्तानराधमाः—इति।

प्रजोश्यते। नैमित्तिकमेवेदं भवितुमर्शत। निमित्तमेव प्राधा-ग्रेनोपजीश्य सर्व्वप्रायश्चित्तविधानात्। तदुपजीवनं च, "ब्रह्मश्चा दादणाष्ट्रानि"—रत्यादिषु स्पृतिषु विस्पष्टम्। यत्तुं फलम्रवणं, तव्यातेष्टिन्यायेन नैमित्तिकन्वेऽप्यविरुद्धम्(१)। तस्यापि फलस्थ

सस्प्रपातगम्,—इति मु॰ पुस्तके पाठः ।

[†] तथाहि,--इति मु॰ पुत्तके पाठः।

⁽१) यथा हि "वैश्वानरं दादम्कपासं निर्व्वपेत् पुत्रे जाते"—इति पुत्र-जन्म निमित्तीक्रत्य विश्वितायाजातेष्टेर्ने मित्तिकालेऽपि, "यस्मिन् जाते स्तामिष्टं निर्व्वपति पूतस्य स तेजसी सम्नादद्दन्द्रियावी

मनु, नैमिक्तिकानामणकर्षे प्रत्यवायोऽस्ति। तथा, महा-भारतम्,—

> "सर्वक्षेनापि कर्त्तवां श्राद्धं वे राष्ट्रदर्भने । ,श्रकुर्वाणसु तत् श्राद्धं पक्के गौरिव सीदति"—इति।

रह्नविषेष्ठोऽपि,—

"ग्रहणे मंक्रमे वाऽपि न द्वायाद्यदि मानवः। मप्तजन्मनि कुष्ठी खाहुःखभागी च जायते"—इति।

एवं तर्हि, यच जीवनमधिकारिग्रेषणं तिम्नत्यम् । यथा, "याव-व्यीवमग्निहाचं जुड्डवात्"—इति । प्रायश्चित्ते तु न जीवनमधिका-रिविग्रेषणम्, त्रपि त्वन्यदेव विहिताकरणादिनिमित्तमधिकारि-

पशुमान् भवति"—इत्वर्धवादावगतपन्नसंबन्धस्त्रशाविषदः। तथा प्रस्तेऽपि पापं निमित्तीस्तव्य विश्वितस्य प्रायस्त्रितस्य नैमित्तिकत्वे-ऽपि सर्थवादावगतपापस्त्रयरूपपन्नसंबन्धस्त्रभाविषदः। जातेस्रि-न्यायस्, मीमांसादर्शनस्य चतुर्थाच्यायस्य द्वतीयपादे प्रदर्शितः। तस्र वश्वस्याधिकरसम्।

विशेषणम्। तस्रात् नैमिन्तिकं प्रायिश्वत्तम्। तथा च रहस्यतिः प्रायश्वित्तप्रकरणस्थोपक्रमोपसंद्वारयोः नैमिन्तिकलं दर्भयति,—

"नैमित्तिकं धर्मजातं गदतामे निवाधत । विक्तिस्थाननुष्टानात् निन्दितस्थ* निवेवनात् ॥ प्रायस्त्रित्तं यत् क्रियते तत् नैमित्तिकसुच्यते"— दत्युपक्रमः,

"नैमित्तिनं समास्यातं प्रायश्चित्तं समासतः"— दत्युपसंदारश्च। तच्च निमित्तं दुरितापूर्वं, तदुत्पत्तिकारणं याज्ञवस्त्र्येन दर्भितम्,—

"विहितस्थाननुष्ठानासिन्दितस्य च सेवनात्। श्रनियषाचे म्हियाणां नरः पतनस्यक्रित"—इति। मनुनाऽपि,—

"श्रकुर्वन् विश्वितं कर्म निन्दितश्च समायरन्। प्रस्कंश्वेन्द्रियार्थेषु प्राथिश्वक्तीयते नरः"—इति ।

ननु, निन्दितसेवनाङ्गावरूपाहुरितोत्पत्तावपि विश्विता-करणादभावात् कथं दुरितोत्पत्तिः, न श्वभावाङ्गावन्यसम्बद्धानः क्रिक्षिष्टः (१) । अत्र केचिदाङः । सन्धावन्दनादिविश्विताननुष्ठान-

[#] प्रतिविद्ध,--इति स॰ ग्रा॰ सो॰ पुक्तकेषु पाठः।

⁽१) "कुतन्त खलु सोग्येनं स्थादिति होताच वायमसतः सच्चायेत"— इति श्रुत्या (क्षा॰ उ॰ ६ प्र॰) स्थावाद्भावोत्यानिराक्षता,— इवाप सार्वेश्यम् ।

मिंद्रोषाद्यनिधितार रूपा ग्रुड्यिल द्यो तकम्। श्रयमेवार्थः, 'श्रक्यंन् प्रस्थवित'—इस्यनेमा भिधीयते। म लनुष्ठामा भावाङ्कावरूपस्य दुरित-स्थात्पत्ति भिधीयते। स पामिधिकारः प्रायक्षित्तेन मिवर्त्तनीयः,—इति। श्रपरे पुनराष्ठः। 'श्रक्यंन्'—इति सच्छार्थे श्रद्धप्रस्थयः। स्देति दिताकरणं तदेतत् प्रायावीय निषद्धा परण्यन्यदुरिता-पूर्व्यक्कावस्य सिङ्गं (१), तदेव दुरितं प्रायस्थित्तेन, निवर्त्तते,—इति। श्रव्ये सेवं समाद्धते। श्रभावाङ्कावोने तपद्यते,—इति नायमेकान्तः, नार्किकमते प्रायभावस्य कारण्यात्। मीमांसकमते, भाष्टेस्ताव-स्थावाङ्कावोत्यक्तिर भूपणता, योग्यानुपस्र सिस्त स्थावात् प्रमावाङ्कावित्यप्रमितिर्भावरूपाया जननात्। श्राभाकरेस्था भाव-एव नास्थुपणस्यते,

"भावानार्मभावे। हि कयाचित्तु यपेचया"—

द्रायुदीरकात्। तथा च मित, विश्विताकरक्षमिप भावान्तर-मेमेति छला तस्मात् प्रत्यवायखल्पद्यतां का तव हानिः। त्रयोच्येत, प्रस्थवायोगाम दुरितापूर्वं, तद्य छतिभाध्यते मित छत्युद्देश्यं, तथा च विश्विताकरक्ष्य छतिक्पलाभावादपूर्वं अनकलं नास्तीति। नायं दोषः। तस्य सद्यक्ष्य विश्वितप्रतिषिद्धकर्मजन्यापूर्व्वविषयलेन महो-

⁽१) तथाच "बद्धकहित्योः क्रियायाः"—इति याकरअस्तृत्या बद्धकार्थे-इपि शतुरनुशासनादच शतुर्बद्धकार्थत्वमेव म हेत्वर्थत्विमिति भावः । यचैतदुक्कम् । "नित्यानामिक्कया यसाक्षद्धययतिसत्वरा । प्रत्यवाय-कियां तसास्रद्धवर्षे इता भवेत्",—इति ।

चनीयतात् । श्रन्थथोपेचाऽऽचस्याभ्यामक्वतिरूपाश्वां दुरितापूर्वातु-त्यादप्रमङ्गात् । उपेचाजन्यं च दुरितापूर्वं स्कन्दपुराणे दर्शितम्,— "नाभिरचन्ति ये शक्तादीनं चातुरमाश्रितम् ।

श्राक्तें न चानुकम्पन्ते ते वै निर्यगामिनः"-इति।

त्राजस्यजन्यं चापसृत्युनिमित्तं दुरितापूर्वं मनुना प्रदर्शितम्,-

"श्रमभ्यासाच् वेदानामाचारस्य च नद्वनात्।

त्रालसादवदोषाच सत्युर्विपान् जिघांषति"-इति ।

श्रथ, कथिश्च कितः सम्पाद्येत, तर्ह्यचापि विदितोक्षद्यनस्य-णा कृतिरस्त । एवश्च स्रित बह्मनि स्रितिवचनान्यकर्णे प्रत्यवायपराणि स्वारस्थेनार्थवन्ति भविष्यम्ति । ईश्वरवादिनान्तु विद्विताकरणस्था-श्रोक्षद्वनद्भवात् कृतिकृपलं विस्पष्टम् । श्रतएव स्वर्थते,—

"शुतिस्रती ममैवाशे यसे उसङ्घ वर्त्तते ।

त्राज्ञाच्छेदी मम देषी न स भन्नोन वैष्यवः "-इति।

सर्वया विहितमकुर्वतः प्रायश्चित्त निम्तं दुरितापूर्वमस्थेव। निन्दितसेवने निववादं दुरितापूर्वम्। ननु, 'श्वनियहाचे श्रिया-नाम्',—इति पृथगुपादानमयुक्तं,विहिताकरणाचिन्दितसेवनाचान्यस्थ वतीयस्य दुरितहेतारभावात्। मैवम्। श्रस्थोभयात्मक्तेन वतीय-नोपपत्तेः। तथाहि,—

"दन्द्रियार्थेषु गर्बेषु न प्रबच्चेत कामतः"—इति दन्द्रियप्रवक्तेर्निन्दितलं प्रान्दं, खातकत्रतप्रकर्णमध्ये पाठात्

^{*} स मे वधावमे। मतः, -- इति सु॰ पुक्तके पाठः।

प्रवित्रप्रतिषेधवञ्जन्यस्य तच विधेयलेनावगमात् विहितलमार्थिकम् (१) तथा च, त्रनिवहस्थोभयो ज्ञङ्गक्र पलात् हतीयनिमित्तलेन प्रथमुपा-दामम्। तदेवं विहिताकरणादिनिमित्तवसं प्रति चोदनान्नैमित्तिकं प्रायस्थितम्।

नन्, गौतमस्त्रतावस्य काम्यतं प्रतीयते, फलभावाभावानुपजीव्य पूर्वीक्तरपन्नाभ्यां तस्य कर्त्तव्यत्निर्णयात् । तद्दननं च, "उक्कोवर्णधर्मस्वात्रमधर्मस्य । त्रथ स्वस्वयं पुरुषोयाञ्चेन कर्मणा लिप्यते, यथैतद्याच्ययाजनसभस्यभन्नणमनेध्यमेधनं त्रिष्टस्वाक्रिया निषिद्धचेवनिमति। तत्र प्रायस्तितं कुर्यात् न कुर्यात् इति मीमांधते । न
कुर्यादित्याद्धः। न हि कर्म चौयते,—इति । कुर्यादित्यपरे । पुनस्नोमेनेद्वा पुनः स्वनमायान्तीति विद्यायते, वात्यस्नोमेनेद्वा तदित
सर्वं पामानन्तरित ब्रह्मस्त्यां योऽसमेधेन यजते"—इति । श्रयमर्थः।
याच्यं गर्हितमयाच्ययाजनादि, तत्कृतस्य पापस्य निवर्त्तयितुमम्बधनात् तिष्ठस्तये प्रायस्तितं न कर्म्यस्य । न हि इतं कर्म भोगसन्नारेण चपयितं प्रकाते । श्रतएव स्वत्यन्तरम्,—

"नाशुक्तं चीयते कर्म कस्पकेाटिश्यतैरपि। श्रवस्थमनुभोक्तयं छतं कर्म श्रुभाश्रुभम्"—इति।

⁽१) यथा प्रजापितत्रते "नोद्यन्तमादित्यमोद्येत नास्तं यान्तम्"—हतः नानीन्त्रयसङ्ख्योषद्यते "तस्य त्रतम्"—इति तत्तिन कीर्त्तगत्। तथा प्रकृतेऽपि खातकत्रतत्वेन कीर्त्तनात् प्रसिक्तप्रतिषेधसङ्ख्यो षद्यते,—इति भावः। स्तच, मीमांसादर्श्वनस्य चतुर्धाध्यायस्य प्रथमपादे द्वतीयाधिकर्ये भाष्यादौ यक्षम्।

ग्रह्मोऽपि,—

"यथा पृथियां वीजानि रत्नानि निधयोयथा।

एवमातानि कर्माणि तिष्ठनि प्रभवनि च"—इति।

यद्यन्तरेखापि भोगं दुरितलेपः चीयेत, तदा मुक्तलेपोऽपि
चीयेतेत्यतिप्रमङ्गः। तस्मात् प्रायश्चित्तं न कर्त्त्रथमिति पूर्वपिचणश्राद्धः।

कुर्यादेव प्राथश्चित्तमिति प्रामाणिकानां दर्भनम्। ते हि युतिसुदाहरिन, 'पुनकोनेनेष्टा पुनः स्वनमायान्ति'—इति। प्रयास्थयाजनादिभिर्नित्यकर्माधिकाराद्वष्टा ऐकाहिकेनेष्टा स्वनस्थमाधं
कर्ष पुनः प्राप्नुवन्ति तथाधिकियन्ते इति यावत्। 'नाभुकं चौयते
कर्म'—इत्यक्षममायश्चित्तविषयं पुरुतविषयञ्च। तथाच स्रत्यन्तरम्,—

"कदाचित् सुक्ततं कर्म कूटखिमव तिष्ठति। मञ्जमानस्य संसारे यावन्तसादिसुच्यते"—इति।

यदि, 'माभुक्तम्' रित प्रास्त्रमस्द्वीचेन निर्द्धुप्रं प्रवर्त्तेन, तदा पापचयप्रतिपादिकाः धर्माः श्रुतयः स्टलयञ्च कुण्येरन्। तसात्, पापचयाय प्रायञ्चित्तं कर्त्त्रथमिति सिद्धान्ताभिधानात् प्रायञ्चित्तं काष्यं, न तु नैमित्तिकम्,—रित । नैष दोषः। आतेष्टिदृष्टान्तेन दत्तोत्तरतात्। श्रन्यथा, पूर्वीदाद्दतग्रहस्यतिवचनविरोधात्।

ननु, नैमित्तिकले यहणसानस्थेत प्रायश्चित्तसाकरणे दुरिता-कारसुत्वस्थेत, ततस्त्रसापि प्रायश्चित्ताक्तरं, तस्त्रायकरणे दुरिताक्तरं प्रायश्चित्ताक्तरमित्वेवमनवस्था दुरवस्था स्थात्।

चन केचिदाञ्चः। प्रायश्चित्तानि न केवसं वैभित्तिकानि,

किन्तु दुरितचयार्थान्यपि। त्रतएवापसम्यः, नप्रायसित्तानि प्रक्रम्यः, "दोषनिर्धातार्थानि" भवन्तिः,"। त्रनन्तरं, "दोषात् कर्त्तव्यानि" – द्रत्यादः। एवस्र यति, प्रायसित्ताकरणे दोषनिर्धाताभावेन पूर्व्य-सिद्धदेशम्बद्धवसः, — द्रत्येतावन्ताणं, न तु देश्वान्तरसुत्पद्यते, — दति। यदा, प्रच्यानाद्यकरणमिव प्रायसित्ताकरणं निमित्तीद्यत्यः प्रायसित्तान्तरविधानस्यादर्भनात् तिभित्तत्वदुरितान्तरं न कस्य-वितं प्रक्षम्। तस्यात्, नैमित्तिकतेऽपि नानवस्था।

ननु, दोवनिर्घाताऽपि नैकान्तिकः । तथान्ति, दिविधं पापं कामकुतमकामकतं च । तथा च दहस्यतिः,—

"कामाकामकतं तेषां मशापापं दिधा स्वतम्"—इति। तथोरकामकतस्य प्राथिक्तिम निर्धातेऽपि न कामकतस्य सा-ऽस्ति। तथा च मनुः,—

"इयं विद्यद्भिष्ट्ता प्रमाणाकामतोदिजम् । कामता ब्राष्ट्राणवधे निष्कृतिर्ग विधीयते"—इति । बौधायनेऽपि,—

> "यमत्या त्राष्ट्राणं सता दुष्टोभवति धर्मतः । स्वयोगिष्कृतिं तस्य वदम्यमतिपूर्वेषे ॥ मतिपूर्णे सते तस्मिन् निष्कृतिर्ने।पसभ्यते"—सति ।

भायं दोषः । दादभाष्ट्रादिना निष्कृत्यभावेऽपि स्रगुपतना दिना तसस्रवात् । तथा च सार्थते ।

^{* &#}x27;निर्घात'—इत्यत्र 'निर्घात'—इति पाठो वक्कीयगुक्तकेषु प्रायः।

तिव्रवर्ष्यदुरितामारं,—इति सु॰।

² [†] सुरुषसरं,—इति सु॰।

"यः कामतानरः कुर्यान्यहापापं कथञ्चन । न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा स्म्वग्निपतनादृते"—इति ।

श्रातातपोऽपि,—"श्रकामक्षते प्रायिश्वत्तं, कामकारक्षते वात्मा-ममवसादयेत्"—इति । श्रतः प्रायश्चित्तेन दोषनिर्घातोनानेका-निकः । तस्माचिर्द्यन्तयदोषास्यनिमित्तवानच प्रायश्चित्तेऽधिकि-यते,—इति सिद्धम् ।

[🏶] नामैकान्तिकः,—इति पाठान्तरम्।

[†] षावकीर्यंकरयोघु,—इत्यधिकं प्रा॰ पु॰।

[🛊] त्रस्र्ममनं खुषामनं,—इति सु०।

[§] गोचनाया,—इति सु॰।

याउत्तमवर्णयाः कुमार्य्यारजखलायाः प्रर्णागतायाः प्रवृत्तिता-यानिचिप्तायासः

"श्रनुपातिकवस्त्रेते अशापापातिकने।यथा"—इति । अनुरिष,—

> "गोवधाऽयाच्यसंयाच्यं पार्दार्य्यात्मविक्रयः। ग्रमाद्यपिद्वायागः स्वाधायाम्योः सुतस्य च ॥ परिवित्तिताऽनुजेन परिवेदनमेवच । तयोद्गिञ्च कन्यायास्तयोरेवच याजनम्॥ कन्यायादूषणं चैव वार्भुषिलं व्रतच्युतिः। तटाकारामदाराणामपत्यस च विकयः॥ बात्यता वान्धवत्यागोधत्याऽध्यापनमेवच । धताश्वाधयनादानमपष्णानास् विकयः॥ सर्व्याकारे व्यधीकारोमहायम्ब्रप्रवर्त्तनम् । रिंगीवधीनां ख्याजीवाऽभिचारोमूखकर्म च'॥ द्रस्वार्थसम्बद्धानां द्रमाणायवपातनम्। श्रात्मार्थश्च क्रियाऽऽरक्शोनिन्दितास्रादनं तथा॥ श्वनादिताग्निता स्तैन्यम्हणानां चानपिक्रया। श्रमकाकाधिगमनं कौशीसवस्य प जिया ॥ धान्यकुष्यपश्रुक्षेयं मद्यपस्ती निषेवणम् । खीग्रह्रविट्चनवधोनास्तिकाद्योपपातकम् ॥

७ श्रास्था,—हति सु०।

बाह्यणसर्जः स्वताः प्रातिर प्रेयमद्योः ।
जैक्ष्यं पुंसि च मैचुन्यं जातिभंग्रकरं स्वतम् ॥
स्वराखोद्रस्रगेभानामजाविकस्थस्या ।
सद्वरीकरणं घेयं मीनादिमहिषस्य च ॥
निन्दितेभ्योधनादानं वाण्च्यं युद्रचेवनम् ।
प्रपाचीकरणं घेयमस्यस्य च भाषणम् ॥
इभिकीटवयाद्याः मद्यानुगतभोजनम् ।
पत्नीधः कुसुमस्तेयमधेर्यं च मस्रावहम्"—इति ।
जातुकर्ष्योऽपि,—

"स्कन्दितं व्रतिना रेते।येन स्थात् ब्रह्मचारिका। कामते।ऽकामतः प्राइरवकीर्कति तं वुधाः"—इति।

श्विष्ठां सर्वे प्रकीर्षकप्रब्दवाच्यम् । तथा च विष्णुः। "यदनुक्तं तत्प्रकीर्षकम्"—रति । तचायमाचार्ष्यं रदं प्रायस्मित्तवाष्ठं
प्रकीर्षकैरपक्षम्य महापातकातिपातकैरपसिश्चहीर्षति । पूर्वाध्यायावसाने श्राप्रौचप्रसङ्गेन हीनवर्षप्रवानुगमनं प्रकीर्षकरूपमनूद्य
प्रायस्मित्तोपवर्षनेन प्रकीर्षकर्येव बुद्धिस्थलात् । श्रचोद्वन्थनस्तानुगमनाग्निदानादेस्तप्रहच्चं प्रायस्मितं विधिस्मुस्तदनुगमनादिकं
निन्दत्यमादाबुद्दन्थनमरणस्थातिकद्यलं प्रतिजानीते.—

श्वतिमानाद्तिकोधात् सेहादा यदि वा भयात्। उद्यभीयात् स्त्री पुमान् वा गतिरेषा विधीयते ॥१॥

^{*} सता,—हत्यादर्शपुस्रकेषु।

माह्मार्खाद्यधिवेपादिष्या मानद्दानिर्तिमानः । पुषमिनादिष्यीषप्रतिकूलेषु मत्त्वपराधात्यतमपराम्यः कियमाणो
वेगाविष्टोमद्दान् कापोऽतिकोधः । खेद्दभययोरप्यतिग्रब्दोऽनुषद्यनीयः । श्रन्यथा मुमूर्षाऽनुपपत्तेः । श्रतिखेद्दश्य मुमूर्षाद्वेतुतं द्रोणापार्यदग्ररथादौ प्रसिद्धम्, श्रतिभयस्य नापराधिनि सत्यादौ ।
निमित्तवेषस्थेऽपि दुर्भरणतं समम्,—इति दर्शयितुमनेकनिमित्तोपन्यापः । किञ्चित् स्त्रियं प्रत्येव निषद्धते । तद्यथा । धर्मेऽखातन्त्यम् ।
"श्रखतन्त्रा धर्मे स्त्री"—इति गोतमस्ररणात् । किञ्चित् पुरुषं प्रत्येव
निषद्धते । तद्यथा ।

"योऽनधीत्य दिवेविदान् श्रन्यत्र कुरूते श्रमम्। स जीवचेव श्रद्रलमाग्रु गच्छति सान्वयः"—दति।

उद्दर्भनन् दयोस्त् स्म् , — इति विवचया, स्त्री प्रमान् वा, — इत्युक्तम्। गतिरिति नरकप्राप्तिः। एषा समनन्तरस्रोकेन वच्यमाणा विधीयते आप्यते। प्रतिज्ञातां गतिं दर्भयति, —

> पूर्यश्रोखितसम्पूर्णे त्वन्धे तमिस मज्जिति । षष्टीर्वर्षसदसाखि नर्वं प्रतिपद्यते ॥ २॥

श्रमं तमसीवनरकविशेषः। 'तामिश्रमत्यतामिश्रम्'-इति श्रुदा-श्रम्ति । तीव्रवाभिचक्रये षष्टीरित्यत्यन्तसंयोगे दितीया । श्रस्तेद-मितकष्टलसुद्वत्यनमरणस्य, किन्ततः ? दत्याशङ्क्य फस्तितं दर्शयन्

[#] प्रतिचा,—इत्यधिकं मु०।

[🕇] षष्ठि वषसङ्भाषि,—हति वङ्गीयग्रस्तकेषु प्रायः।

विधित्यितस्य प्रायश्चित्तस्य निभित्तश्च सन्धावयनाशौरादीन् प्रति-वेधति,—

नाशीचं नादकं नामिं नाश्रुपातं च कारयेत्।

उदक्खुदकदानं, श्रियिसियदानम्। श्रश्रुपातं चेति चकारेण यववहनादिकं समुचिनाति। कारयेत् कुर्यादित्वर्णः। ब्रह्मपुराणे-ऽपि,—"ग्रत्वसुद्वस्थनं जलम्"—दत्याचनुकस्य, "पिततासे प्रकौ-र्निताः"—दत्यभिधायानन्तरमिदसुक्तम्,—

"पतितानां न दाइः खानान्येष्टिनी खिषञ्चयः ।

न चाशुपातः पिण्डोवा कार्य्यं श्राद्धादिकं कचित्"—इति । णातानपाऽपि,—

"दृद्धः ग्रोचस्त्रतेर्श्वपः प्रत्यास्वातिभवक्षियः । भात्मानं घातयेद्यस्त सम्यम्यनग्रनादिभिः॥ तस्य चिराचमाग्रोचं दितीये वस्त्रिस्ययः। हतीये द्धदकं कवा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत्"—इति ।

* [पत्र याज्ञवसक्यः,—

"पाषण्ड्यनाश्रिताः खेनाभर्त्रभ्रः कामगादिकाः । सुराष्यश्रात्मत्यागिन्योनाग्रौचोदकभाजनाः"—इति । ब्रह्मपुराणे,—

"ग्रहिन्दं प्रिनखिचासविषवक्रिस्तिया जसैः।

 ^[ ] यतिष्ठान्तर्गतायस्योयुद्रितातिरिक्कपुस्तकेषु नास्ति । नाय-तीव सम्ततः । चन्यत्र ब्रह्मपुराखवचनतात्पर्यस्य पूर्वभेव दिर्भातत्वात् इष् पुनस्तदुपन्यासस्यानावस्थकत्वात् ।

सुदूरात् परिचर्त्तवः कुर्वन् की डां स्टतसु यः। नागानां विपियं कुर्वन् दम्धञ्चाष्यय विद्युता ॥ निग्रहीतश्व योराज्ञा चोरदोषेण कुचचित्। परदारान् हरनाश्च रोवात्तत्पतिभिर्हताः॥ श्रममानैश्व मङ्गीर्णेश्वण्डालारीश्व विग्रहम् । छला तैर्निहतासदचण्डालादीन् समाश्रिताः॥ कोधात प्रायं विषं विहः ग्रस्तसुद्भनं जलस् । गिरिवृत्तप्रपातञ्च ये कुर्व्वान्ति नराधमाः॥ क्सीदजीविनोयेऽपि ये चालङ्कारवर्ष्णिताः। मुखेभगाञ्च ये केचित् क्षीवप्रायानपुंसकाः॥ ब्रह्मदण्डहता ये च ये चैव ब्राह्मणैईता:। महापातिकनो ये च पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः॥ पतितानां न दारः खान्नानचे हिना खिमञ्जयः। न चात्र्पातः पिण्डोवा कार्य्यं श्राद्धादिकं कचित्॥ एतानि पतितानान्तु यः करोति विमोस्तिः। तप्रक्रकृदयेनेव तस्य ग्राद्धिनं चान्यया"॥

विष्णुपुराणे,-

"भार्यापुत्रविहीनाश्च द्यग्निसंस्कारविर्ज्ञताः॥ पविणः प्रेतरूपेण द्यन्तरिचे प्रसम्बताः। श्रियाना सगुपातेन द्युद्धसेन जलेन वा॥ दिन्तिभः ग्रहिन्निर्व्वाऽपि विषेण गरलेन वा। चोरान्यजातिचण्डालैरणे वाऽपि हताश्च ये॥ 3 श्राद्धकर्मविद्यीनाञ्च लुप्तपिण्डोटकक्रियाः
तेषासुद्धरणार्थाय प्रायश्चित्तं विधीयते"—इति ॥
श्रापरार्की,—

"म्हगभचेरणे चैव दावाग्नौ प्रइतं यदि । शुलेऽपर्द्धं कवन्धस्य मर्णं पापकर्मणाम् ॥ षृष्टक्वेदं समादाय पुनः संस्कारमाचरेत्। विद्यदग्निपय:पन्याचण्डालबाह्मणैईत: ॥ दंष्ट्रिभ्यञ्च पश्चभ्यञ्च मर्णं पापकर्षणाम् । त्रातमानं घातयेद्यस् विषाग्निजनवस्येनैः॥ तख पापविष्ठाह्यथं प्राजापत्यवयं चरेत्। एकदिनिचतुःपञ्चषङ्बं पर्य्यवस्यति ॥ एतत्संवत्सराद्धें प्रायस्चित्तं विधीयते। वएसायात् दिग्णं प्रोक्तं विमासात् विग्णं भवेत्॥ चतुर्गुणं चिपचे तु सधः पञ्चगुणं भवेत् । चण्डाखाकुदकात् मर्पाद्बाह्मणादे युतादपि॥ दंष्ट्रिभ्यस पश्चभ्यस मरणं पापकर्मणाम्। **उदकं पिष्डदानञ्च** प्रेतेभ्योचत् प्रदीयते ॥ नै।पतिष्ठति तत् सर्व्यमन्तरिचे विनश्वति । ब्राह्मणेन बधे याग्रे चण्डालस्य करेण वा॥ श्रात्मनाभः सनिर्घाते स्ट्रवहाश्येत् दिजम् । असाखीन रहीता तु विप्राणासनुप्रासनात्॥ चीरप्रचामनं कला पुनः संस्कारमाचरेत्।

यदि कसित् प्रमादेन विधेताग्युदकादिभिः॥
तस्याग्रीणं विधातयं कर्त्तया चोदकित्रया।
चण्डासाग्रमित्रस्वाचिदं प्रिय्द्रश्चामुदे क्षुभिः॥
रचाम्यविषविषय स्तामामात्यघातिनाम्।
नारायणविषः कार्योदुर्भरणेन स्तस्य च॥
जीवतोयद्भतं प्रोक्तं स्ते तद्दिगुणं भवेत्।
प्रस्थिनि चिगुणं प्रोक्तं पालाग्रे तु चतुर्गुणम्"—इति।
इदानीं दुर्स्तामां वद्यनादौ प्रायस्थितं विद्धाति,—

वाढाराऽग्निप्रदातारः पाशच्छेदकरास्तथा ॥३॥ तप्तक्रच्छेण भुद्धन्तीत्वेवमाइ प्रजापतिः।

तथाप्रव्देनाप्रौचोदकदानादिकं घमुं चिनोति । तप्तक्षक्रूलचणं वच्यते । यत्तु ब्रह्मपुराणेऽभिद्दितम्,—

"एतानि पिततानान्तु यः करोति विमाहितः।

तप्तक्षक्कद्वयेनेव तन्य ग्राह्मिनं चान्यया"—इति ।

एतानि दाहादीनि, तेषां तच प्रकृतलात्। तस्कामकारविषयम्।

"विहितं यदकामानां कामान्तु दिगुणं भवेत्"—इति

स्ररणात्। यद्य वृहस्यतिनेक्तम्,—

"विषोदन्धनप्रस्तेष् यस्तात्मानं प्रमापयेत्। स्रतोसेथेन लेप्तयोनान्यं संस्कारमर्हति॥

शस्त्राचैः,—इति सु॰।

^{ां} नायं,---इति सु॰।

पाजकिता तु चस्तस्य वोडा वाऽधिप्रद्याया। सोऽतिकक्ष्रेण गुद्धीत् तु पिष्डदोना गराधमः"—इति। यद्य चसेनोक्तम्,—

"गोबाद्यण्डतं दग्धा स्तसुद्धभोन च।
पाप्राञ्किला तथा तख कच्छं पान्तपनं चरेत्"—इति।
तदुभयमग्रक्तविषयम्, देशकाखवयःशकादीनां प्रायश्चित्ततारतम्यहेत्लात्। तथाच व्याप्रः,—

"देशं कालं वयः शक्तं ञ्चानं नुद्धिकां तथा। अनुद्धिकतमध्यायं ञ्चाला निष्क्रयणं वदेत्"—इति।

प्रकादितारतम्बद्धिमित्ततारतम्बमिप प्राविश्वत्ततारतम्बकार-षम् । त्रतएव प्रजापतिः, स्वर्णाद्यस्मिमित्ते स्वस्यं प्राविश्वत्तमाह,—

> "तच्छवं" केवलं खृद्धा पातथिलाऽश्रु वा तथा। एकराचं तु नाश्रीयात् चिराषं नुद्धिपूर्वके "-- रिता।

एवं निमित्तस्यस्ते प्रायश्चित्तस्यस्तम् । जतएवाणेषाः प्रेत-कियाः सुर्व्यतोऽधिकं प्रायश्चित्तमाच् वश्विष्ठः,—

> "च चातात्वागिनां कुर्यात् खेचात् प्रेतकियां दिजः। च तप्रक्षकृषितं उरेचान्द्रायणं वतम्"—इति ।

प्रजापतिग्रहणसुमार्थे बुद्धिदार्द्धार्थम् । ततोविरोधिवस्नानां विषयस्वस्था द्रष्टस्येत्वृत्तं भवति । या सासाभिः प्रदर्शिता । सद्दर्भनन्थायं गीसतादिन्वतिदिश्रति,

[#] वहाँव,-इति च॰ ग्रा॰।

[†] बुडिपूर्वकम्,—इति ज्ञा॰।

गे। भिर्दतं तथादवं ब्राह्मणेन तु घातितस्॥ ४॥ संस्पृत्रन्ति तु ये विष्ठा वेद्वारखाग्निहास थे । अन्येऽपि । वाऽनुगन्तारः पात्रच्छेदकराख ये॥५॥ तप्तक्षक्रेण सुवास्ते कुर्युक्रीह्मणभाजनम् । अनदुत्सिहतां गां च दसुविष्ठाय दक्षिणाम् ॥६॥

पानातिवाया गोभिः कीड्ण् यदि स्तलदानीसेतद्द्रष्टयं,
प्रामादिकमरणे पातित्याभावात्। एतचाग्रीचप्रकरणेऽस्नाभिक्पवर्णितम्। पूर्व्योद्धन्धनिवये तप्तक्षक्रमाचसुक्तं, दस् तु माद्यक्भोजनादिकमधिकसुच्यते,—दति नाग्रद्धनीयं, परकर्दकोद्धन्धनस्थाच विविचितलात्। गोस्तन्नाद्यणस्तयोर्मध्ये पाठात्। न च परकर्दकोद्धने प्रायस्चित्तास्पतिति वाच्यं परकर्दकोद्धन्धनप्रसितं
स्थाला प्रकृतस्थाततायिनेऽच विविचितलात्। गोसिधुनद्धिणां
स्थानीऽपास्। "भात्मघातुकस्पर्यनदस्वन्यस्तेषु तप्तकस्त्रं स्रदेत्।
स्थानी दिष्णा माद्यविषु"—दति। तप्तकस्त्रस्यक्रम्साक्षाचिः,—

"श्वरसुष्णं पिवेदारि श्वरसुष्णं पयः पिवेत्। श्वरसुष्णं पिवेत् सर्पिवायुभचे। दिस्वस्यम् ॥ षद्पसं तु पिवेदसास्तिपस्तन्तु पथः पिवेत्। पस्तकोकं पिवेत् सर्पिस्तप्तस्त्रं विधीयते"—दिति।

वायुभचणसुपवायः । तप्तग्रब्देन ग्रीतस्त्रक्रोत्यावस्थते । तत्त्व-रूपस्य यमेनोक्तम्,--

[े] वो दार्वाधिदाञ्चाः,—इति सु॰ ।

र् खबे ये, - इति सु॰।

"श्राहमुर्ण पिनेदकाः श्राहमुर्ण घतं पिनेत्। श्राहमुर्ण पयः पीता वायुभन्नः परं श्राहम्॥ तप्तकन्त्रं विजानीयात् श्रीतैः श्रीतसुदाइतम्"—इति । यम् याञ्चवक्कोनाक्तम्,—

"तप्तचीर हता ब्रुवा से मैं कं प्रत्य हं पिवेत्। एकराचोपवा सञ्जा क्ष्मु उदा दतः"— दति ।

तत् तप्तक्ष्म्स्यावान्तरभेद्विवचयोपपद्यते । यथा, सान्तपनं महासान्तपनं,—द्दित दैविधं, तथा तप्तक्षम् महातप्तक्ष्म्भिति दैविधं द्रष्टयम् । पस्त्रप्रदेन सुवर्णचतुष्टयमु चति । "पसं सुवर्ण-स्वारः"—द्दित याञ्चवस्क्यवचनात् । उत्तं च,—

"पञ्चगुज्जाऽत्मकोमाषोनिष्कोमासाष्टनिर्धितः। दग्रनिष्कात्मकं प्रोक्तं पज्ञमानं बुधैः सदा"—इति।

एतादृष्टे: पर्के: षड्भिः सिसतमधः पिवेत् । पतितसंसर्गप्राय-स्वित्तं विधातं तत्संसर्गस्य निन्दितलं दर्भयति,

> या वै समाचरेदिप्रः "पिततादिश्वकामतः। पञ्चाइं वा दशाइं वा दादशाइमथापिवा॥०॥ मासाई मासमेकं वा मासहयमथापिवा। श्रब्दाईमब्दमेकं वा तदूई चैव तत्समः॥८॥

श्रान, विमयहणं चित्रयादेर्पलचणं, मनुष्यमाचस्थं तत्संसर्गस्थ निन्दितनात्। तथाच मनुः,—

योत्रै सन्नाचरेदिपः,—इति पाठान्तरम् । संसर्गमाचरेदिपः,-इति मु०।
 मनुष्यमाने,—इति मु०।

"यो येन पतितेनेषां संसर्गं याति मानवः। स तस्यैव व्रतं कुर्यात् तत्संसर्गविष्ठाद्भये"—इति । समाचरणं* सह यानासनादि । तथा च काखः,-"त्रुामनाच्छयनाद्यानात् संलापात् सहभोजनात् । संक्रमन्ती इ पापानि तैलविन्दुरिवास्थि ॥ संवत्सरेण पतित पतितेन सहाचरन्। यानासनादिभि नित्य मित्या इर्बद्धावादिनः"-इति । याजनादौ तु सद्यः पति। तथाच बौधायनः,-"संवत्सरेण पति पतितेन यहाचरन्। याजनाध्यापनाद्यौनात् १ सद्योन ग्रयनादि भिः"—इति । वृद्दस्पतिरपि बद्धविधं समाचर्णं निवेधति,--"एकप्रयाऽऽसनं पङ्कि भाष्डं पत्त्रज्ञसित्रणस् । जायनाध्यापने योनिस्तयाच सह भोजनम् ॥ नवधा सङ्गरः प्रोक्तो न कर्त्तचोऽधमैः सह"-इति। देवसोऽपि,-

"मंजापस्पर्भानिश्वामात् मह प्रय्याऽऽमनाप्रनात्। याजनाध्यापनाद्यानात्पापं मंज्ञमते नृणाम्"—इति॥

[•] सन्चाचरगं,-इति सु॰।

[†] यानासनानावादि,-इति सु॰।

[‡] यानाभागाभने,—इति मु॰।

[§] याजनाध्यापनादीस्तु,—इति सु॰। खध्यापनस्याने सर्व्वचाध्ययनपाठः, भा॰ पु॰।

1

एतच पूर्वसिन् युगे, श्रच तु मूलवचनोक्तं द्रष्टव्यम् । वानादेर्वच्छ-माणलात् धंषर्गञ्चाच याजनादिर्घाद्याः । पतितादिष्वित्यादिशब्देन तत्पुचादयो य्ह्यन्ते । "पतितात्पन्नः पतिता भवति"—इति विधिष्ठेन तिजन्दनात् । विधित्मितस्य प्रायस्वित्तस्यान्यलं ज्ञायपितुमकामत-इत्युक्तम् । कामतः धंषर्गे तु विशेषः स्रत्यन्तरेऽभिष्ठितः,—

> "पश्चाहे तु चरेत्वकुं द्याहे तप्तककुतम् । पराकस्तर्द्वमाचे स्वान्ताचे चान्द्रायणं चरेत्॥ मायचये तु कुर्नीत कक्कं चान्द्रायणोक्तरम् । घाएमायिके तु संघर्गे कक्कं तब्दार्द्वमाचरेत्। संघर्गे चान्दिके कुर्यादब्दं चान्द्रायणोक्तरम्"—इति।

पृथक्ष्यग्यवस्थितप्रायसिक्तविधिस्यया पद्माहाद्यनेकपचोपन्या-सः। तदूर्द्वचैव तस्यमः,—इत्यिभिधानात् पूर्वच तस्यान्याभावेऽपि ततोऽर्वाचीनं पापं काखतारतन्येन भवति,—इत्यवगन्यते। यः यमाचरेत्, स पापी भवति,—इत्याखाद्य्य निन्दा योजनीया। इदानीं काखतारतन्येन पूर्व्वाक्तेव्यष्टसु पचेषु यथाक्रमं प्रायस्विक्तं विद्धाति,

विराचं प्रथमे पश्चे दितीये क्षक्रमाचरेत्।
ततीये चैव पश्चे तु क्षक्रं सान्तपनं चरेत्॥८॥
ततुर्थे दश्वराचं स्थात्पराकः पच्चमे मतः।
कुर्याचान्द्रायणं षष्ठे सप्तमे त्वैन्दवदयम्॥ १०॥

^{* &#}x27;स्तच'—इत्वारभ्य, 'ग्राष्ट्यः'—इत्वेतदन्तं न वृध्यते वङ्गीवपुक्षकेष प्रायः।

शुद्धर्यमष्टमे चैव वएसासान् क्रक्रमाचरेत्। पक्षसङ्खाप्रमागेन सुवर्णान्यपि दक्षिणा ॥११॥

प्रथमः पदः पञ्चाहसंसर्गः, तच चिराजमंज्ञकं क्रक्कमाचरेत्। चिराजक्क्रोनाम चिराजोपवासः। तथाच विष्णुः। "श्रथ क्रक्क्राणि भवित त्यहं नाश्रीयात्"—इति । दितीयपचोदग्राहसंसर्गः, तच प्राजापत्यमाचरेत्। न च मूलवचने प्राजापत्याखः क्रक्क्रविश्रेषोन श्रूयते.—इति ग्रद्धनीयम् । स्टितिश्रास्त्रेषु निरूपपदस्य क्रक्क्र्याब्दस्य प्राजापत्यएव प्राचुर्येण प्रयोगात्। "क्रक्क्रिमिति प्राजापत्यम्"—इति देवलस्मरणाच । प्राजापत्यस्वरूपं मनुराह,—

"त्यहं प्रातस्त्राहं साथं त्यहमद्यादयाचितम् । त्यहं परन्तु नाक्षीयात् प्राजापत्यं चरन् दिजः" *—दति । तृतीयपचोदादणाहसंसर्गः, तत्र सान्तपनं क्षच्क्रमाचरेत्। सान्त-पनं चतुर्व्विधं, दिरातं सप्तरात्रं पञ्चदणरात्रसेकविणितिरात्रं चेति । तत्र दिरात्रसप्तरात्रयोः खक्ष्यमाह याज्ञवल्क्यः,—

"गोमूत्रं गोमयं चौरं दिध विषे: कुशोदकम् । जग्धा परेऽक्रुतपवसेत् झच्छं सान्तपनं चरन् ॥ प्रयक् श्रान्तपनद्रयोः षडहः से।पवासकः । सप्ताहेन तु कच्छोऽयं महाश्रान्तपनः स्टतः" †—इति । यसेन पञ्चदशाहसाधो सहाश्रान्तपने।ऽभिहितः,—

^{*} तदुचते, — इति सु॰ । † सञ्चाणान्तपनं सरतम्, — इति णा॰ ।

"यहं पितेन् गौमूर्न व्यहं वे गौमयं पितेत्। व्यहं दिघ व्यहं चीरं व्यहं सर्पिस्ततः प्रकृषिः॥ महाप्रान्तपनं ह्येतत् सर्वपापप्रनाप्रनम्"—इति॥ आवालेग ' लेकविंग्रतिराचनिर्वर्त्या महाप्रान्तपनोऽभिहितः,— "षषामेकैकनेतेषां चिराचसुपयोजयेत्। व्यहं चोपवचेदन्ते महाप्रान्तपनं विदः"—इति।

एतेषां मध्ये न तावद्च दिराचं यहीतुं प्रकां, तस्य दितीय-पर्चोक्तात् प्राजापत्यात् न्यूनलात्। नापि पश्चद्यराचैकविंग्रतिराच-योर्यहणं, तयोश्चतुर्थपचोक्तद्यराचोपवासाद्धिकलात्। तस्मात्, सप्त-राचं परिण्रिय्यते। न च तस्य द्वाद्याहसाध्यात् प्राजापत्याद्दी-चौनलं ग्रद्धनीयं, प्राजापत्ये हि चिव्येव दिनेव्वग्रनवर्जनमच तु सप्तेव्यपि दिनेव्यग्रनवर्जनम्, श्रतोऽधिकलात्। एवसेव द्वतीयपचे प्रायस्थित्तम्। श्रद्धमायसंपर्गः चतुर्थपचः। तच द्र्यराचोपवासमा-चरेत्। यद्ययचोपवसेदिति न श्रुतं, तथापि वच्यमाणपराककच्छ्र-साहचर्थात्तसभ्यते। साससंसर्गः पञ्चमपचः। तच पराकः कच्छ्रः कर्त्तव्यतेन सम्रतः। पराकस्तक्यं दर्शयति मनुः,—

> "यतात्मनोऽप्रमत्तस्य दाद्धाहमभोजनम्। पराकोनाम क्रक्कोऽयं सर्वपापप्रणामनः"—इति ॥

मासदयसंसर्गः षष्ठपचः। तच चान्द्राथणं सुर्य्यात् । चान्द्राथण-षचणं स्वयमेवोत्तर्च वच्यति । षण्माससंसर्गः सप्तमपचः । तचैन्द-

^{*} शावालिना, - इति स्व।

वदय कुर्यात्। ऐन्दवं चान्द्रायणं, इन्दुविद्धिच्चामोपेतवात्। किञ्चि-दूनसंवखरसंसर्गेऽष्टसपचः। यद्यपि किञ्चिदूनवं न श्रुत, तथापि सम्पूर्णसंवखरसंसर्गस पातित्यहेतुलात् किञ्चिदूनवं कल्यते। तच पातित्यहेतुलं याञ्चवस्कोन दर्शितम्,—

"संवत्सरेण पति पतितेन समाचरन्"-इति ।

तवाहमें पर्चे षएसासान् क्रच्कुमाचरेत्। षएसासानित्यत्यन्तसंयोगे दितीयया क्रच्कुनैरन्तर्थं विविचतम्। तथा च स्रति षट्सु मासेषु प्राजापत्यक्रच्काः पञ्चद्य सम्पद्यन्ते। ग्रुड्यर्थमिति सर्वेषु वाक्येय-नुषच्यते। सर्वेष्वेतेषु पचेषु ययोक्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठाय तदङ्गलेल दिखणा दातया। तच, पञ्चराचसंसर्गे प्रथमपचे सुवर्णमेकं, दश-राचसंसर्गे दितीयपचे सुवर्णदयं, एविमतरेखिप पचेष्ववगन्तव्यम्।

दत्यं पिततसंसर्गं प्रकीर्णके निमित्तानुसारेण प्रायश्चित्ततारतग्यं गुत्पादितम् । ददानीमनयैव दिग्रा निमित्तानुसारेण प्रायश्चित्त-सुन्नेतं प्रकामिति इदि निधाय चतुत्तातेत्यारभ्य यसु धर्मपरा-मृखः,—दत्यन्तेन प्रायश्चित्तनिमित्तान्येवोपन्यस्वति.—

ऋतुस्नाता तु या नारी भक्तारं नोपसपित । सा स्ता नरकं याति विधवा च पुनः पुनः ॥१२॥ ऋतुस्नातान्तु योभार्यां सन्तिधो नोपगच्छति । घोरायां धूणहत्यायां युज्यते नाच संभयः ॥१३॥

वैधयं च-इति सु॰।

दिर ब्याधितं धूर्तं भर्तारं याऽवमन्यते।
सा शुनी जायते खत्वा स्वत्ती च पुनः पुनः॥१४॥
पत्यी जीवति या नारी उपोध्य वतमाचरेत्।
आयुष्यं इरते भर्तः सा नारी नरवं वजेत्॥१५॥
अपृष्टा चैव भर्तारं या नारी कुरते वतम्।
स्व्वं तद्राक्षसान् गच्छेदित्येवं मनुरवीत्॥१६॥
वान्यवानां सजातीनां दुव्वृत्तं कुरते तु या।
गर्भपातच्व या कुर्याच्व तां सम्भाषयेत् कचित्॥१७॥
यत् पापं ब्रह्महत्यायां दिगुणं गर्भपातने।
प्रायिच्तं न तस्याः स्वात् तस्यास्यागीविधीयते॥१८॥
न कार्यमावस्थ्येन नाग्निहीचेण वा पुनः॥
स भवेत् कर्मचर्ण्डालोयस्तु धर्भपराक्ष्मुखः॥१८॥ इति।

रजोदर्भनकारम्य बोङ्ग्रदिनान्यृतः। तच चतुर्यदिवसे खाता नारी पुचोत्पादनार्थमाइता सती यदि भर्चारं नेापसपति, तदा नरकमनुभूय पञ्चादक्षपु जन्मसु विधवा भवति। भर्चाऽऽइताया-श्रनुपसपी दोघोनारदीयपुराणे दर्भितः,—

"श्राह्मता या तु वै भर्जा न प्रथाति? लरान्विता।

अ सूखें,-इति मु॰।

[†] श्रुकरी, -इति वक्तीयपुक्तकेषु प्रायः।

[‡] व तस्यास्ति, - इति सु॰।

१ न याति स्त्री,—इति सु॰।

सा धाङ्ची जायते स्ता दग्र जन्मानि पश्च च"—इति॥ यथा वध्याः ऋतुकालातिकसे प्रत्यवायस्तथा पुरुषस्यापि ऋतु-स्नातामनुपगच्चतः प्रत्यवायः। सन्निधिग्रब्दस्तवारोग्ग्यादेरुपलचकः। श्रतप्व देवलः,—

"यस्वरोगामृत्यातां खस्यः सन्नोपगस्क्ति। भ्रूणहत्यामवाप्नोति प्रजां प्राप्तां विनाश्य सः"—इति ॥ श्रव वोन्नेयं यत् प्रायश्चित्तं, तदृहस्यतिर्दर्भयति,—

"ऋतौ न गच्छेद्योभार्थां बेाऽपि क्रच्क्रार्ड्डमाचरेत्"—इति । बौधायने।ऽपि,—

> "ऋतौ न गच्छेद्योभार्थां नियतां धर्मचारिणीम् । नियमातिकमात् तस्य प्राणायामग्रतं स्वतम्"—इति ॥

न साच प्रायिसत्तदयस्य समिवकन्यः ग्रङ्गनीयः, प्राणायाम-ग्रतस्यार्द्गृक्तम्प्रप्रयाद्वायनेनानुकन्यनात् । श्रतएव प्राणायामग्रतदः क्रम्प्रप्रयाद्वायनेन चतुर्विंग्रतिमते दर्शितम्,—

"क्षक्रोदेखयुतं चैव प्राणायामगतदयम् । तिलक्षाम म सहस्वन्तु वेदाध्ययनमेवच"—इति ॥ पुरुषं प्रत्युक्तस्य प्रायिषक्तस्याद्धं स्तियं प्रत्युक्तेयम् । तथाच स्थगुः,— "त्रभौतिर्यस्य वर्षाणि वालोवायुनषोड्भः । प्रायश्चिक्तार्द्धमर्हन्ति स्तियोव्याधितएवच"—इति ॥

^{*} कल्पनीयत्वात्,—इति मु॰।

[†] तिलाइति,—इति सु॰।

न वेवसम्हलतिकसे स्वियाः प्रत्यवायः, किन्तु दारिद्धादिना येन केनापि निमित्तेन पत्युरवमानेऽपि महान् प्रत्यवायः । तथार्थ ब्रह्माण्डपुराणम्,—

"मानाद्रोषान्त्रत्यादा भक्तारं याऽवसन्यते। सा सप्तजनानं यावत् नरके खाल संग्रयः"—इति ॥ श्रवसानस्य पुरुषान्तरगमन-चिक्तवश्चनादिः। एतदेवाभिप्रेत्य मनुराष्ट,—

"श्रपत्यक्षोभाद्या तु स्त्री भक्तारमितक्षण्येत्। चेह निन्दामवाप्नोति परक्षोकाच हीयते॥ व्यभिचारान्तु भर्नः स्त्री खोके प्राप्नोति निन्द्यताम्। प्रशासयोनिं चाप्नोति पापरोगैच पौद्यते॥ पतिं हिलाऽपक्षष्टं खमुत्कष्टं योपनेवते। मिन्दीव लोके भवति परपूर्वेति चोष्यते"—इति॥ नारहीयेऽपि,—

"जी वितेन सुखार्थन शर्मारं वश्चयेनु था॥

क्रिमिथो नियतक्षवा चाण्डाकी आयते तु सा "— इति।

प्रयोक्षेयं प्रायिक्षत्तमापलानो दर्भयति। "अर्मुर्थितिकमे

क्रम् "— इति। उद्यनाऽपि। "यभिचारिणीं भार्थां कुचेलपरिभूतां पिण्डमाचेणोपजी विनी में निवन्ताधिकारां चान्द्रायणं प्राजा-

^{*} जीवितेनाच वित्तेन,-इति सु॰।

[†] पुंचानी नायते ततः,—इति सु॰ ।

[।] कुचेवपिखपरिभूतां,—इवि शा॰।

पत्यं वा कारयेत्"—इति । श्रवमानाभावेऽपि पतिश्रुश्रूषासुपेस्य व्रतोपवासादिवरायाः स्त्रियाः प्रत्यवायोऽस्ति । एतदेवाभिष्रेत्य व्रतोपवासादीनां स्त्रियं प्रति श्रेयोक्षेतुलं निषेधत्यक्षिः,—

"न व्रतेनीयवासेन धर्मेण विविधेन च।

नारी खर्गमवान्नोति प्राञ्चोति पतिपृजनात्"—इति ॥
महाभारतेऽपि पतिष्रुःश्रूषापरायाभार्य्यायाखत्तमां गतिसुक्का
व्रतादिपराया श्रन्यस्थाभार्य्यायास्तदभावं ज्ञापयितुमिदसुदाह्रतम्,—

"तां यमोक्षोकपालस्तु बभाषे पुष्ककं वराः ।

मा ग्रुचस्तं निवर्त्तस्त न कोकाः सन्ति तेऽनघे ॥

स्वधर्मविमुखा नित्यं कान् कोकान् त्रं गमिष्यिषि ।

दैवतं हि पतिः स्त्रीणां स्वापितः सर्वदैवतैः ॥

मोहेन त्रं वरारोहे न जानीषे स्वदैवतम् ।

पतिमत्याः स्त्रियाक्षोके धर्मः पत्यर्द्यनिन्यति"—इति ।

यदा स्ती पितश्च श्रूषाऽनुरोधेन वतादिकं चिकीर्षति, तदाऽपि रितमप्रदाऽनुष्ठितं तद्वतं निष्णासं भवति । तदाइ मार्कण्डेयः,—

"नारी खल्पनगुज्ञाता भर्जा पित्रा स्रतेन वा। निष्पलन्तु भवेत्तस्या यत्करोति नताहिकम्"—इति॥ श्रतएव मनुः सर्वत्र स्त्रियाः खातन्त्र्यं निषेधतिः— "वाख्या वा युवत्या वा युद्धया वाऽपि योषिता। न खातन्त्र्येण कर्त्त्यं कार्यं किश्चिद्ग्रहेष्वपि"—इति॥

[•] क्यं के।कान् गमिष्यसि,—इति सु॰

तथाच पुराणे,-

"पिता रचित को सारे भक्ता रचित यो बने ।
पुत्रः खितरभावे तु न स्ती खातन्त्र्यमर्चति"—इति ॥
प्रश्वेत्यभिधानादनुज्ञापुरः परमनुष्टितस्य वतादेः धाफल्यमवगन्यते । तच प्रङ्कालिखिताभ्यां दर्धितम् । "न भक्तारं दिव्याद्यद्यप्यप्रीतः स्थात् पिततोऽर्थशीनोव्याधितोवाऽपि पितदेवतं स्तीणां,
न वतोपवासनियमेज्यादानं स्तीणामन्यत्र पितद्युष्ट्राचाः, कामन्तु भक्तुरनुज्ञ्या वतोपवासनियमादीनामभ्यासः स्तीधर्मः"—
इति । कात्यायनोऽपि,—

"भार्या भर्त्तुर्मतेनैव वतादीनाचरेदिति"।

या तु नारी वान्धवानामसिपण्डानां सजातीनां यिपण्डानां दर्ज्न् तं विदेषं कुरुते, या च गर्भं पातचित्, ते उसे पातक-वाज्ञ्ञ्यान्त सभाषणीये। पतदेवाभिप्रेत्य वन्धुदेषः प्रङ्कृत्तिखिताभ्यां निषिद्धः। "न बन्धून् दिय्यात्"—इति। श्रव च विदेषोविषप्रयोगाभिचारादिपर्य्यन्तोविविचतः। श्रन्यथा खन्पस्य देषस्य गर्भपाता-साम्येनासभाषण्डेतुलासभावात्। यद्यपि वन्धुवध-गर्भपातनयोरस-भाषण्डेतुलं समानं, तथापि गर्भपाते पापद्वेगुण्येन प्रायश्चित्तं नास्ति, श्रतस्त्रसास्त्रागएव।

नन्, प्रायश्चित्ताभावोऽनुपपन्नः, मनुना ब्रह्मस्यावतस्य तची-पदिष्टलात्,

^{*} तथाच इत्यारभ्य स्तदन्तोग्नश्चोनास्ति वक्तीयपुस्तक्षेषु।

[†] न त्रतोपवासादिकं,-इति सु ।

"इला गर्भमित्रज्ञातमेतदेव वतञ्चरेत्" - इति ।

श्रविज्ञातं स्त्रीतपुंस्ताभ्यामनिश्चितम् । विज्ञाते तु गर्भे स्त्रीपु-रूषवधयोर्थयाविहिनं द्रष्ट्रव्यम् । श्रतः क्षयमुच्यते प्रायश्चित्तं ना-स्तीति । नायं दोषः । पातनीयगर्भगतगुणागुणाभ्यां व्यवस्योपपत्तेः । हननीयब्राह्मणगतगुणागुणाभ्यां प्रायश्चित्ततारतस्यस्य दर्भनात् । तथा च याज्ञवनकाः ब्रह्मप्रवृतसुद्धा दीचितन्ने देगुण्यमाह,—

"दिगुणं यवनस्थे तु ब्राह्मणे वतमादिशेत्" – दति ।

यद्यपि दीस्तित्वीस्तियोर्व गर्भयोर्गुणागुणौ नोपपद्येते.
तथापि पित्रगतगुणागुणाभ्यान्तो कन्पनीयौ। तस्मात् प्रायस्मित्तिः भयाणि वचनानि गर्भमाचवधविषयाणि, दृदं प्रायस्मित्ताभाववचनं भक्षादितगुणवद्गर्भतिषयम्। यदा, पापदेगुण्येन प्रायस्मित्ताभावो किसस्याम्यागविधिग्रेषार्थवादद्ति न कस्चिदिरोधः। तथाच, विशि-ष्टगर्भपानने पापदेगुण्यास्त्रतदेगुण्यस्त्रेयमिति भावः।

यस वेद विश्वासर हितां वेदो कथर्भपर। झुखसं नानु तिष्ठति, स जनाना बाह्यणोऽपि कर्मणा चण्डालो भवेत्। तस्य धर्मपराङ्मुखलं तदीयो किरुपेण प्रवार्द्धिन द्योत्यते। श्रावमध्यः पञ्चमोऽग्निः, तेन च गार्र्पत्य। द्रिपञ्च कसुपन्तक्यते। न चाग्निण्यकेन वा तत्साध्येना-ग्रिक्षेत्राद्दिना वा किञ्चित् फलमित्। ऐहिकस्य फलस्याद्र्या-नात्, त्रासुणिकस्य फनास्य मन्दिग्धलात्। तथाच श्रूयते। "कोहि तदेदं ययस्थित् लोकेऽस्ति वा न वा"—इति।

एवसेतेषु व्याख्यातेषु वचनेषु याति निमिक्तान्युपन्यमानि, तेषां

[ा] मभीपातयो मूं मासुनी नो छलके ते ,--इति सुर !

मधे स्तीकर्तकस्य पुरुषकर्तकस्य स्वतिक्रमस्य पत्यवमानस्य च प्रायसित्तमुनीय प्रदर्भितम् । यत् पतिश्रुश्रूषासुक्षङ्का तत्प्रति-कृ्लवताद्याचरणं, तच पति प्रसाद्य तद्कं प्रायसित्तमाचरेत्* । तथा च याज्ञवल्काः,—

"प्रतिकृषां गुरोः क्रवा प्रषाद्येव विश्व द्याति" - दित । स्रत्यन्तरेऽपि, -

"श्रथ वा यद्गुहर्त्रूयात् तत्कार्यमविश्रद्भया । निग्रहरत्ग्रहे वाऽपि गुहः सर्वेच कारणम्"—इति ॥

यञ्चानुज्ञामन्तरेण व्रताचरणं, तत्र निष्मानप्रयामस्य दण्डक्ष्प-लात् तेनैव ग्राञ्चतीति न पृथक् प्रायश्चित्तापेचा ।

द्र्यताचरणं च दिविधं, वधावमानं प्रयक्षमात्रं चेति । तयो-र्मध्ये वधावमानस्य पुरुषकर्त्वकस्य द्र्यताचरणस्य प्रायस्वित्तमाचार्यी-वच्यति । प्रयक्षमात्रस्य तु प्रायस्वित्तं याज्ञवन्क्योऽतिदिश्चति,—

"चरेद्वतमह्लाऽपि घातार्थं चेत् ममागतः"—दति।

न च इननाइननयोर्जतमान्यं ग्रङ्गनीयं. ऋतिदिष्टस्थोपदिष्टात् किञ्चित्र्यूनलात् । योषितस्तु पुरुषकर्त्वत्रगयश्चित्ताङ्कें द्रष्टव्यम् । गर्भ-पातने प्रायश्चित्तं गर्भभेदानेकधा भिद्यते । गर्भीदिविधः पति-

^{*} तत्र तद्वामित्यनेन पत्नै। प्रायस्थितं धम्मेष्यस्थेत् खयमेवीपदिश्चेत्, धर्म्मशास्त्रं न जानाति चेत् धर्म्मशास्त्रज्ञस्य सकाशादुद्धा वा पतिरेवी-पदिश्चेदित्यर्थः। इत्यधिकं मुद्रितपुक्तकेऽस्ति। परमथमंश्चीनास्ति वङ्गीय-पुक्तकेषु। निषमञ्ज्ञापि टिप्पयामेतदित्येव प्रतीयते।

जन्योजारजन्यसः। जारासः सवर्णा श्रसवर्णासः। तत्र सर्वेच प्राय-स्थित्तं चतुर्विंग्रतिमतेऽभिहितम्,—

> "गर्भपाते ससुद्दिष्टं यथावर्णविधि वतम् । जारगर्भे विशेषः स्थात् यथोक्तस्टिषिभः पुरा ॥ ब्रह्मगर्भवधे क्षच्छ्रमब्दं शान्तपनाधिकम्* । चत्रगर्भवधे चैव चरेचान्द्रायणदयम् ॥ वैश्यस्य चैन्दवं प्रोक्तं पराकः शृद्धघातने । प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं गर्भपाते विशेषतः"—इति ॥

वेदविश्वासरहितस्य प्रायश्चित्तं वसिष्ठोदर्भयति। "नास्तिकः क्षच्छं दादशरावञ्च कला विरमेन्नास्तिकान्नास्तिकाटित्तिकच्छ्नम्"— दति। एतच सकत्करणविषयम्। श्रमकत्करणे तु शङ्कोनोकम्। "नास्तिकोनास्तिकटित्तः क्षतप्तः क्रूटस्यवहारी मिस्याऽभिशंसीत्येते पञ्च संवत्सरं ब्राह्मणस्टहे भैच्यं चरेयः" दति।

त्रथ वीजि-चेतिणोः पित्रोः प्रत्यवायप्रायश्चित्तमद्भावस्त्रचार्थमिस्सिन् प्रायश्चित्तप्रवद्गे, कुण्डगोलको पुत्रो सदृष्टान्तसुपन्यस्वति,
श्चेश्चायाताहृतं वीजं यस्य श्चेत्रे प्ररोहृति ।
स श्चेत्री लभते वीजं न वीजी भागमहिति ।
तहत् परस्तियाः पुत्रो दो सुतो कुण्डगोलको ।
पत्थी जीवित कुण्डः स्यात् स्तते भर्त्तरि गोलकः ॥ २१॥

^{*} ग्रान्तपनादिकम्, — इति सु॰

प्राचमहित, - इति ग्रा॰।

श्रोघोजलप्रवाहः, वातः प्रचल्डवायुः । तयोरन्यतरेणाहतं पर-कौयं ग्रान्यादिवीजं यस्यान्यस्य चेत्रे प्ररोहितः स चेत्री वीजं वीज-फलं लभते न तु बौजौ । तदेतकोकप्रसिद्धम् । तेनेव न्यायेन त्रिणोभार्य्यायां वीजिनोत्पादितौ कुल्डगोलकौ चेत्रिणः पुत्रौ भवतः न तु बौजिनः । तयोः पुत्रयोर्मध्ये चेत्रिण्यस्तते जारजः कुल्डः स्त्रेते तस्मिन् जारजागोलकः ।

"त्रमृते च मृते चैव जारजी कुण्डगोलकी"—इति
स्रत्यन्तरात्। जारणब्देन देवरादयो व्यावर्त्यने। न हि
तेषां जारतमस्ति। तेषां गुर्वनुज्ञाततात्। त्रनुज्ञाततं च याजवन्कोनोक्तम्,—

"त्रपुत्रां गुर्व्यनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ।

मिपण्डो वा सगोचो वा घताभ्यकः स्वतौ वजेत्"—इति ॥

बीजिचेत्रिणोरच सूचितप्रत्यवायो महाभारते दर्शितः.-

"चेचिकश्चैव बीजी च दारेती नियमङ्गती। न रक्ति च योदारान् परदारांश्च गच्छित। गर्हिती तो नरी नित्यं धर्माचारवह्तिः छती"—इति।

जारस्य गर्भानुत्पादे यत् प्रायस्वित्तमभिहितं, तदेव बीजी दिगुण-माचरेत्। जारप्रायस्वित्तं याघेण दिर्घातम्,—

> "बाह्मणो बाह्मणों गच्छेदकामां यदि कामतः। कच्छचान्द्रायणो कुर्थादर्द्धमेव प्रमादतः॥ श्रद्धमेव सकामायां तप्तकच्छं सकद्गतौ। श्रद्धमद्धं नपादंभां दारेषु बाह्मणस्चरेत्॥

एतद्तं चरेसाईं श्रोचियस परिग्रहे । श्रश्रोचियसेट्दिगुणमगुप्तावर्द्धसेवच"—इति ॥

चेचिणः प्रायस्चित्तविभेषानादेभात् सामान्यप्रायस्चित्तं द्रष्टयस्।

तस याज्ञवस्कोन दर्भितम्,—

"प्राणायामग्रतं कार्यं सर्व्वपापापनुत्तये। उपपातकजातानामनादिष्टेषु चैव हि"—इति ।

न बीजी भागमर्शतीत्वयमर्था मनुना दृष्टानीः प्रतिपादितः.

"यथा गोव्वोष्ट्रदासीषु महिषीव्वाविकासुः च। नोत्पादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्वपि॥

येऽचेचियो बीजवन्तः परचेचे प्रवापियः।

ते वै ग्रखस्य जातस्य न समन्ते फसं कचित्॥ यथाऽन्यगोषु दृषभोवत्सानां जनयेस्कृतम्।

गोमिनासेव ते वसामोघं स्कन्दितमापंभस्"—इति॥

येऽचेत्रिण इत्यान श्रचेत्रिण इति केदः ।

द्दानीं कुण्डगोलकप्रसङ्गेन बुद्धिस्थान् पुत्रभेदान् दर्भयति,—

त्रीरसः श्वेचजश्वेव दत्तः क्षचिमकः सुतः। इति।

एतच दादमविधानां पुत्राणासुपलचणम् । ते च मनुना दर्मिताः,-

"बारमः चैत्रजञ्जेव दत्तः क्षत्रिमएवच । गृढ़ोत्पन्नोऽपविद्वञ्च दायादा बान्धवाञ्च षट्॥

कानीनस सहोदस कीतः पौनर्भवस्तया।

खयंदत्तस घोद्रस षड्दायादवान्धवाः॥

^{*} मिश्चिनाविकास,—इति स्॰।

खे चेचे षंद्धताथान्तु खयसुत्पादितश्च यः*। तसीर्सं विजानीयात् पुत्रं प्रथमक स्पितम्॥ यस्तरपजः प्रमीतस्य क्षीवस्य पतितस्य वा। खधर्षीण नियुक्तायां स पुत्रः चेत्रजः सहतः ॥ माता पिता वा दधातां यमद्भिः पुत्रमापदि । सदृगं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयोदिविमः सुतः॥ सह्यन् प्रकुर्याद्यं गुणदोषविचचणम् । पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्त क्षत्रिमः ॥ उत्पद्यते ग्रहे यस न च ज्ञायेत कस्य सः। म रहे गृद्जत्वनसम् सादास तस्पनः ॥ मातापित्थासुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा। यं पुत्रं परिग्टहीयादपविद्धः म उचाने ॥ पिल्वेंग्रानि कन्या तु यं पुत्रं जनयेट्रइः। तं कानीनं विजानीयादोढुः कन्यासमुद्भवम् ॥ या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञाततया सती। वोढु: स गर्भीभवति । सहोढ़दति चोच्यते ॥ कीणीयाद्यस्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात्। य कौतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपिवा। या पत्या वा पविरत्यका विधवा वा खयेक्स्यां॥

^{*} खयसुत्तादयेजि यम्, -- इति सु॰।

[ं] ज्ञाताऽज्ञाताऽपि वा, -- इति सु॰।

[।] विधवा चेच्छ्या पुनः, — इति भाग सः।

खत्पाद्येत् पुनर्भता स पौनर्भवख्यते ।

सातापिटविदीनोयस्वको वा स्थादकारणात् ॥

श्रात्मानं स्पर्भयेद्यसी स्वयंदत्तस्त स स्थतः ।

यं ब्राह्मणस्त श्रुद्रायां कामादृत्पाद्येत् सृतम् ॥

य पारयन्वेव श्रवस्तसात् पारश्रवः स्थतः"—इति ॥

याज्ञवस्क्येनापि,—

"श्रीरसः पुचिकापुचः चेत्रजा गूढ्जस्तया। कानीनः पञ्चमः प्रोक्तः षष्टः पौनर्भवः स्टतः॥ दत्तः क्रीतः क्रचिमञ्च खयंदत्तदतीरितः । महोढ़जाेऽपविद्स्य पुचादाद्य कीर्त्तिताः॥ त्रीरसेाधर्मपत्नीजसत्समः पुचिकासुतः। च्चित्रजः चेत्रजातस्तु सगोत्रेषेतरेषः वा ॥ ग्रन्हे प्रक्रमन्तराम्हो गूड्जम्तु सुतः स्पृतः । कानीनः कन्यकाजातोमातामदस्रतोमतः॥ श्रजतायां चतायां वा जातः पौनर्भवः स्रातः। दचास्त्राता पिता वा यं स पुचोदत्तकों अवेत् ॥ कीत्य ताभ्यां विकीतः इचिमः स्थात् सार्थं इतः। हत्तात्मा तु खयंदत्तोगर्भे विकः सहोदृजः 🖁 उत्सृष्टोयद्वते यस्तु सेाऽप्विद्धा भवेत् सतः। पिष्डदोऽंग्रहरश्चेषां पूर्व्याभावे परः परः । यजातीयेव्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः"—इति*।

^{&#}x27; याञ्चवक्कोनापि,--इत्यारभ्य एतदन्तीयस्थीनान्ति वङ्गीयप्रकासेषु ।

श्रव दादगानां पुत्राणां यानि जचणानि सनुना दर्शितानि, तानि सर्वाणुपजचयितुं दत्तस्य जचणमाह,

द्यानाता पिता वाऽपि स पुनोदत्तकाभवेत् ॥२२॥ श्रव दाने सदृशं श्रीतिसंयुक्तमद्भिरापदीति विशेषणचत्रष्टयं द्रष्टव्यम् ।

प्रयक्तानुप्रयक्तं परिसमाय प्रकारसेव प्रायश्चिक्तमनुसरित परिः विक्तिरित्यादिस्रोकदयेन.

परिविक्तिः परिवेत्ता यया च परिविद्यते । सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपच्चमाः ॥२३॥ दौ कच्छौ परिवित्तेस्तु कन्यायाः कच्छ्रएवच । कच्छातिकच्छौ दातुस्तु होता चान्द्रायणं चरेत् ॥२४॥

यत्र च्येष्ठो नोदहित किनष्टश्चोदहित, तत्र च्येष्ठः परिविक्तिरित्युच्यते। किनष्ठः परिवेक्ता, यया कन्यया किनष्ठः परिविद्यते
सा परिवेदनी, तस्याः पित्रादिर्दाता, याजकोविवाहहोमस्य कारथिता। तएते पञ्च नरकं यान्ति। तथाच हारीतः। "च्येष्ठेऽनिविष्ठे कनीयाचिविष्यन् परिवेक्ता भवति, परिविक्तिच्येष्ठः, परिवेदनी कन्या, परिदायी दाता, परियष्टा याजकसे सर्वे
पतिताः"—इति। तत्र परिविक्तेदौँ क्षच्क्रो प्रायश्चिक्तं, कन्यायाएकः क्षच्कः, दातुः क्षच्कातिक्षच्कः। तस्य सच्चां याज्ञवन्क्यन्नाह,—

° व्यंक्षे सिन्ति कनीयानुद्वचित यदा तदा कनीयान्,-इति स् ।

"ह्यक्रातिहक्तः पयसा दिवसानेकविंग्रतिम्"—इति। याजकस्य चान्द्रायणम्। नचाच परिवेत्तुः प्रायस्तित्तमतुक्तमिति ग्रञ्जनीयं, परिवित्तिग्रब्देन तस्यायुपसचितलात्। त्रतएव यमः परिवित्तिपरिवेत्तोर्द्रयोः समं प्रायस्त्रित्तमारु,—

"क्षच्छी दी परिवेत्तुः खात् कन्यायाः कच्छ्रएवच ।
कच्छ्रातिकच्छ्री दातुस्तु होता चान्द्रायणं चरेत्"—इति ।
यत्तु ग्रह्व'सिखिताभ्यासुक्तम्। "परिवित्तिः परिवेत्ता च संबत्यरं ब्राह्मणग्रहेषु भैद्धं चरेयाताम्"—इति । ग्रह्वोनापि,—

"परिवित्तिः परिवेत्ता च यया च परिविद्यते । व्रतं संवत्सरं कुर्य्युद्दियाजकपञ्चमाः"—इति ।

वदिष हारीतेने। तम धर्म पितताः धंवत्यरं प्राजापत्येन क्षक्रेण परिचरेयुः। — इति । तम धर्मम चिरचिप्रक्षाताक्षातभेदेन प्रायिक्षण्तगेरवलाधवयवस्या द्रष्ट्या । प्रायिक्षण्तन्तरं परि-वेण्यः कर्म्मश्च विषष्टः । "परिविविदानः क्षक्कातिकक्ष्रौ चिरला तस्ये दला पुनर्निविधेत् तां चैवोपयक्षेत्"— इति । तस्ये दला व्येष्ठाय निवेध पुनर्निविधेत् तां चैवोपयक्षेत्"— इति । तस्ये दला व्येष्ठाय निवेध पुनर्निविधेत् पुनस्द हेत् । काभित्यपेचायामाह ताभेवोप-यक्षेदिति । श्रयमर्थः । व्येष्ठधातर्यक्षतदारपरिगद्यहे कतदारपरिगयहः किनष्टः परिवेत्ता परिवेदन्या ख्रयसीतया कन्यया परिवित्तिना व्येष्ठधाचा च यह उत्तं प्रायिक्षणं निर्वेश व्येष्ठधातिर क्षतदारपरिग्रे किनषः प्रवे यह उत्तं प्रायिक्षणं निर्वेश व्येष्ठधातिर क्षतदारपरिग्रे किनषः प्रवे यह उत्तं प्रायिक्षणं निर्वेश व्येष्ठधातिर

^{*} खतिकाक् चरेदाता,—हतिंग्रा॰।

^{† &#}x27;षापं यापयेयुः, — इति सु॰ ।

खयमेव पुनरुद छेत्*। अयमेव न्यायो च्येष्ठकानिष्ठयोराधानयुकामे भगिन्योर्विवाह्युकामे चानुसन्धेयः। अतएव गौतमः। "परि-विक्तिपर्याधितपर्याधातायेदिधिषु दिधिषुपतीनां संव-विक्तिपर्याधातायेदिधिषु दिधिषुपतीनां संव-विक्तिपर्याधात्तायेदिधिषुपत्यादौ विभेषो विस-विनेतः। "अयेदिधिषुपत्यादौ विभेषो विस-विनेतः। "अयेदिधिषुपतिः कच्छं दादभराच्चिरिला निविभेत ताच्चैवापयच्छेत दिधिषुपतिः कच्छातिकच्छौ चरिला तसौ दला पुनर्निविभेत"—दित। अयेदिधिष्वादेर्लचणं देवलेनोक्तम्,—

"च्धेष्ठायां यद्यनूढ़ायां कन्यायाम् ह्यतेऽतुजा । सा चाग्रेदिधिषुर्जीया पूर्वा तु दिधिषुः स्मृता"—इति ॥ तत्राग्रेदिधिषुपतिर्दादग्ररात्रं कच्छं प्राजापत्यं चरित्वा च्येष्ठायां पञ्चादन्येनोढ़ायां तासेबोदहेत्। दिधिषुपतिस्तु कच्छातिकच्छौ चरित्वा खोढ़ां च्येष्ठां तसी कनीयस्याः पूर्वाढे दन्ताऽन्यासुदहेत्।

^{*} खयमर्थः इतारभ्य एतदन्तीग्रश्ची नान्ति वङ्गीयपुत्तकेषु प्रायः।

[†] पर्याचितपरिदात्रग्रेदिधिषु,--इति मु॰।

[ा] तद्युगान्तरविषयतात् कली कन्यायाः प्रनिषदास्य निषद्धताच दिधिमुपितः खोणं कनीयस्याः पूर्व्वोष्ट्रे निवेद्य तद्तां पुनः खयमेवोद्वहेत् ।
नद्यदिनिमित्तेषु तु, नद्ये स्ते इति वच्यमायां द्रस्ट्यम् । खयदिधिष्-दिधिन्योः कन्ययोः तत्यिविद्यितपायिच्याद्धिताद्धं प्रायच्चित्तं ज्ञातव्यम् । खयदिः
धिषुपितर्व्येष्ठकन्यायाविवाद्यात् पूर्व्वमेव चेत् खोण्या कनीयस्या स्मृत्यक्तं प्रायच्चित्तं निर्व्वच्यं दिधिषुपितविद्यितपायिच्यत्ताचर्योन सुद्धां व्यक्षामिष्
खयमेवोद्याद्या पुनः पूर्व्वोणं कनिष्ठामप्यदहेत् उभे उपयच्छेत । कनीयस्यां पूर्व्वमेवोण्यामन्णा व्यसा कनिष्ठापितनेवोद्याद्या नान्येनेति प्रास्त्रार्थः । उद्यहिऽपि खन्यः क्रतप्रायच्चित्तः क्षतप्रायच्चित्तं तां दिधिषु तस्याः कनोयस्याः पूर्व्वोष्ट्रे दन्त्वा खन्यामुदहेदिति स्मृतेः,—इस्यधिक्रपाठः सु० प्र० ।

परिवेदने प्रत्यवायं प्रायिचनं च प्रदर्श्यदानीं विषयविशेषे तद्यवादं दर्शयति,

कुञवामनषण्डेषु गद्गदेषु जड़ेषु च। जात्यन्थे वधिरे मूके न देशवः परिवेदने ॥२५॥

कुं पृष्ठभागे मांसादिविशेषेणात्यन्तविकतदेहः। वामनोऽति
इस्तदेहः। षण्डोनपुंसकः। गदगदोजिङ्घादिदोषेण सहसा वकुमश्रकः।

जड़ोऽचमः कार्योव्यप्रदत्तः। जात्यन्थादयः प्रसिद्धाः। एवंविधस्य च्येष्ठस्य

विवाहायोग्यलात् कनिष्ठस्य विवाहे नास्ति परिवेदने दोषः।

एतच च्येष्ठस्य प्रवच्यादेशान्तरगमनादीनामणुपलचणम्। श्रस्मिः य

परिवेदनाभ्यनुज्ञाने संवादवचनानि पूर्वमेव श्राद्धप्रसङ्गादुदा
हतानि नाच प्रपञ्चानोः।

कुञालादिदोषरिहितेव्यपि भिन्नोदरेषु परिवेदनमभ्यनुजानाति,—

पितृत्यपुत्तः सापत्ताः परनारीसुतस्तया। दाराग्निहोचसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥२६॥

पित्यपुत्तमापत्यौ प्रसिद्धौ। परनारीस्रतोदत्तकीतादिः। एतेषु च्येष्ठेषु स्थितेषु कनिष्ठस्य विवासाधानयार्नास्ति प्रत्यवायः। कुछावादिदोषरित्वेकोदरेषु पर्याधाने विशेषमारः,

ज्येष्ठभाता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कारयेत्। श्रनुज्ञातस्तु कुर्व्वोत श्रङ्कस्य वचनं यथा ॥२७॥

^{*} वच्यन्ते,—इति सु०।

कारयेत् कुर्यात् । अनुज्ञातः कनिष्ठोच्येष्ठात् पूर्वमाधानं कुर्यात् । व्येष्ठभाचेव पिचाऽयनुज्ञातस्य पुचस्य पर्याधानप्राप्तौ चतुर्विग्रति-मते तन्निष्यते,—

"च्येष्ठश्चाचा लनुज्ञातः कुर्यादग्निपरियहम् । त्रनुज्ञातोऽपि सन् पिचा नादध्यान्तनुरव्यति। यन्तु समन्तुनोक्तम्,—

"पितुर्यखेतु नाधानं कयं पुत्तस्तु कारयेत्। त्रिश्चित्राधिकारोऽस्ति शङ्खन्य वचनं यथा"—इति। खग्ननाऽपि,—

"पिता पितामहोयस त्राग्जोवाऽय कस्वित् । तपोऽग्निहोत्रमन्त्रेषु न दोषः परिवेदने"—इति । तत्पित्रादीनां वैधुर्यादिना प्रतिबन्धे सति द्रष्टयम् । परिवेदनपर्याधानयोरिव स्तीणां पुनक्दाहस्यापि प्रसङ्गात् कत्तित् त्रभ्यनुष्ठां दर्भयति,

नष्टे खते प्रविज्ञते कीवे च पतिते पतौ। पञ्चलापत्सु नारीणां पतिरन्धोविधीयते ॥२८॥

नष्टोदेशान्तरगमनेनापरिज्ञातवसान्तः। श्रवञ्च पुनरदाहो-युगान्तरविषयः! तथाचादिपुराषम्,—

> "जढ़ायाः पुनरदारं च्छेष्ठांगं गोवधं तथा । कलौ पञ्च न कुर्वीत भावजायां कमण्डलुम्"—इति ।*

^{*} ऊढ़ाशब्देन विधिवदूढ़ा ग्राह्मा, खन्यत्र एनबद्दाइस्थात्राप्यक्रीछत-लात्,—इत्वधिकः पाठः मु॰ एसको ।

पुनस्दासमञ्ज्ञा बच्चाचर्यवतानुष्ठाने खेरोऽतिशयं दर्भयति,

स्ते भर्त्तरि या नारी ब्रह्मचर्यवते स्थिता *। सा स्ता लभते स्वर्ग यथा ते ब्रह्मचारिकः ॥२८॥

स्तग्रहणं नष्टादीनामुपलचणम्। चतुर्थपादेन स्रत्यन्तरप्रसिद्धा ब्रह्मचारिगतिर्दृष्टान्तिता। सा च मनुना दर्भिता,—

> "श्रनेकानि महस्राणि कौमारब्रह्मचारिणाम् । दिवं गतानि विप्राणामञ्जला कुलभन्ततिम्"—इति । उन्नब्रह्मचर्यादणधिकफलमनुगमने दर्भयति,

तिसः केाच्योऽर्डकेाटी च यानि रोमाणि मानुषे। तानत्कालं नसेत् स्वर्गे भक्तारं याऽनुगच्छति॥३०॥

तावत्कासं तावताइसमंवतारम् तथाच हारीतः,—

"स्ते भर्त्तरि या नारी धर्मणीला दृद्वता। श्रनुगच्छिति भर्त्तारं ग्रट्णु तस्यास्त यत् फलम्॥ तिस्रः केश्योऽर्द्धकाटी च यानि लोमानि मानुषे। तावन्यव्ययस्माणि स्वर्गलोके महीयते॥ माहकं पेहकश्चैव यत्र कन्या प्रदीयते। कुलत्रयं पुनात्येषा भर्त्तारं याऽनुगच्छिति"—इति। श्रह्मालिखितौ,—

"मृते भर्त्तरि या नारी ममारे। हेद्भुताश्चनम्। माऽम्भतीममाचारा खर्गलेको महीयते"—इति।

^{*} ब्रह्मचर्थे यवस्थिता,—इति सु॰ !

निवदसनुगमनं प्रत्यचश्रुतिविष्द्भम् । "तस्रादुः न पुरायुषः स्वर्गकामी प्रेयात्"—द्गति श्रुत्या श्रात्महत्याप्रतिषेधात्।

"त्रसूर्या नाम ते लोका ऋत्येन समसाऽऽहताः। तांस्ते प्रत्याधिगच्छन्ति ये के चात्महने।जनाः"—इति

श्रुत्यन्तराचा । मैवम्। श्रनुगमनस्ति निरवकाश्यलेन प्रावस्थात्। श्रात्महत्यानिषेधश्रुतिस्तु स्वर्गकामियोषितोऽन्यत्र सावकाशा। ननु स्वर्गकामिन्याः पतिमनुगच्छन्याः श्रपि ब्राह्मास्या श्रनुगमनं स्तृत्येव निषिद्धम्। तथाच पैठीनसिः,—

"स्तानुगमनं नास्ति ब्राह्माणाब्रह्मशासनात्। दतरेषान्तु वर्णानां स्तीधर्माऽयं परः स्तृतः ॥ ‡उपकारं यथा भर्तुर्ज्जीवन्ती न तथा स्तृता । करोति ब्राह्मणी श्रेयोभर्तुः श्रोककरी चिरात् ॥ श्रनुवर्त्तेत जीवनां नानुथायान्मृतं पितम् । जीय भर्तुर्हितं कुर्यात् मरणादात्मघातिनी"—दति । श्रिकुराश्रपि,—

"या स्त्री ब्राह्मणजातीया मृतं पितमनुब्रजेत् । सा स्वर्गमात्मघातेन नात्मानं न पितं नयेत्"—इति । व्याघ्रपादे।ऽपि,—

^{*} निन्दमनुषपन्नं प्रवासम्भृतिविशोधात् स्तृत्वन्तरिवशोधाच । तथाहि, —इति सु॰ ।

[†] स्रायन्तरप्रतिषेधाच,--इति सु॰।

[‡] मनुः,—इत्यधिकं शा॰ ए॰।

"न स्रियेत समं भर्मा त्राञ्चाणी गोकमोसिता। प्रत्रचागतिमाप्ताति मरणादात्मघातिनी"—इति।

प्रवच्या सेथुनादिभोगत्यागः । नायं दोषः । श्रस्य निषेधस्य प्रथक्चितिविषयत्वात् । श्रतएवोश्रना,—

"पृथक्चितिं समारु च विप्रगन्तुमईति।
श्रन्थामां चैव नारीणां स्तीधर्माऽयं परः स्रतः"—इति।
एकचित्यां समारोहणं कल्पस्चकारेण दर्शितम्। "प्रेतस्थोत्तरतः
पत्था मंबेशनमविशेषेण नित्यवत्"—इति।

न नेवलं खयमेवातुगमनेन खर्गे वसति, निन्तु खमर्तारं नर-नादुद्वरतीत्याह,

व्यालगाही यथा व्यालं बलादु इरते विलात्। एवं स्त्री पतिमुहृत्य तेनैव सह मोदते ॥३१॥

यद्यपि पापीयान् पतिः खपापफलभोगाय नरकमार्गायाभि-मुखोभवेत्, तथापि योषित् खकीयेन प्रवत्तसङ्कतेन तस्य पापफल-भोगं प्रतिवध्य पतिमपि खेन यह गतिं नयति। श्रतएव व्यासः,—

> "यदि प्रविष्टोनरकं बद्धः पाग्नैः सुदारुषैः। मम्प्राप्तोयातनास्थानं ग्रहीतो यमिकद्भरैः॥ तिष्ठते विवग्नोदीनेविद्यमानः स्वकर्मभिः। व्यालग्राही यथा व्यालं वलाद्ग्रह्लात्यग्रद्भितः॥

[&]quot; प्रतच्या मैयुनगन्धप्रयाच्यतवासीभूषगाताम्बूलादिसर्वभोगयागः,— इति मु॰।

तदङ्गर्मादाथ दिवं याति च सा बन्नात्।
सा भर्वपरमा नित्यं स्त्यमानाऽप्ररोगणैः ॥
क्रीड़िन पितना सार्ड्वं याविद्द्राश्चतुर्द्ग्म ।
ब्रह्मक्षो वा कतन्नो वा मित्रन्नो वा भवेत् पितिः।
धुनात्यविधवा नारी तमादाय खता तु या"—इति ।
दव्श्चानुगमनं पितव्रतयाऽनुष्ठितं सदुक्ररीत्या दम्मत्योक्भयोः
अयोच्दिः, पापीयस्थाऽनुष्टितञ्चेत् पापचयच्चेतुर्भवति । तथाच महाभारतम्,—

"श्रवसत्य तु याः पूर्व पति दुष्टेन चेतसा ।

वर्त्तनो यास्र सततं भर्तणां प्रतिकूलतः ॥

भर्त्ताऽनुसरणं काले याः कुर्वन्ति तथाविधाः ।

कामात् केशधाद्मयासो हात् सर्व्याः पूता भवन्ति ताः ॥

श्रादिप्रस्ति या साध्वी पत्युः प्रियपरायणा ।

फार्द्धं गच्छति सा तत्र भर्त्ताऽनुसरणं गता"—दति ।

एतचानुसरणं न सर्व्यासामिप स्त्रीणां सक्षविति ।

"साध्वीनामेव नारीणामग्रिप्रपतनादृते ।

नान्योधर्माऽन्ति विद्ययोस्तिभर्त्तरि कर्त्वित् ॥

यावचात्रौ दन्देद्वं स्तते पत्यौ पतिवता ।

तादन्त सुच्यते नारी स्त्रीप्ररीरात् कथञ्चन" ।

दत्यित्रसा सामान्येन पतिवतानां साध्वीनामधिकारस्य नोधनात्। श्रयञ्चाधिकारोरजन्त्रादिभिः प्रतिवध्यते । तथाच द्रस्यतिः —

"वान्तमंत्रईनं त्यक्षा बालापत्या न गुन्द्रिति ।

रजखसा स्तिता च रचेद्गभें च गर्भिणी"—इति ।

श्रच बासमंवर्द्धनं त्यक्षेति वदन् मंबर्द्धयिष्टजनान्तरिक्षभे
बासापत्याया श्रयधिकारोऽस्तीति दर्भयन् रचेद्गभेश्च गर्भिणीति
रचां दर्भयन् सभावितगर्भसन्देशाया श्रयधिकारं वारयति ।
तथाच नारदीये,—

"बासापत्याश्च गर्भिष्यः ऋदृष्टस्ततवस्तया ।
रजस्ता राजस्तते, नारोष्ठनित चितां ग्रुभे"—इति ।
श्चदृष्टस्ततः स्टलदर्भनेन ससातितगर्भसन्देषाः ।
श्रुतिविषयितं प्रायस्तित्तं प्रकीर्णनेषु यस्ततं
तस्त्रयविभेषयोर्भेदस्तस्त्रचणं परिवेदनम् ।
प्रथयति परं तुरीयाध्याये पराग्ररभाषिते
विद्यतिसकरोत् ग्रह्मा निणीयसानं साधवः ॥०॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवीर-वृक्कग्रपाल-मामाच्य-धुरन्थरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराग्ररस्यति-यास्यायां माधवीयायां चतुर्थाऽध्यायः ॥०॥

^{*} रतचानुमरणं,—हतारभा रतदन्तीयत्रोगान्ति वङ्गीयप्रस्तेषु । † धात्र कन्दीभङ्गीनस्थते ।

पचनाऽध्यायः।

यत् समाश्चित्व वाख्यीकिप्रमुखाः ग्रं परं गताः। तदाश्रयेऽश्विकस्यं रामक्ष्यस्य विकालस्यः॥

दत्यं चतुर्याधाये प्रकीर्णकपापानां प्रायिश्वत्तमभिहितस्। तदः, यद्यपि परिवेदनादिकं न प्रकीर्णकं उपपातकेषु पठितवात्, यद्यपि पुचभेदादिकथनं न प्रायिश्वत्तरूपं, तथापि प्रकीर्णकप्रायिश्वत्तस्य बाइन्यादध्यायार्थवमितिरद्भम्। तद्याध्यायान्ते स्वर्गमाधनमनुगमनं वर्णितम्। तेन ब्रह्मनोकसाधनमाहिताग्निदहनं नुद्धिस्यम्। श्वतः पञ्चमाध्याये तदिवनुः श्वादौ प्रायश्चित्तप्रकरणिवच्छेदग्रद्धामपनुदन् परिग्रिष्टं प्रकीर्णकप्रायिश्चत्तं तावन्नविभः स्रोकेराह,—

दक्षयानश्रगाला चैद्षे यस्तु दिनोत्तमः। स्नात्वा जपेत् स गायनीं पिवनां वेदमातरम्॥१॥ गवां श्रङ्गोदके स्नानं महानद्यास्तु सङ्गमे। समुद्रदर्भनादाऽपि शुना दष्टः श्रुचिभवेत्॥२॥ वेदविद्यावतस्नातः शुना दष्टो दिनो यदि। स हिर्ण्योदके स्नात्वा प्रतं प्राप्य विशुद्यति॥३॥

^{*} मुदितपुक्तकातिरिक्तेषु नास्त्रयं स्नोकः।

[†] प्रदेशीदकसाने,—इति स॰ ग्रा॰।

सवतस्तु शुना दृष्टी यस्तिराचमुपायसेत्।

एतङ्गुशादकं पीत्वा व्रतश्रेषं समापयेत् ॥४॥

त्रवतः सवता वाऽिष शुना दृष्टो भवेद्दिजः।

प्रिणपत्यः भवेत् पूता विप्रेश्वसुनिरिक्षितः॥५॥

शुना प्रातावलीढस्य नखैर्विलिखितस्य च।

श्रद्धिः प्रस्रालनं प्रोक्तमित्रना सूरि तािपतम् ॥६॥

श्रुना तु ब्राह्मणी दृष्टा जम्बुकेन वृकेण वा।

उदितं यहनस्रचं दृष्टा सद्यः श्रुचिर्भवेत्॥७॥

कृष्णपश्चे यदा सोमा न दृश्चेत कदाचन।

यां दिशं वजते सामस्तां दिशं वाऽवलाकयेत्॥८॥

श्रसद्वाह्मणके श्रमे शुना दृष्टा दिनात्तमः।

वृषं प्रदिक्षणीकृत्य सद्यः स्नात्वा श्रुचिर्भवेत्॥८॥ दृति

विकाशनोरारक्षकग्राम्यलाद् भेदः। ध्रगालोजम्बुकः । श्वादि-श्रम्देन वराद्यदयो ग्रह्मन्ते । तैर्दृष्टः प्रत्यवायपरिदाराय द्वाला गायनीं जपेत् । न चान विधिप्रतिषेधातिकमरिद्वतस्य कथं प्रत्यवाय इति ग्रङ्कनीयम् । श्ववराद्वादीनां दूरतः परिद्वर्त्तवाने तस्मिष्यमनकौड़ादेरितकमङ्पलेन प्रत्यवायद्वेतुलात् । वेदमात-

^{*} प्रविषातात्,—इति सु॰ ।

चिषचूर्यंनम्, — इति भाः।

[ा]याने चानासाद्वेदः,--इति सु॰।

रम्,—इत्यनेम मन्त्रान्तरेभोऽधिकं पविचलं दर्शयति । वेदमा-द्वलञ्च, "गायची ष्क्रन्दमां माता"—इति स्टिनेरध्यवसीयते । यदा, वेदामातरो यखाः, या वेदमाता । यद्यपि मन्त्रान्तराष्ट्रपि वेद-क्षन्यानि, तथापि वेदचयजन्यतमस्या विशेषः । श्रतएव मनुः,—

"निभएत तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत् ।
तित्यृचोऽच्याः सावित्याः परमेष्ठी प्रजापितः"—इति ॥ मि
श्रव गायनीजपे धङ्काविभेष उभनसा दर्भितः,—"दंष्रदिदेशे गायत्यष्टभतं प्रणायामभतं वा"—इति । एतद्यासमर्थिवषयम् ।
समर्थस्त गोग्रद्धनेदकस्तानादिकमाचरेत् इति । तच, गोग्रद्धनेदकद्यानं नाम गेग्रद्धनपूरितेनोदकेन गायत्या भतवाराभिमन्तितेन
सेचनम् । "गोग्रद्धनेन ग्रतं खानं गायत्या"—इति हारीतस्तरणात् ।
गोग्रद्धनोदकस्तान-मदीसङ्गमस्तान-समुद्रदर्भनानामधममभ्यमोत्तमाभ्रभेदेन वा दंभनारतस्थेन वा व्यवस्था द्रष्ट्या । वेदाध्ययनं वा,
प्राजापत्यसौन्याग्रेथवैश्वदेवादिव्रतानि वा, समाप्य स्तातो वेदविद्याप्रतस्तातः । स यदि ग्रना दष्टः, तदा हिरप्यमुदके निधाय
तनोदकेन स्नाला एतं प्राप्य विद्युद्धति । तचापि ब्राह्मणस्वेद्राव्यवीं भ्रतद्यनोजपेत् । तदाह बौधायनः,—

"बेद्विद्यात्रतम्बातः ग्रुना दृष्टसु त्राम्वाणः । ग्रतपर्य्यायमावर्त्यं गायचीं ग्रुद्धिमानुयात्"—इति ॥ चाण्हायणादि त्रतेम सम्तिः सत्रतः । स यदि ग्रुना दृष्टः, तदा

पित्रावसार्यं पत्रां पासाः स्थाः व वाद् रहना दृष्टः, तद्। चित्राचसुपोस्य चतुर्यं हिन एतं प्रास्त्र कुमोदकश्च पौला पञ्चादुतमेसं समापयेत्। कुमोदकस्थाने यावकं वा पिवेत्। तदाश्व बौधायनः,— "समतस्त ग्रुना दष्टः चिराचसुपवासयेत्। सप्टतं यावकं पीला मतग्रेषं समापयेत्"—इति॥

सन्नतान्तान्ताविष विप्रान् प्रणिपत्य तैर्ने चितौ । यथो न्नप्रायस्वित्तापरणेन पूतौ भवतः । यस्त प्राना न दष्टः किन्तु नासिकया प्रातः जिङ्गया वाऽवलीढः नखेर्न्य लिखितः, एतत्चयेऽपि तं प्रदेशं प्रचास्य विद्वा सन्ताय प्राद्धाः भवेयुः । यदा ब्राह्मणी स्वादिभिर्दष्टा भवति, तदा सा राचानुदितान् यहान् सोमाङ्गारकादीन्
नचनानि च क्रत्तिकादीन्यवलोक्य प्राद्धा भवति । क्रष्णपचे मेघक्वे सोमदर्श्वनासभवे शास्तदृष्ट्या तदवस्थानयोग्यां दिशं वा चनुषाऽवलोकयेत् । एतद्यावलोकनं पञ्चगयप्राश्चनस्थोपस्च चणास् ।
त्रत्तिप्रवाङ्गिराः,—

"ब्राह्मणी तु ग्रुना दष्टा धोमे दृष्टिं निपातयेत्। यदा न दृष्यते सोमः प्रायिक्तं कयं भवेत्॥ यां दिश्रन्तु गतः सोमस्तां दिश्रश्चावस्रोकयेत्। सोममार्गेण सा पूता पञ्चगयेन ग्रुध्यति"—इति॥

या तु ममुद्रतीरवासिनी तस्याः मोमदर्भनाभावे तद्दिगवस्रोकन-वत् समुद्रदर्भनमपि विश्वद्धिहेतुः । तदाह बौधायनः,—

"ब्राह्मणी तु भ्रुना दष्टा सोमे दृष्टिं नियातयेत्।

ससुद्रदर्भनादाऽपि भ्रुना दष्टा भ्रुचिर्भवेत्"—इति ॥

यस्मिन् यामे ब्राह्मणा न सन्ति तच ब्राह्मणप्रणिपातां निरी-

^{*} तैर्निरीचिता,—इति सु॰।

[ं] प्रदक्तिया,—इति शाः।

चणयोः स्थाने वृषप्रद्विणं द्रष्टयम् । ननु स्रात्यन्तरेखन्यथा प्राय-स्थितानि दृष्यन्ते । तच मनुः,--

"श्वार्गानखरैर्द्धो ग्राम्यैः क्रयाद्विरेवच । नराश्वोद्रवराहेश्च प्राणायामेन ग्रुह्यति"—इति ॥ याज्ञवन्त्योऽपि,—

"पुंचलीवानरखरैर्दष्टः खोद्राहिवाधमैः। प्राणायामवयं कला छतं प्राथ्य विष्ठद्वाति"—इति॥ हारीताऽपि,—

"श्वानो वा कौ सकोवापि नारी वा यदि वा नरः।
श्राखुर्नकुलमार्जारो वायस्याम्यस्कराः॥
एतिईष्टे दिजस्थाङ्गे प्रायस्थिनं कयं भवेत्।
खानं कुर्य्यात् सचेलम् विप्राणामनुशासनात्॥
प्रोचणीभिस्तिपूताद्भिः कारयेक्मार्जनं दिजः।
प्राणायामनयं कुर्य्यात् दद्यात् मोभ्यकृणं नरः॥
मद्द दिजेश्व अक्रेन श्रुद्धाते नान संग्रयः"—इति।
विश्वष्ठोऽपि,—

"ब्राह्मणस्तु ग्रुना दष्टो नदीं गला समुद्रगाम्। प्राणायासमतङ्गुला एतं प्राय्य विश्रुह्मति"—इति॥ प्रह्मः,—

मदिच्यानिश्चियो दख्ये,—इति भा०।
 प्राक्षायामं जले,—इति सु०।

"ग्र्गाबरकगोविषग्राना दष्टसंयेव च । चिराचन्तु व्रतं कुर्यात् पुंश्वबीद्यनचतः"—इति ॥ हारीतोऽपि,—

"श्रुना दृष्टस्त्र्यसं यावासारः ससुद्रगां नदीम्। प्राणायामधातं कता एतं प्राध्य श्रुचिभवेत्"—दिति॥ श्रिक्षराश्रपि*,—

"ब्रह्मचारी ग्रुना दृष्टस्थाहं सायं पयः पिनेत्।

ग्रहस्थस्य दिरात्रं नाऽप्येकाहं नाऽग्रिहोत्रनान्॥

नाभेरूर्ड्रन्तु दृष्टस्थ तदेव दिगुणं भनेत्।

स्थादेतत् त्रिगुणं वक्को मस्तके च चतुर्गुणम्॥

श्रवती सवती नाऽपि ग्रुना दृष्टस्तथा दिजः।

दृष्टाऽग्निं ह्रयमानन्तु सद्यण्व ग्रुचिभंनेत्"—इति॥

पैठीनसिरपि। "प्रज्ञा दष्टस्तिराचसुपवसेत् दिजञ्ज ब्राह्मणस्त्र प्रज्ञादष्टो गायत्र्यष्टमहस्त्राभिमन्तितं क्वलोन्तुनेन दहेचतुर्भिः कन्नसैः स्तापनं क्वला ततः प्रद्धाति, नदीसङ्गमे वाऽऽन्नस्यातुरस्य वा तत्र पिता मनसा ध्यायन् सर्वकार्याणि कुर्वित पितुरभावे सत्या-चार्यः"। पुनस्थोऽपि,—

> "रजखला यदा दष्टा ग्रुना जम्बुकरासमैः। पञ्चराचं निराहारा पञ्चगव्येन ग्रुद्धाति॥ ऊर्द्धनु दिगुणं नाभेर्वे ते दिगुणं तथा।

^{*} खापत्तम्बोऽपि,—इति सु॰।

चतुर्गुणं स्रातं मृङ्कि तदन्यवाद्यविभवित्"—इति ॥ जात्वकर्णे।ऽपि,—

"ब्राह्मणी चित्रया वैग्या ग्रुना च श्वापदैरिप । दृद्दा सचेलमाभुत्य ग्रुह्मतीति न संगयः"—इति॥

एतेषु वचनेषु यत्र प्रायश्चित्तवाङ्ग्यं, तत्र तत्रोत्तमाङ्गविषयत्वं दणतारतम्यविषयत्वं वोद्दनीयम् । ब्रह्मचारिग्टह्स्थाग्निहोत्तिषु उत्तरोत्तरं तपोवाङ्ग्यात् प्रायश्चित्तक्तासः ।

श्रय दुर्म्टतसाहिताग्वेर्ट्हने प्रायस्थित्तमाह,—

चण्डालेन श्वपानेन गाभिर्विपाहता यदि। श्राहिताग्निर्हता विषा विषेणात्महता यदि॥१०॥ दहेतु ब्राह्मणं विषालानाग्नौ मन्त्रवर्जितम्। स्पृष्टा वेदिया च दग्ध्वा च सिपण्डेषु च सर्व्वथा॥११॥ प्राजापत्यं चरेत् पश्चात् विप्राणामनुशासनात्। इति।

ब्राह्मण्या श्रद्धाजातसण्डानः । तदाह याज्ञवल्काः,—

"ब्राह्मण्यां चित्रयात् सूतो वैग्याद् वैदेहकस्तथा।

श्र्ट्रजातस्त चण्डासः सर्वेकर्मविष्कृतः"-इति॥

चन्र्यायां जातः श्वपाकः। तथाच मनुः,-

"चनुर्जातस्तथोयायां श्वपाक दति कीर्त्तितः"-दति।

हतोदण्डगस्तादिना प्राणैर्वियुक्तः । श्रात्महतः स्वयमेव विषं पीला स्तः । तमाहिताद्गिं स्तं ब्राह्मणं मिपण्डेषु प्रत्यासन्ते। विष्रो मन्त्रवर्जितं दहेत् । तच स्पर्भनं दहनं वहनं वा यः करोति, स विप्रेरत्ज्ञातः स्वर्णनादिदोषपरिष्ठाराय प्राजापत्यं क्ष्म्माचरेत्। स्नोकाग्नावित्यनेन गार्चपत्यांदीनां व्यावृक्तिः। यद्य-'यतीतस्य चतुर्षाध्यायस्यादौ दुर्म्वतवष्ठनादिप्रायस्चित्तमुक्तं, तथापि तस्य सामान्यस्पतादनादिताग्निविषयत्नेनाषुपपत्तेः, त्रादिताग्निविष-यस्य तु द्वैवोपवर्णनसुचितं, वस्त्यमाणतत्यंस्कारं प्रत्युपोद्वातस्पतात्। प्राजाप्रत्यचर्णानन्तरं ग्रास्तीयसंस्कारः कर्त्तव्यदत्याष्ठ,—

दग्धाऽस्थीनि पुनर्यस्य सीरैः प्रसालयेद् दिजः॥१२॥ पुनर्दहेत् स्वाप्तिना तु स्वातन्त्र्येण पृथक् पृथक्। इति।

उक्तरीत्या खीकिकाग्नी यानि दम्धान्यखीनि, तानि पुनः संग्रह्म चीरप्रचासनपूर्वकं गार्हपत्याद्यग्निभिः कस्पोक्तप्रकारेण दहेत् । एतच हारीतेन दर्भितम्,—

"ब्राह्मणादधसंप्राप्ती चण्डासस्य करेऽथवा।
श्रातमना प्रस्तवाते वा श्रद्भवत् दास्येद्भिजम्॥
प्राजापत्यं चरेत् पञ्चात् सपिण्डेस्वेव सप्तमात्।
तद्भसास्य ग्रिसीत्वेव विप्राणामनुष्रामनात्॥
चीरप्रचासनं कुर्यात् तदस्य प्रेतवद्दसेत्।
पुनर्दस्तमन्त्रेश्च यथाविधि ममाचरेत्॥
एवसेव विधि कुर्यात् मरणे गर्सितस्य च"—इति।

इदानीं प्रोषितस्थाहिताग्नेः सस्कारमाहिताग्निर्देश इत्यारभ्य तथा कार्यं विचर्णणेरित्यन्तेन ग्रन्थजातेन दर्भयति,—

श्राहिताग्निदिंजः कश्चित् प्रवसन् कालचे।दितः ॥१३॥

देह्नाश्मनुप्राप्तस्याप्रिर्वसते यहे। प्रेतामिहोचसंस्कारः श्रूयतासृषिपुङ्गवाः ॥१४॥ क्रष्णाजिनं समारतोर्थं कुग्रैस्तु पुरुषाकतिम्। षर्शतानि शतं चैव पलाशानाच्च हन्ततः ॥१५॥ चत्वारिं भत् भिरे दद्याइभ कग्छे तु विन्धसेत्। बाहुभ्यां भत्नं दद्यादङ्गुलीपु दभैव तु ॥१६॥ भ्रतन्तु जघने दद्याद् दिभ्रतं तूद्रे तथा। दद्यादष्टी रुपण्याः पन्च मेढ्रे तु विन्यसेत् ॥१७॥ रकविंशतिमूरूभ्यां दिशतं जानुजङ्घयाः। पादाङ्गुषेषु षड् दद्याद् यज्ञपाचं ततान्यसेत् ॥१८॥ श्रम्यां शिश्ने विनिःक्षिप्य ऋरणीं मुष्कयारिष। जुह्रं च दक्षिणे इस्ते वामे तूंपभृतं न्यसेत्॥ १॥ पृष्ठे तूलूखलं दद्यात् पृष्टे च मुसलं न्यसेत्॥ उरसि क्षिप्य हवदं तर्डुलाज्यतिलानुषे ॥२०॥ श्रीवे च प्राप्तणीं द्द्यादाज्यस्थालीन्तु चक्षुषाः। कर्यों नेने मुखे घागो हिर्ग्यशकलं न्यसेत्॥२१॥ श्रमिहोत्रोपकरणमश्रयं तत्र निश्चित्। असी खगीय लाकाय खाहेत्येकाहतिं न्यसेत्॥२२॥ द्यात् पुने। त्यवा भाता त्यन्योवा तपि च बान्धवः॥ यथा दहनसंस्कारस्तथा कार्य्य विचस्रगैः॥२३॥

यदा प्रोषितश्राहिताग्निर्देशान्तरे प्रमियते, श्रामिश्व खग्टहे
वस्ति, तदानीभास्तीर्षे कृष्णाजिने पलाग्रवन्तेः देहाकृतिं कुग्रवद्धां
िर्माय तदवयनेषु यद्गपाचाणि निचिष्णासौ खर्गाय लोकाय खाहेत्येकामाच्याद्धतिं जुद्धयात्। यत्र द्रव्यानिर्देशेन हे।मस्त्रचाच्यमेव
हे।मद्रव्यम्।ततः कल्पोक्तप्रकारेण कृत्स्वं संस्कारं समापयेत्। ननु
श्रन्थया पलाग्रवन्तानां सङ्खा स्रत्यन्तरे श्रूयते। तत्र हारीतः,—

"देशान्तरगते विभे विपन्ने कालपर्ययात्।

प्रशेरनाभे कन्यः खादाहिताभ्रेविभेषतः॥

कृष्णाजिनं समासीय्यं पुरुषाक्रतिसेवचः।

चौणि षट्चिंभतं टन्तान् पालाभांस्तु समाहितः॥

त्रभीत्यद्वं भिरे दद्याद् गीवायां दश्गएवचः।

बाइभ्यान्तु भतं दद्यादङ्गुन्थोर्दश्गएवचः॥

उरिष चिंभतिं दद्यात् जठरे विभिति तथा।

त्रष्टी टषणयोर्द्यात् पञ्च सेद्धे तु कन्पयेत्॥

जरुभ्यान्तु भतं दद्याद्विभतं जानुजङ्गयोः।

पादांगुन्थोर्दभीव खादेतत् भेतस्य कन्पनम्"—इति॥

वाढम्। श्रव व्यवस्थापकहेतोरभावादिकन्पो दृष्ट्यः। स चैच्छिकः।

श्रहिताभिसंस्कारस्य फलमन्यय्यतिरेकाभ्यां विभदयितः—

ईद्दशन्तु विधिं कुर्यात् ब्रह्मले।कगतिभ्रेवा।

दहिता ये दिजास्तन्तु ते यान्ति परमाङ्गितम्॥२४॥

चिप्रत,—इति मु॰।

श्रन्यया कुर्वते कर्म त्वात्मबुद्धा प्रचादिताः। भवन्यल्पायुषस्ते वै पतन्ति नरके ऽशुचै। ॥२५॥

तत्र संस्कार्यस्थाहिताग्नेः ब्रह्मकोकसमाप्तिः, संस्कर्त्त्रयेथोक कारिणः परमा गतिः। श्रयथोक्तकारिणः पण्डितस्यन्यस्य नरक-प्राप्तिः।

प्रकटयित विभक्तं यः प्रकीर्णावश्रेषं
समधिकपरिवर्षं संक्ष्तिचाहिताग्नेः ।
प्रकृतिगहनसेतम्पचमाध्यायसेवं
विभद्मयमकार्षीत् व्याख्यया माधवार्यः ॥

दित महाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवीर-वुक्रभ्रपाल-साम्राज्य-धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराश्वरस्यास्या-यां पञ्चमोऽस्यायः॥ ०॥

षष्ठोऽध्यायः।

देखरं सर्वकोकानां भक्तानां भद्रदायकम्। जानकीवल्वभं रामं मन्त्रके मौनिकोचनम्*॥

प्रकीर्णकप्रायि त्रमङ्गागता हिता ग्रिसंस्कारः पश्चमाध्याये निह्न-पितः। श्रथ षष्ठेऽध्याये प्रकृतसेव प्रायिश्वत्तम् सन्वर्त्तायिष्यसाणे सिन्न-नीकरणसङ्करीकरणोपपातकानां प्रायिश्वत्तानि प्राधान्येन विवत्तुः प्रथमं प्रतिजानीते,—

श्रतः परं प्रवक्ष्यामि प्राणिहत्यासु निष्कृतिम्। पराशरेण पूर्वोक्तां मन्वर्थेऽपि च विस्तृताम्॥१॥इति।

श्रय प्रकीर्णकप्रायश्चित्तकथनानन्तरं मिलनीकरणह्णासु प्राणि-श्रयासु प्रायश्चित्तं प्रवच्छामि। स्व्याखित बद्धवननं मिलनी-करणाद्यवान्तरभेदाभिप्रायम्। मन्दबुद्धीनां स्वव्यन्तरपर्याखोषने सव्यापाततोविरोधबुद्धिरुदेति, न्यायदर्भिनां तु न तथेति सूच-चितुं ख्यन्तरसमात्युपन्यासः। परागरभन्देन दद्धपराभरोविविचितः। मन्दर्यं मनुप्रोक्ते धर्मभास्त्रे विस्तृताम्।

प्रतिज्ञातेष्वादौ मिलनीकरणविशेषस्य क्रौश्चादिवधस्य प्राय-'सिनामार-

^{*} नास्त्ययं स्रोकोमुद्रितातिश्क्तिपुलकेषु।

[🕆] उपमातकानां,---इति मु॰।

क्रीश्वसारसहंसांश्व चक्रवाकं च कुक्तुटम्। जालपादश्व शरभमहोराचेण शुध्यति ॥२॥

कौञ्चादयः पचिविश्वेषाः प्रसिद्धाः। जालपादश्वरभी यद्यथ-प्रसिद्धौ, तथापि पचिभिः समभिव्याहारात्तावपि पचिविश्वेषौ द्रष्टवै। श्रव हत्वेत्यध्याहारः। श्रहोराचेणैकोपवासेनेत्यर्थः। तथाच समर्त्तः,—

"चक्रवाकं तथा कौ झं तित्तिरिं ग्रुक्षारिके।

ग्रेमं ग्रिभ्रमुल्कञ्च तथा पारावतानिष ॥

टिहिभं जालपादञ्च मञ्जं कुक्रुटमेवच।

एवं पचिषु मर्वेषु दिनमेकमभोजनम्"—इति॥

ननु इंसादिवधे गोदानं मनुराइ,—

"इता इंमं बलाकाञ्च वकं वर्हिण्मेव च।

वानरं ग्रेनभामौ च स्पर्भयेद्वाह्यणाय गाम्"—इति॥

याज्ञवल्कोऽपि,—

"इंस्ग्रेनकपिकयाच्चलस्यलगिखण्डिनः। भासञ्च इला दद्याद्गामकयादांस्तु विसकाम्"—इति॥ नायं दोषः। गोदानस्योपवासाधकधिनकविषयलात्। बसाकादिषु पूर्वीकात् श्रन्यं प्रायश्चित्तमाइ,—

^{*} चक्रां,— इति सु॰। † न्यूनं,— इति सु॰।

बलाकाटिटिभी वापि शुकपारावत।वपि। श्रह्मकविघाती च शुद्धते नक्तभाजनात्॥३॥ इति।

ग्रुकपारावती थी, तथोईना नक्तभोजनात् ग्रुह्मति,-इति योजनीयम्। यनु सम्बर्त्तनोक्तम्,-

"इंसं वकं बलाकाञ्च श्वापदं वर्षिणं तथा। सारमं चाषभासञ्च हला चीन् दिवसान् चपेन्"—इति॥ तसन्तत्वधे दृष्ट्यम्।

वनादिषु न पूर्ववङ्गीजनत्यागः, किन्तु प्राणायामः कर्त्तयद्वत्याह,-

व्यकाक श्किपोतानां शारितित्तिरिधातकः। अन्तर्जल उभे सन्धे प्राणायामेन शुध्धति॥४॥ इति।

नाच हकोऽराख्या स्गसमित्याहाराभावात्,पित्तिसमित्याहा-रात्तु पित्तिविशेषो द्रष्टवः। हककाककपोतानां हन्तेत्यध्याहारः। सन्ध्ये दत्यन्तसंयोगे दितीया। ततस्य प्राणायासेनेत्येकवचनस्रवणे-ऽप्याहित्तर्लभ्यते। याविद्धः प्राणायासैनैरिन्तर्येण सन्ध्यादयं समाप्यते तावतः प्राणायामान् कुर्यादित्यर्थः। यत्तु सनुना तित्तिर्यादिवधे तिस्रद्रोणादिदानसुक्तम्,—

^{*} वसाकाटिट्रिभी सुकपारावतीच येन इती। खथवा। दितीयवचनवि-वस्त्रयाऽपि तो योहन्ति स हन्ता,—इति सु॰।

[†] रासभन्नेव,—इति ग्रा॰।

[‡] तत्सं इतवधे,—इति सु॰।

^{ें} चना, इति शाः।

"ध्तकुमां वराहे तु तिलद्गीणन्तु तित्तिरौ॥

ग्रुके दिहायनं वतां क्रौञ्चं हता विहायणम्"—इति।

याज्ञवनकोनापि ग्रुकादिवधे दिहायनवत्सादिदानसुकम्,—

"गजे नौलद्रषाः पञ्च ग्रुके वत्सोदिहायनः।

खराजमेषेषु द्रषोदेयः क्रौञ्चे विहायणः"—इति॥

तत् सर्वे पूर्ववद्भनिकविषयत्नेन वेदितव्यम्।

ग्रिभादिवधे सार्द्धदिनद्वयं व्रतचर्यामाह,—

यभ्रय्येनग्रशादानामुलूकस्य च घातकः। श्रपकाशी दिनं तिष्ठेत् चिकालं मारुताशनः॥५॥ इति।

श्रेनः कपोतादीन् पचिणोनिष्दन्ति । श्रामन्तीति श्रश्नादः । श्रतः श्रेनश्रश्नादौ भिन्नजातीयौ । श्रपकाशौ विक्रिपाकरिक्तकन्द-मूलफ्लादिकमेकस्थिन्दिनेऽश्रीयात् । ततः सार्डुं दिनं साक्ता-श्रनः उपवयेदित्यर्थः । यनु कश्यपश्चादः । "वक्षवलाकसंस्थारस्कार-गडवचक्रवाककपोत्तकुकुटस्प्रश्लेनखञ्चरीटिटिश्मोलूकश्चक्षारिका-तिन्तिरिमयूरकुररसुद्रकामेचककलविद्धकपोतपारावतादीनां वधे प्रायस्तिनं श्रहोराचोपोषितः सर्व्ववीजानि च दद्यात्"—इति । तदिद्मशक्रविषयम्।

श्रमसापि वस्गुसादौ वसाकादिसदृशं प्रायश्चित्तं दर्भयति,— वस्गुसी दिदिभानाच्च के। किसासच्चरीटके।

^{*} वन्यामी,-इति छा॰। एवं परत्र।

नालिका रतापसेषु शुद्धते नत्तभा जनात्॥६॥ इति

श्रवाप्रसिद्धोऽपि वनगुनीशब्दः साइचर्यात् पचिविशेषवाची द्रष्ट्यः। यद्यपि टिहिभग्रब्दो बनाकादिवचनेऽपि पितः, तथाय-वान्तरजातिभेदमाश्रित्य पौनक्त्रं परिहर्त्तव्यम्। वनगुनीटिहिभानां हन्ता, कोकिनस्बद्धरीटके हते, रक्तपचेषु हतेस्विति शेषः। यनाङ्गि-रसा दर्शितम्,—

"काके खेने च रहे च टिहिंभे खजरीटके। यथा गवि तथा हत्यां भगवानिङ्गराज्यवीत्"—दिति॥ तत् सन्ततहनृविषयम् । ऋङ्गिरायहणेन दृद्धाङ्गिरा उच्यते?। जसकाकादीनां वधे प्रायक्षित्तमाह,—

कारण्डवचकाराणां पिङ्गलाकुररस्य॥ च । भारदाजादिकं इत्वा भिवं पूज्य विशुद्धति ॥७॥ इति

श्रादिशब्देन भारदाजविषदृशाः पिचिविश्रेषाः यञ्चन्ते। तेषां च बधे ग्रीवभन्त्रकारणोक्तविधानेन भ्रिवं सम्पूच्य विश्वद्यति । पूर्वचानुक्तानां पचिणां बधे साधारणं प्रायश्चित्तं दर्भयति,—

^{*} खाविका,-इति मु॰।

[†] भासे,-इति मु॰।

[‡] संज्ञतवधविषयम्,—इति मु॰।

[§] गास्येतत् सुदितातिरिक्तेष ।

[॥] कुरवस्य, कुरवस्य,—इति च पाठौ ।

[¶] सद्याः,—इति सु०।

भेरुएडचासभासांश्च पारावतकिपञ्चलम् । पश्चिणां चैव सर्व्वेषाम है। राचमभाजनम् ॥८॥ इति टिट्टिभवत् पारावतेऽयवान्तरजातिभेदो द्रष्टयः । किपञ्चलं हता, पिचणां हत्यायामिति ग्रेषः ।

यदिदं मिलनीकरणविशेषस्य पित्तवधस्य साधारणं प्राय-स्थित्तमभिहितं, तस्य प्रदर्भनार्थलेनाविश्विष्टेऽपि मिलनीकरणे क्रिम-कौटादिवधे मद्यानुगतभोजने च प्रायस्थित्तमुक्तेयम् । तस्च विष्णुना दिर्भितम्,—

"मिलिनीकरणीयेषु तप्तकच्छं विशोधनम्। कच्छातिकच्छमणवा प्रायिश्वतं विशोधनम्"—इति॥ पित्तषु कम्यादिषु च सास्ध्यनिस्थभेदेन प्रायिश्वत्तविशेषः स्मृत्य-नारेऽभिह्तिः। तत्र मनुः,—

"श्रस्थिमतान्तु सत्नानां महस्रस्य प्रमापणे।

पूर्णे चानस्थनम्थ्रान्तु श्रद्रहत्याव्रतं चरेत्"—इति ।

याज्ञवस्क्योऽपि,—

"त्रप्रदुष्टां स्त्रियं हला श्र्द्रहत्यावतं चरेत्। त्रस्थिमतां महस्रन्तु तथाऽनस्थिमतामनः"—दति ।

ग्रह्वा खिताविष.—"चुद्रजन्तू नामनस्थ्वामनसः प्रमापणे ग्रद्र-बधोऽ खिमतां सहसं प्रमाण ग्रूद्रवधः"—दित । श्रि खिमताहस्रवधे ग्रकटपरिमितान खिमद्वधे च वच्छामाणग्रूद्रहत्यावतं चरेत्। प्रत्येक-वधे मनुराह.—

"किञ्चिदेव तु विप्राय दद्यादिखमतां बधे।

श्रनस्थां चैव हिंसायां प्राणायासेन शुध्यति"—इति॥ सिनीकरणानां प्रायश्चित्तसिधाय सङ्गरीकरणानां प्रायश्चित्त-आह,—

हत्वा मूषकमार्जारसर्पाजगरडुग्डुभान्। क्रसरं भोजयेदिप्रान् लोइदग्डश्च दक्षिगा॥८॥ इति॥

श्रत नकुलोऽपि द्रष्टयः। तथाच विष्णुः। "हता मूषकमार्जार-नकुलमण्डूकडुण्डुभाजगराणामन्यतमं क्रमरान् भोजयिता लौहदण्डं दिचणां दद्यात्"। क्रमरिनलसुद्गमिश्रमस्यम् । लौहप्रब्देन कान्ता-यससुस्यते। तथाच मनुः,—

"त्राभी कार्षायमी दद्यात् मर्पान् इता दिजात्तमः"-इति । यत्तु शङ्खेनोक्तस्,-

"हता दिजस्तया सर्पान् जिलेशयविलेशयो ।

सप्तराचं तथा कुर्यात् व्रतं ब्रह्महतेस्त यत्"—इति ॥

ब्रह्महणे वच्छमाणं यत् व्रतं, तन्त्रध्ये सप्तराचोचितवतमाचरेत्।

यदिष सम्वर्त्तनोक्तम्,—

"मण्डूकनकुलौ एवा सर्पाजगरमूषकान्।

चिराचोपोषितः सन्यक् ग्रुद्धो ब्राह्मणभोजनात्"—इति॥ यदय्यमननोक्तम्। "सर्पहन्ता माषमाचं दद्यात्"। यच विषष्ठेनो-

^{*} सच्तिपाचितमद्रं-इति सुं ।

[ं] इता दिजः खले सब्दें,-इति सु॰।

[🏻] श्रद्धोत्,—इति मु॰।

क्रम् । "श्रमार्जार नकुल अण्डू क्षपां जगर मृषका न् इतः क्रच्छं दाद - श्राचं चरेत् किश्चिद्द्यात्" — इति । तत्र सर्वत्र प्रायश्चित्त - गौरवलाधवपर्यालोचनया कामकताकामकताभ्यासानभ्यासादिविष-यतमृहनीयम् ।

गिश्रुमारादीम् इता दिनमेकं मतलेन वन्ताकमात्रं भचये-दिलाइ,—

शिशुमारं तथा गोधां इत्वा क्रमंश्व श्रह्मकम्। हंन्ताकपालभक्षी वाऽव्यहोरात्रेण श्रुद्धाति ॥१०॥ इति॥

काम्यपसु सौ इदण्डदानमणाह । "क्रकसासमर्पनकुलगोधाम्म-काम्धेऽहोराचोषितसान्ते सी इदण्डं दद्यात्"—इति । मनुस्तु पचान्तराण्याह,—

"मार्जारनकुली इता चासं मिष्टूकमेव च।
स्वगोधोलूककाकां स्र ग्रहत्यां मृतं चरेत्।
पद्यः पिवेक्तिराचं वा योजनं वाऽध्वनोत्रजेत्।
उपसृश्येत् श्रवन्यां वा सूक्तं वा दैवतं जपेत्"—इति।

यमोऽपि । "यनकुलपर्पमार्जारमण्डूकविकिरिकिकोनिकगो-धाग्टभोलूकवायसमयूर्यामचटकस्मालम् षकान् इला एकैकवधे श्रुद्रवधः"—इति । याज्ञवल्कोऽपि,—

> "मार्जारगोधानकुलमण्डूकश्वपतिचणः। इला व्यक्तं पिवेत् चौरं क्षच्चं वा पादिकं चरेत्"—इति॥

^{*} सर्पहला, - इत्यारभा, एतदन्तो ग्राच्यो नास्ति वङ्गीयपुस्तकेषु प्रायः।
† श्रक्षकस्थाने श्रस्थक, - इति सु॰। एवं पर्च।

विष्णुरि । "गोधोलूकचासकाकवधे चिराचसुपवसेत्" — इति । र्ट्ट्यानां सर्वेषां विसंवादिवचनानां साचाद्वावखापकं वचनान्तरं यव नक्तभ्यते,तच सर्वेच विधीयमानप्रायस्चित्तानुसारेण संहतासंहतबुद्धि-पूर्व्वकाबुद्धिपूर्वकास्थासानभ्यासापदनापदादिविषयतं कन्पनीयम् ।

त्रारखम्बादीनां हन्तुरूपवासत्रयपूर्वकं तिलप्रखदानमाह,-

रुकजम्बूकच्रश्वाणां तरश्रुश्वानघातकः । तिलप्रस्यं दिजे दद्यात् वायुभक्षो दिनचयम्॥११॥ इति॥

श्रवीपवासवयं विष्णुर्षाह। "श्रानं हता चिरावसुपवसेन्"—इति। पैठीनसिर्घ स्ट्रहत्यावतमाह। "काकोलूककलासकंकठक*स्रगाल-भासदि एम्षकचक्रवाकहंसप्रवी णिकनकुलमण्डूकविड्रालश्रवधे एते-धामेकैकसिन् स्ट्रबधविदि हितम्"—इति। नन्, स्ट्रहत्यावतं वाण्मा-सिकं, तचात्यन्तगुरुलादृकादि हत्यायामथुकम्। नाथं दोषः। श्रस्थ वतस्य चिरकालनेरन्तर्थ्यविषयनेन नेत्यलात्।

गजादिबधे चिकालसःनयुक्तमेकोपवासमाह,-

गजस्य च तुरङ्गस्य महिषोष्ट्रनिपातने । प्रायश्चित्तमहोराचं चिसम्यमवगाहनम् ॥१२॥ इति ।

मनुख्वच दानविश्वेषमास,—

"वामोदद्याद्गयं हता पञ्च नीकान् द्रषान् गजम् । श्रजमेषाननद्वाहं खरं हत्वेकहायनम्"— इति ।

^{*} खरचक, - इति सु॰।

विष्णुरिष । "गजं हता पञ्च नीलत्वान् द्यात् तुरङ्गं हता वामः एकहाथनमनद्वाहं खर्बधे मेवाजबधे सुवर्णकृष्णनं तिल-सुष्टबधे च"—दित । एतिलत्वं धिनिकविषयम् । धनरिहतस्थात्विल-विषयमभिष्रेत्य सम्बर्त्त श्राह,—

"हस्तिनं तुर्गं हला महिषोद्री किपं तथा। एषु मर्चेषु कुर्वीत मप्तराचमभोजनम्"—इति॥ जावानिरिप,—

"हिम्तिनं तुरगं हता महिषं गां[।] तथैव च । कच्छं मान्तपनं कुर्यात् गोमहिष्यनृतेषु च"-हित॥ कुरङ्गादिवधे ब्राह्मणभोजनमहितसुपवामत्रयसाह,—

कुरक्षं वानरं सिंहं चित्रं व्याघन्तु घातयन्। युद्धते स चिरावेण विप्राणां तर्पणेन च ॥१३॥ इति॥

चित्रीयाघसदृग्रस्गितिग्रेषः। तर्पणं भोजनम्। तथाच स्वर्तः,—
"याघं यानं खरं सिंहं स्वगं श्रुकरसेव च।
एतान् हला दिजः कुर्य्यात् ब्राह्मणानान्तु भोजनम्"—इति॥
जावानिः त्राष्टित्तं मङ्गातञ्चाभिप्रेत्याह,—

"सिंद्याघटकाणाञ्च स्गखद्गरुद्धपान्। दला सान्तपनं कुर्यात् गोभक्तन्याऽनृतेषु च"—इति॥

^{*} यतद्भयं,—इति सु०। † वा,—इति सु०।

[्]रोाभूकन्धान्त्रतेष,—इति सु०।

गवादिविषयाष्यनृतानि गोभ्रकन्याऽनृतानि । सुमन्तुरपि । "वा-नरिसंहमार्जारमण्डूकमूषकश्ववधे प्राजापत्यम्"—इति ।

मगदिहत्यायामुपवामपूर्वकनीवारादिपारणमाह,— मगरोहिदराहाणामजावस्तस्य घातकः। श्रकास्त्रष्टमश्रीयादहोराचमुपोष्य सः॥१४॥

कुरङ्गग्रब्दस्य स्गावान्तरजातिवाचकलात् सामान्यजातिवाची स्गगब्दोगोवलीवर्द्धन्यायेन कुरङ्गेतर*विषयोद्रष्ट्यः। रुद्धायोग्योः मेषोवसः। धनिकस्यार्टित्तविषये कम्यपन्नारः। "त्रजाविकवधे विराचं प्रायस्त्रित्तं चीर्णान्तं हिरस्यं दद्यात् वस्तं च"—इति।

पूर्ववातुकानां स्रगाणां वधे जपसहितसुपवासमाह,—
स्वश्वतुष्पदानाश्च सर्व्वेषां वनचारिसाम्।
श्रहोराचोषितस्तिष्ठेज्ञपेदे जातवेदसम्॥१५॥ इति।

न्यायतत्त्वविदः पापतारतम्यानुसारेण प्रायस्त्रित्तंतारतम्यमूहनीयमिति विविचला पूर्व्वीक्तानां प्रायस्त्रित्तविष्ठेषाणां प्रदर्भनार्थलं योतियतुसेविमित्युक्तम्। समूहनीयाः प्रायस्त्रित्तविष्ठेषाः स्रायन्तरेषु दर्शिताः। तत्र प्रह्वः,—

"पग्रून् इला तथा ग्राम्यान् मासं कुर्यादिचचणः"—इति। ग्रातातपोऽपि। "इल्लयसरामभवधे त्रारक्षपग्रुवधे च मासेनैकेन ग्रुद्धाति"--दति। व्यासेऽपि[‡],—

^{*} कुरक्षेक,—इति सु॰।

^{ां} युद्धयोग्यो,--इति मु॰।

[‡] व्याद्रोऽपि,—इति सु॰।

"स्करोष्ट्रखरान् इला त्यहसेतदुतं चरेत्। मर्ञ्वां यप्राणिनः खूलान्मण्डूकनकुलेखहः"—दिति।

कायपोऽपि। "स्मानिह्यवराहकुद्धरगण्डग्ररभतरचुवानरिमंह-याध्यमर ग्राच्यकादीनामन्येषाञ्च वधे त्रहोराचोषितञ्चीर्णान्ते धतं दधात्"—इति। तत्र मर्वत्र प्रायश्चित्तगौरवलाघवानुमारेण कौमारकामकताकामकताभ्यामानभ्यामविष्यतं ज्ञातव्यस्।

मझरौकरणमिलनीकरणप्रकीर्णकानां प्रायि सत्तमिधायोप-पातकानां प्रायिस्तं दर्भयति.—

शिल्पिनं कार्कं शुद्रं स्त्रियं वा यस्तु घातयेत्। प्रजापत्यदयं कत्वा वपैकादशद्क्षिणा ॥१६॥ इति ।

णिल्पी चित्रकारादिः। कार् सूपकारादिः। ऋष एकादग्रोयासां गवान्तात्रषेकादग्राः। तद्रूपादिचणा त्रषेकादग्रदिचणा, देयेति ग्रंषः। श्रतप्व गीतमः ग्रुद्रवधं प्रक्रत्याह । "त्रष्यभैकादग्राञ्च गा-द्यात्"—इति । सनुर्षिः—

"प्रमाय ग्रुद्धं षण्मामानेतदेव वतं चरेत्?। वषभैकादणावाऽपि दद्यादिप्राय गाः सिताः"—इति ॥ चित्रयवैश्वयोर्वधे पूर्व्यसादिधकं प्रायश्चित्तमाहः,—

^{*} मर्ख्यकनकुलैः सत्तः, इति सु०।

[े] हमभ,-इति ग्रा॰ स॰।

तत्र,—इत्यारभ्य एतदन्तोग्रस्यो नान्ति मुदितातिरिक्तपुन्तकेषु।

[्]र एतदेव अतं क्रत्सं मण्याधान् ग्रुमहा चरेत्,--इति सु॰।

वैष्यं वा स्वचियं वाऽपि निर्दोषं योऽभिघातयेत्*। सेऽतिस्रक्ट्रहयं कुर्यात् गोविंग्रहस्थिणां ददत्॥१०॥

मिर्दे विभिति विभेषणात् सदोधवधे न्यूनं प्रायसित्तं द्रष्ट-यम् । तस चतुर्विंगतिसते दर्शितम्, -

"चित्रवस्य वधं कता चरेश्वान्द्रायणवसम्।
वेद्यस्य सु इयं कुर्वात् श्रद्भस्येन्द्रवसेव च"-इति॥
यमु संवर्त्तन ततोऽपि न्यूनं प्रायस्यित्तसुक्रम्,—
"निष्द्रय चित्रयं मोष्ठात् चिभिः क्षक्रैर्विश्रद्धति।
कुर्यादेवानुपूर्व्येण चौन् कच्छ्रांस्त वयाविधि॥
वेद्यप्रस्थान्तु सम्प्राप्य कयंचिक्यूढचेतनः।
कच्छ्रातिक्षक्रौ कुर्वित स वरोविक्यधातकः॥
कुर्यात् श्रद्धस्ये विशः कुक् साम्तपनं तथा"—इति।
प्रतत् सदोषस्थाकामक्रतवधे प्रोक्रमित्यविरोधः। नन्, निर्दोषस्थ

एतत् वदोषखाकामस्ततवधे प्रौक्षमित्यविरोधः। नतु, निर्देशिय वधे यदचिणातिक्रक्षद्वयाधिकं प्रायस्थितं मतुना दर्षितस्,—

> "श्रकामतस्त राजन्यं विधिपात्य दिजोत्तमः। एवमैकसरसा गा दशात् श्रुस्त्र्यंभातानः।।। श्रम्दं परेदा नियतो जटी मञ्जूष्यो नतम्। वसन् दूरतरे यासे दृषम्यनिकेतनः॥

^{*} पातयेव्, -- इति सु॰।

[†] दयादिकं,—इति सु॰।

[‡] सुचरितत्रतः,—इति सु॰।

एवसेव चरेदब्दं प्रायश्चित्तं दिजोत्तमः।
प्रमाप्य वैग्यं हत्तस्यं दद्यादेकणतं गवास्"—इति ।
याज्ञवन्त्रयेनापि,—

"वृषभैक्षमहस्ता गा दद्यात् चचवधे पुमान्। ब्रह्महत्यावतं वाऽपि वत्सरचितयं चरेत्॥ वैश्यहाऽच्दं चरेचैव दद्यादेकशतङ्गवाम् । षणमामान् शूट्रहाऽष्येतद्धेनूर्द्याद्शाय वा"—इति॥

नैवार्षिकाद्यधिकं गौतमत्राह । "राजन्यवधे षद्वार्षिकं प्राक्षतं ब्रह्मचर्यं द्वभैकहस्साञ्च गा द्यात् । वैग्ये चैवार्षिकं द्वभैकग्रताञ्च गा द्यात् । ग्रह्मे मंवत्मरं द्वभैकाद्याञ्च गा द्यात् । त्राचेयी-चैवम्"—दित । प्रह्मे लिखिताविष । "पूर्ववद्मतिपूर्व्वं विषु वर्णेषु प्रमाय दाद्यानवष्ट्मंवत्मरान् व्रतान्यादिग्रेत् । तेषामन्ते गोमहस्यं ततोऽद्वें तस्याद्वें द्यात् सर्वेषामानुपूर्व्येण" -द्ति । ग्रातानपोऽपि,—

"राजन्यवेश्वश्रद्वाणां षट् नौनेकं चरेत् बधे। वर्षाणि ब्रह्मचर्यन्तु विश्वद्धार्थं क्रमेण तु॥ गोदानन्तु व्रतस्थान्ते बाह्मणानाञ्च भोजनम्। कार्यं सद्चिणं सम्यक् विश्वद्धोत यथाविधि"। हारौतोऽपि,—

"ब्राह्मणः चित्रयं इला षड्वर्षाणि ब्रतं चरेत्।

एतदेव चरेदद्धं,—इति सु॰।

[ं] चरेदेतत् दद्यादैकण्णतं गवाम्,--इति मु॰।

वैद्यं इला चरेदेवं ब्रतं चैवार्षिकं दिअः॥

ग्रद्धं इला चरेदेकं ट्रष्मैकाद्यास्य गाः"—इति।

खग्रनापि। "राजन्यबंधे षद्वार्षिकं ब्रह्मध्याव्रतं तस्यान्ते एष-भेकसइस्रगोदानं च"—इति। विषष्ठस्तु षद्वार्षिकारधिकमध्या-र्षिकमाद्द। "एवं राजन्यं द्वलाऽष्टी वर्षाणि चरेत् षड् वैद्यं चीणि ग्रह्म्"—इति। वौधायनस्तु नववार्षिकमाद्द। "नव सप्त वा राजन्ये तिस्रोवैद्ये संवत्सरं सुर्य्यात्। ग्रूद्रे स्त्रीणां च ब्राह्मण-बधास्त्रम्"—इति। विष्णुद्दीद्यवार्षिकमाद्द। "एतन्सद्दावतं ब्राह्मणं द्वता दाद्य संवत्सरं यागस्यं चित्रयं वैद्यं गर्भिणीं वा रञस्तकां षाचिगोचाञ्च"—इति। यभः,—

"इला सविष्णं वैश्वं राजन्यमि दीचितम्। इला तु ब्रह्मस्येव तथाऽऽचेयीस ब्राह्मणीम्"—इति॥ श्रङ्घोऽपि,—

"यागस्यं चित्रयं इता वैश्वं इता तु यागगम्। एतदेव व्रतं कुर्यादाचेयीविनिघातुकः"— इति॥

श्रचैतेषु पूर्वीदितेषु वचनेषु चैवार्षिकषड्वार्षिकाष्टवार्षिक नववार्षिकदादशवार्षिकरूपाः पञ्च पचाः प्रातिभान्ति । श्राचा-र्व्याक्तश्रक्तद्वयपचएकः। तचैवं विषयव्यवस्था। निर्देषः चिषय-स्तिविधः उत्तमोमध्यमोऽधमञ्च। तच राज्यपरिपास्तनादियुकः सवनस्वजन्तमः, सवनरहितः परिपासकोअध्यमः, जभयरहितोजाति-शाचस्वियोऽधमः। तचैकैकस्य बधे बुद्धिपूर्व्वाबुद्धिपूर्वभेदेन हे हे प्रायस्तिने योजनीये। एषु वचनेषु क्षचित् गोदानं श्रूयते काचित्र। तत्र धिनकाधिनकपुर्विषयलेन यवस्या द्रष्ट्या। एतेनेव स्थायेन यवस्थितविकस्पर्धाभिनेत्य याज्ञवन्कोन, त्रह्मस्त्यावतं वाऽपि' हत्युक्तम्। वैष्यग्रद्भयोरपि उत्तत्रमध्यमाधमभेदेन प्रायिष्ठत्त्रस्यवस्था योजनीया। यथा स्नायभेदेन प्रायिष्ठत्तता तत्रसमुक्तं, तथा इन्हेभेदेऽप्यवगन्तयम्। श्रत्यव विष्णुः,—

"विषेतु सकलं देयं पादीनं चित्रये स्थतम्। विष्येऽद्वें पाटमेजन्तु श्रद्भजातिषु शस्तते"--दित ॥ देवलोऽपि,-

"विप्राद्धें चित्रये प्रोक्तं तद्द्धें वैष्यजातिषु"। तद्द्धेमेव श्रद्राणां प्रायस्थित्तं विद्द्धेधाः"—इति॥

गतस्वामकते द्रष्ट्यं. विष्णुप्रोक्तात् न्यूनवात् । नन्वाचार्येण स्वीवधे प्राजापत्यद्वयं वष्मेकादश्रगोदानमस्ति प्रायश्चित्तस्वक्तम् । तद्युक्तम् । स्वत्यन्तरेषु न्यूनाधिकप्रायश्चित्तयोर्दर्शनात् । तत्र मनुः न्यूनं दर्शयति,—

"जीन कार्मुकवस्तावीन् दद्यादघविष्ठउद्धये। चतुर्णामपि वर्णानां नारीर्हताऽनवस्थिताः"— इति ॥ जीनं चर्ममयमुदकपाचं, श्रनवस्थिताः खैरिष्यः। थाञ्च-वसक्योऽपि,—

"दुर्वना बद्घविट्चनग्रद्भयोषाः प्रमाण तु ॥

^{*} विप्राद्धे चत्रियस्य स्यादेश्यानाञ्चेतदर्क्षकम्,—इति सुः।

[†] जाल,—इति गा० । एवं परता।

[।] एथादबादिश्वदये,-इति मु॰।

हृति धनुर्व्वसमिति कमार् द्यादिग्राङ्क्य''-रित । व्याप्रोऽपि,-

> "चतुर्णासपि वर्णानां नारीहंताऽनवस्थिताः। शङ्खाराज्यजसेषांस कमात् इद्यादिग्राद्धये"—इति॥

रतानि वचनानि मस्वचनेन भ विष्ठने । सदोषस्वीविषयता-यानिषु रुख्तात् । मनवचनन्तु निर्देशकि वियादिमिकिधितया नि-टेशिक्सीविषयम् । नत्, निर्देशिक्तीवधे अधिकप्रायश्चित्तमाइ या-जवनकाः—

"ऋप्रदृष्टां स्त्रियं हता गृहहत्यात्रतं चरेत्"—इति । मैदम् । तस्य कामकतदिषयत्वेन यदस्यापनीयत्वात् । यत्निङ्ग-रमा दर्शितम्,—

> "त्राहिताग्रेहिं जायम्य इता पत्नीमनिन्दिताम्। ब्रह्मस्त्यावतं कुर्यादावेयी प्रस्त्येवच"—इति।

तत्र बद्धारतस्याहिताश्चित्वीविषयत्वाभिधानात् स्तीजाति
सात्रविषयेण स्वावचनेन नाम्नि विरोधः। विसष्ठस्य स्तीबधे राज
स्वावविषयेण स्वावचेने नाम्नि विरोधः। विसष्ठस्य स्तीबधे राज
स्वावनमारः "श्वनावेयीं राजन्यहिंमायां राजन्यां वैद्यहिंमायां
वैद्यां गृद्धहिंमायां गृद्धां हता सम्बद्धरस्"—इति। श्वनावेथीं हता

राजन्यहिंमायां यद्वतं तदाचरेदिति योजनीयस्। हारीतोऽिष।

"चित्रयवद्धाद्धाणीषु वैद्यवत् चित्रयायां गृद्धवत् वैद्यायां गृद्धां

हता नव सामान्"—इति। इदं राजन्यवतसाहिताश्चिपत्वीं

गुणवतीं कामतो घातुकस्य द्रष्ट्यम्। प्रसादिकविषये छास
शान,—

"श्रकामतः स्तियं हता ब्राह्मणीं वैग्यवस्थित्। कामतो दिगुणं प्रोक्तं प्रदुष्टान्तु न किञ्चन"—इति ॥ श्रनाचेयीवधे राजन्यव्रतस्थाभिहितलात् श्राचेयीवधे ब्रह्महत्या-व्रतमिति गम्यते। तथाच यमः,—

"हला सवनितं वैश्वं राजन्यमपि दीचितम्। हला तु ब्रह्महत्वेव तथाऽऽवेथीश्च ब्राह्मणीम्"—दृति॥ श्रावेथीलचणं च सएवाह,—

"जन्मप्रश्वतिसंस्कारैः संस्कृता ब्रह्मचर्यया। गर्भिणी वाऽयवा या स्थान्तामाचेथीं विनिर्दिशेत्"—इति।

विषष्ठोऽपि। "रजखनासृत्वातामाचेयीमाइः। ऋत यदिष्ठापत्यं भवतीति"। ऋनृत्मत्या वधे जातिभेदेन भिन्नप्रायश्चित्तभा ह प्रचेताः। "ऋनृत्मतीं ब्राह्मणीं हता कच्छाब्दं षण्मासान् वेति चिद्यां हता षण्मासान् वेति चिद्यां हता षण्मासान्यासच्यं वेति वैद्यां हता मासच्यं सार्द्ध-मासं वेति श्रद्धां हता सार्द्धमासं सार्द्धच्याविद्यातिदिनानि वेति"। प्रतिनोमपुरुषसंसर्गणापत्यं न्यावतीनां वधे ब्रह्मगर्भ श्राह्म-

"प्रतिलोमप्रस्तानां स्त्रीणां मासा वधे स्रताः। श्रन्तरप्रभवानाञ्च स्त्तादीनां चतुर्दिषट्"- इति॥

ब्राह्मणा वधे षण्मामाः चित्रयायाञ्चलारः वैश्वाया दाविति योजनीयम्। सूतवेदेहकचण्डालानां वधेऽप्रेषेव योजना द्रष्ट्या। द्रहानीं वैश्वादिवधे प्रकारान्तरेण प्रायञ्चित्तमाह,—

वैश्यं श्रूड्रक्रियाऽऽसक्तं विकर्मस्यं दिजात्तमम्। इत्वा चान्द्रायणं तस्य चिंश्रज्ञाश्चेव दक्षिणाम् ॥१८॥

नन्तेतदेश्यवधप्रायिक्तं व्याहतम्। तथा हि। विट्राब्देनाच किं सदोषो विवच्यते, उत निर्देषजातिमाचः, श्रयवा गुणवान्? —हति। तत्र प्रथमे न्यूनप्रायिक्षत्ताभिधायिभ्यां पूर्वादाहताभ्यां चतुर्विगतिमतमस्वर्त्तवचनाभ्यां व्याहन्यते। हितीये निर्देषजाति-मात्रविषयेण ममनन्तरपूर्वे कम् लवचनेनैव विरोधः। ततीये तु, "यागस्वचित्रयविड्घाती चरेड्रह्महणावतम्"—हत्यनेनैव विरोधः। मैवम्। ईषत्युटत्तस्य वैश्यस्थाच विवचितत्वात्। श्रतण्वात्यन्तसृष्टत्तेन विहितमकलिक्षयाऽऽसक्तेन श्रूद्रेण साहचर्य्यमविरुद्धम्। दिजोत्तमग्रन्थेन विप्रः प्रमिद्धः, चित्रयेऽपि कथंचिद् वर्त्तयितुं ग्रक्यः। दिजग्रब्दा-भिधेयं वेश्यमपेच्य तस्योत्तमत्वात्। तत्र चित्रयपचे, विकर्मण्य कसिंस्यिङ्गह्मघातादो तिष्ठतीति विकर्मस्यः। विप्रपचे तु विकर्मस्य-वद्मघातादिषु तिष्ठतीति विकर्मस्यः। एवच्च सित चतुर्वर्णविषय-कसेवं प्रायस्त्रत्तं न्यायदर्शिनामेतत् सम्यद्यते। ह्वां यो वर्त्तते, तस्येति योजनीयम्। दिच्णां निर्दिग्रेदिति ग्रेषः।

चातुर्वर्ष्णकर्वके वण्डालवधे क्रमेण प्रायस्थित्तमार्ह,-

^{&#}x27; वैद्यं शृदं कियाऽऽसक्तं,—इति पाठोभवितुं युक्तः। तस्यैव पाठस्य याख्याक्टभिषेतत्वप्रतीतेः।

[ं] विष्ठपत्ते तु विकासीस्यः ब्रह्मघातादिषु बद्धव्यायत्तेषु तिष्ठतीति विक-समस्यः,—इति मु॰ !

[।] चतुर्गामपि वर्गानां,-इति मु०।

चण्डासं इतवान् कश्चिर्वास्ति यदि कश्चन। प्राजापत्यं चरेत् क्रच्यं गाहयं दक्षिणां ददत्॥१८॥ स्वचियणापि वैश्येन श्रूदेणैंवेतरेण वा। चण्डालस्य वधे प्राप्ते कस्क्रार्डेन विश्वद्याति॥२०॥

वृत्तिभेदेन बाह्यणानां भेदेऽि न प्राथिश्वत्तभेद इति विव-चितत्वात्, कश्चित्,—दत्युक्तम् । एवं चण्डालेऽिष कञ्चनेति विशेषणं योजनीयम् । इतरोम् ई।विक्तिस्तादिः । श्विङ्गरास्त्वचैव समान-प्रायश्चित्तान्तरमारुः.--

"त्रन्धजानान्तु गमने भोजने च प्रमापणे।
पराकेण विश्वाद्धिः स्याद्धगवानक्विरोजनीत्"-दित ॥
हारौतोऽपि,-

"चाण्डालवधसंप्राप्तिर्नाद्वाणेन भवेद्यदि। कारयेद्वादमं कच्छं तप्तकच्छं तती भवेत्"—इति॥ एतच ज्ञानपूर्व्वके द्रष्टव्यम्। प्रज्ञानपूर्व्वके तु चान्द्रावण्यम्। तदाच सौगाचिः,—

"इनने प्रतिलेकामानां ग्राह्ञानां क्षयं भवेत्। ज्ञानपूर्वे पराकः खादज्ञाने चैन्दवं भवेत्"-इति॥ स्तादिवधेऽष्वेतदेव। तदाइ याज्ञवल्क्यः,—

"वान्द्रायणं चरेत् सर्वानपक्षष्टान् निहत्य तु"-इति।
कक्कार्द्धेनेत्यर्द्वग्रहणं पादस्य पादस्यस्य चोपलचणम्। स्नतण्य सौगाचिः,— "सर्वमहुँ विषादञ्च पादञ्चेव व्रतं चरेत्। वर्णकामादन्तरजिंसागमनभोजने"—इति॥

यदि चल्डालयपाकौ चौरौ स्थातां, तदा तयोर्वधे खन्धं प्रायिश्वत्तमारु,—

चौरः श्वपानश्वण्डाला विष्रेणाभिहता यदि। श्रहे। राचोषितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुद्धाति ॥२१॥

यहि विप्रेणाभिस्तस्तदा स विप्रः शुद्धातीति योजना । यद्यपि चण्डालबधो नोपपातकेषु परिगणितः, तथापि मनुख्यबधसामान्येन तवान्तर्भावसभिप्रेत्य तत्प्रकर्णे प्रायश्चित्तसुक्रम् ।

चण्डालप्रसङ्गात् तदिषयाणां प्रकीर्णकानामपि केषाञ्चित् प्राय-श्चित्तमनाभिधीयते । तत्र मंभाषणे प्रायश्चित्तमारः,— श्वपाकं वाऽपि चण्डालं विष्यः सम्भाषते यदि । दिजसम्भाषणं कुर्यात् साविनीं तु सक्षज्ञपेत्॥२२॥

दिजग्रब्देनानूचानो विष्रो विविचितः । नीचविष्रसभाषणस्य प्रायस्चित्तरूपलासभावात् । दिजसान्निधाभावे गायबीजपः,— इत्यनुकन्पोद्रष्ट्यः । श्रतएव हारीता विकल्पमाह,—

"चाण्डालैः सह सक्षाय दिजसभाषणात् १६विः। सावित्रीं व्याहरेदाऽपि इति धर्मी व्यवस्थितः"—इति ॥ सभाषमाणो विप्रो यद्युच्छिष्टः स्थात्, तदा विरात्रोपवासमाह सएव,—

"उच्छिष्टः यह सभाषेत् चिराचेणैव शःद्याति"—इति ।

एकप्रयाखापे यहमार्गगमने च प्रयक् प्रावश्चित्तमाह,-

चण्डालैः सह सुप्तन्तु विरावमुपवासयेत्। चण्डालैकपयं गत्वा गायचीसारणात् शुचिः॥ २३॥

स्पष्टोऽर्घः ।

दर्भनस्पर्भनयोः पृथन् प्रायश्चित्तमारः,-

चएडालदर्भने सद्य त्रादित्यसवलोकयेत्। चएडालस्पर्भने चैव सचैलं स्नानमाचरेत्॥ २४॥

एतदेवापसम्बोऽष्यास । "चण्डास्तर्याने सभाषायां दर्भने च दोषः । तत्र प्रायश्चित्तमवगात्तनमपासुपस्पर्भनं, सभाषायां ब्राह्मण-सभाषा, दर्भने च्योतिषां दर्भनस्"—दति । सुमन्तुरपि । "चण्डा-अदर्भने सूर्यदर्भनं सभाषणे ब्राह्मणाभिव्यात्तरः संस्पर्भने सचैल-स्नानमाचरेत्"—दति ।

देवलाऽपि,-

"यपाकं पिततं व्यक्तसुनात्तं प्रवदाहकम्। स्रतिकं स्रतिकां नारीं रजसा च परिषुताम्॥ यकुक्कुटवराहां य ग्राम्यान् संस्पृष्य मानवः। संचैलं सरिति खाला तदानीमेव गुद्धति"—दति॥

^{*} स्तकीं,-इति सु॰।

[†] सचैलमपि वा,—इति सा॰ स॰।

श्रवखाविशेषेण सार्शने विषेषमाच शातातपः,—
"येन केनचिद्भ्यकः चण्डालं संस्पृशेद्यदि ।
श्रदोराचोषितः स्नाला पञ्चगव्येन श्रद्धाति ॥
श्रश्रद्धान् स्वयमप्येतानश्रद्धश्च यदि स्पृश्येत् ।
विश्रद्धात्युपवासेन चिराचेण ततः श्रुचिः ॥
उच्चिष्टः संस्पृशेदिप्रो मद्यं श्रद्धं कया श्रुचिः ।
श्रद्धोराचोषितः स्नाला पञ्चगव्येन श्रद्धाति"—दिति ॥
यन्तु देवलेनोक्तम्,—

"त्रग्रद्धान् खयमयेतानग्रद्धश्च यदि सृग्रेत् । विग्रद्धात्युपवासेन चिराचेण ततः ग्रद्धातः । उच्छिष्टं संस्पृग्रेदिपः पुनः कच्छेन ग्रद्धाति"—इति॥

तत् महोपवेशनशयनादिना चिरसार्भविषयम् । यदि सृष्टोमुचादिकं कुळात् तदा चिराचोपवासः, भुक्तोच्छिष्टो यदि सृश्रेत्
तदा षड्राचोपवासः,—इति॥ तदाह शातातपः,—

"चण्डालै: श्वपचै: सृष्टो विण्मूचे कुरुते दिजः।
चिराचं तच कुर्वीत भुकोच्छिष्टः षडाचरेत्"—इति॥
चण्डालवत् चित्यादिस्पर्गेऽपि सचैलं स्नानम्। तदुकं चतुर्विंग्रितिमते,—

"चितिञ्च चितिकाष्ठञ्च यूपं चण्डासमेव च।
मृद्दा देवसकं चैव सवासा जसमाविश्वेत्"—इति॥
चण्डासखामिकवाणुदकपाने ज्ञानाज्ञानकते प्रथम् प्रायश्चित्तमारु.—

चण्डालखातवाषीषु पीत्वा सलिसमयजः। प्रज्ञानाचैकभक्तेन त्वहोरानेण मुद्धाति ॥ २५॥

श्रज्ञामञ्जतचीकअतं, ज्ञामञ्जतका त्रपदायः। ज्ञतएवायकानः चन्द्राक्षवाणीं प्रश्रत्याषः,—

"तत्त्रीयं यः पिवेदिपः कामतोऽकामतोऽपिवा। श्रकामात् नक्तभोजी खादहोराचेण कामतः"—एति ॥ त्रवैवाश्वायविषयमभिगेळापस्तम् श्राह,—

"चन्यजैः खानिताः क्रूपास्त्वागावाष्ययय । एवु स्थाला च पीता च प्राजापत्येग ग्रुखति"—इति ॥ चम्तु तेनैवोक्तम्,—

> "प्रपाखरको घटके च कीरे द्रोक्षां वकं केप्रविणिःस्तं वा। यपाकचन्द्राक्षपरिचचेषु पीला वकं पञ्चगन्तेन प्रदेशेन"—इति॥

तद्ग्रकविषयम्।

च्छाचभाच्छण्ट्य व्रूपसम्बद्ध पानेऽधिकं प्राविक्तमारः,— चण्डाचभाग्डसंस्पृष्टं पीत्वा क्रूपगतं असम्। गीमूचयावकाषारस्त्रिराचात् सुविमाप्त्यात्॥ २६॥

वण्डाखभाण्डेनोदकं यसात् कृपादानयति, तत्कूपस्तोदकं पीत्रा मोमूजमित्रवविष्टादिकं दिनवयसासारतेन स्तीस्र्यात् तदीयभाण्डसोदकपामे स्त्रीणंनिगरणभेदेन प्रायस्त्रिन्न आस्,— चर्डाचघरसंखन्तु यत्तोयं पिवति हिजः। तत्स्रणात् स्थिपते यस्तु प्रजापत्यं समाचरेत्॥ २७॥ यदि न स्थिपते तोयं शरीरे यस्य जीर्याति। प्रजापत्यं न दातव्यं कच्छं सान्तपनं चरेत्॥ २८॥

प्रथममज्ञानात् पीला पश्चात्तदानीमेव विज्ञाय यदि वसेत् तदा प्राजापत्यं तज्जीर्णे सान्तपनं कच्चं परिषदा दातव्यं, न तु प्राजापत्यम् । एतस्याज्ञानविषयलमङ्गिरादर्भयति,—

"चण्डालपरिग्टहीतमज्ञानादुदकं पिवेत्। तस्य ग्राह्मं विजानीयात् प्राजापत्येन नित्यमः॥ यसु चण्डालसंस्पृष्टं पिवेत् किञ्चिदकामतः। स तु सान्तपनं कृच्चं चरेत् ग्राह्मर्थमात्यनः"—दति। यसु देवलेनोक्तम्,--

"यसु चाण्डालभाण्डस्यमज्ञानादुदनं पिवेत्। स तु यहेण ग्रुड्योत्तु शह्रस्त्तेनेन शङ्यति"—दित ॥ तहापदिषयम्। वुद्धिपूर्वनं तत्पाने वर्णभेदेन प्रायस्थित्त-

मारः,— चरेत् सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यमनन्तरः । तदर्वं तु चरेदैश्यः पादं श्रद्रस्य दापयेत् ॥ २९ ॥

श्रनन्तरः चित्रयः। एतख बुद्धिपूर्विविषयतमापस्तम्बश्चाः,— "चण्डालभाण्डकूपम्यं जलं यः ज्ञानतः पिवेत्।

प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्णे वर्णे विनिर्दिशेत् ॥

चरेत् सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यन् स्वसिपः। तदहुँ तु चरेदैश्यः शुद्रे पादं विनिर्दिशेत्"-दित ॥ चण्डालभाण्डोदकपानप्रसङ्गादितरान्यजभाण्डोदकादिपानेऽपि प्रायश्चित्तमाह,—

भाएडस्यमन्यजानान्तु जलं द्धि पयः पिवेत्। ब्राह्मणः स्वियोवैश्यः स्रूट्येव प्रमादतः ॥ ३०॥ ब्रह्मक्कचीपवासेन दिजातीनान्तु निष्कृतिः। श्रुद्रस्य चोपवासेन तथा दानेन शक्तितः ॥ ३१॥

श्रन्यजार्जकाद्यः।

"रजनस्मिनारस नटोव्रड्एवच।

कैवर्त्तमेद्भिलाश्च सप्त ते चान्यजाः स्टताः"—इति

सार्णान् । ब्रह्मकूर्चमाचार्थएवोपरिष्टादच्यति । तत्सहित-उपवासः चैवर्णिकस्य । तद्रहितस्य चतुर्थस्य ब्रह्मकूर्यस्थाने यथाग्राक्ति दानं द्रष्टव्यम् । श्रामादिषु भाण्डान्तरं प्राप्तेषु नास्ति कञ्चिद्दोष: ।

तथा चतुर्विं ग्रतिमते,—

"त्राममां चं चतं चौद्रं खेहा स फलसकावाः।

श्रन्यभाष्डिं स्थिता ह्येते निष्कान्ताः श्रचयः स्थताः"— इति ॥

महत्वृतु तटाकादिषु चण्डालादिसम्बन्धेऽपि नास्ति कञ्चिद्दोष:. श्रन्पेषु तु कूपवत् न्यायः। तदाच विष्णुः,—

"जलाग्रयेष्ययाच्येषु खावरेषु महीतले।

कूपवत्काचिता श्रुद्धिर्भहत् तु न दूषणम्"-इति ॥

श्रज्ञानपूर्वकचण्डालात्रभोजने प्रायश्चित्तमारः,— भुङ्केऽज्ञानात् दिजश्रेष्ठश्चण्डालानं कथन्न। गोमूचयावकाहारो दशराचेण शुद्धाति॥ ३२॥

स्पष्टम् ॥

तत्रमाणमाह,—

रकैकं ग्रासमस्रीयाद् गोमूचं यावकस्य च। दशाइं नियमस्यस्य व्रतं तच विनिर्दिशेत्॥ ३३॥

गोमृतेण पाचितं यद्यवमयमन्नं, तस्य ग्रासमेकैकमेकैकसि-न्दिने भुद्भीत । नियमः स्नानादिः । तदास याज्ञवस्काः,— ''स्नाममैनोपवासेच्यास्नाधायोपस्वनिग्रसः ।

नियमा गुरुश्प्रश्रूषाभौचाक्रोधाप्रमादता"- दति॥

ईदृग्रनियमनिष्ठस्य तद्यावकाचारव्रतं निर्दिग्रेत् । बुद्धिपूर्श्वेते लिक्षिरा श्राच,—

"श्रन्धावसायिनामसमसीयाद्य कामतः।
सत् चान्द्रायणं कुर्यात् तप्तक्षक्रमथापिवा"—इति॥
श्रन्धावसायिनस्रण्डालाद्यः। तांश्व स्एवाइ,—
"चण्डालः श्वपदः चत्ता स्तोवैदेशकस्तथा।

मागधायोगवी चैव सर्वे ख्रान्यावसायिनः"-इति॥

श्रामपकयोश्रण्डालास्रयोईतभेदमास विष्णुः। "चाण्डलास्रं भुङ्का चिराचसुपवसेत् सिद्धं भुद्धा पराकः" – इति। श्रच मूलवच-नोक्तगोमूचयावकासरः सिद्धास्रविषयो भविष्यति। यावकसस्तिस्थ इगराचोपवामस्य पराकमस्त्वात्। यनु हारीतेनोक्तम्,—
"चाण्डालालं प्रसादेन यदि अञ्जीत यो डिजः।
ततश्चान्द्रायणं कुर्यात् सामसेकं वतं चरेत्॥

गुद्रो वाऽपर्द्रमानं वे अक्षा चैव जितेन्द्रियः।

विरावसुपवामञ्च बाह्मणांन्त्र्येत् गुर्विः"—इति॥

तद्गोनत्रयावकाचारासकविषयम्। वृद्धिपृष्टेकस्य चिरकालान् इको सन्नोकं द्रहत्यम्,—

"चण्डालान्यस्तियो गता भुक्ता च प्रतिग्रम्य च। पतत्यज्ञानतो विश्रो ज्ञानात् माम्यन्तु गच्छति"—इति॥ अच चीर्णवृतस्य पुनरूपनयनं कूर्मपुराणे दर्शितम्,—

"चाण्डालानं हिनो भुक्ता मस्यक् चान्द्रायणं चरेत्। वृद्धिपूर्वे तु छच्छाव्दं पुनः संस्कारमेव च"—इति॥ विषष्ठोऽपि। "चण्डालपतितानभोजने पुनक्षनयनम्"—इति।

श्रय कञ्चित्कालमेकसिन् गरहे चण्डालेन सह व्यवहर्त्त्र-विज्ञातस्य चण्डास दत्यादिना, श्रमिदोषो न विद्यते दत्यन्तेन,

भोकसमूहेन प्राययिक्तमाह,—

श्रविज्ञातस्तु चएडालो यन* वेश्मनि तिष्ठति । विज्ञाते तूपसनस्य दिजाः कुर्व्वन्यनुग्रहम्॥ ३४॥

श्रानेन श्रोकेन परिषद्पमित्तिविहिता। यदापि सर्झेषु प्राय श्चित्तेषु परिषद्पमित्तिः ममाना, तथापि प्रकटपापेश्चेव सा न तु

^{*} यस्य,--इति सु॰।

रहस्येषु । श्रव तु रहस्यमपि प्रकटीकर्त्तव्यमित्यभिप्रेत्य प्राति-विकस्पपन्यभिधानम् । श्रनुग्रहस्र्वरितव्यप्रायश्चित्तविग्रेषोपदेशः । उपभदनयोग्णं परिषदिग्रेषं दर्णयितं दिजान् विश्विनष्टिः—

सुनिवकोइतान् धर्मान् गायन्तो वेदपार्गाः। पतन्तमुद्वरेयुक्तं धर्मज्ञाः पापसङ्करात्॥ ३५॥

वक्षेत्रतान् गायन्तरत्यनेन धर्मग्रास्त्रमुद्यार्थं प्रायखित्तं ग्रेयुरित्युक्तं भवति। युक्तं चैतत् । तथा मृति, प्रामादिकान्यथाऽभिधानग्रङ्काऽतुद्यात् । यद्यपि चण्डालमञ्जामएकभेव पापं, तथापि तस्मिम्
मत्यनुष्ठितानां नित्यनेभित्तिकानां वह्ननां वैकन्यमभ्यवस्भिप्रत्यः
पापमञ्जरादित्युक्रम् ॥ परिषदाऽभिधेयं वत्विग्रेषं दर्भयति,—

द्धा च सिष्या चैव सीर्गोमूच्यावकम्। भुज्जीत सह सत्यैश्व चिसन्थमवंगाइनम्॥ ३६॥

द्धा मर्पिषा च मंयुक्तमिति ग्रेषः। एइम्बामिनद्गृहवामिनी-वाल्वद्घादयः वर्षेऽपि यावकभोजनिषक्यावगाहने कुर्युः॥ तत्र द्धादीनां पर्वेषां समाहारप्रमक्ती विभजते,—

त्यहं भुज्जीत द्धा च त्यहं भुज्जीत सर्पिषा। त्यहं सीरेण भुज्जीत एकैकेन दिनचयम्॥ ३७॥

द्रभा षंयुक्तं गोमूत्रयावकं दिनवयं भुद्भीत। इतचीरयोरयेव-मेव योज्यम्। तथा मति, नव दिनानि सम्यद्यन्ते। पुनरयेकेकेन द्धादिना मंयुक्तमेकेकस्मिन् दिने भुज्जीतेति दिनवयं मम्यद्यते।
तत् सर्वे मिलिता दादगरावं भवति।
यावके वर्क्यमाहः.—

भावदुष्टं न भुज्जीत नोच्छिष्टं क्रमिदृषितम्।

भावेन दृष्टं भावदृष्टम् । यिमान्ववनोकिते मत्यत्यनामाहृष्टे तिसान्नमेधादिभावः महमा बृद्धिमारोहेत्, तादृष्टं न भोकथम् ॥ दधादीनां चयाणां परिमाणमाहः

द्धिश्वीरस्य चिपलं पलमेकं एतस्य तु॥ ३८॥

द्धि चौरच्चेति दधिचौरं, तथोः प्रत्येकं पनचयं परिमाणं, यावकस्य परिमाणं ग्राममाचं पूर्व्वीक्रन्यायेन वेदितव्यम् । चेतनानां ग्रुद्धिचेतुमभिधायाचेतनानामणाचः—

भस्मना तु भवेत् शुडिरुभयोस्ताम्नकांश्ययाः। जनगौचेन वस्ताणां परित्यागेन सण्सये॥ ३८॥

म्हण्सयभाण्डस्य परित्यागएव कर्त्तयः, ग्रुद्धिस्तु नास्तीत्यभि-प्रायः।

ग्रहस दाहः कर्त्तवद्वाह,-

⁽१) प्रजपरिमायन्त,—"पजन्त जीकिकैमानैः सास्टरिक्तिसम्बद्धम् । ते।जकिन्तरां ज्ञेरं ज्योतिर्ज्ञेः स्त्रितसम्मतम्"—इत्युक्तजन्त्यां याद्यम् । दादश्रभी रित्तकाभिरेका जीकिका माधका भवति, खस्रभिख तथा-विधैमावकैरेकं ते।जकं भवतीति ज्ञेयम् ।

कुसुस्मकुद्यकार्पासलवणं तैलसर्पिषी। दारे कत्वा तु धान्धानि द्यादेश्मनि पावकम्॥४०॥

कु सुभं तैल साधनधान्यम् । कु सुभादीनि धान्यान्यतिदाह्यलेन दारि स्थापनीयानि ।

ग्टहदाहाघननारं कर्त्तव्यमाह,-

एवं शु इस्ततः पञ्चात् कुर्यात् बाह्मणतर्पणम्। चिंशतं गारुषच्चैव* द्यादिप्रेषु दक्षिणाम्॥ ४१॥

भाण्डवङ्क्षर्मनं परित्यागः, किन्तु लेपनादिकं कर्त्तव्यमित्याइ, -

पुनर्लेपनखातेन होमजप्येन युद्धाति। श्राधारेण च विप्राणां सूमिदाषा न विद्यते॥ ४२॥

लेपनं कुद्यस्य खननं स्थलस्थेति यथायोगमवगन्तस्यम्। तदुभयं काला ब्राह्मणान् प्रवेश्य श्रान्तिकजपहोसान् कुर्य्यात्। तावता अस्तिः शुद्धाति। न तु भाण्डवदत्यन्तदोषो भूसेर्विद्यते। यदा पुनर्दीर्घकालयेण्डालोनिवयेत्, तदा हारीतोक्तं द्रष्ट्यम्, –

"चण्डानीः यस संवासं दीर्घकान्तमकासिकम् । विज्ञानान् स्टप्सयं पात्रं सन्दें त्यजित तहुत्ते ॥ बानकुक्तं ततः कुर्यात् तप्तकुक्तं तथैवच । बान्नाणांन्तर्पयेत् पञ्चात् ब्रह्मकूर्वेन ग्रह्मति"—इति ॥

^{*} चिंग्रदा रुषभैक्ष, - इति सु॰।

र् प्रान्तिकरी अपहासी, -इति सुः।

[‡] संवासे।दीर्धकाचमकामिकः,—इति ग्रा॰।

तत्र च गोप्रतं दिविणा। तदाह च्यवनः। "चण्डालसङ्करे खभव-नदहनं सर्वन्द्रणस्यभाण्डभेदनं दारवाणां त तचणं प्रह्व-प्रक्रिस्वर्ण-रजतचेलानामङ्किः प्रचालनं कांस्थताम्रपाचाणामाकरेणः प्रदुद्धः सेवीरपयोद्धितकाणां परित्यागो गोमृच्यावकाहारो माम् चपयत्। वालटद्धस्त्रीणामङ्के प्रायश्चित्तमः। श्राषोडगादालाः सप्तत्यूर्द्धगता-टद्धाः। चौर्णे प्रायश्चित्ते बाह्मणभोजनं गोप्रतं तद्यात्। श्रभावे सर्वखम्"—दति।

ग्रह्यतिनिक्चेत्रारामग्रामान्तरयात्रादावज्ञानेन चण्डासमङ्गरे प्रायस्थित्तमाह,—

चण्डालैः सह सम्पर्कं मासं मासाईमेव वा। गामूचयावका हारा मासाईन विशुद्धाति॥ ४३॥

मासञ्च ऋईमासञ्च मासाईं, तेन विश्वज्ञति। माससङ्गरे मासबतेन शुद्धति, ऋईमाससङ्गरे ऋईमासवतेन विश्वज्ञिति शिष्टा । सम्मर्के, करोति चेदिति शेषः। चण्डासशब्देन पुक्कसादयोऽप्युपस्रस्थानो । श्रतण्व सम्बर्त्तः,—

"चण्डाकैः सङ्घरे वित्रः यपाकैः पुक्षवैर्षि । गोम्चयावकाकारो भाषार्द्धेन विश्वतद्धाति"—यति ॥ उन्नकालाधिककालायद्वरे हारीनोक्तं द्रष्टकम्,— "चण्डाकैः सह समर्के । प्राजापयोग द्रासाति ।

[&]quot; मालरे,-इति शाः।

र् प्रकासस्थाने, प्रस्कास,—इति सुः। एवं सर्व्वत्र।

[‡] संयोगे,-इति स॰ भा॰।

विप्रान् द्य वरान् कला तैरनु जाय गामनात्॥

त्रा कण्डस प्रमाणन्तु कुर्योहोमयक हमम्।

तत्र स्थिला लहोरा चं वायुभचः ममाहितः॥

वालक क्रुं ततः कुर्यात् गोष्ठे वसति सर्वदा।

मके प्रवपनं कुर्यात् परमां गुडिं समाप्रयात्"— हित।

रजका दिभिः सह मंवाने चण्डालमह संवासात् न्यूनं प्रायस्मिमाहः

रजकी चर्मकारी च लुस्थकी वेणुजीविनी।

चातुर्व्वण्यस्य च यहे त्वविज्ञाता तु तिष्ठति॥ ४४॥

ज्ञात्वा तु निष्कृतिं कुर्यात् पूर्व्वोक्तस्याईमेव तु।

ग्रहदाहं न कुर्व्वीत ग्रेषं सर्वं समाचरेत्*॥ ४५॥

दधा च सर्पिषा चेत्यादिकं पूर्वीकम्।

द्दानीं चण्डालस्य महतृहप्रवेशे कर्त्तस्यां ग्रुद्धिमाह,— यहस्याभ्यन्तरं गच्छेत् चाण्डाले। यदि कस्यचित् । तमागारादिनिवास्य सद्भाण्डन्तु विसर्ज्ञयेत् ॥४६॥ रसपूर्णन्तु सद्भाण्डं न त्यजेतु कदाचन। गेमयेन तु संमित्रीर्जलैः प्रोक्ष्येदृष्टं तथा । ॥४९॥इति।

कखिति बाह्यणादीनामन्यतमख। प्रोच्याजाङ्गां वा ग्रहं प्रवेशयेत्। तदाह हारीतः,—

^{*} सर्वेश्व कारयेत्, - इति ग्रा॰।

रे बहार्यं,-इति सु॰।

[‡] प्रचाषयेद्यद्म्,—इति सु॰।

"ग्रहस्थाभ्यन्तरे यस्य चल्डाले। यदि गस्कृति। पार्थिवानां हि पात्राणां त्यागः सद्यो हि सर्वग्रः॥ त्रनष्टरसभाण्डानां* ग्रहवन्त्रन्यते यथा।

त्रजस्य गोः प्रवेशाद्धि ग्रधते नाच संग्रयः"—इति॥

श्रनष्ट्रसानि रसपूर्णभाष्डानि। यः पुनः ग्रहान्तरवासी सन्तिप चण्डालप्रवेशवति ग्रहे कदाचिहु क्के, भुक्तवतस्त्रस्थापि ग्रहे योऽन्यो -ग्रहान्तरवासी समागत्य भुक्के, तयोर्भयोः प्रायश्चित्तमापस्त्रस्वो -दर्शयति,—

"श्रिविज्ञातस्य चण्डालस्तिष्ठते यस्य वेस्मिन।

स विज्ञातस्तु कालेन तत्र कार्यं विग्रोधनम् ॥

प्राजापत्यन्तु गूद्राणान्तेषां तदनुसारतः।

थैस्तत्र भुङ्गः पक्षान्नं कच्छाई न्तेषु दापयेत् ॥

थैस्तेषामि निर्भुकः पादमेकं विधीयते।

कूपैकपानस्ट स्था स्था सम्पर्क दूषितः॥

नरो ह्येकोपवासेन पञ्चगयेन ग्रुह्यति।

वालापत्या तथा रोगी गर्भिणी या तु दूषिता॥

तेषां नकं प्रदातयं वालानां प्रहरदयम्" इति।

श्रिथ क्रस्य पहतदेहस्य वर्णभेदेन भिन्नां ग्रुह्यसाह,—

^{*} खनष्टवारसं भाग्डं,-इति ग्रा०।

[†] विधानतः,--इति स॰ ग्रा॰।

[‡] तेषामि च यद्भुत्तं,—इति सु॰।

ब्राह्मणस्य व्रणहारे पृथिशाणितसम्भवे ।
क्रिमिरुत्पद्यते तस्य मायिश्वनं कथं भवेत्॥ ४८॥
गवां मूचपुरीषेण दिधिश्रीरेण मिष्षा ।
त्यहं स्नात्वा च पीत्वा च क्रिमिद्षः शुचिभवेत्॥४८॥
श्राच्चियोऽपि सुवर्णस्य पच्च मापान् प्रदापयेत् ।
गोदिश्चिणान्तु वैश्यस्याप्युपवासं विनिर्दिशेत्॥५०॥
श्रद्राणान्तोपवासः स्यात् श्रद्रोदानेन शुद्धाति ।

यद्यपि क्रम्युत्पित्तिविद्वितिकमप्रतिषिद्वाचरणक्षा न भवति,
तथापि जन्मान्तरमञ्चितद्दितकनक्षायास्त्रस्थाविद्वितकर्मानुष्ठानाधिकारविरोध्यग्रद्धापादकलात् तिन्नदृत्तयेऽवय्यं ग्रुद्धिः कर्त्त्या।
मा च ग्रुद्धिः प्रायश्चित्तममानलात् प्रायश्चित्तप्रकर्णे वक्रुमुचिता।
प्रायश्चित्तमास्यमभिप्रेत्य प्रश्नवाक्ये प्रायश्चित्तग्रद्धेन व्यवहारः। सुख्यप्रायश्चित्ताभावं द्योतियतुं मन्दे हद्योतकः कथंग्रद्धः प्रयुक्तः। तच
बाह्यणस्य दिनचयं पञ्चगव्यस्वानपाने। चित्रवस्य पञ्चमाषपरिमितसुवर्णदानं च। पञ्चक्षष्णस्यात्मको भाषः। तदाह याज्ञवस्त्यः,—

"जालसूर्यमरौत्तिखं त्रसरेणूरजः स्रतम् (९) ।

^{*} यस्य,—इति सु॰।

[†] प्रदाय तु,—इति भा॰।

⁽१) जालं ग्रवाच्तः। तद्गतसूर्ययशासम् रजतचूर्वानभं यत् रूप्यते स चसरेग्रारित्यर्थः।

तेऽष्टौ लिचा तु तास्तिस्रो राजवर्षप उच्चते॥ गौरस्तु ते चयः षट् ते यवमध्यस्तु ते चयः(९)। कृष्णसः पञ्च ते सावः ते सुवर्णस्तु षोडग्र"—इति॥

वैष्यस्य गोदानोपवासौ। ग्राद्रस्य गोदानसेव। एतच नाभेरधो-भागे द्रष्टस्यम्। उपरिभागे तु मनुराह्य,—

> "ब्राह्मणस्य व्रणदारे प्रयमोणितसम्भवे । कमिर्त्पद्यते यस्य प्रायिश्वत्तं कथं भवेत् ॥ गवां मूत्रपुरीषेण त्रियन्थ्यं खानमाचरेत् । चिरात्रं पञ्चगव्यामी लधोनाभ्यां विभुद्धति ॥ नाभिकण्डान्तरोङ्गते व्रणे चौत्पद्यते क्रमिः । पङ्गात्रन्तु तदा प्रोक्तं प्राजापत्यं भिरोव्रणे"—दति ॥

यत्तु च्यवनेनोक्तं, "क्रसिद्र्यने साम्तपनं रूषभो द्विणा"—इति। तद्यगपत् बद्धप्रदेशविषयम्।

चर्यमाणे प्रायश्चित्ते न्यूनातिरेकदोषोपशान्तिर्विप्रवाक्याद्भव-तीत्याह,—

^{*} यवामध्यन्तु,—इति ग्रा॰।

[†] नाभ्यां,—इति सु॰।

[‡] खानं,—इति ग्रा॰।

⁽१) गौरो गौरसर्भपः । षह्मिग्रीरसर्भपेरेकायवसथाः, चिमिर्यवसथीः ।

श्वि चित्र सिति यदाक्यं वदन्ति क्षिति देवताः ॥ ५१ ॥ प्रणस्य शिर्मा याद्यमिष्टोमफलं हि तत्।

विप्रवाक्यस्य किंद्रपरिपूरकलं सभावियतुमिश्वष्टोमसाम्येन तदाक्यं प्रमास्यते । श्रन्वययितिरेकाभ्यां विप्रवाक्यस्य प्रयोजनकले माहाप-साम्बः,—

> "पूर्णेऽपि कालनियमे न ग्रुद्धिर्जाद्वाणैर्विना। त्रपूर्णेव्यपि कालेषु ग्रोधयन्ति दिंजोत्तमाः"—इति॥

महापालसाधनेषु यज्ञादिष्विपि क्रिद्रपूर्त्तिर्विप्रवाक्यमाध्या, किसु-तासिन् प्रायिक्षत्तवते दत्यभिष्रत्याह,—

जपच्छिद्रं तपश्छिद्रं यच्छिद्रं यज्ञकर्मणि ॥ ५२॥ सर्वे भवति निश्छिद्रं ब्राह्मणैरुपपादितम्।

यद्यि विप्रवाकास समस्त्रतग्रेषलादिदं प्रायश्चित्तप्रकरणान्ते वक्तुमुचितम्, तथापि द्रव्यग्रद्धिप्रकरणस्थाचापि स्वीकृतलादवान्तर-प्रायश्चित्तप्रकरणस्य समाप्ताविद्मुक्तमित्यविरोधः।

श्रापत्काले खयं वृतं कर्त्तुमणकश्चेत् तदा ब्राह्मणैः कारयेदि-त्याइ,—

व्याधिव्यसनिनि श्रान्ते दुर्भिक्षे डामरे तथा॥ ५३॥ उपवासे। व्रतं होने। दिजसम्पादितानि वैं।

^{*} प्रयोजनत्त्व,--इति सु॰। सम तु 'प्रयोजनवन्त्व'--इति पाठः प्रति-भाति।

वा,—इति सा॰ ग्रा॰।

व्याधिना व्यसनी राजयस्मादिपवलरोगयसः। श्रान्त श्राह्याध्य गमनादिना। तयोरुभयोः व्रतं पित्रादि रन्तिष्ठेत्। तदाह श्राप-स्तावः,—

"श्रम्भत्थापि बालस्य पिता वा यदि वा गुरुः।
तद्गतं तस्य ग्टलीयात् ततो सुच्येत किल्लिषात्"—इति ॥
दुर्भिच्छं दैविकोदोषः। डामरं परराजाद्युपञ्चवःःः। तत्रोभयवावश्यकवज्जन्नुटुम्बभरणाद्यवरुद्धः तदनवरुद्धेन सस्यादिना वृतं
कार्येत्।

श्रत्यनापदमभिप्रेत्य पचान्तरमा ह,—

श्रथवा ब्राह्मणास्तुष्टाः सर्वः कुर्व्वन्यनुग्रहम् ॥ ५४ ॥ सर्व्वान् कामानवाप्नोति दिजसम्पादितैरिह ।

ब्राह्मणा वेदपारगामहानाः पूर्वक्रतोपकारादिना तृष्टाः सन्तोऽ-स्थामापदि निर्देषिस्वमित्यनुग्टल्ला तदा तावतैवास्य विश्रद्धः। श्रनुष्ठानमन्तरेणापि महापुरुषवचनमाचसम्पादितैराभीर्विभेषेरभेष-कामप्राप्तिर्भवति, तच पापचयोभवतीति कोविस्मयः। महापुरुषस्य गुरुपचादेः सङ्गल्यमाचादेव कामप्राप्तिराधर्वणे श्रूयते.—

^{*} दूराध्व,--इति सु॰।

प्रचादि,—इति ग्रा॰।

परवात्यायुपह्मवः,—इति शा॰।

[🖠] सर्वे, - इति ग्रा०।

"यं यं लोकं मनसा संविभाति
विग्रुद्धमनः कामयते यांश्व कामान्।
तं तं लोकं जयते तांश्व कामान्
तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्गृतिकामः"—इति।
श्रन्थययितिगेकाभ्यां महदनुग्रहस्य विषयं दर्भयति,—

दुर्व्वलेऽनुग्रहः प्रोक्तस्तया वै बालव्हयोः ॥ ५५ ॥ तते।ऽन्यया भवेदोपः तसानानुग्रहः स्मृतः ।

द्र्वतः पूर्वीत्रवाधियसादिः । दुर्वस्वस्त द्वानामनुग्रहणे योग्यामहानोदेवलेन द्र्पिताः,—

"प्रायस्ति यथोद्षिष्टमग्रकां दुर्ब्बलादिभिः।
देशतेऽनुग्रहस्तेषां बोकसंग्रहकारणात्॥
एकोनाईति तत्कर्त्तुमज्ञोवा नाष्यनुग्रहम्।
धर्मज्ञा बहवो विप्राः कर्त्तुमईन्यनुग्रहम्"—दिति॥
श्रतोऽन्यथा प्रबन्धानुग्रहे प्रत्यवायः। तसात्तानानुग्रह्मीयात्।
प्रवनं युवानमनुग्रह्नतः प्रत्यवायो विश्वदयित,—

सेहादा यदि वा ले।भाद्मयादज्ञानते।ऽपि वा ॥ ५६॥ कुर्वन्यनुग्रहं ये तु तत्पापं तेषु गच्छति।

स्नेहादनुग्रहः पुत्रमित्रादिषु, लोभाद्धनिनेषु, भयाद्राजादिषु, त्रज्ञानाहुर्वलेव्वनुग्रह दति । ग्रास्त्रमज्ञाला पण्डितं मन्यतया यस्मिन् कस्मिंस्थिदनुग्रहः । यद्यपि परकीयं पापमितरस्मिन संका- मिति^(२), तथापि परीचामक्कला प्रायिश्वनं विधातुरययागास्त्रानु हाननिमित्तं पापान्तरसुदेतीत्यभिष्रेत्य तत्पापं तेषु गच्छतीत्युक-मिति^(२)। एवं प्रायिश्वन्ताधिकारिणं सस्यक् परीद्य प्रायिश्वनं विधेयम्। तदाइ देवलः,—

"कर्तारं देशकालौ च प्रमाणं कारणं क्रियाम्। श्रवेच्य च वलझैव प्रायश्चित्तं विधीयते"—इति॥ बौधायनोऽपि,—

"गरीरं बलमायुश्च वयः कालं च कर्म च।

परीच्य धर्मविद्वुद्धाः प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्''. — दति ॥
श्वनुग्रहमनर्हतः प्रबलस्थानुग्रहे यथा प्रत्यवायः, तथाऽनुग्रहयोग्यस्य दुर्ब्वलस्य नियमविधानेऽपि प्रत्यवायदत्याह, —

शरीरस्यात्यये प्राप्ते वदन्ति नियमन्तु ये ॥ ५०॥ महत्कार्य्योपरोधेन न स्वस्थस्य कदाचन ।

ग्ररीरखात्यये मुर्मेषार्थम्यां ग्रयनं, तस्मिन् प्राप्ते सति, तेन कर्त्तुमग्रकां प्रायश्चित्तव्रतादिनियमं कर्त्तव्यलेन ये वदन्ति, तेषु

श्वमीविद्धा,—इति स॰ णा॰।
 प्राजापत्यवतादिनियमं,—इति स॰।

⁽१) समनेतस्य पापस्य विद्यमानसाश्रयवागेनापराश्रयप्राप्तरसम्भवा-दिति भावः।

⁽२) तथाच, तत्पापं तत्मदृश्रपापान्तरमित्यर्थः।

तत्पापं गच्छतीति पूर्ववाक्यादनुषच्यते। तत्र हेतुः। महत्कार्थीपरोधेनेति। महतां देवतोपासकानां योगिनां कार्यं महत्कार्थमन्तकाले देवतासारणादि, तस्योपरोधः प्रतिबन्धः। सुमूर्षुर्हि
परिसरवर्त्तिभिराप्तिर्व्वीधितोदेवतां स्नर्त्तुभुद्युङ्को, तदानीसेव तदुकं
प्रतिकर्त्वां श्रुला कर्त्तुमग्र कृवन् व्याक्षुलिक्तःः पूर्वभुद्युकां
देवतास्तिमपि परित्यजिति। सोऽयं पुरुषार्थप्रतिबन्धस्तस्य च
निमित्तं प्रायस्तिनिपि परित्यजिति। सोऽयं पुरुषार्थप्रतिबन्धस्तस्य च
निमित्तं प्रायस्तिनिधातारदित युक्तस्तेषां प्रत्यवायः। एवं तर्षि
सर्वत्र प्रायस्तिने विधातं भीताः स्वरित्याग्रद्धोकां, न स्वस्तस्य
कदाचनेति। स्वस्त्रभरिस्य पूर्विकः कार्योपरोधः कदाचिद्पि
नास्तीति तं प्रति प्रायस्त्रिक्तं विधातं न भेतव्यमिति भावः।

व्याधिव्यसनिनौत्यच प्रतिनिधिलेन व्रतमनुष्टेचिमत्युक्तम् । द्रदानौं तस्य व्यतिरेकमारः,—

खिष्यस्य मृदाः कुर्व्वन्ति वदन्ति नियमन्तु ये ॥ ५८॥ ते तस्य विद्यवर्त्तारः पतन्ति नर्वेऽसुचै।।

ये तु मूढ़ा व्याध्यादिग्रस्येव प्रतिनिधिरिति प्रास्तरहस्य-मजाननः खस्यस्य कस्यचित् परिष्टढ़ादेः (१) दाचिष्यादिना तदीयं व्रतिनयममनुतिष्ठनिः , तस्य च नियमाभावं प्रास्तीयनेन वदन्ति,

^{*} तदीयं व्रतं खयमेवानुतिष्ठन्ति,—इति सु॰।

⁽१) परिचढ़ः प्रभुः।

ते प्रतिनिधिलेनानुतिष्ठनः ग्रास्तार्थञ्चान्यथा वदन्तस्य खस्यस्य पापनिष्टत्तिविष्ठं चरन्तो* रौरवादिके नरके पतन्ति।

द्रदानीं पण्डितनान्यतया विप्रवात्यमवज्ञाय खेच्छयैव किञ्चिद्रतं ग्रास्तीयवेन परिकल्प्यानुतिष्ठतो न पापनिवृत्तिरित्याह,—

सएव नियमन्यक्वा ब्राह्मणं ये। वमन्यते ॥ ५६॥ दृषा तस्योपवासः स्यान स पुण्येन युज्यते ।

खकपोल किस्तवनस्य पापनिवर्क्तकवाभावः शातानपेन स्पष्टी-इतः,—

"यदिना धर्मशास्त्रेण प्रायिश्चनं विधीयते। न तेन शुद्धिमाप्तीति प्रायिश्चन्ते कतेऽपि सः"—दिति॥ व्यतिरेकसुक्लाऽन्ययमारु,—

सरव नियमे।याद्योयद्येके।ऽपि वरेट् दिजः ॥ ६०॥ कुर्यादाक्यं दिजानान्तु ऋन्यथा भूणहा भवेत्।

धर्मरहस्थेऽभिज्ञानां बह्ननां दिजानां प्रायिश्वत्तविधानं सुख्यः कन्यः । एकस्य विधायकलमनुकन्यः । उभयधाऽपि विप्रेणानुज्ञातएव नियमोऽनुष्ठातयः । श्रन्यथा दिजानुज्ञामन्तरेण खयमेव श्रास्त्तं पर्यां लोच्य प्रकटपापस्य प्रायिश्वत्तं कुर्वन् प्रत्यवायी स्थात् ।

^{*} पापनिवृत्तिं विश्वन्तः,—इति सु०।

[ं] खेच्च्या खकपोल, — इति मु॰।

[🕽] विष्रेणानुज्ञात स्वेति नियमाज्ञातय इति गाः

विप्रवाक्य प्रायश्चित्तप्रयोजकलं प्रतिपादयति,— ब्राह्मणाजङ्गमं तीर्थं तीर्थस्ता हि साधवः ॥ ६१॥ तेषां वाक्योदकेनैव शुद्धान्ति मिलनाजनाः ।

साधूनां तीर्थक्षपत्नं ग्रुद्धस्वक्षपत्नात्। तथाच श्रूयते,—
"श्रक्षिः ग्रुचिर्वततमः ग्रुचिर्विपः ग्रुचिः कविः"-इति।
विशिष्टमातापित्जन्यतं ब्राह्मणतं, न केवलं तावतेव ब्राह्मणवाकास्य प्रग्रस्ततं, किन्त्वनेकदेवताप्रतिपादकानां वैदिकमन्त्राणां

ब्राह्मणा यानि भाषन्ते मन्यन्ते तानि देवताः ॥ ६२॥ सर्व्वदेवमयोः विग्रो न तदचनमन्यया॥

धारणया सर्वदेवतात्मकलेनापि तद्वाच्यं प्रश्नसित्या ह, --

ब्रह्म वेदः, निरन्तरं तिन्नष्ठाः सन्तस्वर्धं यथावद्बुवाणाब्राह्मणाः, श्रतोवेदविदचनं देवता श्रनुमन्यन्ते । तस्य च सर्वदेवमयत्वं श्रूयते । "यावतीर्वे देवतास्ताः सर्वावेदविद्वाह्मणे वसन्ति"—दिति । श्रङ्गिरा श्रिप,—

"ब्राह्मणो देवताः सर्जाः स च सर्वस्य देवतम्"—इति । "यदेव विद्यया कराति तदेव वीर्यवत्तरं भवति^(१)"—इति श्रुतौ

^{*} सर्व्वदसयो,-इति भा०।

⁽१) यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोगनिषदा तदेव वीर्थवत्तरं भवतीति कान्दोग्यश्रुतिरेव मध्ये परित्यन्य पठितेति बोध्यम् ।

विद्यासंयुक्तं कर्म केवलात् कर्मणः प्रश्नसमिति श्रुतं, तेनैव न्यायेन विद्यासंयुक्तं व्रतं केवलादुतात् प्रश्नस्तित्या इ,—

उपवासे। वतन्त्रेव स्नानं तीर्थं जपस्तपः ॥ ६३॥ विप्रसम्पादितं *१ यस्य सम्पूर्णं तस्य तत्फलम्।

विप्रसम्पादितं विषेरनुज्ञातं उपवासादिकम्। फलसम्पूर्त्ति निः ग्रेषेणाशुद्धिनिवृत्तिः।

क्रम्यपहतस्य देइस्य ग्राह्मिका तादृगसीवान्यस्य ग्राह्मिनाह,— अन्नारो कीटसंयुक्ते मिस्रकाकेशदूषिते ॥ ई४ ॥ तदन्तरा स्पृथेचापस्तदनं भस्मना स्पृथेत्।

त्रनं योग्यमद्यं, त्रन्न तद्य त्रनाद्यं, पक्षमनं न लामिनि त्यर्थः । तद्यदि भोजनपाने भाष्डे वा कौटेन मिन्तिया केग्रेन वा संयुच्येत, तदा तत्कीटादिकमपनीय तस्यानस्थाभ्यन्तरेऽद्भिः संप्रोच्य किञ्चिद्भस्य प्रचिपेत्। मिन्नकादिदूषितलं गोन्नातलादीनासुप-लच्णम्। त्रतप्त दृहस्यतिः,—

> "गोघाते च चुते वाऽन्ने मचिकाकेशदूषिते । सद्भसा सलिलञ्जेव प्रचेप्तयं विश्वद्धये"—इति ॥

^{*} विप्रैः सम्मादितं, - इति ग्रा॰।

[†] फलं सम्प्रतिः, - इति सु॰ ग्रा॰।

⁽१) विद्यया याति विप्रतिमृत्युक्तेः विप्रसम्पादितत्वेनैव व्रतस्य विद्या-संयुक्तत्वं बोध्यम् ।

मनुर्पि,−

"पचिजायं गवाद्यातमवधूतमवजुतम् ।

दूषितं नेभकौटैश स्त्चेपेण विभ्रुद्धति "- इति ॥

वस्तावधूननरेणुस्पृष्टमवधूतं, चुतोत्पन्नविन्दुस्पृष्टमवचुतम्। यनु गौतमेनोक्तम्। "नित्यमभोज्यं केशकीटावपन्नम्"—इति। तत्केश-कीटादिभिः सह पक्षविषयम्।

्ने असीटादिदू वितान भोधनप्रसङ्गेन बुद्धिसं भोजनका सीनं किञ्चिनियम विभेषमारु,—

भुज्जानश्चैव या विप्रः पादं हस्तेन संस्पृत्रेत् ॥ ६५ ॥ स्वमुच्चिष्टमसे। भुङ्क्ते या भुङ्क्ते मुक्तभाजने । पादुकास्थान भुज्जीत पर्यक्षस्थः स्थिताऽपि वा॥ ६६॥ श्वानचण्डालहक् चैव भाजनं परिवर्जयेत्

वामहत्तेन पादमंखर्भे सित खोच्छिष्टभोजने यावान् प्रत्यवायः, तावानेव भवति। वामहत्तेन पाचमनालभ्य भोजनेऽपि तावानेव प्रत्यवायः। पीठे समुपविष्टः पद्मां पादुने श्राक्रम्य न भुद्धीत। तथा पर्यद्वे खिला वोद्धें खिला वा न भुद्धीत। भोजनमधे श्वादिदर्भने भोजनमेव परित्यजेत्। पादुकाखदत्येतावद्विस्नामन-गतादीनामणुपलचणम्। श्रतएव व्यासः,—

^{*} मृत्रचेपेग शुध्यति,—इति मु॰।

[†] भिन्नभाजने,—इति सु॰।

"न च भिन्नासनगतो न श्रयानः स्थितोऽपि वा*।
न पादुकास्थितो वाऽपि न इसन्विलपन्नपि"—इति ॥
श्रमाद्य इत्यनेन प्रासङ्गिकमन्नशोधनसुक्तम्, इदानीं प्राधान्येन
श्रुद्धिप्रकरणमेवानुवर्त्तयितं प्रतिजानीते,—

यदनं प्रतिपिद्धं स्यादनमुहिस्तयैव च ॥ ६७॥ यथा पराभरेणात्रं तयैवाहं वदामि वः।

यदन्नं प्रतिषिद्धं, तथैव या चान्नख प्रद्क्षः, तत्ववैं वृद्ध-पराप्ररेण पूर्व्वकच्यीयस्प्रतिकर्चा यथोक्तं तथा वदामि । तन तन वचने पराप्ररपरामर्प्रखायमभिशयः । "धाता यथापूर्व-मकस्पयत्"।

> "यथर्त्तावतु लिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये । दृष्यन्ते तानि तान्येव तथाभावा युगादिषु"—

द्यादिश्रुतिस्रितिभां प्रतिकल्पमधिकारिपुरुषाणां मनुविश्विष्ठा-दीनां समानसृष्टिप्रतिभानात् किल्युगधर्मग्रास्त्राधिकारी परा-ग्ररोऽपि तिस्रांसिस् कल्पे सृज्यते। श्रतोऽसिन्निप कल्पे किल-युगधर्मेषु मदुक्तस्य ग्रन्थस्य प्राधान्यं न विस्नर्त्त्यमिति।

प्रतिज्ञाते प्रतिषिद्धश्रद्धीः दर्भयति,—

^{*} न श्रयायां स्थिते।ऽपि वा,—इति सु॰।

[ं] मदुक्तलस्य प्राधान्यं,-इति भाः।

[‡] प्रतिषद्धश्रद्धिं,—इति सु॰।

शृतं द्रोणाद् कस्यानं काकश्वानापघातितम् ॥ ६८॥ केनेदं शुद्धते चानं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत्।

द्रोणाढ़ कप्रब्द्योर्थं वच्चित । द्रोणेनाढकेन वा परिमितस्य त्री हियवादिद्रयस्य सम्बन्धि पक्तमन्तं यकाकाभ्यां यदि लेहनादि-नोपघातितं स्थात्, तदा खयं प्रास्त्रज्ञोऽपि तत्य द्विषद्भये धर्मज्ञान् बाह्यणान्वाचित्तं केनेदं शुद्धातीति पृच्छेत्।

ततो धर्मरहस्यविद्वाह्मणनिर्दिष्टां शिद्धं चिकौषुंसदनं मंग्रह्मी-यात् न तु परित्यजेत् दत्याह,—

काकश्वानावली ढन्तु द्रोणानं न परित्यजैत् ॥६८॥

द्रोणग्रब्देनाढ्कोऽप्युपलचते।

द्दानीं द्रोणाढ़कयोः परिमाणमाह,-

वेदविदाङ्गविदिप्रैर्धर्मशास्त्रानुपा्चकैः।

प्रस्याद्वाचिंशतिद्रींगः स्मृता दिप्रस्य चाद्कम्॥ ७०॥

नानादेगीयैर्विदङ्गिलात्कालिकस्वस्वयवहार निर्व्वाहाय खेच्छ-यैव द्रोणादिपरिमाणानि निर्णीयन्ते। तानि नागास्त्रीयाणीत्यभि-प्रित्य वेदवेदाङ्गित्यादिना विग्रेषितम्।

यववराहाधिकरणन्यायेन^(२) ग्राम्लज्ञप्रसिद्धएव ग्राम्लार्थे।यहीतव्यो न तु चेच्छप्रसिद्ध दत्याह,—

⁽१) मीमांसादर्शनस्य प्रथमाध्याये त्वतीयपादगतं पश्चमाधिकरणं यव-वराहाधिकरणमित्युचते। तचेदं निर्णीतम्। यवण्ड्यमार्थादीर्घमूकेषु प्रयुक्षते वराहण्ड्य स्वकरे। स्नेच्छान्त यवण्ड्यं प्रयक्षुषु प्रयुक्षते

ततो द्रोणादकस्यानं श्रुतिसृतिविदी विदुः।

ततस्तस्मात् यास्तीयपरिमाणात् परिमितं यहोणाड्कस्यानन्तदेवाच ग्राद्धिमिति ग्रास्ते विविचितिसिति श्रुतिस्मृतिकुण्णा मन्यन्ते।
ननु ग्रास्त्रएव द्रोणाड्कपरिमाणमन्यथाऽभिहितम्। तथाच भविष्यत्पुराणम्,—

"पनदयन्तु प्रस्तं दिगुणं कुड़वं भतम्।
चतुर्भिः कुड़वेः प्रस्थः प्रस्याञ्चलारत्राहकः॥
श्राहकैसीयतुर्भिस्तु होणस्तु किथतो वृधेः।
कुस्भोह्रोणदयं प्रोक्तं खारी होणस्तु षोड़ग्र"—इति॥
नैष दोषः। देग्रभेदेन ग्रास्तद्वयस्य व्यवस्थापनीयलात्।
होणाढकग्रब्दव्यावर्त्यसाह,—

काकश्वानावलीढन्तु गवाघातं खरेण वा॥११॥ स्वल्पमन्नन्यजेदिपः शुडिद्रीणाढ़के भवेत्॥

धनिकविषयं द्रोणपरिमाणं, निर्धनविषयमाढ्कपरिमाणम् ।

बराइशब्दश्च क्राष्णाशकुनी। तथाच सित लोकयवद्दारेण शब्दायंस्य निस्तेतयलात् किमार्थयवद्दारेण दीर्घश्रकादयो यवादिशब्दार्था-ग्रद्दीतयाः किं वा स्त्रेच्छ्यवद्दारेण प्रियष्ट्रवादयः,—इति सन्देन्ने, शास्त्रीयशब्दार्थग्रहणे शास्त्रानुसारिष्णा स्वार्थप्रसिद्धेर्वलीयस्त्रात् स्रार्थ्ययवद्दारानुसारेण दीर्घश्रकादयस्य यवादिशब्दार्था ग्रद्दीतयाः न स्त्रेच्छप्रसिद्धानुसारेण प्रियष्ट्रवादयः,— इति सिद्धान्तः। तच यथायथम्। द्रोणाढकपरिमाणाच खन्पमत्रं काकादिभिरवजीढं चेत्, तत्परित्याज्यमेव। विवचिता १६६६द्रीणाढकविषयेति द्रष्टव्यम्। तां १६६दं दर्भयति,—

श्रवस्थोडृत्य तन्माचं यच लालाहतं भवेत् ॥७२॥ सुवर्णोदकमभ्युद्य हुताभ्रेनेव तापयेत् । हुताभ्रेनेव संस्पृष्टं सुवर्णसलिखेन च ॥७३॥ विपाणां ब्रह्मधोषेण भोज्यं भवति तत्स्रणात्।

द्रोणाढ़कपरिमितस्थान्नस्थ मध्ये यावित भागे संस्पर्भसभावना,
तावन्तं भागमपनयेत्। श्रविष्रष्टेऽपि यावित लालास्पर्धः समावितः,
तावदपनयेत्। दतरत् सर्वं सुवर्णयुक्तेनोदकेन सम्प्रोद्ध्य सकृत् वक्को
तापयेत्। ताभ्यां सुवर्णादकविक्तभ्यां संस्कृतं पुनः प्रुद्धिचेद्धनां
पवमानस्कृतादीनां घोषेण संस्कृत्य विप्रेरनुज्ञातं तद्भुक्तीत। श्रतएव
बौधायनः। "सिद्धचिषां मद्दतां श्रवायसप्रस्त्युपहतानां तद्यं
पिण्डमात्रसुद्ध्य पवमानः सुवर्जन दत्यनेनाभ्युचणम्, मधूदके पयोविकारे पात्रात् पात्रान्तरानयनेन ग्रोचसेवं तेलसपिष्णि"—इति।
यमद्ग्रिरपि,—

"ग्रृतासं द्रोणमाच्छ श्वकाकाचुपघातितम्। ग्राममुद्गृत्याग्नियोगात् प्रोचणं तच ग्रोधनम्॥

^{*} यावच लेहितं,—स॰ भाः।

[ं] ऋताश्रंगोपतापयेत्,-इति शाः।

श्रन्नमेकाढ़कं पकं श्वकाकाद्युपघातितम् । केशकीटावपन्नच्च तद्येवं विश्वद्यति ॥ क्रीतस्यापि विनिर्दिष्टं तद्देव मन्।षिभिः"—इति । श्रातातपोऽपि,—

"नेमनीट ग्रुना सृष्टं वायसोपहतच्च यत्। क्षीवाभिमस्पितितेः स्तिकोदक्यनास्तिकेः॥ दृष्टं वा स्वत्यदन्नं तु तस्य निष्कृतिरूच्यते। श्रम्युच्य किच्चिदुद्वृत्य तद्भुज्ञीत विभेषतः॥ भसाना वाऽपि संस्पृष्य संस्पृभोदुन्तुकेन वा। सुवर्णर्जताभ्यां वा भोज्यं प्रातं सुखेन गोः"—इति॥

हारीतोऽपि। "यकाकग्टभोपघाते केमकौटपिपीलिकादिभि-रन्नाद्युपघाते काञ्चनभसारजततामवज्जवेदुर्य्यगोवालाजिनेभदन्ताना-मन्यतमेनाद्भिः मंस्पृष्टं मन्त्रप्रोचणपर्यमिकरणादित्यदर्भनात् प्रद्धि-भवति"—इति।

श्रनस्य गुद्धिमुद्धा रमस्य गुद्धिमाह,

स्नेहे। वा गारसी वाऽपि तत्र शुिंहः कयं भवेत् ॥७४॥ ऋल्यं परित्यजेत् तत्र स्नेहस्य प्वनेन च । अनलज्वालया शुिंहिगीरसस्य विधीयते ॥ ७५॥

स्नेहस्तैलादिः, गोर्मः चीरादिः। तचान्यं चेत् मादिभिरूपहतं तत् त्याज्यमेव । श्रन्यस्य स्नेहस्य पानेन ग्रुद्धिः । श्रन्यस्य गोर्मस्य विक्रिज्ञालया पर्यग्रिकरणेन ग्रुद्धिः। तदाह लौगाचिः, –

"पयोदधिविकारादि ग्रुचि याचान्तरे खितम्। ञ्चावनोत्पवनाभ्याञ्च पर्य्यग्रिकरणेन च"-इति॥ ग्रङ्खनेऽपि,—

"ञ्चावनं इतते लानां पावनं गोर्यख च*। भाष्डानि ञ्चावयेट्द्भिः ग्राकं मूलफलानि च॥ सिद्धमनं तथा वर्षिः चीरञ्च दिध चाम् च। एषां ग्रनाऽवजीढानां तेजसा ग्रुद्धिरियते"-इति॥ प्रातातपसु विसीनाविसीनभेदेन व्यवस्थितां शुद्धं दर्भयति,— "तापनं घततेनानां मधुनो गोरसस्य च। तन्माचमुद्धृतं ग्रुड्योत् कठिनन्तु एयोदिधि॥ त्रविलीनं तथा सर्पिविलीनं पवनेन तु"-इति ।

कचित्तु दोषाभावमात्र प्रङ्काः। "प्टतद्धिपयस्तकाणामाधार-भाष्डे स्थितानामदोषः। श्राधारदोषे तु नयेत् पाचात् पाचान्तरं द्रवाम्।

घतन्तु पायमं चीरं तथैवेचुरमो गुडः। श्रद्रभाष्डिस्तिं तकं तथा मधुन दुखति"—इति॥ यमोऽपि.-

"देवद्रोष्यां विवाद्देषु यज्ञेषु प्रकतेषु च। काकै: श्वभिसु संस्पृष्टमचं न तु विवर्जयेत्"-इति॥ देवद्रोणी देवयाचा । भातातपोऽपि,—

^{*} खनल्पष्टततेलानां पवने गोरसस्य च,-इति सु॰।

[†] तपनेन,—इति सु॰।

"गोतुले यञ्चणालायां तिलचकेनुयन्तणे।

न मीमांस्थानि श्रोचानि स्तीषु बालातुरेष्वपि"-दित ॥

प्रकीर्णकरणाभिधे मिलनतावहास्थाधरे

वदन्तमुपपातकेऽणुचितमित्तयां निःकृतिम्।

रमानपरिशुद्धिमणकत षष्टमध्यायम
णुदारिवद्यतिं वश्री मधुरवाङ्मयो माधवः॥०॥

दतिश्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवीरबुक्तम्यपाल-माम्राज्य-धुरन्थरस्य माधवामात्यस्य कृती पराश्वरस्यति
व्याख्यायां षष्ठीऽध्यायः॥०॥

^{*} न भीमांस्या शौचक्या,—इति सु॰।

सप्तमे। ध्यायः।

~@�

श्रव्यत्सयोः शुद्धिः षष्ठाध्याये वर्णिता, सप्तमाध्यायेऽविश्वां स्ट्याणां शुद्धिं विवचुर्महाप्रकरणप्राप्तप्रायश्चित्तग्रङ्गायुदासाय प्रति-जानौते,—

श्रयातो द्रव्यशुहित्तु पराश्ररवचे यथा।

श्रथावान्तरप्रकरणमारभ्यान्नरसग्रद्धिकथनानन्तरं यसादितर-द्रथग्रद्धिर्नुद्धिस्याः, यसाचान्तरेण द्रथग्रद्धिं महाप्रकरणगतप्राय-स्वित्तवतचर्याया नित्यकर्मादीनाञ्चानुष्ठानं निपुणं न भवति, तत-स्तसाद्गुण्यहेतुद्रथग्रद्धिरभिधीयते ॥

तत्र दर्वी सुक्सुवादी नामु च्छिष्टा मेध्यादि दूषिता नां शिद्धि माइ.— दारवाणान्तु पाचाणां तस्रणात् शुडिरिष्यते ॥१॥

मूचपुरीषादिप्रदेशे चिरावस्थानेन दृढ्वासितोगन्थलेपोयदि
स्टब्बलप्रचालनेन नापगच्छेत्, तदा वास्थादिना दारवाणि तचणीयानि । तचणेनायनपगमे परित्यागः । तदाह वीधायनः ।
"दारुमयाणां पाचाणामुच्छिष्टममार्थ्धानामवलेखनमुच्छिष्टलेपोपहतानां तचणम् १९१४ । मूचपुरीषप्रस्तीनामन्पकालसंस्पर्भे तु गन्धलेपयोरपनेतुं प्रकालास्तद्पनयनपर्यन्तं स्टब्बलाभ्यां प्रयत्नेन प्रचासनीयानि ।

⁽१) समारव्यानां समाजव्यानां, रजयोरभेदात् । समाजमाः स्पर्धः ।

"यावस्वापित्यमेश्वाके गन्धोलेपय तत्कृतः।
तावसृदारि देयं खात् सर्वास द्रव्यश्रद्धिषु" दित
सारणात्। यत्र त गन्धलेपपर्यान्तः संसर्गा नास्ति, किन्तु नेवसं
संसर्गमानं, तत्र प्रोज्ञणात् श्रद्धिः। एतदेवाभिप्रेत्य मनुराह,—
"स्प्वश्र्पंणकटानाञ्च सुसलोलूखलस्य च।

श्रद्भिम्तु प्रोचणं गौचं बह्ननां धान्यवाससाम्"—इति॥ थञ्जकाले तु सण्व विशेषमाह,—

"मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि। चममानां ग्रहाणाञ्च ग्रुद्धिः प्रचालनेन तु॥ चह्नणां सुक्सुवाणाञ्च ग्रुद्धिक्ष्णेन वारिणा"—इति। पात्रलग्नसेहिनिटत्त्यर्थमुष्णोदकम्। त्रतपव याज्ञवल्क्यः,— "चह्सुक्सुवससेहिपात्राण्युष्णेन वारिणा"—इति। कांग्यतासयोरन्पोपहतयोः ग्रुद्धिमाहः,—

भसाना गुद्यते कांग्यं ताम्रमन्त्रेन गुद्धति।

श्रवं चारस्यापुपलचणम् । त्रतएव याज्ञवल्काः,—

"त्रपुषीमकताम्राणां चाराम्बोदकवारिभिः"—इति ।

ताबादीनां तेजमानामुपघाततारतस्येन गुद्धिविग्रेषमा इवौधा
यनः । "तेजमानां मृत्रपुरीषासृक्षणायै रत्यन्तमाहतानामावर्त्तनं।

^{*} मूत्रपुरीषादिभिरमेध्यै,—इति मु॰।

रखन्तवासितानामावर्त्तनं,—इति मु॰।

श्रुक्यसंसर्गे तु परिलेखनं स्पर्धमाचोपघाते तु चिः सप्तक्षलोभस्तमा परिमार्जनं श्रतेजसानामेवस्थूतानासुत्सर्गः "—इति ।

स्तिया जारसम्पर्कोपहतायाः प्रदुद्धिमाह,—

रजसा शुद्धते नारी विकलं या न गच्छति ॥२॥

विकलं वैकलां गर्भधारणं, तस्मिन् सति परित्यागएव न ग्रुद्धिः। तदाच याज्ञबल्यः,—

"यभिचारादृतौ ग्रुद्धिः गर्भे त्यागो विधीयते"—इति । एतत् शुद्रक्तगर्भविषयम् । तदास्र वसिष्ठः,—

"ब्राह्मणचित्रयविद्यां स्त्रियः शृद्रेण सङ्गताः।

त्रप्रजाता विष्ठुद्धान्ति प्रायिश्चित्तेन नेतराः"--इति ॥ वर्णान्तरगर्भे तु प्रायिश्चत्तेन शुद्धिरस्ति । तदुक्तं चतुर्विंश्रमते,

"विप्रगर्भे पराकः स्थात् चित्रये तु तथेन्द्रवम् । वैश्ये तदेव कर्त्तव्यं पराकेण समन्वितम् ॥ श्रद्भगर्भे तु संत्यागस्तच चण्डास्तदर्शनात्"—दृति ॥

गर्भपर्य्वसानहीनोऽपि व्यभिचारस्त्रिविधः, काथिको मानसो-वासिकञ्चेति। काथिके प्रचेतात्राह,—

> "विप्रा श्र्द्रेण संयुक्ता न चेत्तसात् प्रस्यते । प्रायस्मितं स्रतं तस्याः कृष्कं चान्द्रायणचयम् ॥ चान्द्रायणे दे कृष्क्य विप्राया वैश्वसङ्गमे । कृष्क्रचान्द्रायणे स्थातां तस्याः चित्रयसङ्गमे ॥ चित्रया श्रुद्रसम्पर्के कृष्कं चान्द्रायणदयम्।

चान्द्रायणं सक्तक्कृन्तु चरेदेग्थेन सङ्गता॥

ग्राद्धं गला चरेदेग्था कक्कृं चान्द्रायणोत्तरम्।

श्रानुलोग्थेन कुर्व्वीत कक्कृं पादावरोपितम्(१)"—इति॥

गतदभ्यासविषयम्। श्रनभ्यामे तु चतुर्विग्रतिमते दर्गितम्,—

"रजमा ग्राह्यते नारौ परपुंसाभिगामिनौ।

तथापि सुनिना प्रोक्तं प्रायश्चित्तं समाचरेत्॥

कक्काद्धं बाह्यणौ कुर्य्यात् विषयः गमने सति।

चित्रयस्य चरेत् कक्कृं वैग्ये ग्रान्तपनं चरेत्॥

ग्रद्रस्य गमने चैव पराकन्तु समाचरेत्"—इति।

वाचिकमानभयोर्वमिष्ठ श्राह । "मनसा भर्त्रतिचारे चिराचं यावकं चीरोदनञ्च भुज्ञानाऽधः ग्रयीत ऊर्द्धं चिराचाद्यु निम-ग्रायाः सावित्र्यष्टगतैः ग्रिरोभिर्जुङ्गयात् पृता भवतीति विज्ञायते । वाक्यंभवे एतदेव मामं चरित्वा ऊर्द्धं मासाद्यु निमग्रायाः मावित्याञ्चत्रभिरष्टगतैः ग्रिरोभिः जुङ्गयात्"—दति। मानसे यदिदं प्रायञ्चित्तमुक्तं, तदृत्दर्धनादर्व्वाग्यवहार्य्वसिद्ध्यं, च्यतुदर्भनान-न्तरन्तु तेनेव यवहार्य्वसिद्धः । तदाह मनः,—

"स्नोयेः ग्रध्यते गोधं नदी वेगेन ग्रह्मति। रजसा स्त्री मनोदृष्टा मंन्यासेन दिजोत्तमः"—इति॥ तदेतत् सर्व्यमभिष्रेत्य, रजसा ग्रुध्यते नारी,—इत्याचार्व्यणोक्तम्। नद्या उपरिभागे रथ्योदकादीनां उपहतौ ग्रद्धिमाह,—

नदी वेगेन शुद्धांत लेपा यदि न दश्यते।

⁽१) इन्हें, प्रजापत्यम् । याद वरे पितं पादहीनम् ।

प्रवस्त्रयां नद्यां पिततान्यु क्तिष्टा मेध्यादीनि यदा प्रवास्वेगेन बानतीर्थमितिकस्य गक्कन्ति, तदा तिसंसीर्थे लेपप्रेषो यावत् हृग्यते तावन्नास्ति ग्रुद्धिः, तददर्शने तु स्वानपानादिकस्थार्थं ग्रुद्धै-वेयं नदी। सत्यपि लेपे यद्यचोभ्योदकयुका मा नदी, तदा लेपयुकं तत्तीर्थमानं वन्यं दत्तरप्रदेशेषु मा नदी ग्रुद्धा। तदाह देवनः,—

"श्रचोश्यानि तटाकानिः नदीवापीमरांसि च।

कथानाश्चित्रमानि तीर्थं तत् परिवर्त्रयेत्"—इति ॥

नदीश्चित्रक्षां कूपादिश्चिद्धमारु,—

वायीक्रपतड़ागेषु दृषितेषु कथन्नन ॥ ३॥ उड्दृत्य वै घटशतं । पन्चगव्येन शुद्धाति ।

कूपादिदूषणं दिधा श्रूयते, श्वमार्जारादीनां तच पिततानां मरणात् मृतग्रवानां तचैव चिरं चरणाच । तच मरणमाचिषयमिद विभोधनम् । एतदेव हारीतोऽष्याह,-

"वापीकूपतड़ागेषु दूषितेषु विभोधनम्। घटानां भतसुद्भृत्य पञ्चगवं विषेत्ततः?"—इति॥ सम्बर्सीऽपि,—

"वाषौकूपतड़ागानां दूषितानाञ्च ग्राद्धये। त्रपां घटमतोद्धारः पञ्चगयेन मोधनम्"—इति॥

^{*} तटाकस्थाने तड़ाग्रपाठः वङ्गोयपुक्तकेषु । वैपरीत्यं पाञ्चात्यदाच्चिणाः त्यपुक्तकेषु प्रायः ।

[†] तीर्थतः,—इति सु ।

वुम्भण्तं,—इति मु॰।

[ं] पश्चगयाच प्रक्षिपेत्, - इति ग्रा॰।

इयसेव शुद्धिरुपानदादिदृषणेऽपि। तदाच त्रापस्तम्बः,— "उपानच्छेश्रविष्मृत्रं स्तीरजोऽमेध्यमेवच । पतिते दूषिते कृषे कुमानां ग्रतसुद्धरेत्" - इति ॥ स्तप्ररीरजरणङ्तायामत्यनोपहतौ विष्पुराह,— "स्तपञ्चनखान् कृपादत्यन्तोपहतात्तया। त्रपः समुद्धरेत् सर्वाः शेषं शास्त्रेण शोधयेत्॥ वक्रिप्रज्वालनं कला कृषे पकेष्टकाचिते। पञ्चगवां न्यसेन्तच नवतायससुद्भवे"-दति। मनुष्यगरीरजरणेऽयेवमेव शुद्धः। तदाह हारीतः,-''वापीकूपतड़ागेषु मानुष्यं शौर्थते यदि। श्रीख्यमंविनिर्मुतं दृषितं श्रखरादिभिः॥ उद्भृत्य तळ्यलं सर्वे गोधनं परिमार्जनम्" – इति । प्रौढ़ेषु तड़ागादिषु नास्ति दोषः। तदाह विष्णुः,— "जनामयेव्याच्येषु स्थावरेषु सहीतले। कूपवत् कथिता शुद्धिर्महत्सु च न दृषण्म्"-इति॥ देवलोऽपि,-

"त्रचुद्राणामपां नास्ति प्रश्ततानाञ्च दूषणम्। स्तोकानामुद्धृतानाञ्च कथाले दूषणं भवेत्"—इति॥ त्रान्पोदकेष्वपि पूर्व्वीदाद्धताद्दोषादस्ये दोषे विष्णुराह,— "त्रवाप्तं चेदमेध्येम तद्ददेव शिखागतम्"।

[·] प्राक्षागते,--इति सु • ।

सोमसूर्थांग्रपातेन सार्तस्पर्धनेन च॥

गवां मूत्रपुरीषेण ग्रह्मान्याप दति स्टताः"—दिति ।

उच्छित्रायुपघाताभावेऽपि गवां पानाद् यदुदकं न चीयते तदेव

ग्रह्मं न तु ततोऽन्यम् । तदाह देवलः,—

"श्रविगन्धारसोपेता निर्मलाः प्रथिवीगताः। श्रवीणाञ्चेव गोपानादापः श्रद्धिकराः स्टताः"—इति॥ अनुरपि,—

"श्रापः ग्रद्धा स्वास्त्रा वैत्रण्यं यास गोर्भवेत्। श्रयाप्ताञ्चेदसेध्येन गन्धवर्णस्यान्विताः"—दिति॥ नवोदके कालात् ग्रुद्धिमाच यभः,— "श्रजागावो मच्छिश्च नारी चैव प्रस्तिका।

दशरात्रेण शुद्धान्ति स्वसिष्ठं च नवोदकम्"—इति ॥ खडूतोदकं प्रति देवलग्राह,—

"उद्भृताञ्चापि ग्रुह्यान्ति ग्रुह्यैः पानैः ससुद्भृताः। एकरानोषिताञ्चापख्याच्या ग्रुद्धा त्रपि खयम्"—इति॥ यमोऽपि,—

"त्रपोनिश्चिन गरक्षीयाद्गृक्षत्रपि कदाचन।
निधायाग्निसुपर्यासां धाक्षोधाक इतीरयेत्"—इति॥
पूर्वें 'रुजसा ग्रुद्धाते नारी'—इत्यत्र योषितो विवाहोत्तर-

^{*} मासतोऽस्पर्शनेन,—इति ग्रा॰।

[†] ब्राष्ट्राख्यख प्रस्तुतिकाः,—इति सु॰।

कासीना शुद्धिर्विवेचिता। इदानीं विवाहात् प्राचीनां शुद्धिं विविनिक्त,—

श्रष्टवर्षा भवेद्गौरो नववर्षा तु रोहिणी ॥ ४ ॥ दशवर्षा भवेत् कन्या श्रत ऊर्द्धं रजखला।

गौर्थादयस्तिस उदाहाय ग्रद्धाः । तहातुः फलविग्रेषसारणात् । रजस्त्वा लग्रद्धा,तद्दानस्य निन्दितलात् । तत्र फलनिन्दे द्र्णयति रहस्यतिः,—

> "गौरीं ददनाकपृष्ठं वैकुण्डं रोहिणीं ददन्। कन्यां ददद्वद्वानोकं रौरवन्तु रजखनाम्"—इति॥

यद्यप्येकादग्रे वर्षे रजोदर्शनं न प्रतिनियतं, तयापि कास्चि-हर्भनात् तत्समावनया रजस्वलेति निर्देशः। तां ददद्रौरवं नरकं प्राप्नोति इति ग्रेषः।

कन्यायामग्रद्धिमभिष्रेत्यात ऊर्ड्ड रजखलेत्युक्तं, तासेवाश्यद्धिं प्रदर्भयितुसदातारं निन्दति,—

प्राप्ते तु द्वाद्भे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ॥५॥ मासि मासि रजस्तस्याः पिवन्ति पितरः स्वयम्*।

ऋतुद्र्यनसुपलचितं दाद्ये वर्षे दत्युक्तम्। श्रतएव गौतकेन, "प्रदानं प्राग्टतुद्र्यनात्"-दत्युक्तम्। यमे। ऽप्येतदेव श्राष्ठ,—

"तसादुदाहयेत् कन्यां यावन्नर्त्त्मती अवेत्"-इति। भतस्य ऋतुदर्भनात् प्राग्यो न प्रयक्कति, तस्य पितरः प्रति-

^{*} पितरोऽनिश्राः,—इति मु॰।

मामं तद्रजः पिवन्ति । श्रमत्यृतुदर्भने दाद्भेऽपि वर्षे कन्यादान-प्रतिग्रहो न निषिद्धौ । श्रतएव मनुः,—

> "तिंग्रदर्षे। वहेत् कन्यां द्वद्यां दादगवार्षिकीम्। त्यष्टवर्षीऽष्टवर्षां वा धर्मे सीदति सलरः"—दति॥

ऋतुर्द्भने सत्यप्रदाता न नेवलं पितृनेव नर्ने पातयति, किन्तु खयमपि सकुटुमः पतेदित्यार,—

माता चैव पिता चैव ज्येषो भाता तथैवच ॥६॥ वयस्ते नरकं यान्ति हष्टा कन्यां रजखलाम्।

मात्राद्यस्त्यः, कन्याप्रदानाधिकारिणः सर्वानुपन्नचयिना । ते च पूर्वमेव, 'पिता पितामरः'—इत्यादि वचनोदारुरणेन विवारप्रकरणे प्रदर्भिताः ।

रजोदर्भनात् प्रागदानं यथा नरकचेतुः, तथा रजखसोदा-चोऽपि गरकचेत्रित्याच,--

यक्तां समुद्दसेत् कन्धां जाह्यणे। सद्भाहितः ॥ ७॥ त्रसभाष्योद्यपाङक्तेयः स विप्रो इषलीपतिः।

तां दृष्टरजसम्। ज्रमकाथवापाङ्गवयोर्हेतुर्वमनीपतिवस्। विवाहात् पूर्वं दृष्टरजस्का उपली। तथाच अनुः,—

> "पितुर्ग्टें तु या कन्या रजः पायत्यमंस्कृता। सा कन्या दृषची ज्ञेया तत्पतिर्देषचीपतिः"॥

यसु मदमोहादिनाऽतिकान्तनिषेधसासुदाह्य सक्तद्भक्ता कथ-चिद्देवयोगादनुतथेत्तदा तस्य ग्रुद्धिप्रकारमाह,— यः करेत्येकराचेण रुषणीसेवनं दिजः ॥८॥ स सेससुग्जपन् नित्यं चिभिवेषैविशुद्धाति ।

जष्यविश्रेषानभिधानात् सामान्यप्राप्ताचा गायव्याजष्यत्वमनाव-गन्तव्यम्^(१) ।

राचौ चखालादिसार्गे ग्रुट्लिं प्रश्नपूर्वकमारः,-

श्रस्तक्षते यदा स्वर्यो चण्डाचं पतितं स्त्रियम् ॥१॥ स्वितकां स्पृत्रतश्रेव* कयं सुद्धिर्विधीयते॥ जातवेदःसुवर्णेच्च साममार्गं विचाव्य च॥१०॥ ब्राह्मणानुगतश्रेव सानं क्षत्वा विशुद्यति।

जातवेदाश्च सुवर्णञ्च जातवेदःसुवर्णम्। ग्रुक्तपचे सोमदर्शनसभावे सोसोविकोकनीयः, तदलाभे विक्रिस्तस्यायभावे सुवर्णं तस्यायभावे सोसमार्गः। एतेषामन्यतमं विलोक्य विषेर्तुज्ञातः स्वायात्। रजस्वस्योर्थे। वितोरन्योन्यसंसर्भे वर्णक्रसेण ग्रुद्धिमाइ,—

स्पृष्ट्वा रजखलाऽन्थेान्यं ब्राह्मणी ब्राह्मणी तथा ॥११॥ तावत्तिष्ठेविराहारा निरानेणैव शुद्धाति । स्पृष्ट्वा रजखलाऽन्थेान्यं ब्राह्मणी श्रनिया तथा ॥१२॥ श्रद्धेक्टच्चं चरेत् पूर्व्वा पादमेकमनन्तरा ।

^{*} स्तिकां च प्रवं चैव, - इति सु॰।

⁽१) "मन्त्रानादेशे गायत्री"—इति स्मर्गादिति भावः।

स्पृष्टा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी वैश्वजा तथा ॥१३॥ पाद्हीनं चरेत् पूर्व्वा पादमेकमनन्तरा। स्पृष्टा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी श्रुद्रजा तथा॥१४॥ क्षच्छेण श्रुद्धाते पूर्व्वा श्रुद्धा दानेन श्रुद्धाति॥

दयोर्जाह्याण्योरज्ञखलयोरन्योन्यं स्पर्धे सित तत त्रारभ्य स्नानप-र्यान्तसुभयोराहारत्यागः। जिराजकुकं चरेत्। एतस सहभ्रयना-दिचिरस्पर्भविषयम्। सक्तत् स्पर्धे तु काम्यपोकं द्रष्ट्यम्,—

> "रजखला च मंखुष्टा ब्राह्मणा ब्राह्मणी यदि। एकराचं निराहारा पञ्चगव्येन ग्रुद्धिति"—इति॥

त्राह्मणीचिययोः स्पर्भे त्राह्मण्याः कच्छाद्वे चिवयायाः पाद-कच्छं, त्राह्मणीवैययोः स्पर्भे त्राह्मण्याः पादोनं कच्छं वैश्वायाः पादकच्छं, त्राह्मणीशृद्भयोः स्पर्भे त्राह्मणाः प्राजापत्यं शृद्भायाः पादोनम्। एतस्रव्यं कामकार्विषयम्। तथाच रुद्भवसिष्टः,—

> "सृष्टा रजखलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी ग्र्ड्रजाऽपिच। क्ष्म्रेण ग्रुह्मते पूर्वा ग्र्ड्सा दानेनग्रुह्मति ॥ स्पृष्टा रजखलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी वेग्यजाऽपिच। पादहीनं चरेत् पूर्वा कष्म्रपादं तयोत्तरा। स्पृष्टा रजखलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी चित्रया तथा॥ कष्मुद्धात् ग्रुद्धाते पूर्वा उत्तरातु तदर्द्धतः। स्पृष्टा रजखलाऽन्योन्यं चित्रया ग्रुह्मजाऽपिच॥ उपवासेस्तिभः पूर्वा लहोराचेण चोत्तरा। स्पृद्धा रजखलाऽन्योन्यं चित्रया वेग्यजाऽपिच॥

विराचात् ग्रुड्यते पूर्वा तक्षेराचेण चोत्तरा।
स्मृद्धा रजखलाऽन्योन्यं वैग्या ग्रुट्री तथैवच॥
विराचात् ग्रुड्यते पूर्वा उत्तरा तु दिनचयात्।
वर्णानां कामतः स्पर्गे विधिरेष सनातनः"—इति॥

श्रवासतस्त रह्रविण्नोक्तम्। "रजस्वता श्रीनवर्णां रजस्वतां स्पृद्धा न तावदश्रीयात् यावत्र ग्रह्धः स्थात्, सवर्णामधिकवर्णां वा स्पृद्धा सद्यः स्नाता ग्रह्यति"— दति। रजस्वतायाः चण्डासाहिस्पर्णे विशेषो रह्यविश्रेष्टेनोकः,—

"चाखानाधैः श्वपानेन संस्पृष्टा चेद्रजखना।

तान्यद्वाणि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत्॥

प्रथमेऽक्षि चिरात्रं स्थात् दितीये द्वाहमेव तः।

श्वद्योच्छिष्टया स्पृष्टा प्रजना तः द्वाहमाचरेत्।

तान्यदानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत्।

वातिकारोति क्षनग्रमेन तीर्लित्यर्थः। एतदुद्धिपूर्व्यस्पर्धितिषयम्। अवद्भिपूर्वन्तु बौधायनोतं इष्टव्यम्,—

"रअखला तु संस्पृष्टा चण्डालाम्ययवायसैः। तावित्रविक्तिराचारा यावत्कालेन ग्रह्मति^(९)"—इति॥ भोजनकालसर्थो वौधायन श्राच,—

"रजखका तु अञ्चाना घानयजातीन् सृपोद्यदि।

⁽१) यावत् कालेन रजखनाशीचात् श्राः तावत् काणं निराद्यारा तिस्वेत्, श्रुद्धिकानपर्यन्तमित्यर्थः।

गोमूत्रयावकाष्ठारा षड्रात्रेण विष्ठद्धाति।
श्रमका काञ्चनं दद्यात् विष्रेभ्यो वाऽपि भोजनम्"—रित।
ृयदा द्विच्छिष्टयोः परस्यरस्पर्भी भवति, तदाऽनिषा विश्रेषः
प्रदर्भितः,—

"उच्छिष्टोच्छिष्टमंस्पर्भा कदाचित् स्त्री रजखला। कच्छेण ग्रुद्धाते पूर्व्या ग्रुट्टा दानैस्पोषिता*"—इति॥ उच्छिष्टदिअसंस्पर्भे मार्कण्डेय श्राह,—

"दिजान् कथि चिद्विष्ठिष्ठान् रजः स्ती यदि पृंस्पृष्ठोत्। प्रधो च्छिष्ठे तहोराचमूर्डी च्छिष्ठे त्यदं चिपेत्"॥ भोजनकाले रजस्त्रलाऽन्तरदर्भने त्रापसम्ब प्राह,— "उदक्या यदि वा भुङ्के दृष्ट्वाऽन्यान्तुं रजस्त्रसाम्। प्राचानकालं नाम्नीयादद्वाकूर्चं ततः पिवेत्"॥ चण्डालदर्भने तनिराष्ट,—

"रजखला तु भुञ्चाना चण्डालं यदि पश्चित । उपवासनयं कुर्यात् प्राजापत्मनु कामतः"—इति । प्रवादिसार्पे प्रातातप त्राह्य,—

"त्राक्तंवाभिषुता नारी खृशेचेत् श्रवस्नतकम् । ऊर्द्धे चिराचात् खातान्तां चिराचभुपवाषयेत्"—इति ॥ स्पर्शपूर्व्वकभोजनादौ विशेषमाश्वाचिः,—

"त्रात्त्वाभिषुता नारी स्टतस्तकयोः सृष्टा।

^{दानेन मुद्धाति,—इति श्रु॰।}

भुक्ता पीला चरेत् इन्छ्रं सृद्धातु श्रवसेवच"-इति॥ श्रादिदंगने व्यासमारः,—

"रजखला यदा दष्टा ग्रना जम्बुकरासभैः।
पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगत्येन ग्रह्मति"।
बन्धुमरणश्रवणादौ सएवाह,—

"मलयुम्वसनायान्तु* श्रप्रायत्यं भवेत् यदि ।
श्रिभिषेतेण ग्रुद्धिः खान्नाभनं वा दिनत्रथम् ॥
श्राक्तंवाभिषुता नारी नावगाहित् कदाचन ।
छद्भृतेन अलेनैव खाला ग्रेषं समापयेत् ॥
खकं गाचं भवेदद्धिः साङ्गोपाङ्गमलेथुंतम् ।
न वस्त्रपीड्नं कुर्य्यात् नान्यवासा भवेत् पुनः"—इति ॥
इदानीं रजोनिमित्तां ग्रुद्धिं दर्भयति,—

स्नाता रजस्वला या तु चतुर्थेऽइनि सुज्ञाति ॥ १५॥ कुर्याद्रजोनिरुत्तो तु दैविपत्यादि कर्म च। इति ।

रजोदर्भनमारभ्य दिनवयं नास्ति ग्रुद्धिः। पत्रर्थेऽहिन स्नाताया-रजोनिवृत्त्यभावेऽपि भर्त्तुः ग्रुश्रूषादौ ग्रुद्धिः। पञ्चमेऽहिन दैव-पिष्ट्ययोः। तदाहापस्तम्बः,—

"ग्रुद्धा भर्त्त्र खुर्चिऽक्ति खाता नारी रजखला। दैवे कर्मणि पित्ये च पञ्चनेऽद्दनि ग्रुद्धाति"—दति। कानिचित् दिनानि रजोयदानुवर्त्तते, तदा तिवदित्तपर्यमं

^{*} अजवदाससायास्त्र,—इति सु ।

दैविषिश्ययोः प्रुद्धिनीस्ति । निष्टत्ते तु रजसि दैवं पिश्यस कर्त्त्रयम् ।

रोगजन्यानुहत्ती विश्रेषमा ह,-

रोगेण यद्रजः स्त्रीणामन्वहन्तु प्रवर्त्तते ॥ १६ ॥ नामुचिः सा ततस्तेन तस्यादैकालिकं मतम् ।

रागरोगादिनिमित्तभेदाऽनेकविधा रजोनिवृत्तिः। तद्कं स्मत्यन्तरे,—

"रागजं रोगजं चैव कालात्यसं तथैवच।

द्रयजञ्चैव सम्प्रोतं तसतुद्धा प्रदृष्यते ॥

प्रवांक् प्रसृतेकृत्यन्नं मेदोवृद्धाऽङ्गनासु यत्।

तद्रागजमिति प्रोतं वचोदेशसमुद्भवम् ॥

प्रायथं यद्रजः स्तीणां तद्रोगजमिति स्रतम्।

प्रायथं यद्रजः स्तीणां तद्रोगजमिति स्रतम्।

प्रायथं यद्रजः स्तीणां तद्रोगजमिति स्रतम्।

प्रायण्यं समुत्यसं तत्कालोत्यनमुच्यते।

भचद्रयस्य वैषम्याद्वातुवैषम्यसभवम्॥

द्रयजं रज द्रत्युतं तत् कादाचित्कसभवम्"- द्रति॥

प्रतिदिनं नैरन्तर्येष रोगजं विद्यात्। तेन रोगजेन रजमा ततो रजोदर्भनानन्तरं सा स्त्री कालप्राप्तरजसेवाग्रुचिनं भवति। तच हेर्तुर्वेकालिकमिति। सामान्येन रजोयोग्यः कालो मासः,

^{*} नैरन्तर्थसावेगा,—इति मृ॰।

"मिषि मिषि रजः स्तीणाम्"—इति ग्रास्तान्, लोकप्रसिद्धेश्व । यस्याः कस्याश्चित् धातुस्तभावविग्रेषा दिंग्रातिरापादिकः कालविग्रेषः प्रतिनियतों भवति, ततो विपरीतकास्रो विकासः प्रतिदिनम् । तत्रानुवर्त्तनाद्देकास्तिकसम् । यत्तु गर्भिष्याः प्राक्प्रसवाद्रागजसु-दाद्दतम्, तत्र कालरजोवद्दिनत्रयाग्रीचं विज्ञेयम् । द्रव्यजे लङ्गिरा-श्राह,—

"श्रा दादशाहात् नारीणां मूत्रवत्शीत्रसिखते । श्रष्टादशाहात् खानं स्थात् तिरात्रं परतोऽश्यत्वः ॥ एतन्तु द्रथने विद्याद्रोगने पूर्वभौरितम्"—इति । श्रस्तिविषये श्यक्षिविशेषसाह प्रजापतिः,—

"प्रसृतिका तु या नारी खानतो विंग्रतेः पर्म्।

शार्त्तवी रजमा प्रोक्षा प्रोक्षं नैसित्तिकं रजः॥

न तु नैसित्तिके खानु रजसा स्ती रजखला।।

रजखुपरते तत्र खानेनैव ग्रुचिर्भवेत्॥

श्रन्यत्र गर्भविश्वेषात् पातनादा रजखला।

गर्भखावेऽपि सा खानादिंग्रतेः परतोऽग्रुचिः

गर्भख पातने चैव खानात् चालनतोऽप्यथं।

न सन्दिग्धपरिज्ञाते चार्त्तवे ग्रुद्धिकारणम्॥

सन्दिग्धमाने खानं स्थादित्युवाच प्रजापतिः।

^{*} विद्याद्रागजे,— इति सु॰।

[ं] नैमित्तिकेन स्यादलसा भवेदारी रजखला,—इति सु॰।

इत्तालनतोऽप्यधः,—इति स॰ प्रा॰।

त्रतो दिवा वा रात्रो वा मखवद्दमग यदि॥
तिद्द्वादि चिरात्रं खाल्ल मङ्क्षा नाखिकावमात्।
तिद्वादि चिरात्रं खाल्ल मङ्क्षा नाखिकावमात्।
तिविधार्गे संप्रप्ति मखं खालिमि चेत् स्तियाः॥
प्रातरादिचिरात्रेण महिद्धं तस्या विनिर्दिभेत्"—दित।
रोगजन्यरजोऽनुरुत्तौ श्रस्मृष्यलखचणाम्हिचिलाभावेऽपि दैवे पित्रे
चास्येवामहिचलिमित्याह,—

साध्वाचारा न तावत् स्वात् रजोयावत् प्रवक्तते ॥१७॥ रजोनिष्टक्तौ गम्या स्त्री यहकर्माण चैव हि ।

रजिस निवृत्ते पञ्चात् पुरुषेण गम्या भवति । उक्कपाकादिग्रहकर्मणि च योग्या भवति ।

पूर्वं, चतुर्चेऽहिन ग्रुह्मित,—दत्युकं, ततः प्राचीने दिनचये ग्रुह्मभवं विभदयित,—

प्रथमेऽहिन चण्डाली दितीये ब्रह्मघातिनी॥१८॥ तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहिन शुद्धाति। इति॥

चण्डाच्यादिगमने यावान् प्रत्यवायः तावान्दक्यागमने, - इत्य-भिष्रत्य तैनीमभिर्थवहारः। यथा कुण्डपायिनामयने 'मासमग्निहोनं जुहोति', - इति त्रग्निहोचनामनिर्ह्णोन नित्याग्निहोचधर्मातिदेश-स्तदत्^(१)।

⁽१) कुछि सोमपानं धर्मी येषां ते कुख्यपायिनः ऋतिग्रियशिषाः, तेषां कर्त्त्रये ध्वयनाख्ये यागे, मासमग्रिष्टोत्रं जुष्टोतीत्वशिष्टीत्रपद्म-योगो दृष्यते। ध्वशिष्टीत्रपदं च निवाशिष्टीत्रे (यावच्जीवकर्त्त्रेये

यदा ज्वरादिभिरातुरस्थ रजस्वलाऽभिस्तर्भने प्रत्यासस्वन्धुमर्णे वा स्नानं प्राप्नोति, तथा कथं कर्त्तव्यमित्यत श्राह,— श्रातुरे स्नानजत्यन्ते दशकत्वोस्त्रानातुरः॥ १९॥ स्नात्वा स्नात्वा स्पृत्रोदेनं ततः शुद्धोत् सन्त्रातुरः।

तच प्रतिस्नानमातुरस्य वासोविपरिवर्त्तनीयम् । तदास्नानिः,—
"त्रातुरस्नानउत्पन्ने दशक्तवो स्ननातुरः ।
स्पृद्वा स्पृद्वाऽवगास्तेत स विष्ठद्वीत त्रातुरः ॥
वासोभिर्दशभिश्चैव परिधाय यथाक्रमम् ।
दद्यान्तु शक्तितो दानं पुष्णास्त्रेन विष्ठद्विति"—इति ॥
उश्रनाश्रिप,—

"ज्वराभिभृता था नारी रजमा च परिश्रुता। कथं तस्या भवेत् ग्रीचं ग्रिड्ड: स्थात् केन कर्मणा।

सायं प्रातःकाकीने) शक्तिमिति तत्प्रखाधिकरणे (मी० १ ष्ण० 8 पा० ३ ष०) निर्णीतम्। न च यावच्चीवाप्तिचीचवत् कुर्खः पायिमामयनेऽप्यप्तिचीचपरस्य शक्तिरिति शक्कितिगं, घनेकार्थः त्वस्थान्यास्थलात्। तस्भात् कुर्ग्छपायिनामयने ष्वप्रिचीचत्वान् मावात् ष्वप्रिचीचं जुद्दोतीत्वस्य यथाश्रुतार्थस्य तद्वासम्भवात् ष्वग्रखा ष्वप्रदोचवत् जुद्दोतीति वचनस्थलात्र्यस्थ तद्वास्भवात् ष्वग्रखा धर्मः तचातिरिध्यते इति सिद्धान्तः। ष्वतस्यविक्षम्। 'परार्थे प्रयुक्तमानः शब्दो वितमन्तरेशापि वत्वर्थं गमयित''— इति। स्वक्तिमिदं मीमांसादर्भने सप्तमाध्याये त्वतीयपादे प्रथमा- धिकर्थे।

चतुर्चेऽचिन धंप्राप्ते खृग्नेदन्या तु तां खियम्।

सा सचेजाऽवगाद्यापः खाला चेव पुनः खृग्नेत्॥

दग्न दादग्रक्तलो वा त्राचामेख पुनः पुनः।

त्रमे च वाससां त्यागः ततः ग्रद्धा भवेन्तु सा॥

दश्चाच प्रक्तितो दानं पुष्णाद्देन विग्रद्धाति"—दति।

तथा स्तिकासरणे स्तत्यन्तरे विग्रेषोदिर्भितः,—

"स्तिकायां स्तायां तु कथं कुर्वन्ति याच्चिकाः।

कुन्भे सिक्तमादाय पञ्चगयं तथैवच॥

पुष्पिर्मिरमन्त्यापो वाचा ग्रद्धं सभेन्ततः।

तेनैव स्नापयिला तु दादं कुर्यात् यथाविधि"—दति॥

रजखसासरणे तु,—

"पश्चभिः खापियला तु गर्थैः प्रेतां रजखलाम्। वस्तान्तराष्ट्रतां स्त्रता दास्येदिधिपूर्ध्वकम्"—इति॥

उच्छिष्टच दिजसान्येनोच्छिष्टेन दिजेन प्रदेश वा संखर्षी ग्रह्सिमार,—

उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्प्रष्टः ग्रुना श्रुद्रेण वा दिजः ॥ २०॥ उपोध्य रजनीमेकां पश्चमञ्चेन ग्रुद्धाति । इति ॥

उच्छिष्टेन मंस्रृष्टः उच्छिष्टमंस्रृष्टः, उच्छिष्टञ्चामानुच्छिष्टमंस्रृष्टः स्विति विग्रहः । रजनीसुपोष्य राजिभोजनं परित्यजेदित्यर्थः । यन् प्रित्यजेक्तिम्,—

"उष्टिशेष्ट्रियंसृष्टो त्राह्मणे ता ।

द्यवारं अपेत् पञ्चात् गायद्याः ग्रोधनं भवेत्"-इति॥
तदेतद्यक्तविषयम्। ग्रुना स्वर्णे विग्रेषमा सम्बन्तः,—
"कृतमूत्रपुरीषो वा भुक्तोच्छिष्टोऽयवा दिजः।
श्वभिः स्वर्णे जपेत् देखाः(१) सहस्रं स्नानपूर्वकम्"—इति॥
श्रनुच्छिष्टस्य ग्रुद्रस्थानुच्छिष्टग्रुद्रस्वर्णे स्नानमात्रसुच्छिष्टस्य विग्र-

योक्षिष्टग्र्द्रसर्गे कक्क्मित्याह,—

प्रमुच्छिप्टेन स्रुद्रेण स्पर्भे सानं विधीयते ॥ २१ ॥ निच्छिप्टेन संस्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् । इति ॥

यद्यणनुष्किष्टोष्किष्टगन्दी ग्र्ड्विभेषणी श्रुती, तथापि विधी-मानस्नानप्राजापत्यानुसारेण विपेऽपि तौ योजनीयो॥ पूर्वं कांखस्य या ग्रुद्धिरुका तामनूच तत्र विभेषमारु,—

सिना शुद्धते कांस्यं सुरया यन लिप्यते ॥ २२ ॥ रामाचेण संस्पृष्टं शुद्धतेऽग्न्युपलेखनैः । इति ॥

सुराखृष्टस्य कांस्वस्य न भसाघर्षणमानेण ग्रुद्धिः, किन्तु उप-सनतापनाभ्याम् । उपलेखनं नाम ग्रस्तेणोपरिभागस्य तचणम् । वपुरीषसेपेस्वेषेव ग्रुद्धिः । तदुकं स्रात्यन्तरे,—

"भस्रना ग्रुह्मते कांस्यं सुरया यन्न लिप्यते । सुराम् चपुरीषेस्त ग्रुह्मतेऽग्न्युपलेखनैः॥ भामिषेण तु यक्षिप्तं पुनर्दाहेन ग्रुह्मति"—इति॥

⁽१) देचा गायचाः।

गवात्रातादीमां दशक्वो भस्तवर्षणेन श्रद्धिरित्याह,-गवात्रातानि कांस्यानि श्वकाकाेपहतानि च॥ २३॥ शुद्धान्ति दशभिः श्वारैः श्रद्दोच्छिष्टानि यानि च। इति॥

एतदेव ग्रातातपोऽपाइ,—

"गवान्नातेषु कांखेषु ग्रहोच्चिष्टेषु वा पुनः। दग्रभिर्भस्मभिः ग्रह्सिः श्वकाकोपहतेषु च"—इति॥ गण्डूषाद्युपहतस्य स्विचेप दत्याह,—

गण्डूषं पादशौचं च कत्वा वै कांस्यभाजने ॥ २४ ॥ षण्मासान् भुवि निक्षिप्य उड्दत्य पुनराहरेत्। द्रति ॥

श्रयञ्च ऋनिचेपः कांस्यकार्घर्षणस्यापुपनचणम् । श्रतएवा-क्विराः,—

> "गण्डूषं पादग्रीचञ्च कला वै कांस्थभाजने। षण्मासं भुवि निचिष्य पुनराकारमादिग्रेत्"—इति॥

यत्तु वौधायनेनोक्तम्। "तैजमानां पाचाणामुक्किष्टोपहतानां चिःसप्तरः परिमार्जनं, तथा मूचपुरीषकोहितरेतःप्रमृत्युपहतानां पुनः करणम्" इति। तच पुनः करणं चिरलेपविषयं द्रष्ट्यम्। श्रायमादीनां कटाहादीनां सीमपाचकाष्यत्यन्तोपहतस्य ग्राद्धमाह,—

श्रायसे घायसानां च सीसस्यामी विश्रोधनम् ॥२५॥ इति॥ श्रयोमयेषु घर्षणसाधनेषु श्रायसानां घर्षणेन ग्रोधनं, सीस्छ लग्नी प्रविकापनम् । श्रयः संघर्षणमञ्चसंघर्षणस्यायुपनचणम् । श्रतएव मार्क-ण्डेयपुराणम्,—

"पाचाणाञ्च मनुष्याणाममुना ग्रोचिमध्यते। तथाऽऽयमानान्तोयेन तथ्यसंघर्षणेन च"—इति॥ तोयेनेत्यस्पोपहतिषयम्। गजदन्तादीनां ग्रुद्धिमारः,—

दन्तमस्य तथा शृङ्गं रौष्यसीवर्णभाजनम्। मणिपाषाण*शङ्काश्रेत्येतान् प्रश्लाचेक्कलैः॥ २६॥ पाषाणे तु पुनर्घर्षः शुडिरेवमुदाहृता। इति।

श्रस्थिश्रन्थेन गजास्यादिनिर्मितं करण्डकादि, ग्रह्मश्रन्थेन महिषश्रह्मादिनिर्मितं करण्डकादि। मणिपात्राणि प्रकालस्फटिका-दीनि। पाषाणपात्रस्थ तु प्रचालनं पाषाणान्तरघर्षणं चेत्युभयं वेदितस्यम्। जलैः प्रचालनं निर्लिपविषयम्। तदाह मनुः,—

"निर्नेपं काञ्चनं भाष्डमङ्गिरेव विश्वज्ञाति।

श्रजमयामयञ्चेव राजतं चानुपक्कतम्"—दति ॥

र्त्रजं ग्रह्मगरुम्यादि। श्रनुपस्त्रतं निर्लिपम्। यत्तु मनुनैवोक्तम्,—

"तैजमानां मणीनाञ्च मर्व्यायामयख च।

भस्रनाऽद्गिर्मदा चैव श्उद्धिरुका मणीषिभः"—इति॥

तत् सलेपविषयम्। ग्रुद्धान्तराणि सुनिभिर्दर्भितानि। तत्र

ग्रानातपः,—

^{*} मिखपात्राणि,—इति सु॰।

"सुवर्षं रजतं तासं चपु कृष्णायसं तथा। रीतिकासीमलोहानि^(१) ग्रुह्यन्तेऽस्मप्रघर्षणात्"—इति ॥ यसः,—

"र्जनस्य सुवर्णस्य नामस्य चपुणस्तथा।

रीत्ययःकांख्यशैषानां असाना ग्रौचिमय्यते"—इति । उग्रनमापि। "सुवर्णरजततास्र नपुसौसकांस्थानामद्भिरेव असासंयुक्ता-भिर्माणमयानामद्भिरेव स्टत्संयुक्ताभिस्तेजसानां चोच्चिष्टानां असाना चिः प्रचालनं, कनकमणिरजतग्रङ्खाग्रुपलानां वज्रविदलन रच्चुचर्मणाञ्चाद्भिः ग्रौचम्"—इति । विष्णुः। "विण्मूचरेतःग्रवरक्त-लिप्तमावर्त्तनोपलेपनतापनेवां चिःसप्रक्षतः परिमार्जनेवां असाना च ग्रुद्धाति। तेजसानाम्"—इति । एतेषां सर्व्यंषां यथायोगं चिर-चिप्रसंलेपभेदेन व्यवस्था द्रष्ट्या ।

भाष्डस धान्यस चोच्छिष्टाभुपहतौ ग्रुद्धिमाह,— स्एसये दहनात् ग्रुहिर्धान्यानां मार्जनाद्पि॥२०॥ दति॥

दहनं सलेपविषयम् । श्रतएव बौधायनः । "मृण्सयानां पात्राणासु व्याप्यस्यानां प्रन-

सावर्त्तनोत्तेखनतापनाद्यैः,—इति सु॰।

[ं] भसाम्बना,-इति मु॰।

[‡] पात्राणामुष्क्रसमारव्यानां प्रज्ञालनं,— इति मु॰ ।

⁽१) चपु रक्नं, रीतिका पित्तजम्।

र्द्धनं मूचपुरीषरेतःप्रस्तिभिष्तार्गः"—इति । एतच यादिसार्ध-विषयम् । चण्डालादिसार्घे तु स्रत्यन्तरोत्तं द्रष्टव्यम्,—

"चण्डालाचेस्त संस्पृष्टं धान्यं वस्त्रमयापिवा। चालनेन विश्वज्ञीत परित्यागान्महीमयम्"—इति॥ मार्ज्जनं प्रोचणं प्रचालनं वा। तत्रोभयोर्थवस्थितविषयलं दर्भयति मनुः –

"श्रद्धिसु प्रोचणं ग्रोचं बह्ननां धान्यवाससास्।
प्रचासनेन लस्पानामद्भिः ग्रोचं विधीयते"—इति॥

विष्युः। "श्रन्थस्य धान्यस्य यन्नात्रमुपहन्यते तन्नात्रमुत्स्च्य ग्रेषस्य खण्डनप्रचालने कुर्य्यात्" दित। वौधायनः। "चण्डा-लादिस्पर्धनेऽनेकपुरुषोद्धार्य्याणां प्रोचणं मूत्रादिसम्पर्के तन्मा-त्रापहारः श्रस्टक्पांश्वादिद्रव्यस्योगे निस्तृषीकरणम्"—दित। कथ्यपः। "प्रोचणपर्यमिकरणावगाहनेः त्रीहियवगोधूमानां विमर्थन्नपोचणेः फलीकतानां विघर्षणविद्लनप्रोचणेः ग्रमीधान्यानाम्"—दित। श्रस्यार्थः। श्रनेकपुरुषधार्याणां त्रीहियवगोधूमानां यथाकमं प्रोचणपर्यमिकरणावगाहनेः ग्रद्धः। श्रवगाहनं प्रचालनम्। त्रीह्यादितण्डुलानां फलीकतानां विमर्थनेन। विमर्थनं कराभ्यां घर्षणम्। खण्डनेन ग्रुक्षीकरणं ममीधान्यानां सुद्गादीनां, श्रनेकपुरुषधार्याणां चर्षणम्। खण्डनेन ग्रुक्षीकरणं ममीधान्यानां सुद्गादीनां, श्रनेकपुरुषधार्याणां घर्षणेन। श्रादिपुराणे,—

"ग्रहदाहे ममुत्पने मंखिते पग्रमानुषे। श्रमोन्यः खात्तदा वीहिर्धातुद्रयख मंग्रहे॥

^{*} तन्माचोद्धारः,—इति सु०।

म्हण्मयेनावगुप्तानां मध्ये पुरि वितष्टताम् (१) । यवमाषिति जादीनां न दोषो मतुरत्रीत् ॥ ततः संक्रममाणेऽग्री स्थानस्थाने च दस्ति । न च पाणिवधो यत्र केवलं ग्टहदीपनम् ॥ तत्र द्रयानि सर्वाणि ग्टह्रीयादिवसारयन्"— इति ।

वेखादीनामेकेकस्थान्योपस्तानां महोपहतानां चैकविधां ग्रुद्धि-माह,—

वेणुवन्कनचीराणां श्रीमकापासवाससाम् । त्रीर्णानेचपटानाच्च प्रोक्षणात् शुद्धिरिष्यते॥२८॥इति॥

वेणुग्रन्देन वेणुकार्थाणि कटयजनादीनि ग्रह्मन्ते। वन्त्रस्वीरा-ण्यरण्यवासिनां प्रसिद्धानि । चौमं दुकूसम् । कार्णसवासांसि ॥ प्रसि-द्धानि।श्रीर्णः कत्वसः। नेत्रपटा श्वरण्यवासिनामेव प्रसिद्धा भूर्जलगा-दयः । श्रस्याञ्चान्यविषयग्रद्धितं देवसोदर्भयति,—

> "त्रीर्णकी भेयकुतपपहची मदुकूलकाः। त्रन्यभीचा भवन्यते भेषणभोचणादिभिः॥ तान्येवासेध्ययुकानि चालयेची दक्षेदिंजैः। धान्यकल्केस्य पालने रहेः चीरानुगैर्पि"—इति॥

एकेकस्य जेपोपहती याज्ञवस्का श्राह,-

^{*} चौमकार्पासवासांसि,-इति मु॰।

[†] खनेकस्य, - इति सु॰।

⁽१) वस्टि भागरिरस्तोपमवाप्योकपसर्गयाः,—इत्यनुशासनात् खवति-स्तामित्यचाकार्षोपः।

"सोग्रेहदकगोम् नैः ग्रुद्धात्याविककौशिकम् ।

सत्रीपलैरंग्रुपट्टं सारिष्टैः कुतपन्तथा ॥

सगौरसर्षपैः चौमं पुनः पाकाच म्हण्स्यम्"—दित ।

श्राविकं कम्बलः, कौग्रेयं क्रिकोषेत्यं, श्रंग्रुपट्टं नेचपटः,

श्रिर्द्धानि पुत्रजीवफलानि, कुतपः श्रावन्तेय*क्कागरोमनिर्मितः

कम्बलविश्रेषः । मनुर्दि,—

"कौ ग्रेयाविकयोमीषैः कुतपानामरिष्ठकैः ।
श्रीफलैरंग्रपद्दानां चौमाणां गौरसर्घपैः॥
चौमवत् ग्रह्वग्रदृङ्गाणामस्यिदन्तमयस्य च।
ग्रद्धिर्विजानता कार्य्या गोमूचेणोदकेन वा"—इति॥
श्रिङ्गरा श्रिप,—

"शौचमाविकरोम्णानु वाख्यम्यर्केन्दुरिक्सिभिः। रेतःसृष्टं ग्रवसृष्टमाविकं नः प्रदुख्यति"—इति॥ श्रव च रेतःसर्गोलेपरहितो विविचितः।

मुझादीनां वेणुवत् ग्रुद्धिमाह,-

मुङ्गोपत्कर श्रूपीणां श्रणस्य फलचर्मणाम् । त्रणकाष्ठस्य रज्जूनामुद्काभ्युष्ट्यणं मतम् ॥ २८ ॥ इति ॥

मुझो रमनादिप्रकृतिभूतसृणविभेषः, तेन सम्पादिताविष्टरादि-

^{*} पार्व्वतेय,--इति सु॰।

र्ग भीचं महार्घरोमागां,-इति भा॰ स॰।

[🕯] माविकञ्च, - इति ग्रा॰।

रपस्तरः । यद्यपि पूर्ववचने वेणुविकाराणां कटादीनां प्रोचण-स्थोक्तत्वात्तेनेव ग्रूपंग्रुद्धिरभिद्धिता, तथापि तण्डुलफलीकरणादी तल्लेपस्य लग्नतात् ग्रुद्धान्तराग्रद्धा भवति, तन्त्रा भदिति पुनरिष्ठ यहणम्। ग्रणो गोष्पादि हेतुर्व्वस्कालविग्रेषः, तेन तदिकाराः सर्वेऽपि विविचिताः । फलमान्नादि । चर्म कृष्णाजिनादि । तण्ड काष्ठञ्च त्रणकाष्ठम् । रच्चवः प्रसिद्धाः । श्रव फलग्रब्देन ग्राकमूलादीन्युप-लच्छन्ते । श्रतएव याज्ञवल्काः,—

"शाकरच्नुमृलपल वासोविद्लचर्मणाम्।
पात्राणाञ्चमसानाञ्च वारिणा ग्राद्धिरिखते"—इति॥
तत्र वारिग्राद्धिः प्रोचणं प्रचालनञ्च, तदुभयं यथायागं द्रष्ट्यम्।
श्रतएव सनुना धान्यं दृष्टान्तितम्,—

"चैलवचर्मणां ग्रुद्धिचैदलानां तथैव च। ग्राकम्लफलानाच धान्यवत् ग्रुद्धिरिखते"—इति॥

काम्ययोऽपि। "त्यकाष्टरच्चुमचुचर्मवेणुविद्वप्रक्षपचमूबादीनां चैजवत् ग्रोचं, सृद्दारूचर्मणाञ्चात्यन्तोपहतानां त्यागः"—दति। ब्रह्माण्डपुराणे—

> "प्रविष्मू नग्रुकेस दूषितञ्च सदस्तुभिः । प्रोधादौ प्रोधनीयञ्च गोमूचचारवारिभिः ॥ रज्जुवन्कलपनाणाञ्चमसाणाञ्च चर्मणाम् ?।

^{*} प्राक्रमूलपालादीनां,-इति ग्रा॰।

[†] म्हदैव हि,-इति शा०।

[!] चौरवारिभिः,—इति सु॰।

[🖇] चमचानावुचम्मेंबाम्,—इनि सु॰।

कला ग्रीचं ततः ग्रुद्धिः गोवासैर्घर्षणं युनः"—इति॥ व्यासोऽपि,*—

"वस्तं महस्भाषा ग्राह्मं राज्जुर्वेदसमेव च। राज्ज्वादिकञ्चातिदृष्टं त्याच्यं तन्मात्रमेव च"—इति॥

खन्नगडिप । "मूलपलपुष्यभ्रमित्रणदार्गपलालधान्यानामभ्युच-णम्"-इति । यनु बौधायनेनोक्तम् । "कृष्णाजिनानां विल्वत-ण्डुलैः"-इति । पेठीनसिरपि । "वौरवाद्यजिनानां विल्वतण्डुल-वत्"-इति । तत् नूतनचर्मविषयम् ।

बत्लग्रयादीनां गुद्धिमार,-

त्रू लिकाद्यपधानानि रक्तवस्त्रादिकानि च। श्रोषियत्वाऽऽतपेनैवेश्रोक्षणात् श्रु द्विता पुनः॥ ३०॥

द्वलं प्रात्मकी प्रसादिजन्यं, तेन निर्मिता प्रय्या द्विका। त्रादि-प्रव्देनामनोपात्रयादीनि ग्रह्मन्ते । उपधानमुत्गीर्षकम् । द्विका-दीनि चोपधानञ्च द्विकाद्युपधानानि । रक्तवस्तं माञ्चिष्ठम् । त्रादि-प्रव्देन कौ सुभाषारिद्रादीनि । एतेषाममेध्यादिलेपरिह्तोपहतीण त्रातप्रयोषणं प्रोचणञ्च । एतच करोन्मार्ळनस्याप्युपलचणम् । त्रतप्रव देवलः,—

^{*} विस्छोऽपि,-इति मु॰।

[†] हमदाक,-इति नास्ति ग्रा॰।

[‡] शैरववस्त्राजिनानां,—इ सु॰।

[§] श्रीषयित्वार्जातापेन,-इति भा ।

[∥] श्रुचितामियात्,—इति सु॰।

१ यतेषाममध्यादिलेपापहतौ,-इति सु॰।

"ति विकाष्ट्रपधानानि पुष्परकाम्बराणि च।

ग्रोधियवा तथा किञ्चित् करेरुन्मार्क्यनेमुद्धः॥

पञ्चानु वारिणा प्रोच्य ग्रुचीन्येवसुदाहरेत्*"—इति ।
सन्तेपोपहतौ सएवाह,—

"त्रस्पप्रोचे भवेत् प्रद्धिः प्रोषणप्रोचणादिभिः।
तान्येवामेध्ययुक्तानि जल्लात् चारापयानि चेत् ।
तान्यपतिमस्तिष्ठानि यथावत् परिप्रोधयेत्"—इति।
निर्म्निपकौसुन्भादौ षट्चिंग्रन्मतेऽभित्तिम्,—
"कुसुन्भकुङ्गुनैरकं तथा लाचारसेन वा।
प्रोचणेनैव प्रुध्येत चण्डास्त्रं स्रिने"—इति॥
प्राङ्घोऽपि,—

"कुसुभकुद्गुमानाञ्च कै। र्णकार्पासयोस्तथा।
प्रोचणात् कथिता ग्रुद्धिरित्याच भगवन्त्रनुः"—इति॥
द्रव्योपचतौ ग्रुद्धिर्व्याणेता। ददानीं श्वादिभिरिव मार्क्वारादिभिरणुपचते ग्रद्धाप्रसक्तावपवदित,—

मार्जारमिश्वकाकीटपतङ्ग्रहामद्दुराः।
मध्यामध्यं स्पृशक्तोऽपि ने। च्छिष्टं मनुरज्ञवीत्॥३१॥इति॥
मध्यामध्यः मेधामध्यम् । यद्यपि मार्जाराद्य डभवं

^{*} पुनल्तानि समाइरेत्,—इति प्राः।

[†] निर्मेड्यानि विपर्यये,-इति मु॰।

सृग्रनोवर्त्तनो, तथापि सेधं तावता नोच्छिष्टमिति योजनीयस्। अमिखुष्टोदकादावग्रद्धिमपवदति,—

महीं स्पृष्टाऽऽगतं ते।यं याश्राप्यन्ये।न्यविप्रुषः । भुक्तोच्छिष्टं तथा सेहं ने।च्छिष्टं मनुवब्रवीत्॥३२॥ इति॥

पादप्रचालनाचमनादावधःपिततं यदुदकं सृमिं सृष्टा पुन-र्विन्दुक्षिणागत्य सृप्रति, ये चान्योन्यमुखोद्गता विन्दवः सम्भाषणे ग्ररीरे पतन्ति, यश्च खेद्देशभाजनानन्तरं प्रचालनेनानिर्द्धार्थः, तत् सर्वे नाग्रुचितापादकम्।

मुखान्नर्गतताव्यूनादीनामुच्छिष्टग्रङ्गामपवदति,—

ताम्ब्रेसेषुफां चैव भुक्तखेहानु लेपने। भधुपर्वे च सोमे च नाच्छिष्टं धर्मता विदुः॥ ३३॥ इति॥

ताम्बूलच दनुः पलं च ताम्बूलेचुपलम् । पूर्ववचनोक्रोऽपि भुक्तखेदोऽच दृष्टान्तलेन पुनत्पात्तः। मधुपर्कायज्ञविवाहादौ दध्या-दिभचणम् । धोमो यागे सोमपानम् । एतेषु नास्युक्तिष्टदोषः।

रखोदकादौ प्रयत्नेन कर्त्तवः ग्रुद्धिविगेषो नास्तीत्याह,-

रथ्याक इमतायानि नावः पन्यास्तृणानि च। मारुतार्केण गुद्धान्ति पकेष्टकचितानि च*॥३४॥इति॥

पकेष्टकचितानि चैत्यरचवेदिकादीनि। निर्दिष्टानामेतेषां चण्डा-

^{* &#}x27;पक्ष' स्थाने 'पश्च' माठः प्रायः सर्वेत्र शा॰ पुस्तकादिषु ।

लादिखर्गेऽपि वाखातपाश्यां ग्रुद्धिः । तथाच याज्ञवल्काः,—
"रव्याकर्द्भतोद्यानि सृष्टान्यन्धश्ववाद्यसेः ।
मार्तार्केण ग्रुद्धान्ति पक्षेष्टकचितानि च ॥
पन्यानश्च विग्रुद्धान्ति सोमसूर्थ्यांग्रुमारुतैः"—इति ।
वीधायनोऽपि.—

"त्रासनं प्रयनं यानं नादः पन्थासृणानि च । मारुतार्केण प्रद्धान्ति पक्षेष्टकचितानि च"—इति॥ उपरिभागसर्पे ग्रह्म त्राच,—

"रथाकर्रमतेयिन शीवनाद्येन वा पुनः। नाभेरूर्ड्वं नरः सृष्टः सद्यः स्नानेन ग्रुध्यति"—इति॥ श्रधीभागसर्भे यमश्राह,—

"न कर्दमन्तु वर्षासु प्रविष्य ग्रामसङ्गरम् । जङ्गयोर्छत्तिकास्तिसः पादयोर्छत्तिका स्नृता" – दति ॥ खदकपानगतधारादीनामग्रुद्धिमपवदति, –

श्रदुष्टाः सन्तता धारा वाते। बूताश्च रेणवः। स्त्रियो रहाश्व वालाश्च न दुष्यन्ति कदाचन ॥३५॥ इति॥

कमण्डन्वादिकात् निर्गत्य सुखपर्यन्तमविक्तिन्नात्रपि उदक-धारा नोक्किष्टाः।नानाविधाग्रुचिप्रदेशादायुनोत्यापिताश्रपि रेणवः

^{*} ग्रामसंकरं ग्रामामेध्यपचीपादिखानम्। ग्रामसंस्करम्,—इति सं पाठः।

खर्माईः । पुरुववत् प्रातः सानाद्यभावेऽपि योषिदादवः ग्रुद्धाः । रेणुग्रुचित्वं रामभादिभ्योऽन्यच द्रष्टव्यम् । तदाच प्रातातपः,—

"रेणवः ग्रुचयः सर्वे वायुना ससुदीरिताः । श्रन्थच रासभाजाविश्वसमृहान्यवाससाम्"—दति॥ स्रत्यन्तरेऽपि,—

"यकाकेष्ट्रखरेष्ट्रकम्करग्राम्यपचिणाम् । श्रजाविरेणुमंस्पर्यादायुर्वस्थीय हीयते"—इति ॥ गवादीनां रेणवो न केवलं दोषरहिताः प्रत्युत प्रश्रम्ताः। तदाहोश्रना,—

"गवाश्वर्थयानानां प्रमला रेणवः सदा"—इति ।
विषयविभेषेण ग्रुद्धिमाह याज्ञवल्काः,—
"रिक्सरिमरज्ञाया गौरश्चोवसधाऽनिलः ।
विप्रवोमचिका स्पर्भे वत्यः प्रस्ववणे ग्रुचिः"—इति ॥
विप्रवोनीहार्विन्दवः। एते चण्डालादिस्पृष्टा श्रपि स्पर्भे ग्रुच्यः ।
वत्यउधोगतचीराकषणे ग्रुद्धः। वत्यन्यायोवालस्तन्यपानेऽप्यवगन्तयः।
तथाच विषष्टः,—

"श्वहताञ्च मृगामेधाः पातितं च दिजैः फलम् । वालैरनुपरिकानां स्त्रीभिराचरितञ्च यत्"—इति॥ उग्रना। "गौर्मेधा पृष्ठे पुरस्तादजादयः स्त्रियः सर्व्वताच्चद्य-मामामग्रुचि"—इति । दृहस्पतिर्पि,—

^{*} मार्जनीस्नीखखरोषुस्करयामपित्रणाम्,—इति शा०।

"पादी ग्रूची त्राह्मणानामजाश्रस्थ सुखं ग्रुचि।

गवां पृष्ठानि सेध्यानि सर्व्वगाचाणि योषिताम्"—इति॥

सुमन्तुः। "स्तीवालमग्रकमिचकामार्जारमूषिकाच्छायाऽप्रमग्रयनयानाम्वृिवपुषे नित्यं सेध्याः"—इति। - वृहस्पितहारीतौ,—

"मार्जारस्रैव दवीं च सारूतस्य सदा ग्रुचिः"—इति।

ग्रह्मः। "मार्जारस्रंकमे ग्रुचिः"—इति। मनुः,—

"नित्यं ग्रुद्धः कारूहस्तः पृष्यं यद्य प्रसारितम्।

ब्रह्मचारिगतं भैचं नित्यं सेध्यमिति स्थितिः"—इति॥

यसः,—

"त्रामनं ग्रयनं यानं स्तीमुखं कुतपक्षुरम्।
न दूषयन्ति विदांमो यशेषु चममं तथा॥
गोरजोविपुषम्काया मचिकाः ग्रलभाः कुग्राः।
श्रिश्वाहस्ती रणम्क्चं रम्मयश्चन्द्रसूर्ययोः॥
श्वाहस्ती रणम्क्चं रम्मयश्चन्द्रसूर्ययोः॥
श्वाह्मिरग्निरजोवायुरापोद्धि घतं पयः।
सर्व्वाष्मेतानि ग्रद्धानि स्पर्गे मेध्यानि नित्यगः॥
श्वापः ग्रद्धा श्वमिगताः ग्रह्मिनारी पतित्रता।
ग्रद्धिर्मपरोराजा मन्तुष्टो ब्राह्मणः ग्रह्मिः॥
नित्यमास्यं ग्रद्धाः स्तीणां ग्रकुनिः पसपातने।
प्रश्नोत्तरे ग्रद्धचितिन्दुः श्वा स्वग्यहणे ग्रद्धाः"—इति॥
पैठीनसिरपि। "स्तीणां सुखं रितसंसर्गी"—इति। विवहाणि-

^{*} प्रसवे तु शुचिर्वत्सः,--इति मु॰

[ं] स्त्रीमुखं रितसंसर्गे या स्गयहणे युचिः, - इति मृ०।

बौधायनगातातपाः,-

"स्तिथञ्च रतिसंसर्गे या स्वग्यइणे प्रद्विः"—इति। मनुः,—

"यभिईतस्य यन्नांसं १६ चि तन्त्रनुरवित्। क्रवाङ्मिस्र इतस्यान्येश्वण्डासाद्येश्व दस्युभिः"— इति॥ देवसः,—

"तर्वः पुष्पिता मेधा ब्राह्मणाञ्चैव मर्व्वदा। भस्र चौद्रं सुवर्णं च सदर्भाः कुतपास्तिलाः ॥ त्रपामार्गि शरीषार्कपद्ममामलकं मणिः। माखानि मर्षपादूर्वाः मदा भद्राः प्रियंगवः॥ श्रचताः सिकता लाजा हरिद्रा चन्दनं यवाः । पलाग्रखदिराश्वत्यासुन्तमी धातकी वटः॥ एतान्याद्धः पवित्राणि ब्रह्मज्ञा स्थकथयोः। पौष्टिकानि मलप्रानि ग्रोधनानि च देखिनास ॥ श्रक्षमानैः समिद्धोऽग्निर्द्मनुखैरदृषितः । मर्व्ववामयभौचानां समर्थः भोधनाय सः॥ त्रग्नेर्यचनभुक्तस्य ग्रहणं नास्यनापदि। श्वपाको रुषकोभोकुं ब्राह्मणाग्निं च नार्हति॥ चखानाग्रेरमेथाग्नेः स्तकाग्नेश्च कर्त्तित्। पतिताग्नेश्विताग्नेश्व न भिष्टैर्यहणं स्रतम्॥ त्रयाच्या सद्भवेत् १३द्वा सद्या विष्मूत्रदूषिता"—इति । ब्रह्मपुराणेऽपि,—

"ग्रामाद्द्रण्यतं त्यक्षा नगरे च चतुर्गुणम्। भूमि: सर्व्व प्रदुद्धा स्थात् यत्र लेपे। न दृष्यते"—इति ॥ लेपे तु याज्ञवस्काश्राह,—

"अग्रुद्धिर्मार्जनार् दाचात् कालार् गोक्रमणात्तया । सेकादु सेखनासेपाद् ग्टहं मार्जनलेपनात्"-इति ॥ यमोऽपि,---

"खननात् सरणात् दाहादभिवर्षेण लेपनात् । गोभिराक्रमणात् कालाद् भ्रमिः ग्रुद्धाति सप्तधा"-इति । देवनस्वमेधद्षमनिवनेदैस्त्रिविधामग्रुद्धं तिद्वग्रुद्धिश्च वि-ग्रदयति,—

"यत्र प्रस्यते नारी मियते दह्यते नरः। चण्डालाध्युषितं यत्र यत्र विष्ठादिसङ्गतिः॥ ् एवंकभ्रालस्र यिष्ठा सूरमेध्या प्रकीर्त्तिता। श्वश्यकरखरोष्ट्रादिसंप्रष्टा दुष्टतां व्रजेत् ॥ श्रङ्गारतुषकेशास्त्रिभसाधैर्मलिना भवेत्। पञ्चधा च चतुर्ङ्घा च भूरमेध्या विष्ठुद्ध्वति ॥ दुष्टाऽपि सा चिधा देधा ग्रुह्यते मिलनैकधा"। तच पञ्चविधा ग्रुद्धिर्मनुना दर्शिता,— "समार्ज्जनापांजनेन सेनेनोलेखनेन च। गवाञ्च परिवासेन भूमिः ग्रुध्यति पञ्चधा"—इति ॥

एतेष्वेव पञ्चविधेषु यथायोगं चातुर्विधादिनं योजनीयम्। यक्षा, द्षनाद्यः पञ्चविधा देवकोन्नाद्रष्ट्याः ।

"दहनात् खननाचैव उपलेपनधावनात् । पर्याखवर्षणात् भूमेः ग्रोचं पञ्चविधं स्टतम्"—इति ॥ ग्टह्युद्धं सम्बर्त्त श्राह,—

"ग्टहराद्धिं प्रवच्छामि त्रन्तः स्वप्रवदूषणे। संप्रोच्छ म्हण्सयं भाण्डं सिद्धमन्नं तथैव च ॥ ग्टहादपास्य तत् सर्वं गोमयेने पिलेपयेत्। गोमयेनोपिलिप्याय धूमैराघ्रापयेद् बुधः। ब्राह्मणैर्मन्त्रपूर्तेश्च हिरण्यकुणवारिणा॥ सर्वमभ्युचयेदेश्म ततः ग्राद्धात्यसंभयम्"।

बौधायनः । "उद्दन्धग्रवोपघाते वेग्ननोभित्तितचणम्"— इति ।

देश्विषये ग्रुह्मग्रुद्धी विभजते मनुः,—

"ऊद्धें नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि पर्वगः।

यान्यधस्तादमेध्यानि देशसैव मलास्युताः॥
विष्मूत्रोत्पर्गग्रुद्धार्थं सद्दार्धादेयमर्थवत्।
देश्वितानां मलानाञ्च ग्रुद्धिषु दादग्रेव्यपि"—दित ॥
श्रत्र च कर्णविद्प्रसृतिषूत्तरेषु षट्सु सृद्यहणं वैकल्पिकम्।

"श्राददीत स्दोऽपस्च षट्सु पूर्वेषु ग्रुद्धये।
 उत्तरेषु तु षट्खद्भिः केवलाभिस्तु ग्रुद्ध्ये।
 उत्तरेषु तु षट्खद्भिः केवलाभिस्तु ग्रुद्ध्ये।
 स्वत्यन्तरे वचनात्। स्टक्समोरियत्तामाह मनुः,—

"यावस्रापैत्यमेध्याको गन्धोलेपस्य तत्कतः।

तावत् स्द्वारि चादेयं सर्वास् द्रव्यग्रुद्धिषु"—दित।

विद्यमानाऽयुपहतिर्थेच न बृष्टा, तच तद्दर्भनात् पूर्वे ग्रञ्जसेव तद्दस्त । तदाक्ष सएव,—

"चीणि देवाः पविचाणि ब्राह्मणानामकल्पयन् । श्रदृष्टमद्भिर्निणिकं यद्य वाचा प्रश्रखते"—इति ॥ याज्ञवल्क्योऽपि,—

"वाक्ष्रसमम्बुनिर्णिक्तमदृष्ट्य सदा ग्राचि"। येयं पूर्वीका ग्राद्धः, सा सर्वाऽप्यनापद्विषयेत्यभिष्रेत्याच,—

देशभक्ते प्रवासे वा व्याधिषु व्यसनेष्वि । रक्षेदेव खदेहादि* पश्चाद्यमें समाचरेत्॥ ३६॥

देशभङ्गः पर्षेन्यापादितः । प्रवासक्तीर्थयात्रादौ परस्हा-धवखानम् । व्याधयो ज्वरादयः । व्यग्नानि खामिकोपादिजनिका-नि^(१) । एतेषु प्राप्तिषु श्रद्धाजाद्येन ग्रद्धाग्रद्धी न विचार्यितव्ये, किं तर्षि ग्रुचिभिरग्रुचिभिवा द्रव्येरात्मपुत्रकचत्रादीनां यथा रचा भवति तथा क्रवा ग्रान्तायामापदि पञ्चाद्द्रव्यग्रद्धादिक्पं ग्रास्तोकं धर्ममाचरेत् । रचेदेव खदेदादीत्यसुमधं प्रपञ्चयति,—

^{*} खदेचानि, -- इति सु॰ ! रवं परत्र ।

⁽१) तथाच यसनपरेगाच खामिकोपादिजनिता विषदुणते। खामि-कार्यजनितानि,—इति पाठे खामिकार्यजनिता विषदेवार्थः।

येन केन च धर्मेण खरुना दारुणेन च। जडरेदीनमात्मानं समर्थीधर्ममाचरेत्॥ ३०॥

श्रद्धद्रव्यादिसम्पादितो धर्मी स्ट्डः, तिहपरीतो धर्मी दारूणः, स्रत्यपानमांसभचणादि। तयोर्मध्ये येन नेनापि व्याध्यादिभिदीन-मात्मानमापद्माः उद्भृत्य समर्थाव्याध्यादिरिहतो यथाशास्त्रं धर्म-माचरेत्।

तवाचरणीयो धर्मीदिविधः। श्राचारकाण्डोक्रविह्तिन्छान-प्रतिषिद्धवर्जन्छपएकः। प्रायश्चित्तकाण्डोक्रविधिनिषेधातिक्रससमा-धान्छपे।ऽपरः। तदुभयं विविद्योभयवापि श्रान्तापदेवाधिकारी-त्याह,—

श्रापत्काले तु निस्तीर्णे शीचाचारन्तु चिन्तयेत्। शुद्धिं समुद्वरेत् पश्चात् खस्यो धर्मं समाचरेत्॥ ३८॥

ग्रीचाचारमित्यनेन प्रथमकाण्डोको धर्मः पराम्छः। ग्रुद्धिमित्यनेन प्रायश्चित्तकाण्डोको धर्मा निर्दिष्टः। ग्रुद्धो यथा भवति,
तथा पापात् समुद्धरेदित्यर्थः। खस्य दत्युपमंद्दारः। उक्तं दिविधमपि धर्मं खस्यएव समाचरेत्, न लापन्नः। एतद्भिप्रेत्य याञ्चल्कान्नादः.—

"चात्रेण कर्मणा जीवेदियां वाऽप्यापदि दिजः। निस्तीर्थं तामधात्मानं पाविष्ता न्यरेत् सुधीः"—इति॥ त्राखाय सप्तमेऽसिष्णधाये द्रवाशुद्धिरविष्ण । सैषा माधवविभुना व्याखायि पराग्ररसातौ विदुषा ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवीर-वृक्कश्चपाल-साम्राज्य-धुरत्थरस्य माधवामात्यस्य क्रतौ पराग्ररस्यति-व्याख्यायां माधवीयायां मप्तमोऽध्यायः॥०॥

अष्टमाऽध्यायः ।

सप्तमाधाये द्रव्यश्रद्धिः प्रतिपादिता। तचान्ते, श्रद्धिं ससुद्धरेदित्युक्तम् । तचोद्धारप्रकारः प्रकीर्णकादिप्रायिश्वत्तर्ष्ट्रादिषु
विव्यधायेषूपवर्णितः। त्रयाविष्ठष्ट उपवर्णनीयः। षष्ठाधाये च वैष्यं
वा चित्रयं वाऽपीत्यादिनोपपातकानां प्रायिश्वत्तान्युपवर्णयन् बद्धः
वक्तव्यसद्भावाद्पपातकविश्रेषस्य गोवधस्य प्रायिश्चतं तचोपेचितम्।
तदिदानीमधायदयेन विवचुरादौ सुनिविप्रतिपत्तिं सूचितं
पृच्छति,—

गवां बन्धनयाक्रेषु भवेन्धृतिरकामतः। ऋकामञ्जतपापस्य प्रायस्थित्तं कथं भवेत्॥१॥

योक्ताणि पागाः, वश्वनार्थानि योक्ताणि बंधनयोक्ताणि। तेषु बद्धानां गवामितस्ततः मञ्चरणादिना गलनिरुद्धानां कथंचित् म्हितभंवेत्। मा चाकामकृता, पुरुषेण तन्मरणाय प्रयत्नस्वाकृतलात्। तादृगम्य गोवधस्य प्रायश्चित्तं वक्तस्यम्। सर्वमुनिममातं मुख्यं प्राय-श्चित्ताधिकारं द्योतियितुमकामकृतस्वेत्यनुवादः। कामकृतस्य तु प्रायश्चित्तं कैश्चिदेव मुनिभिरभ्युपगम्यते न तु मर्चैः। तदाद्यमनः,—

"श्रकामतः क्रते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्वेधाः । कामकारकृतेऽप्याक्तरेके श्रुतिनिदर्शनात्"—इति ।

जावा खिर्पि,-

"श्रकामकृतपापामां त्रुवन्ति ब्राह्मणा वतम् । कामकारकृतेऽयेके दिजानां टषसस्य च"—इति । देवलीऽपि,—

"यत् खादनभिष्ठन्थाय पापं कर्ष षठत् छतम्।
तखेयं निष्कृतिः प्रोक्ता धर्माविद्विर्मणीिषिभिः॥
विधेः प्राथमिकादसाद्दितीये दिगुणं स्टतम्।
ततीये चिगुणं कृष्कं चतुर्यं नास्ति निष्कृतिः॥
श्रभिष्ठिकते पापे षक्तदा नेष्ठ निष्कृतिः।
श्रपरे निष्कृतिं ब्रूयुरभिष्ठिकतेऽपिच"—इति॥
वौधायनस्त कामकृतस्य प्रायश्चित्ताभावमाष्ठ,—
"श्रमत्या ब्राह्मणं स्ता दृष्टो भवति धर्मातः।
ख्वयो निष्कृतिन्तस्य वदन्यमितपूर्व्वके॥
सितपूर्वे दृते तस्मिन् निष्कृतिनीपन्नभ्यते"—इति।

"प्रायश्चित्तमकामानां कामात्राप्तौ न विद्यते"—इति। श्रङ्गिरास्त कामकृतस्य दिगुणं व्रतमान्त,—

"त्रकामतः क्रते पापे प्रायश्चित्तं न कामतः। स्यालकामक्रते यन्तु दिगुणं ग्रुद्धिपूर्वके"-इति॥

एवञ्च कामक्ते विप्रतिपत्ताविप^(१) श्रकामक्ते तदभावात्ताकृषः

मर्व्यसमातो मुख्याधिकारी।

क्रागलयोऽपि.-

⁽१) व्याइतमेकाथं दर्भनं विप्रतिपत्तिः। कामक्रते प्रायस्वित्तमसीये-केषां दर्भनं, नास्तीयन्येषाम्। ते एते परस्परविषद्धे दर्भने एकस्मिन विषये प्रवर्त्तमाने विप्रतिपत्तिं प्रयोजयतः।

श्रवेदं विचार्थ्यते। भवलकामक्रतस्थ प्रायश्चित्तसङ्गावे सुनीना-स्रविवादः, कामक्रतस्य द्वत्ररीत्या सुनिविप्रतिपत्ती को निर्णय-दतीदं विचार्थ्यते।

श्रव केचित्रिर्णयमाङः । दिविधा हि पापस्य ग्राक्तः; नरकोत्पादिका, व्यवसारविरोधिका चेति । श्रतस्तिवर्त्तकस्य प्रायश्चित्तस्यापि ग्रिकिर्दिधा भिद्यते : नरकिनवारिका, व्यवसारजननी चेति । तत्र प्रायश्चित्ताभाववादिनां सुनीनां नरकिनवारणा-भावोऽभिप्रेतः, सद्भाववादिनां तु व्यवसारजननी ग्रिकिरभिप्रेता । श्रयञ्च निर्णयो याज्ञवक्कोन विस्पष्टमभिहितः,—

> "प्रायिश्वत्तरपैत्येनो यदज्ञानकतं भवेत्। कामतो यवचार्यस्य वचनादिच जायते"—इति॥

श्रखायमर्थः। यदेने। ब्रह्मघातादिकमज्ञानक्रतं, तदिहितैदीदग्रवार्षिकादिभिरपैति। कामतस्तु क्रतं चेत्, म पुमान् ग्रिष्टैर्ध्ववहार्यः केवलमिह लोके भवति, न तु तस्य नरकापादकमेनः
प्रायश्चित्तरपैति। नन्वेवं स्रति प्रायश्चित्तं पापस्य काञ्चिक्किमपनुद्रति काञ्चित्रेत्वर्द्वजरतीयं प्रसन्येत। न हि कुक्कुत्वा एको भागः
पच्यते श्रपरोभागः प्रसवाय कन्यते दति कचिदृष्टम्। न। वचनादर्द्वजरतीयस्थायङ्गीकार्यवात्। "किं हि वचनं न कुर्य्यात्
नास्ति वचनस्थातिभारः" दिति न्यायात्। श्रन्यथा यौक्तिकंमन्यः
पापग्रक्तिं पायश्चित्तग्रक्तिं च केन दृष्टान्तेन ममर्थयीत। वचनञ्च
कामक्रतानां दिग्णं व्रतं दर्भयति.—

"विचितं यदकामानां कामात्तद्दिगुणं भवेत्" - इति ।

श्रतो दिगुणप्रायश्चित्तं नेह लोके व्यवहारः सिद्धाति । यस्त व्यवहारसमपेच्य परलोकनिर्वाहमेव केवलमपेचते, तस्य बुद्धि-पूर्वकेषु सहापातकेषु सरणान्तिककेव प्रायश्चित्तम् । तत्र प्राता-तपः । "श्रकामावाप्तौ प्रायश्चित्तं, कामकारक्षते लात्मानसवसा-द्येत्"—इति । स्मत्यन्तरेऽपि,—

"थः कामतो महापापं नरः कुर्यात् क्यञ्चन। न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा सम्बग्निपतनादृते"—इति॥ मनुरिप,—

"प्राखेदात्मानमग्नौ वा सुसिमिद्धे लवाक्षिराः।

चच्चं प्रस्तस्तां वा खादिदुषामिष्क्याऽऽत्मनः"—इति॥

तस्मात् कामकारिणो मर्णेन नरकपातनिवृक्तिः, व्रतचर्यंषा
तु व्यवहारसिद्धिरिति निर्णयः।

श्रपरे पुनरेवमाइः । यदुक्तं, मरणान्तिकप्रायिश्चित्तेन नरक-निवृत्तिरिति, तत्त्रचैव युक्तम् । यदुक्तं, व्रतचर्यया व्यवहारिषद्धिरेव न तु नरकनिवृत्तिरिति, तिहपर्येति । चीर्णवृतस्य नरकस्ताविष्वव-र्त्तते, इह लोके तु तस्य न ग्रिष्टैः सह व्यवहारोऽस्ति । एतद्यः, श्रद्धाद्यार्थः,— इति याद्यवहक्यवचने पद्ञ्किला योजनीयम् । कामतश्चेत् पापं कृतं, स पापी कृतप्रायश्चित्तोऽप्यव्यवहाय्यं इह लोके जायते । तद्याव्यवहार्यलं वचनवलाद्वगन्त्र्यं, वचनञ्च आनवसेतत्,

> "वालन्नां खात्रां खात्र विश्व ह्यानि धर्मतः । श्ररणागतरुन् खारुन् व न मंवसेत्"—इति ॥

श्रतः क्रतप्रायश्चित्ता महाधातिकनः ग्रुद्धा श्रिप परलोके,
शिष्टेरिस विहः कार्य्याः । ननूपपातिकनामि क्रतप्रायश्चित्तानां
विष्टिकारएवोचितः । तथा वैधासिकं न्यायस्चम्। "विष्टिस्त्रभयथापि स्रतेराचाराच" (वे०३श्र०४पा०४३ स्र०) – इति ।
श्रस्तायमर्थः । यद्युपपातकं यदि वा महापातकं, उभयथाऽपि
क्रतप्रायश्चित्ताः शिष्टेर्व्वहः कार्य्याः । "प्रायश्चित्तं न पर्यामि(१)"—
इति निन्दास्रतेः । शिष्टाचाराचेति । मैवम् । श्रयं हि विष्टिकारकर्द्धरेतोविषयः, न तु ग्रदृष्ट्यविषयः । उर्द्धरेतोविचाराणाभेव तच
प्रस्तुत्रलात् । इद्ध कौश्रिकेन स्पष्टीक्रतम्,—

"नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां चावकीर्षिनाम् । ग्रुद्धानामपि लोकेऽस्मिन् प्रत्यापत्तिनं विद्यते"—इति ॥ तदेवमैद्दिकव्यवहाराय परलोकाय वा कामक्रतानां महापा-तकानामुपपातकानां चास्येव प्रायश्चित्तमिति सिद्धम् ।

प्रायसित्तं कथं भवेदिति चेतिकर्त्त्व्यताकस्य प्रायसिक्स्थ पृष्टवात् परिषद्पसत्तिक्पामाद्यामितिकर्त्तव्यतामात्र,—

वेदवेदाङ्गविदुषां धर्मशास्त्रं विजानताम्। स्वकर्म[†] रतविप्राणां स्वकं पापं निवेद्येत्॥२॥ इति॥

[•] रवोदितः,—इति मु॰।

[†] स्वधर्म, - इति मु॰। एवं परत्र।

⁽१) खारू हो नैसिकं धर्मा यस्त प्रधावते एनः। प्रायस्थितं न प्रशामि येन मुख्येत् स खात्मद्वा"—इति समुदायः।

नामधारकविप्राणां परिषत्वं नास्तीति वच्छमाणमर्थं इदि
निधाय तद्वादित्तसमर्थेविग्रेषणेः परिषद्योग्याब्राह्मणाविग्रेथ्यन्ते ।
यद्यपि मन्वादिधर्मग्रास्तज्ञानमान्नेण ब्राह्मणाः प्रायिश्वत्तं विधातुं समर्थाः, तथापि "ग्रुनाऽऽलीढ़ं इविर्यथा"—दित न्यायेन श्रनधी-तवेदैः स्वकर्मानुष्ठानरिहतैर्निर्दिष्टं प्रायिश्वत्तं न पापापनोदनज्ञ-मम्। तस्मान्, स्वकर्मनिष्ठान् वेदपारङ्गतानुपेत्य तेषामग्रे पिकीवितप्रायिश्वत्तनिमत्तं पापमग्रेषेण निवेदयेत्। सेयं परिषद्पयत्तिः। तासेतासुपर्यात्तमङ्गरा श्रपि स्पष्टं दर्भयितः,—

"त्रत ऊर्डं प्रवच्छामि उपखानस्य सचणम्।
उपस्थितो हि न्यायेन अतादेशनमर्हति॥
सद्योनिःसंश्रये पापे न अञ्जीतानुपस्थितः।
अञ्जानो वर्द्धयेत् पापं परिषद् यच विद्यते ॥
संश्रये तु न भोक्तयं यावत् कार्य्यविनिश्रयः ।।
प्रमादस्य न कर्त्तयो यथैवासंश्रयस्वया॥
कला पापं न गूहेत गुद्धमानं विवर्द्धते।
खल्पं वाऽय प्रभृतं वा धर्मविद्धो निवेदयेत्॥
ते हि पापे क्रते वैद्या हन्तारस्वैव पाप्रनाम्।
याधितस्य यथा वैद्या बुद्धमन्तो हजापहाः॥
प्रायस्थित्ते ससुत्पन्ने क्रीमान् सत्यपरायणः॥

^{*} वर्तः,--इति ग्रा॰ स॰।

प वद्यत्र न विद्यते,—इति ग्रा॰।

वार्याविनिचयः,-इति सुः।

मदुरार्जवसम्पन्नः ग्रुद्धिं याचेत मानवः।

सचेलं वाग्यतः खाला क्तिन्नवासाः समाहितः॥

चित्रयो वाऽय वैग्र्यो वा ततः पर्षदमात्रजेत् *।

उपखाय ततः ग्रीन्नमार्त्तमान् धरणीं त्रजेत्॥

गावैश्व गिरसा चैव न च किञ्चिदुदाहरेत्"—इति।

यथोक्तविग्रेषणरहितानां परिषन्तं निषेद्धं तेषां खक्ष्पमाह,—

सावित्याश्वापि गायत्याः सन्ध्योपात्त्यग्निकार्य्ययोः।

श्रज्ञानात् कृषिकत्तारे। ब्राह्मणा नामधारकाः॥३॥

तस्वितुर्वरेष्यसित स्वित्प्रतिपादकलात् स्वित्ती, णिकार-यकारयोर्विक्षेषेण चतुर्विंग्रत्यचरलाद्गायत्री। "चतुर्विंग्रत्यचरा गा-यत्री"-दित श्रुतेः (१)। स्वित्यादीनामज्ञानास सुख्या ब्राह्मणाः। ब्रह्म वेदः, तमधीत्यार्थं चावगत्य येऽनुतिष्ठन्ति, सुख्यास्ते ब्राह्मणाः। तदाहाङ्गिराः,—

^{*} पविषदं ब्रजेत्, — इति सु॰।

⁽१) खनेदमवधेयम्। "गायवा वसवः (३च० १स०)" इति पिक्रलस्त्रे गायवाः पाद च्रष्टाचराणि भवन्तीत्वक्तम्। "इयादिपूरणः (३च० २स०)"—इति तत्स्रचेण, यच गायवादौ इन्दिस पादस्याचा-रसंख्या न पूर्यते, तच इयादिभिः सा पूर्यितव्या,—इत्युक्तम्। एवच्च प्रक्रते, 'तत्सवितुर्वरेखां'—इति पादस्य सप्ताचरत्वात् णिकार-यका-रयोविस्त्रेषं क्रत्वा इयेन पादाच्चरसंख्या पूर्यितव्या भवति। तथा च सति, तत्सवितुर्वरेणियमित्यसाच्चराणि सम्मद्यन्ते।

"जनस्यारीरविद्याभीराचारेण श्रुतेन च। धर्मण च यथोकेन ब्राह्मणलं विधीयते"—इति॥

ये तु सावित्रीं सस्यक् न जानित दूरे तदनुष्ठानं ते विभि-ष्टमातापित्रजन्यात्रिप ब्राह्मणनाममात्रं धारयन्ति, न तु यथोक्त-ब्राह्मणग्रब्दार्थतं तेषु विद्यते। त्रतएव, याजनाधापनादिजीवनहे-त्वसभावाज्जीवनाय क्षषिं कुर्वन्ति। तेषु ब्राह्मणग्रब्दार्थताभावं व्यास त्राह,—

"ब्रह्मवीजममुत्पन्नो ब्रह्ममंस्कारवर्जितः । जातिमानोपजीवी यः मोऽब्राह्मण इति स्वतः"—इति ॥ नामधारकब्राह्मणबुवस्थापि न मुख्यं ब्राह्मण्यम् । ब्राह्मणबुवस्य चतुर्विंग्रतिमते दर्शितः,—

"गर्भाधानादिसंस्कारैवेंदोपनयनैर्युतः । नाधापयित नाधीते स भवेद् बाह्यणबुवः"—इति । श्रमुखबाह्यणानां दृद्धयवद्यारदर्भनेन प्रायश्चित्तविभेषपरिज्ञा-नेऽपि परिषत्तयोग्यतं नास्तीत्यादः,—

श्रवतानामन्त्राणां जातिमाचोपजीविनाम्। सहस्रशः समेतानां परिषक्तं न विद्यते॥४॥ इति॥ सौन्यप्राजापत्यादिवतहीना श्रवताः(१)। श्रनधीतवेदा श्रमन्ताः।

^{*} मन्त्रसंस्कारवर्ज्जितः,—इति सु०।

⁽१) सौन्यप्राजापत्यादीनि वेदाध्ययनार्थानि नतानि वेदनतत्या प्रसिद्धानि स्टश्चसूचादान्तानि ।

नन्धाताविद्यायुक्तस्थैकस्थैव परिषत्तमस्ति, "एको वाऽध्यातावि-त्तमः" - इति सारणात्। श्रध्याताविद्यारिहतस्य लेकस्य परिषत्ता-भावेऽपि चतुणां परिषत्तं सार्य्यते, "चलारो वेदधर्मज्ञाः परिषत्" -इति। श्रनयेव दिशाऽध्ययनादिरिहतानां पञ्चषाणां परिषत्त्वाभावेऽपि श्रतमस्सादिमङ्खायुक्तानां परिषत्तं भविष्यतीत्याश्रङ्खा, तिश्रवा-रणाय, महस्त्रशः समेतानामित्युक्तम्। श्रध्ययनादिसीनवन्नास्तिका-दीनामपि परिषत्तं नास्ति। तद्कं चतुर्विंग्रतिमते, —

"वेदपाठाद्यनियता धर्मग्रास्त्रविवर्जिताः।
परिषत्तं न तेषां खान्नास्तिकानां विग्रेषतः॥
श्वनाहिताग्रयोऽज्ञानात् केवलं वेदपारगाः।
पिद्युनाः क्रूरकर्माणः परिषत्तं न विद्यते॥
ग्रास्ताज्ञा * दृष्टकर्माणः प्रतिकृत्तास्त्रस्रयकाः।
हैतुका भिन्नमर्यादाः परिषत्ते विवर्जिताः"—इति॥

पूर्वं धर्मग्रास्तं विजानताभिति विशेषणेन तिद्वज्ञानरहितस्य प्रायिश्वनतकृतं नास्तीति यदर्थात् सूचितं, तदेवाव स्नोकद्वयेन प्रपञ्चर्यात,—

यददन्ति तमोमूढा मूर्खा धर्ममतदिदः। तत्पापं शतधा भूत्वा तदकृनिधगच्छति॥ ५॥

ग्रास्त्रज्ञा,—इति मु॰। यतत्पाठे ग्रास्त्रज्ञाखिष द्रष्टकर्माणस्वेत् नैव परिषदो भवन्तीत्वर्धाबोध्यः।

पायचित्तकर्त्तलं,-इति म्।

श्रज्ञात्वा धर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं ददाति यः। प्रायश्चित्ती भवेत् पूतः किल्विवं परिषद् ब्रजेत्॥ई॥

श्रज्ञानं दिविधं, सत्यपि धर्मगास्तपाठे न्यायनिर्णयकौ ग्रसाभावेन प्रकृतस्य सूत्यस्य प्रायस्तित्ति विशेषस्यापि श्रानमेकम् । दृद्धयवहारेण सत्यपि परिज्ञाने धर्मगास्तापि ग्रीसनमपरम् । तदुभयमभिस्तत्य स्रोकदयम् । तमोम्ढाः प्रज्ञामान्त्येन सूत्यान्योषु
विश्वान्ताः । मूर्काः पिष्डतंमन्याः । श्रतिददः प्रायस्तित्ति प्रेषमजाननः । तादृगाः पुरुषा यत् पापसुद्धिः धर्मे प्रायस्तित्तमन्यया
वदन्ति, तत्पापं ग्रतगुणं स्थला तान् मूर्कान् वकृत् प्राप्नोति ।
श्रित्ति विशेषदेवाद्यः

"यत्तु दत्तमजानिद्धः प्रायश्चित्तं सभां गतेः । तत्पापं गतधा भूला दाहृनेवोपतिष्ठति ।"—इति ॥

प्रायसित्ती श्रन्यथा? कारिलास श्रुह्यति । यस धर्मग्रास्त-पाठहीनः प्रायसित्तविशेषं स्रोकतोऽवगत्य निर्दिश्वति, तस यथा-श्रास्त्रानुष्टात्वात् प्रायसित्ती पूर्तो भवति, स तु वक्ता किस्तिषं स्रोत् । धर्मग्रास्त्राणामपठितलात् । तत्पाठाभावे स विधायक-वस्त्रनस्त्रोदाहर्त्तुमग्रक्यलात् । उदास्त्यैव वस्तं प्रायसित्तं निर्देष्ट-यमिति हि पूर्वसुक्तम् :

^{*} श्रतधा,—इति सु ।

[†] धर्ममभानद्भिः,—इति सु ।

[‡] बहुनेवोपतिस्तत,—इति सु॰।

[🖇] प्रायस्वित्तमन्यथा,—इति सु॰ ।

"ऋषिवत्नोद्गतान् धर्मान् गायन्ते। वेदवित्तमाः"—दित । श्रिङ्गराश्रपि,—

"वचः पूर्वसुदाहायाँ यथोकं धमेवकृिभः।
पञ्चात्कार्यानुसारेण प्रक्ता कुर्युरन्ग्रहम्॥
न हि तेषामितिकस्य वचनानि महात्मनाम्।
प्रज्ञानैरिष* विदक्षिः प्रक्यमन्यत् प्रभाषितुस्"—इति।
धर्मप्रास्त्रपरिज्ञानस्य न्यायनिर्णयकौप्रकस्य च सङ्गावेऽयनवधानादिचित्तदोषप्रङ्गायुदासाय स्त्रमानैस्त्रिचतुरैः ग्रह संवादोऽपेचितद्व्यभिप्रेत्याह,—

चलारो वा चयो वाऽपि यं ब्रूयुर्वेदपारगाः। स धर्म इति विज्ञेयो नेतरेस्तु सङ्ख्यः॥७॥ इति॥

बह्रनामन्योन्यमंत्रादेन योनिश्चितः, अएव धर्म इति विज्ञेयः, दतरैरन्येान्यमंवादमनाद्रियमाणैः सहस्रसङ्ख्याकवचनपाठपुरः सरम-भिह्नितोऽपि विसंवादग्रक्षाया श्रनिराक्ततवान्त्रामी धर्मत्वेन स्वीकार्थः ।

मत्यपि चिचतुराणां परस्परमंत्रादे विप्रकीर्णेष्वंनेकेषु धर्मग्रा-स्त्रेषु कापि कस्यचिदिग्रेषस्य सम्भवात् प्रायिश्चलनिर्देशवेलायां पुनः ग्रास्त्राणि पर्यालोच्येव निर्देष्टयमित्याच,—

प्रमाणमार्गं मार्गन्तोये धर्मं प्रवदन्ति वै। तेषामुद्धिजते पापं सद्धतगुणवादिनाम्॥ ८॥ इति॥

^{*} प्रजानेनैव,-इति सु०।

प्रमाणमार्गी धर्मग्रास्त्रतात्पर्थं, तस्व मार्गः न्यायेन निष्कर्षः, तं कुर्वन्तएव ये धर्मं प्रवदन्ति, तेभ्यः पापसुद्दिजते नाग्रयोग्य-तामापद्यते,—दित यावत्। तत्र हेतुः, सङ्गतद्दति। सङ्गतः सत्यभ्र-तोऽन्ययाभावमप्राप्तः, परस्परसंवादेनानवधानादिदोषाभावात्, पुनः ग्रास्त्रपर्याक्षोचनेन निगूढरहस्थावगमाच। गुणो धर्मः, श्रेयोहेतु-वात् । तादृश्रधर्मवादिलाक्तेभ्यः पापस्थोदेगो युक्तः। परस्पर-संवादः पुनर्द्धर्मश्रास्त्रपाठञ्चाङ्गिरसा दर्शितः,—

"तिसिन्नुत्पादिते पापे यथावद्धर्भपाठकाः । ते तथा तत्र जन्पेयुर्विस्त्रयन्तः परस्परम्"—इति । पापे पापकारिणि पुरुषे ।

ननु परिषद् दिशं पापं यदि कर्त्तर्ध्वावितष्ठते, तदा प्रायश्वि-त्तमनर्थकं, त्रय परिषदं प्राप्तृयात् ; तर्षि कथसुदेगदत्यत श्राष्ट्र,— यद्ग्मिनि स्थितं तोयं मारुतार्केण शुद्धाति । एवं परिषदादेशानाश्रयेत्तस्य दुष्कृतम्॥ १॥

⁽१) श्रेयोहेतोरेव धभातस्य मीमांसकीरभ्यूपग्रमादित्याण्यः। तथाहि,
"चौदनालचाणोऽर्थोधभाः (मी०१ष्य०१पा० २स्०)"—इति सुने
भगवता भाष्यकारेण ग्रवरस्वामिनोक्तम्। "तसाधोदनालचाणोऽर्थः
श्रेयस्करः। एवं तर्हि श्रेयस्करोजिचासितयः किं धभीजिचासया।
उचते। यएव श्रेयस्करः सरव धर्माण्यदेनोचते"—हत्यादि। चन्यचाणुक्तम्। "विहितकियया साध्योधस्नः प्रेसोगुणोमतः"—इति।
"कार्ळानियोगापूर्ळपर्यायकैः प्रव्देवचमानः स्वर्गादिपालसाधनोधाः
त्वर्धसाध्यातमगुणोधकाः"—इति ध्रा

नैव गच्छति कर्तारं नैव गच्छति पर्घदम्। मारुताकाभिसंयोगात् पापं नश्यति तोयवत्॥१०॥

निन्ने महित वा पाषाणे वर्षधाराभिः खितमुद्वं माहतार्कादिसंयोगोविनामं प्रापयित, एविमयं परिषत् मास्तीयस्य प्रायखित्तस्यादेमात्तस्य दुष्कृतिं नामयित । न हि, भिलास्यसुद्वस्यत्तरकाले यथापूर्वं भिलायामवितष्ठते, नापि माहतादावासक्यते,
किन्तु मुख्यत्येव केवलं, एविमद्मपि पापं न कर्त्तस्यवितष्ठते नापि
परिषदं प्राप्नोति, किन्तु खहूपनाममेव प्राप्नोति। एतदेव चतुविभातमतेऽप्यभिहितम्,—

"यथा श्वसिगतं तोयमर्कपादैर्विनश्वति"।

एवं परिषदादिष्टं नश्वते तस्य दुष्कृतम्॥
नैव गक्किति कर्त्तारं नैव गक्किति पर्षदम्।

साहतार्कसमायोगात् पापं नश्वति तोयवत्"— इति॥
श्विद्विरास्तु प्रश्नपूर्वकसेतदेव विश्वदयति,—

"प्रायसित्ते यदा चीर्ण ब्राह्मण दम्धिकि किषे। सर्वे प्रस्कामि तत्त्वेन तत्पापं क नु तिष्ठति॥ नैव गस्कृति कत्तारं नैव गस्कृति पर्षदम्। मास्तार्कसमायोगाञ्चलवत्संप्रलीयते। यथाऽक्यनि स्थितं तोयं नाश्चमेत्यर्कमास्तैः॥

^{*} विद्युद्यति, — इति सु॰।

[†] ब्राह्मग्रेर्देग्धकिचिषेः,—इति सु**ः**।

तदत् कर्त्तरि यत्पापं नाभवेदिदुषां सभा ।
तेषां नेचाभिद्गधं सत् पापं तद्य तु धीमतः ॥
नक्यते नाच सन्देष्ठः सूर्यदृष्टं षिश्नं यथा''-दति ।
श्रय सुख्यानुकन्यभेदेन परिषद्भेदानाष्ठ,—

चलारे। वा चयावाऽपि वेदवन्तोऽग्निहाचिणः।

ब्राह्मणानां समर्थाये परिषत् साऽभिधीयते॥११॥

श्वनाहिताग्रये। ये च वेदवेदाङ्गपारगाः।

पश्च चया वा धर्मज्ञाः परिषत् सा प्रकीर्त्तिता॥१२॥

मुनीनामात्मविद्यानां दिजानां यज्ञयाजिनाम्।

वेदवतेषु स्नातानामेकाऽपि परिषद्भवेत्॥१३॥

पश्च पूर्वं मया प्रोक्तात्तेषाश्चासस्भवे चयः।

स्वष्टित्तपरितृष्टाये परिषत्मा प्रकीर्त्तिता॥१४॥

याममधे विद्यमानानां वेदविद्यादिगुणयुक्तानां बाह्यणानां मधे येऽत्यन्तं समर्थासे चत्तारो सुख्या परिषत्। तदसभवे जयोवा परिषत्तेन ग्राह्याः। एतत् पचदयमाहिताग्रिष्वभिहितन्। तदसभवे श्रनाहिताग्रयः। तचापि पञ्चेति सुख्यः कस्यः। चयदत्यनुकस्यः। तचापि पचदयखासभवे सत्येकएव परिषद्भवेत्। तमेकं विशिष्टं* सुनीनामित्याद्युक्तम्। श्रात्मनि ब्रह्मणि विद्याऽनुभवो येषान्ते श्रात्म-विद्याः। तथाविधाः क्रतहत्याः सन्तोऽपि लोकाग्रहाय यज्ञैरिष्टवन्तो-षज्ञयाजिनः। वेदानाम्हगादीनाञ्चतुणामध्ययनायानुष्टिमानि तन्त-

^{*} इत्यमेव पाठः खर्जेच । सम तु, "तमेकं विधिषता"—इति पाठः प्रतिभावि ।

देदोक्तानि व्रतानि वेदवतानि, तत्तद्वतसितेषु वेदेषु समाप्तेषु यथाविधि स्नाताः । "भिरोवतेन स्नातानाम्"--दित वा पाठः । श्रायर्वणिकानां वेदवतेषु सुख्यं व्रतं भिरोवतम् । तथाचाथर्वाणिका-श्रामनिन्त,--

"कियावनाः श्रोतिया ब्रह्मनिष्ठाः ख्यं जुङ्गना एकऋषिं श्रयनाः । तेषासेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत श्रितंत्रतं विधिवद् येस्त चीर्णस्"—इति ॥

तिसन् शिरोन्नते सत्यनन्तरमध्यमं परिसमाय यथाविधि-स्नाताः। तेषाभेतेषां यथोक्तसर्वगुणसम्बन्नानां मध्ये यः कोऽयोकः परिषद्भवेत्। श्रन साधिकानामनधिकानां दौ दौ पचौ, श्रधात्म-विदेकः पचः,-दति पञ्च पचा मया प्रोक्ताः, तेषां सर्वेषामसभावे कॅचन विद्यमानाः श्रेष्ठास्त्रयः। ते च यद्यायुधजीवनाद्यधर्मदन्तिमनुप-जीव्य यथासभावदित्तमाचेण परित्रष्टास्तेषामपि परिषत्तमविक्द्भम्। श्रिक्तसाऽपि परिषदिकच्या दर्शिताः,—

> "चलारोवा चयोवाऽपि वेदवन्तोऽग्निहोचिणः। ये सम्यङ्नियता विप्ताः कार्य्याकार्य्यविनिश्चिताः॥ प्रायश्चित्तप्रणेतारः सप्त तेऽपि प्रकीत्तिताः। एकविंग्रातिभिद्धान्यैः परिषत्तं समागतैः॥ सावित्रीमात्रसारेखु चीर्णवेदव्रतिर्दिष्ठैः। यतीनामात्मविद्यानां ध्यायिनामात्मयाजिनाम्॥ ग्रिरोव्रतेश्च खातानामेकोऽपि परिषद्भवेत्।

एषां * खाघवकार्येषु मध्यमेषु तु मध्यमाः ॥
भरापातकचिन्तासु यतय्रोध्यणवच"—इति ।
वहस्यतिर्पि,—

"लोकवेदाङ्गधर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा ।
यत्रोपविष्टाः विष्ठाः खुः सा यज्ञसहृग्री सभा" दित ॥
नामधारकविष्ठाणां परिषत्नं नास्तीति यत् पूर्वसुदाह्रतं,
तदेव दृष्टान्तेन दृढीकर्त्तुं सिंहावलोकनन्यायेन पुनः पराम्ह्रभति,—
स्त्रत ऊर्द्धन्तु ये विष्ठाः केवलं नामधारकाः ।
परिषद्धं न तेष्ठस्ति सहस्रगृश्चितेष्ठपि ॥१५॥

श्रत ऊर्ड वर्णितेषु परिषत्पचेषु श्रवगम्यमानेभ्या गुणवङ्गी-ब्राह्मणेभ्य ऊर्ड , तद्वातिरिका गुणरहिता दति यावत् ॥

गुणर हितेषु ब्राह्मणेषु ब्राह्मणदित नाममात्रं केवलं वर्त्तते, न तु ब्राह्मणमन्दप्रवित्तिनिमित्तं सुख्याऽर्थोऽस्तीत्येवमर्थं दृष्टान्ताभ्यां विभदयति,—

यया काष्ट्रमयोद्दती यया चर्ममयोद्यगः। ब्राह्मणस्त्रनधीयानस्त्रयस्ते नामधारकाः॥१६॥ इति॥

हिस्ति स्गतं जातिदयं तत्तक्कव्दप्रदित्ति निमित्तं, न चैतत्का-हमयत्तर्ममययोविद्यते, तथापि हिस्तिस्गनामसादृष्यमाचेष प्रयुच्यते । तद्ददेदाध्ययनहीने ब्राह्मणप्रव्दप्रयोगः । ननु ब्राह्मणप्रव्दस्थावयवार्थ-

^{*} इत्यमेव पाठः सर्वेत्र । मम तु 'स्वं'—इति पाठः प्रतिभाति । † उपन्यस्यमानेभ्यो,—इति मु॰ ।

सिन् मा भृत, जातिस् विद्यते, विधिष्ठमातापित्जन्यतं ब्राह्मण-त्वजातिः, तथा च ब्राह्मणग्रन्थस्य तिसान् यौगिकताभावेऽपि रूढ़ि^(१) मद्भावादियमौ दृष्टानावित्यागङ्भार,—

यामस्यानं यथा यून्धं यथा क्रपस्तु निर्जेसः। यथा हतमनमौ च अमन्त्रे। ब्राह्मणस्तथा॥ १७॥

यामग्रद्धोहि जननिवासस्याने सभागविशेषे सुख्या हत्या वर्त्तते, कूपग्रद्ध जलाधारे खाते। होमग्रद्ध ग्रास्त्रमंकृतवक्रौ हितः प्रचेपमाह^(२)। तच, जनविग्रिष्टस्यानं सुख्यो ग्रामः। जनग्र्त्य-ग्रामसु* ग्रामाभामः। कूपहोमयोरप्याभासत्तमेवं योजनीयम्।

^{*} जनग्रून्यस्थानं तु,- इति सु॰।

⁽१) योगोऽवयवप्रक्तिलम्बोऽर्थः । रूढ़िः समुदायप्रक्तिलम्बोऽर्थः । योगा-र्धप्रतिपादकोयोगिकः, रूख्यंप्रतिपादकोरूढ़ हत्युखते । पाचकादि-प्रव्दोयोगिकः, रुद्धादिग्रब्दोरूढ़ः ।

⁽२) चत्र मीमांसास्त्र म् (४ च॰ २ पा॰ २८ स्०)। "तद्तो श्रवणात् जुहोतिराधेचनाधिकः स्थात्"—इति। "तद्तो धन्यकोऽर्धे चासे-चनाधिके। तस्मात् यन्तिरेवासेचनाधिको जुहोतिः"—इति भाष्यम्। यजित्स, "यनितचोरना द्रव्यदेवतान्नियं समुदाये क्रता-र्थत्वात् (मी॰ ४ ख॰ २ पा॰ २० स्०)—इत्युक्तलद्धाः। खासेचनष्य विशिष्टदेशप्रदोपः। विशिष्टस्य देशः संस्कृतोऽमिरेवौत्सर्गिकः। "यव्यचोति तदाह्वनीये"—इति श्रतेः। "पदे जुहोति, वर्कान जुहोति"—इत्यादि विशेषग्रास्त्रात् कचित् पदवत्मादिलद्धायोऽपि। खत्र चौत्सर्गिकं नियममनुख्य 'श्रास्त्रसंस्कृतवद्धी"—इत्युक्तमिति ध्येयम्।

तेरेतिर्दृष्टान्तेरयं नामधारकोजातिमात्रमद्भावेऽिष ब्राह्मणाभामः न तु मुख्यः । एङ्गजप्रव्यस्य च यद्यपि जातिः प्रवृत्तिनिमित्तं, तथा-यवयवार्थस्तिमित्तिमित्ते (१)ऽन्तर्भवत्येव । ततोयोगरूढः (१) इति व्यव-द्वियते । एवं ब्राह्मणप्रव्यस्थापि योगरूढलात् जातिमद्भावेऽिप योगहीनलादाभामलं द्रष्ट्यम् ।

ननु मुख्यसभवे सत्यमुखं न ग्राह्मं, तदसभवे तमुख्यमपि ग्राह्मम्,—इति लोकवेदस्थितिः। तथा चाध्यनादिसम्पन्नसुख्य-ब्राह्मणानामसभवे सति ब्राह्मणाभाषानामपि कचित् परिषत्तं स्थादित्याग्रङ्माह,—

यथा षण्डोऽफलः स्त्रीषु यथा गौदूषराऽफला। यथा चाज्ञेऽफलं दानं तथा विप्रोऽन्टचेाऽफलः॥१८॥

श्रमुख्यमपि यत्र कार्य्यंचमं भवति, तत्र मुख्यामभवे तद्-

⁽१) प्रवित्तिमित्ते इत्यर्थः।

⁽२) यत्र योगार्थरू छार्थयोः परस्परमन्त्रयनोधः स योगरू छः । यथा पङ्गादिश्रब्दः । स्वत्र हि पङ्गश्रब्द-जनधातु-ढप्रव्ययानामवयवानां श्रितिभः पङ्गजनिकर्त्ताऽर्थोकभ्यते । सरव योगार्थः । पङ्गजश्रब्दस्य समुदायश्रक्त्या च पद्मत्वज्ञातिविश्रिष्टोऽर्थो लभ्यते । सरव रू छार्थः । तथोः परस्परमन्त्रयः । तथाच पङ्गजनिकर्त्रभिन्नं पद्ममिति पङ्गज-पदस्यान्त्रयनोधः । तथा च सति, न पङ्गजनिकर्त्तृरू पमवयवार्थमादाय कुमुदादौ, नोपि पद्मत्वविश्रिष्टरू पसमुदायार्थमादाय स्थलपङ्गजादौ पङ्गजश्रब्दस्य प्रयोगः, किन्तु जलपङ्गजरव ।

पादेणस्। यथा वेदिके कर्मणि क्षोमाभावे पूर्तिकाभिषवः(१), यथा वा लोके प्राच्यभावे कोइवादिः। तदद्बाद्याणाभाषचापि कार्य्यचमले स्थात् कचिदुपादेयलं, न लध्यमहीनस्य प्रायिश्वचिधानचमता-ऽस्ति। न हि, पुंख्लोपेतस्य वरस्यामभावेऽपि षण्डः प्रजासुत्पादय-चुपचाभ्यते, नापि स्टामह्यरा कचित् कचित्, नाणजाः प्रतिग्टसन् दाचे फलहेतुः। एवमसाविष च्यादिमन्त्रहीनो न पापनिङ्क्ति-फलहेतुः।

नत् नामधारकः षण्डादिवदणत्त्रभेत्ति संस्कारेरिप तस्य कोऽतिमयः स्थात् । न िः, खदारसद्देशापि पण्डः प्रजनिवतं प्रभवति, दलामञ्ज्ञ, दृष्टान्तेन संस्कारकतोत्कषं सभावयित,— चित्रकर्म यथाऽनेकौरक्रैरन्मीत्यते भनैः । ब्राह्मण्यमपि तद्दि संस्कारैर्भन्तपूर्व्वकैः ॥ १९॥

चित्रकरः प्रथमं पटादौ मसीरेखाभिः सर्वावयवपूर्णाणि
मनुखादिक्पाणि लिखित । न च तानि तावता दर्भनीयलमापधन्ते । पुनलान्येव क्पाणि नानाविधवर्णप्रचेपेणोन्मीलितानि दर्भनीयतामापद्यन्ते । एवं जातिब्राह्मणं प्रास्तीयसंस्कारेहत्क्रस्रते ।
मन्त्रसंस्कारेण विद्यादयोऽप्युपलच्छन्ते । श्रत्रणवाङ्गिराः,—

⁽१) "यदि सोमं न विन्देत्, पूर्ताकानभिष्ठग्रयात्"—इति श्रुतेशित भावः। यथा च पूर्तीकत्य सोमप्रतिनिधित्नं, न एनः सोमालाम-निमित्ते द्रथान्तरिविधः, तथा यक्तं मीमांसादर्धन-वरुष्याय-इतीयः पादगत-चयोदशाधिकर्यो।

"जन्मगारीरविद्याभिराचारेण श्रुतेन च।
धर्मेण च यथोकेन ब्राह्मणलं विधीयते।
चित्रकर्म यथाऽनेकेरङ्गेरुकी खते ग्रनैः।
ब्राह्मण्यमपि तदत् खात् संस्कारै विधिपूर्वकैः"- दति॥

नतु यत्र संक्षता वहवो न गन्ति तत्रैकेन संक्षतेन सहेतरे नामधारकाः प्रायश्चित्तविधायिनः खुरित्याप्रङ्माह,—

प्रायित्रतं प्रयच्छन्ति ये दिजानामधारकाः। ते दिजाः पापकर्माणः समेतानरकं ययुः॥ २०॥

समेताः एकेन संक्षतेन सङ्गताः । ययुः यान्तीत्यर्थः । यद्यपि संक्षतः खयं नरकं नार्हति, तथायनर्देः सर्वेकस्यां परिषद्यपवेश-नात्तस्य नरकप्राप्तिः । एतच चतुर्विंग्यतिमते स्पष्टीकृतम्,—

> "प्रायश्चित्तं प्रयच्छित्ति ये दिजा नामधारकाः । ते सर्वे पापकर्माणः, समेतोनरकं बजेत्"—इति ॥

समेतोनामधारकैः सङ्गतः । तावतैवापराधेन मन्त्रसंकृतोऽपि नरकं प्राप्नोति ।

नतु संस्तृतानां वह्ननामि गरिषणं कथं परिषत्तं स्थात्, नामधारकवत्तेषामिन्द्रियरतत्त्वादित्याणङ्ग्राष्ट,—

ये पठन्ति दिजावेदं पश्चयत्तरताश्व ये। चैंनेविंकं तारतन्येते पश्चेन्द्रियरता श्रिपि॥ २१॥

वेदोसि निखिलपापापनयने समर्थः। तथा च तैसिरीय-

ब्राह्मा नह्यादिपरम्परया प्राप्तं पापं खाध्यायोऽपहन्तीति श्रूयते ।
"श्रीयं वे जातं पापा जयाह, तं देवा श्राह्मतीभः पापानसपानाइतीनां यद्येन यद्यस्य द्विणाभिर्द्विणानां ब्राह्मणेन ब्राह्मणस्य
कन्दोभिण्कन्दयां खाध्यायेनापहतपापा खाध्यायो देवपवित्रं वाएतत्"—दति । मनुर्पि,--

"वेदाभ्यासोऽन्वहं ग्रह्मा सहायज्ञ किया समा। नाग्रयन्याग्र पापानि महापातकजान्यपि। यथिधांस्थोजसा विक्तः प्राध्य निर्देहित चणात्। तथा ज्ञानकतं पापं कत्त्रं दहित वेदेवित्। यथा जातवलोविक्तिर्देहत्यार्द्रानिपि दुसान्। तथा दहित वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः"—इति॥

ये तु अद्वालवएव सन्तः प्रज्ञामान्द्यादिदोषेण पठितं वेदं धार्यितुमसमर्थाः, तेऽिष पञ्चयज्ञानुष्ठानात् चौणपापाएव । पञ्च-यज्ञानां पापचयक्तेत्वञ्च प्रथमाध्याये प्रपञ्चितम् । ऋतञ्च पञ्चे-न्द्रियप्रसक्तानामिष चौणपापत्वेन परिषक्तमिवरुद्धम् । नन्वेवमिष पञ्चयज्ञादिभिः परिग्रुद्धेषु ग्रहिषु परकौयं पापमनु प्रविश्वति, पराञ्चभोजनादेस्तिष्प्रापकत्वात्,

"दुष्कृतं हि मनुष्याणामन्नमात्रित्य तिष्ठति"। "त्रनादे भूणहा मार्ष्टि"—दत्यादि सारणादित्यत त्राह,—

संप्रणीतः ग्रमणानेषु दी तोऽग्निः सर्व्यभक्षकः। एवं च वेद्विद्विप्रः सर्व्यभक्षोऽपि दैवतम्॥ २२॥ न ह्याद्वाः सामाने नीतः भवादिभचणे प्रयुक्तः * दत्येतावता देवलं परित्यज्ञति । एवं वेदविदोश्वदेवस्य श्रभच्याभोज्यादिदोष-माचेण श्वदेवलं नापैति । एकैकस्य मन्त्रस्थाभच्यभचणाद्यभेषदो-षनिवर्त्तकतात् । तथाच मन्त्रसिङ्गम्,—

> "यदन्नमग्रानृतेन देवा-दाखनदाखनुत वा करिष्यन् । यद्देवानाञ्चनुष्यागोऽस्ति यदेव किञ्च प्रतिजयादमग्रिमां तस्तादनृषं क्रणातु । यदन्नमग्नि वज्ञधा विरूपं वासो हिरखसुत गामजामविम्"—इत्यादि।

त्रनृतेन परकीयादौ खकीयवादिवचनेन । दाखन्नन्देंभ्यो नष्टग्रौचाचारादिभ्यः खेदानुबस्थेन द्यक्यययोः प्रयच्छन् । त्रदाखन्नितय्यादिभ्यो योग्येभ्योऽप्रयच्छन् । करिय्यन्नन्नभचणव्यतिरिक्तमविद्दितं
प्रतिषिद्धं वा कुर्वन् । चनुष्यागोनग्नपरयोषिद्वलोकनादि । तथा,
देवानामागः विष्णाद्यं देवं दृष्टाऽप्यनमस्कारादि । यदेव किञ्च त्रयमदिषकालपुरुषाद्यप्रतिग्राद्यं यत् किञ्चित् प्रतिजग्रादं प्रतिग्रहीतवानस्मि।वज्ञधा विरूपं गणानगणिकान्नादिरूपेणानेकदोषयुक्तं यदन्नमद्मि
भचितवानस्मि । यथोकात् सर्वस्मादोषजातात् मामनृणं प्रतमग्निः
करोलिति मन्त्रार्थः । तथा, प्रवमानस्क्रादिमहिमानमधीयते,—

"क्रयविक्रयाद्योनिदोषादभच्यभोजनात् प्रतिग्रहात्। श्रमद्भोजनाद्यापि नृग्रंशं तत् पावमानीभिरहं पुनामि"—इति।

^{*} ग्रवादिभच्तकः, - इति ग्रा॰ स॰।

तथा सामविधाने सामगाः पठिन्त । "श्रभोज्यभोजने क्रते पन्या श्रधोदिवद्दति" । साम गायेदिति ग्रेषः । मनुरपि,—

> "प्रतिग्रह्माप्रतियाद्यं भुक्ता वाऽत्रं विगर्हितम् । जपंसरत्सभन्दीयं पूयते सानवस्त्रहात् ॥ हला कोकानपीमांस्तीनश्रवपि यतस्ततः ।

च्यवेदं धारयन् विप्रो नैनः प्राप्नोति किञ्चन"—इति॥

ननू तरीत्या वेदविदः खकीयपापमपनयन्तु नाम, तथापि चैलोकां तारयन्येते,—इति यदुक्तं, तत् कथिमत्याग्रङ्घ दृष्टान्तेन तदुपपाद्यति,—

श्रमेध्यानि तु सर्व्वाणि प्रक्षिप्यन्ते यथोद्वे । तथैव किल्विषं सर्व्व प्रक्षिपेच दिजोत्तमः॥ २३॥

गङ्गादिजने स्नातं प्रविष्टाः गरीरात् स्वेदादीन्यमेध्यानि प्रचिपन्ति, नैतावता तच्चलमपूतं भवति, प्रत्युत सलोपेतान् पुरूष्टिपन्ति, प्रविष्टिन्ति, प्रविष्टिन्ति, प्रविष्टिन्ति। एवं प्रायिश्वन्ती स्वकीयमग्रेणं पापं वेदिवत्स प्रचिपति। तत्र प्रचेपणं नाम, तद्पनयनाय तेषामग्रे निवेदनम्। ते च तद्पनयाङ्गीकारमाचेण न दुख्यन्ति। प्रत्युत तद्पनयसमर्थं ग्रास्तीयसुपायसुपदिष्य पापिनसुद्धरन्ति। तस्ना-न्तारयन्तीत्युपपन्नम्।

ननु वेदविद्यायाश्चेदीदृशो* महिमा, तर्हि वेदविदां दैनन्दि-नगायश्यास्वादिव्यसमामपि परिषत्वं प्रसञ्चतेत्वत श्राह,—

^{*} वेदविद्खेरीह्यो,-इति सु॰।

गायचीर हितो विप्रः श्रद्राद्प्य शुचिभेवेत् । गायची ब्रह्मतत्त्वज्ञाः संपूज्यन्ते जनै दिंजाः ॥ २४ ॥ इति॥

गायती च ब्रह्म च गायतीब्रह्मणी, तयोस्तलं गायतीब्रह्म-तत्त्वम् । तत्र गायत्र्यास्त्रत्त्वमङ्गन्यासकलावर्णयतिविश्रेषधानादि* । ब्रह्मणम्तत्त्वं वेदोक्तिनःश्रेषानुष्ठानादि । तदुभयं यथावद्वगत्यानु-तिष्ठनास्त्रत्त्वज्ञाद्द विविचिताः । यदा, ब्रह्म परमात्मा, तस्य तत्त्वं वेदान्तप्रतिपाद्यं खरूपं, तद्गायत्र्यां भर्गश्रब्दवास्त्रत्वेनावगत्योपासते ये, ते गायतीब्रह्मतत्त्वज्ञाः ।

नतु यस्मिन् यासे जितेन्द्रियः ग्रास्त्रोक्तस्वधर्मवर्त्ती ग्रूद्रोविद्यते, तत्र पञ्चेन्द्रियरतादुःग्रीलादरन्तस्वैव ग्रुद्रस्व परिषत्तमित्यत श्राह.—

दुःशीलाऽपि दिजः पूज्यो न तु श्रूद्रोजितेन्द्रियः। कःपरित्यज्यगां दुष्टां दुहैत् शीलवतीं खरीम्॥२५॥इति॥

कः परित्यच्य,—इत्यादि दृष्टानः । जातिग्रीखयोर्भथे जात्यु-त्नर्षएव प्राधान्येनोपादेयः । ग्रीखं तु यथासम्भवस् । श्रतएव चतुर्विग्रतिसते शुद्रोपदेशस्थानुपादेयतं प्रपञ्चयति,—

> "श्वर्मणि यथा चीरमपेयं ब्राह्मणादिभिः। तदत् श्रद्रमुखादाक्यं न श्रोतव्यं कथञ्चन॥ पण्डितस्यापि श्रद्रस्य शास्त्रज्ञानरतस्य च।

^{*} वर्णविश्रेषध्यानादि,—इति सु॰।

[†] चौरवतीं,-इति मु॰।

वचनं तस्य न ग्राह्यं ग्रुनोिष्क्रष्टं हिवर्थया ।

ग्रुद्रोज्ञानावलेपानु ब्राह्मणान् भाषते यदि ।

स याति नरकं घोरं यावदाइतसंस्रवम् ।

ह्यण्यपं दिजं दुष्टं ग्रुद्रञ्च प्रतिपादकम् ।

गर्द्धभं जारजातञ्च* दूरतः परिवर्जयेत्"—इति ।

ननु दुःगीलानां परिषत्ताभ्युपगमे तिस्तर्दिष्टप्रायश्चित्तस्यान्यथा-भावः प्रकाते [†] दत्यतत्रास्त,—

धर्मश्रास्त्ररयारूढ़ा वेदखङ्गधराद्विजाः। क्रीड़ार्यमपि यद्ब्रूयुः स धर्मः परमः स्पृतः॥२६॥इति॥

यथा, युद्धार्थं रथमारु खड्नं धला समागतस्य यो द्धं सुहर्त्तमाचं विलिम्बितेऽपि युद्धे खड्नचालनादिक्षा युद्धोचितलीला प्रवर्त्तते, तद्दत्, प्रस्ततादेदादिक्षपाद्रयाद्धर्माणास्त्रवेदी यो निपुणोबाह्मणः स दिन्द्रयपरतन्त्रोऽपि चिरं प्रास्त्रवासनावासितलात् क्रीड्सपि यथा प्रास्त्रवेद ब्रूते, किसु वक्तयं बुद्धिपूर्वं परिषद्युपविष्य,

"त्रबुवन्बिबुवन् वाऽपि नरो भवति किन्विषी"।

द्रत्यादिशास्त्रञ्चावगत्यान्यथा न ब्रुते,—द्रति ।

द्रत्यं योग्यायोग्यपरिषदौ विविच्य तच योग्यायाः परिषदौ-ऽपचितं विश्रेषणजातं दर्शयति,—

^{*} गर्भञ्च जारजातन्तु,--इति सु॰।

[ं] धर्मे निश्वत्य प्रायश्वित्तस्यान्यथाभावः शक्यते,—इति सु॰।

चातुर्वेद्यो विकल्पी च अङ्गविद्यमेपाठकः। चयश्रास्रमिणो मुखाः पर्षदेषा दशावरा॥२०॥ इति॥

तत्र चातुर्वेद्यादिग्रव्हार्थानिङ्गरा विद्यणोति,—

"चतुर्णामपि वेदानां पारगा ये दिजोत्तमाः ।

स्वैस्वेरङ्गेर्विनाऽप्येते चातुर्वेद्या द्वति स्रःताः ॥

धर्मस्य पर्षदश्चैव प्रायश्चित्तक्रमस्य च ।

चयाणां यः प्रमाणजाः स विकल्पी भवेद्विजः ।

ग्रब्दे च्छन्द्वि कल्पे च ग्रिचायाञ्च सुनिश्चितः ।

जोतिषामयने चैव सनिस्तेऽङ्गविद्ववेत् (१) ।
वेदविद्यात्रतस्तातः कुलग्रीलसमन्वितः (१) ॥

⁽१) प्रब्दे प्रव्दशास्त्रे व्याकरणे इति यावत्। इन्द्रसि इन्दः प्रास्त्रे पिष्कलादिप्रणीते। कस्ये श्रीतस्त्र नामधेये वैदिकयन्ना द्युरुष्ठानप्रतिपादके कान्यायनादिप्रणीते नाना प्राखागतिक कुर्तिक स्थिते कल्यस्त्र नास्त्रे। प्रिन्ता पाणिन्यादिप्रणीता वर्णे चार्यादिनयामिका। ल्योतिषामयनं ल्योतिः प्रास्त्रम्। निष्कतं यास्त्रादिप्रणीतं
नैध्यटुक्का गुल्यान्हः पं वैदिक प्रब्दानां खुत्पादकं प्रास्त्रम्।
स्तावन्येवाकुर्तान वेदस्य। तदुक्तम्। "प्रिन्ता कल्पो व्याकरणं
निष्कतं ल्योतिषां चितिः। इन्द्रसां विचितिस्वैव घड्को वेदद्दष्यते" इति।

⁽२) यः खनु समाप्य वेदमसमाप्य व्रतानि समावर्त्तते, स वेदविद्यास्तातः। यः प्रनरसमाप्य वेदं समाप्य व्रतानि समावर्त्तते, स व्रतस्तातः। यस्व वेदं व्रतानि च समाप्य समावर्त्तते, सोऽयं वेदविद्याव्रतस्तातः। श्लीसं व्योदश्विधं द्वारीतोक्तम्। तथाच श्वारीतः। "ब्राह्माय्यता देविष-

श्रनेकधर्मगास्तजः प्रोच्यते धर्मपाठकः । त्रह्मचर्यात्रमाद्द्वं विप्रोऽयं वद्ध उच्यते"—इति ॥

चातुर्वेद्यलाखुक्रविग्रेषणविश्विष्टागाईस्छाद्यन्यतमः श्रमवर्त्तनोदग-शंखकाः परिषच्छव्दवाच्याः । दशसंख्या श्रवरायखां परिषदि, सा दशावरा । दशलमवरः पचः, ततोऽप्यर्वाचीनः पचो नास्तीत्यर्थः । ये तु "चलारोवा वयो वाऽपि"—दत्यादिपचाः पूर्वभुवन्यस्ताः, ते स सर्वेऽपि गोबधादर्वाचीनविषये द्रष्ट्याः । सेयं दशमंख्योपेता परिषद्वाद्याणस्य प्रायश्वित्तिले सत्यवगन्तव्या । यदा चित्रयवैश्वी प्रायश्वित्तिनौ भवतः, तदा विशेषमित्ररा श्राह,—

> "परिषद्या ब्राह्मणानां मा राजां दिगुणा अता। वैग्यानां चिगुणा चैव परिषद्य व्रतं स्थितम्॥ ब्राह्मणो ब्राह्मणानान्नु चित्रयाणां पुरोहितः। वैग्यानां याजकस्वैव मएव व्रतदः स्टतः *॥ श्रगुरः चित्रयाणाञ्च वैग्यानां चाष्ययाजकः। प्रायक्षित्तं समादिग्य तप्तकक्कं ममाचरेत्"—इति।

षया चित्रयेग्ययोः परिषर्ष्टिद्धः, तथा वतमपि वर्द्धते । इयञ्च वतस्दिद्धत्त्तमगातिहनने द्रष्ट्या । इतर्विषये वतस्रामस्याभिधा-नात् । तथा च चतुर्विंगतिमते दर्शितम्,—

स्ते व्रततराः स्तृताः,—इति सु॰।

हभक्तता सीन्यता अपरोपतापिता अनस्यता स्टदुता स्वपाक्थं सैचता प्रियवादिलं क्षतज्ञता प्रश्याता कारुखं प्रशान्ततेति चयोदश्रविधं श्रीलम्"—इति ।

"प्रायश्चित्तं यदाकातं ब्राह्मणस्य महर्षिभिः । पादोनं चित्रयः कुर्यादिह्वं वैग्यः समाचरेत् । श्रद्रः समाचरेत् पादमभेषेयपि पाभस्"—इति ।

दत्यं प्रायश्चित्तिना कर्त्त्वमुपश्चानं उपखेषा परिषचेत्युभयं निरूपितम् । त्रय व्रतादेशनं निरूपणीयं, तस्योपस्थानानन्तरभा-विलात् । त्रयन्तरभावश्चाङ्गिरशा दर्शितः,—

"उपखानं वतादेशः खीचाग्रुद्धिप्रकाशनम् । प्रायिश्वत्तं चतुम्बञ्च विहितं धर्मकर्छभिः"-इति । तदेतद्वतादेशनं राजानुमत्या कर्त्तव्यमित्याह,—

राज्ञश्वानुमते स्थित्वा प्रायश्वित्तं विनिर्दिशेत्। स्वयमेव न कर्त्तव्यं कर्त्तव्या स्वस्यनिष्कृतिः॥ २८॥

श्रव गोवधस्य श्रहतलात् तमारभ्याधिकेषु पापेषु राजानुज्ञ-यैव वतं निर्दिशेत्। न तु राजानं वञ्चयिला खयं तत् कर्त्त्रथम्। गोवधादस्येषु तु पापेषु विनाऽपि राजानुज्ञां निष्कृतिर्दातुं शक्यते। एतच देवलोऽप्याह,—

"याचितस्तेन चेत् पापे ब्राह्मणः पापभीक्णा । निष्कृतिं व्यवहाराधं कुर्यात्तस्मे नृपाज्ञया ॥ स्वयं च ब्राह्मणेः क्षच्क्रमन्पदोषे विधीयते । राजा च ब्राह्मणस्वेव महत्मु सुपरीच्य च"—दिति ॥ हारीतोऽपि—

"राज्ञोऽनुमितमात्रित्य प्रायिस्तानि दापयेत्।

स्वयमेव न कुर्वीत कर्त्तयं खल्पमेवच ""-इति ॥ यथा परिषद्राजानं नातिक्रमेत्, तथा राजाऽपि परिषदं नातिक्रमेदित्याइ,-

ब्राह्मणांस्तानतिकस्य राजा कर्त्तुं यदिच्छति । तत्पापं शतधा सूत्वा राजानसनुगच्छति ॥२९॥ इति॥

कर्नुं प्रायश्चित्तं कारियत्म्। श्रन्नर्भातितः व्यर्थस्य विविचितत्वात्। ददानीं परिषदा समाचरणीयान् नियमविशेषानाः हः,— प्रायश्चित्तं सदा दद्याहेवतायतनायतः। श्चातमञ्जूष्ठं ततः कृत्वा जपेदै वेदमातर्म्॥ ३०॥ दृति॥

दद्याहित्यवायोगयव छेदो विवचितः, परिषद्युपविग्हादाने प्रत्य-वायसारणात् । तदाहाङ्गिराः,—

"श्राक्तीनां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि वे दिजाः।
जाननोनां प्रयच्छिनि ते तेषां समभागिनः॥
तस्मादाक्तंं समासाय ब्राह्मणन्तु विशेषतः।
जानिद्धः परिषदः पन्या न हातव्यः पराङ्मुखैः॥
तस्य कार्व्या वतादेशः पावनार्थे हितेषुभिःः।
श्रज्ञानासुपदेष्ट्यं क्रमशः सर्वमेवच ॥
यथाऽभ्युद्धरते कश्चिद्भयाक्तं ब्राह्मणं क्रचित्॥

^{*} खयमेव न कर्त्तव्यं खल्पमेव परीच्य च-इति मु॰।

[ौ] तानेताझ,—इति शा॰ स॰।

[🗜] प्रायार्थं हितकर्त्तृभिः,—इति सु॰। त्रायार्थं?

एवं पापात् ससुद्धृत्य तेन तुः फलं सभेत्"—इति ।
सर्वया दद्यादित्ययं नियमो यथाविध्युपपन्नविषयः । तथा च
सारीतः,--

"यत्नादेव पुरक्तात्य विप्रांस्तत्र द्यावरान्।
प्रिणपत्य च अत्या च प्रायिश्चन्तं विनिर्दिग्रेत्"—इति ॥
विनिर्दिग्रेत् याचेत,—इति यावत्। यथाविध्रुपपत्यभावे
प्रायिश्चन्तं न देयम्। तदाहाङ्गिराः,—

"त्रनर्चितरनाह्नतैरपृष्टेश्व यथाविधि।
प्रायस्तिनं न दातवां जनद्भिरपि च दिजैः"—इति॥
ज्ञानेनाज्ञानेन वा प्रायश्चित्तस्थान्यथानिर्देशे प्रत्यवायं सएवाइ,—

"श्रजानन्यस्त विब्रूयाच्जानन्यश्चान्यथा वदेत् । उभयोर्ष्हि तयोर्देशः पचयोरुभयोरपि"-इति ॥ विधित्सितस्य प्रायश्चित्तस्य गौरवलाघवनिर्णयाय देशकालादयः परौचणीयाः । तदाद बौधायनः,—

"गरीरं वलमायुश्च वयः कालञ्च कर्म च ।

समीच्य धर्मविदुद्धा प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्"— इति ।

हारीतोऽपि,—

"यथावयो यथाकालं यथाप्राणं च ब्राह्मणे ।
प्रायश्चित्तं प्रदातयं ब्राह्मणैर्धर्मपाठकैः ॥
येन ग्राह्मिनाप्नोति न च प्राणैर्वियुच्यते ।
श्वात्तिं वा महतीं याति न चैतद् व्रतमादिभेत्"—इति ॥

विश्वामित्रोऽपि,-

"जातिमिकिगुणापेचं सकद्वुद्धिकतं तथा। अनुबन्धादि विज्ञाय प्रायश्चित्तं प्रकन्पयेत्" - इति ॥ परिषद्धर्मप्रमादीतिकर्त्तव्यता श्रङ्गिरसा दर्शिता,-"तनसे प्रणिपातेन दृद्वा तं समुपि खतम्। विपाः प्रच्छन्ति तत् कार्यसुपविद्यासने खितम् ॥ किनो कार्यं किमधें वा सदा स्गयसे दिजान्। पर्षदि ब्रूहि तत् सर्वे यत्कार्ये हितमातानः ॥ सत्येन द्योतते राजा वरि: सत्येन तदाया *। मत्येन चौतते विक्तः सर्वे सत्ये प्रतिष्टितम् ॥ सुर्भ्वः खस्त्रयो लोका स्तेऽपि सत्ये प्रतिष्ठिताः । श्रसाकं चैव सर्वेषां मत्यसेव परं बलम्॥ यदि चेदच्यमे मत्यं नियतं प्राप्यमे शुभम् । यद्यागतोऽस्थमत्येन न तु ग्रुद्यति केनचित् ॥ मत्येन तु विशुद्धान्ति गुद्धिकामाश्च मानवाः। तस्मात् प्रब्रू हि तत् सत्यमादिमधावसानिकम्। एवं तै: समनुज्ञात: सर्वं ब्रूयाद्ग्रेषत: ॥ तिसान्तिवेदिते कार्ये निष्कास्थोयसु न कार्यवान्। तिसानुत्सारिते पापे यथावद्धर्मापाठकाः। ते तथा तच जन्पयेयुर्विस्टयनाः परस्परम् ।

^{*} सत्येन द्योतते वायुः सत्येन द्योतते रिवः, — इति सु॰।
† यत्र, — इति सु॰।

श्रापद्धर्मेषु यत्रोक्तं यच सात्रग्रहं भवेत्॥
परिषत्मग्यद्धेद कार्थ्याणाञ्च वलावलम्।
प्राप्य देग्रञ्च कालञ्च यच कार्य्यान्तरं भवेत्॥
पर्षत् सञ्चिन्य तत्स्रव्यं प्रायिञ्चनं विनिद्धिर्गत्।
सर्व्येषां निञ्चितं यत्स्राद्यच प्राणाच घातयेत् ॥
श्राह्मय श्रावयेदेकः पर्षदा यो नियोजितः।
श्रद्धणुष्य भो दृदं विप्र, यत्ते श्रादिश्यते वतम्॥
तत्तत् यत्नेन कर्त्त्व्यमन्थ्या ते त्या भवेत्।
यदा च ते भवेत् चीणं तदा श्रद्धिप्रकाश्यकम्॥
कार्य्यं सर्व्यं प्रयत्नेन श्रक्ता विप्राभिभाषितम्"—दृति।

एतच सब्धं करूचित् देवतायतनस्य प्रेवस्य वा वैष्णवस्य वा पुरः स्थिता निर्देष्टयम् । देवतायतनायतः,—द्रायेतत् पुष्यतीर्थादे-रणुपलचणम् । एवं प्रायश्चित्तं निर्दिश्यानन्तरं निर्देष्टारः सर्वेऽप्या-त्यविग्रद्धार्थं तत्तत्रायश्चित्तानुमारेण खन्यमधिकं वा किञ्चित् हास्क्रं चरिता तदन्ते वेदमातरं गायनीं यथाप्रकि जपेयुः,—इति॥ एतदेव हारीतोऽप्याह,—

"प्रायिश्वत्तन्तु निर्दिश्य कयं पापात् प्रसुच्यते । यत्पवित्रं विजानीयात् जपेदा वेदमातरम्"—दिति ॥ वेदवेदाङ्गविद्षामित्यारम्य जपेदै वेदमातरमित्यन्तेन ग्रन्थम-न्दर्भेन यत्परिषत्निरूपणं, तत्सर्व्वमतीताध्यायोक्तेषु श्वागाम्यध्याये वच्यमाणेषु च प्रायिश्वत्तेषु समानमवगन्तव्यम् । श्रध्यायादौ यत्पृष्टं

^{*} पातयेत्,-इति मु॰।

गोवधप्रायश्चित्तं, तदिदानीमाऽध्यायपरिसमाप्तेर्निरूपयति । तत्र यशिखमित्यादिना वज्जविधमितिकर्त्त्रयमारः,—

सिश्य वपनं कत्वा चिसम्यमवगाइनम्। गवां मध्ये वसेद्राचौ दिवा गाश्चाप्यनुब्रजेत्॥३१॥ इति॥

शिखाऽपि यथा न परिशिखते, तथा वपनं कुर्यात् । सन्धा-वये च नद्यादाववगाहेत । रात्री गोष्ठे गोमध्ये श्रयीत । दिवसे तु चरन्तीर्गाः त्रनुचरेत् ।

इति कर्त्तवानारमाइ,-

उषो वर्षति श्रीते वा मारुते वाति वा भूशम्। न कुर्व्वीनात्मनस्त्राणं गोर्ङ्वातु शक्तितः॥३२॥ इति॥

निदाधमनापे प्रथमतागवाञ्हायां भगाध पञ्चात् खयं हाया-यामुपविभेत्। एवं वर्षादे।। वर्षति मति दृष्टिपी डितानां गवां भाषादि मगादनेन रचां कुर्यात्। तथा, हेमन्ति भिरयो निभि निवासाय भीतरहितं स्थानं समादयेत्। तथा, यदा कदाचित् मारुते स्थां वाति मति, स्थानादिसमादनेन तदुपद्रवात् संरचेत्। यदा गवां रचां कन्तुं न भक्तुयात्, तदा स्वात्मनोऽपि रचां न कुर्यात्।

त्रयदितिकर्त्त्वमाह,-

श्रात्मना यदिवाऽन्येषां यहे सेचे खंचेऽयवा। भक्षयन्तीं न कथयेत् पिवन्तं चैव वत्सकम्॥३३॥इति॥ खकीयेषु परकीयेषु वा ग्रहादिषु सिश्चतं ग्रास्थादिकं यदि काचिद्रीभंचयेत्, तदा तां पश्चचिप निवारकाणामये न कथयेत्। तथा, वस्रोयदि दोहकालादन्यच स्तनं पिवेत्, तदा तमिप वसं न कथयेत्।

पुनर्यन्यदितिकर्त्तव्यमास,—

पिवन्तीषु पिवेत्तोयं संविश्वन्तीषु संविश्वेत्। पिततां पञ्जलग्नां वा सर्व्वप्राणैः समुद्वरेत्॥ ३४॥ इति॥

खयमत्यन्तत्वणार्नीऽपि गवासुदकपानात् पूर्वसुदकं न पिवेत् । तथा, चिरिखितिगतिभ्यां पादयोर्थ्यां प्राप्यापि गोसंवेप्रनात् प्राक् खयं न संविभेत् । यच कापि रोगार्त्ता सती भूमौ पितता वा, जलपानाद्यथं गला पद्धे सम्मा वा गौर्यदा दृष्टा, तदानीमेव खप्राणेषु लोभं परित्यच्य सर्वेणापि प्रयत्नेन तां गासुद्धरेत् ।

ननु खप्राखेयनुअस प्रकाननबतसमाध्यभावे दुरितचयोन स्वादित्यत श्राह,—

ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा यसु प्राणान् परित्यजेत्। सुच्यते ब्रह्महत्याया गाप्ता गार्बाह्मणस्य च॥३५॥इति॥

श्रनुष्ठेयेभ्यः पर्व्वेभ्यो व्रतेभ्यः इदमधिकं व्रतं यद्गोवाद्याणाद्यर्थे मरणम्। तत्र कुतो व्रतभङ्गगद्धाऽवकागः। ख्यं मरणमभुपगम्य

^{*} बोल्यं,—इति ग्रा॰।

[†] चनुष्ठितेभ्यः,--इति मु॰।

गोब्राह्मणरचणे प्रवृत्तो * यदि कथि चित्री वेत्, तदा गोब्राह्मणयोः सङ्गोप्ता चित्रक्षि बह्महत्याया सुक्रो भवति ।

अङ्गानि विधायाङ्गिनं वतविशेषं विद्धाति,—

गोबधस्यानुरूपेण प्राजापत्यं विनिर्दिशेत्। प्राजापत्यं ततः कच्छं विभजे च चतुर्व्विधम्॥ ३६॥ इति॥

एकभकादि इपं प्राजापत्य जनं गोवधस्य प्राथिश्चनं, तस्च व्रतं वस्त्य माणकारेण चतुर्विधम्। तत्र गोवधस्य तारतस्यं न्यायागमाभ्यां निश्चित्यं तत्तारतस्यानुसारेणान्यतमं प्राजापत्य व्रतविभेषं निर्दिभेत्। यतो वधतारतस्यानुसारेण प्रायश्चित्ततारतस्यं? विनिर्देश्यं,
ततो व्रततारतस्यानुगतं । प्राजापत्य व्रतं चतुर्विधं यथा भवति, तथा
विभजेत ॥

ददानी विभागं प्रकटयित,-

एकाइमेकभक्ताशी एकाई नक्तभाजनः। श्रयाचिताश्येकमहरेकाई मारुताशनः॥३०॥ दिनद्दयं चैकभक्तो दिदिनं चैकभाजनः। दिनद्दममयाची स्याद्दिदिनं मारुताशनः॥३८॥

^{*} प्रवत्ती,-इति शा०।

[ं] स गोप्ता,-इति मु॰।

[!] गोबधस्य तारतम्याभ्यां योग्यायोग्याभ्यां निस्त्रित,—इति सु**ः।**

८ प्राजापत्रज्ञतविद्येषतारतम्यं,—इति सु०।

^{||} ब्रततारतन्याय, - इति सुः ।

विदिनं चैकभक्ताशी विदिनं नक्तभाजनः। दिनवयमयाची स्यात् चिदिनं मारुताशनः॥ ३८॥ चतुरहं चैकभक्ताशी चतुरहं नक्तभाजनः। चतुर्दिनमयाची स्याचतुरहं मारुताशनः॥ ४०॥ इति॥

एकभक्तनकायाचितोपदाशः प्राजापत्यस्करपम् । सोऽयमादाः कर्यः । दिगुणीश्वतेकभकादिचतुष्टयं यत्, तत् दितीयः कर्यः । चिगुणीश्वतेकभकादिचतुष्टयं वतीयः कर्यः । चतुर्गुणीश्वतेकभक्षादिचतुष्टयं वतीयः कर्यः । चतुर्गुणीश्वतेकभक्षादिचतुष्टयं चतुर्यः कर्यः । तएते चलारः कस्या वधभेदेषु योजनीयाः । तद्यया । एकद्वायनस्य वधे प्रथमः । दिद्वायनस्य वधे प्रथमः । दिद्वायनस्य वधे दितीयः । चिद्वायणस्य वधे वतीयः । खरितनवयस्करः वधे चतुर्यः । यथोक्रवतचरणानन्तरकर्त्त्व्यमादः,—

प्रायिक्ति ततश्चीर्णे कुर्याद्वाह्मणभाजनम्। विप्राणां दक्षिणां दद्यात् पविदाणि जपेद्दिजः॥ ४१॥ इति॥

पविचाणि पवमानसूक्रादीनि । भोजनद्विणा अपाः प्रक्रानु-सारेण द्रष्ट्याः ।

उपखानव्रतादेशनचर्याताकान् त्रीन् प्रायश्चित्तपादानिभिधाध शुद्धिप्रकाशनकृपञ्चतुर्थपादमारः,—

ब्राह्मणान् भाजियत्वा तु गोघः शुद्धो न संशयः। इति। स्वनीयविश्रद्धिस्थापनार्थं स्वनन्धूनग्रेषान् बाह्मणान् भोजयेत्। एतावता चतुष्यादप्रायश्चित्तस्थानुष्ठिततात् श्रस्थ ग्रुद्धौ नास्ति कञ्चित् वंभ्रयः ।

सिश्विमित्यादिना साङ्गं प्रायिश्वत्तं यदुक्तं, तदेव च्यवन-श्वाद । "प्राजापत्यव्रतं गोवधे प्रायिश्वत्तं, नखाणि रोमाणि दिला, सिश्वखं वपनं कला, विषवणद्धानं गवामनुगमनं सह प्रयनं, समृद्धत्णानि रध्यासु चारयेत्*, व्रतान्ते ब्राह्मणभोजनम्"—दिति। श्वाचार्यणैकहायनादिचतुर्व्विधवध्यभेदगिभप्रत्य व्रते पचचतुष्ठयसु-पन्यस्तम्, तदेव भङ्गान्तरेण दृद्धप्रचेता । श्वाह्म,—

> "एकवर्षे हते वत्से कच्छ्रपादो विधीयते । अबुद्धिपूर्वे पुंसां खात् दिपादस्त दिहायने ॥ चिहायणे चिपादः खात् प्राजापत्यमतः परम्"—इति ॥

नतु श्राचार्थे। काद्गीवधप्रायश्चित्तादिधकानि वद्धविधानि
गोवधप्रायश्चित्तानि नानामुनिभिर्द्धितानि। तच कानिचित्कालेनाधिकानि। तद्यया, एकमास-दिमास-चिमासादिवतानि कालते।ऽधिकानि। तथा, कानिचिद्दानेनाधिकानि। तद्यथकगोदानमारभ्य सहस्रगोदानपर्यन्तानि। कानिचित्कायक्षेप्रेनाधिकानि। तद्यथा,
दाद्यराचे। प्रवासादीनि। वाढं, तच निमित्तगौरवं व्रतगौरवं च
पर्यालोच्य न्यायेन विषयथवस्या कस्पनीया। तां च वयं
प्रदर्भयामः। तच याज्ञवस्क्यो व्रतचत्रष्टयमाह,—

^{*} सम्मक् हमानि ददात् सुनारयेत्,—इति सु॰।

[ं] ब्रह्त्यचेता,-इति स्०।

[!] तानि च, -- इति सी॰ स॰ ग्रा॰ एक्त नेषु।

"पञ्चगर्य पिवेर्गोन्नो मासमासीत संयतः । गोष्ठेशयो गोऽनुगामी गोप्रदानेन शुद्धाति ॥ हाच्यं चैवातिहाच्छञ्च चरेदाऽपि समाहितः।

दद्यात् चिराचं चापोख द्रषमेकाद्यासु गाः"-इति ॥

तच गेराखा निभेदसुपजीय यवसा। जातिमाचना साणसामिने चिरावीपवासे। द्वभैकाद भगोदानं सः। चित्रयसामिने पञ्चग-याभनम्। वैष्यसामिने मासमितक स्मृम्। श्रद्रसामिने क स्मृम्। विष्णुर्वत चयमा सः,—

"गोष्ठस्य पञ्चगवीन मासमेतं पत्तन्यस्"।

प्रत्यहं स्थात् पराको वा चान्द्रायणमथापिवा"—दित ॥

एतत्त्रयमपि चित्रयस्वामिकविषयम् । यन्तु ग्रङ्कालिखिताभ्यासुक्रम् । "गोष्ठः पञ्चगव्याहारः पञ्चविंग्यतिरात्रसुपवग्रेत् मित्रखं
वपनं कला गोचर्मणा प्रावता गां चानुगच्छन् गोष्ठेग्रयो गां
दद्यात्"—दित । एतन्तु वैश्वस्वामिकविषयम् । यन्तु सम्वर्त्तने।क्रम्,—

"गोष्ठस्थातः प्रवद्यामि निष्कृतिन्तन्ततः ग्रुसाम् ।

^{*} निरन्तरम्,—इति शा।

^{ां} प्राजापत्यं, — इति भारा ।

[‡] पश्चगवाद्दारमात्रमुपवसन्,—इति सु॰।

⁽२) पनपरिमायमुक्तं न्योतिषे। "पनन्तु नौतिज्ञैर्मानैः सास्टर्त्तिदि-माषकम्। तेनकित्रतयं न्नेयं न्योतिन्धेः स्तृतिसम्मतम्"—इति । दादश्मी रित्तकाभिरेकोलौकिकोमाषको भवति, श्वस्थिस माष-कैरेकं तेनकम्।

गेन्नः कुर्वीत संखानं गेन्नि गेन्हिपसिन्धः ।
तनेव चितिग्रायी खान्मासाईं संयतेन्द्रियः ।
सनुयावनभेचागी पयोदिध घृतं ग्रञ्जत् ॥
एतानि क्रमगोऽस्तीयात् दिजस्त्पापमोचकः ।
ग्रुद्धाते साईसासेन नखरेमिववर्जितः ॥
सानं चिषवणं कुर्याद्गवामनुगमं तथा ।
एतसमाहितः कुर्यात् स नरो वीतमस्परः ॥
साविनीं व जपेन्नित्यं पवित्राणि च ग्रक्तितः ।
ततश्चीर्णत्रतः सुर्यात् विप्राणां चैव भोजनम् ॥
सुक्रवस् च विप्रेषु गां प्रद्धाद्विचचणः ।
ट्यमं तिलधेनुं । वा तता सुचेत किल्विषात्"—दित ॥
यद्य सुमन्तुनोक्तम् । "गेन्निख गेन्पदां गेन्नि ग्रयनं दादग्ररात्रं
पञ्चगव्यप्राग्रनं गवां चानुगमनम्"—दित । तत् ग्रुद्रस्वामिक-

विषयम् । यत्त् भनुनाकम् न,---

^{*} गोरूपसंज्ञितः,—इति सु॰। † संवर्त्तेनोत्तम्,—इति सु॰।

⁽१) तिलधेनुश्च वराइएराणे उत्ता। "तिलधेनुं प्रवच्छामि सर्व्वपापप्रणाप्रिनीम्। यां दला पायकर्मापि सुचते नरकार्णवात्। चतुर्भः सेतिकाभिश्च प्रस्थरकः प्रकीर्त्तिः। ते षोड्ग भवेद्धेनुश्चतुर्भर्वत्सका
भवेत्। इच्तुदग्डमयाः पादा दन्ताः एष्प्रमयाक्तथा। नासा गन्धमयी
तस्या जिङ्गा गुड़मयी तथा। एसे तास्मयी सा स्याद्वग्टाभरणभूषिता। ईदृशीं कल्पयिला तु खर्णप्रदृष्ठीं प्रकल्पयेत्। कांस्योपदेव्हां रोष्यद्धरां पूर्व्वधेनुविधानतः"—इति। सेतिका कुड़वः, स
च द्वादश्पस्टितपरिमितः।

"उपपातकसंयको गोन्ना सासं यवान पिवेत्। क्रतवापावसेद्रोष्ठे चर्मणाऽऽईण मंदृतः॥ चतुर्थकालमञ्जीवादचारलवणं (१) मितम्। गामुत्रेण चरेत्झानं दौ आसौ नियतेन्द्रियः॥ दिवाऽनुगच्छेत्ता गास्तु तिष्ठनूड्वें रजः पिवेत् । इउ्यूषिला नमस्त्रत्य राची बीरास्नी (२) भवेत्॥ तिष्ठनीषु च तिष्ठेम् अजनीष्यणनुत्रजेत्। श्रामीनाखिप चामीना नियता वीतमत्तरः॥ त्रातुरामभियुक्तां वा चौरवाघादिभिभयैः^(३)। पतितां पद्मलग्नां वा वर्व्वप्राणिविमोचयेत्॥ उण्णे वर्षति श्रीते वा माहते वाति वा भग्रम्। न कुर्वीतातानस्ताणं गार्चणं तु प्रक्तितः॥ श्राताना यदि वाऽन्येषां गरहे वेने खलेऽपि वा ।

⁽१) "मुनिभिर्दिरणनं घोतां विघाणां मर्यवासिनां नित्यम्। अहिन च तथा तमखिन्यां सार्द्धप्रदर्यामान्तः"-इति कात्यायनेन प्रवाहं कालदये भेरननविधानात् भाजनकालत्रयमतिक्रम्य चतुर्धकालं प्राप्य ष्पन्नीयात्। तेन पूर्व्वदिने उपाच्य परदिने रात्री सुङ्गीतेलार्थः। च-चारलवर्णं चारलवणभित्रम्। चारं राजिकादि, जवर्णं सैन्धवादि। ष्यत्तारलवयामक्षत्रिमलवर्ण, तत्तु सैन्धवादीति नेपित्।

⁽२) वीरासनमुक्तं विष्णुधर्म्मात्तरे। "उख्यितन्तृ दिवा तिस्रेदुपविस्रुत्तया निग्रि । एतदीरासनं प्रोत्तमनाश्चित्वापवेशनम्"—इति ।

⁽३) भयेभैयनिमित्तेचीरयाप्रादिभिरभियुक्तामाकान्तामित्यर्थः।

भचयनीं न कथयेत् पिवन्तं चैव वत्सकम् ॥
श्रनेन विधिना यस्तु गोन्ना गा श्रनुगच्छति ।
स गोहत्याक्ततं पापं चिभिर्मासैर्थपोहिति ॥
ट्रिषमेकाद्या गास्च दद्यात्सुचरितवतः ।
श्रविद्यमाने सर्वसं वेदविद्यो निवेदयेत्"—इति ॥
एतत् ब्राह्मणपरिग्रहीताया बुद्धिपूर्वकवधविषये द्रष्ट्यम् ।
यस्तिङ्गरमोक्तम्,—

"उपपातकसंयुक्ता गाम्ना भुक्कीत यावकम्। श्रवार् जवणं रूचं षष्ठे कालेऽस्य भाजनम्(१)॥ कतवापो वसेत् गाष्ठे चर्मणा तेन संदतः। दी मासी स्नानमपस्य गामूदेण विधीयते॥ पादगौचिक्तया कार्याः श्रद्धिः कुर्वीत केवलम्। ब्रितिद्धारयेद्दण्डं समन्त्रां चैव सेखलाम्॥ गार्चवानु ब्रजेन्त्रियं रजश्रासां सदा पिवेत्*। तिष्ठन्तीषु च तिष्ठेच ब्रजन्तीस्वयनु ब्रजेत्॥ श्रश्रूषिला नमस्त्रता राजौ वीरासनी भवेत्। गामतीं च जपेद्विद्यासींकारं वेदसेवच॥ श्रातुरामिसयुक्ताञ्च रागव्याम्नादिभिभयः।

^{*} विश्वेत्,—इति सु॰।

[ं] व्यातुरामतिभौतां वा चोरव्याच्रादिभिभेयैः,—इति मु॰एक्तके पाठः ।

⁽१) दिनदयसुपेष्य हतीयदिने राजी भुक्षीतेत्वर्थः ।

पिततां पद्धलग्नास्च सर्वप्राणेर्विमाचयेत् ॥

छण्णे वर्षति ग्रीते वा मार्ते वाति वा स्थ्रम् ।

म कुर्वीतात्मानस्वाणं गेरिक्वा तु ग्रिक्तः ॥

श्रात्मनोयदि वाऽन्येषां गेहे चेनेऽथ वा खले ।

भचयन्तीं न कथयेत् पिवन्तं चैव वत्मकम् ॥

श्रनेन विधिना गोन्नो यसु गा श्रनुगच्छति ।

स तद्दधक्तं दाग्यां मासाभ्यां तु व्यपोद्दति ॥

व्यभेकाद्गागास्च दद्यात्मुचरितव्रतः ।

श्रविद्यमाने सर्वसं वेदविद्यो निवेदयेत्"—इति ॥

एतत् ब्राह्मणस्वामिककामकतगोवधएव तार्ह्यादिगुणविद्य-षयं द्रष्ट्यम् । श्रव जयां गोमतीविद्यां यम श्राह,—

"गोमती' कीर्त्ति विद्याम धर्कपापप्रणाधिनीम्।
स्तोषं मे वदतो विप्राः, ग्रटणुष्वं सुसमाहिताः॥
गावः सरभयो नित्यं गावो गुग्गुलुगत्थिकाः।
गावः प्रतिष्ठा श्वतानां गावः खस्ययनं महत्॥
श्रवमेव परं गावो देवानां हिवहत्तमम्।
पावनं धर्वश्वतानां रचन्ति च वहन्ति च॥
हिवषा मन्त्रपूतेन तर्पयन्यमरान् दिवि।
खषीणामग्रिहोत्रेषु गावो होमप्रयोजिकाः॥
धर्वेषामेव श्वतानां गावः ग्ररणमुत्तमम्।
गावः पवित्रं परमं गावो मङ्गलमुत्तमम्॥
गावः खर्गस्य सोपानं गावो धन्याः सनातनाः।

नमो गोम्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च ॥ नमो ब्रह्मसुताभ्यस्य पविचाभ्या नमोनमः"।

यतु हारीतेनोक्तम्। "गोन्नस्वचमूईलांगूलां परिधाय गामनुतिष्ठेत् तिष्ठमानासु श्रामीनास्वामीनः संवेशमानासु संविधन् संवीतांगोवीतमस्तरः शीतवातोशातिवर्षेषु नात्मनस्ताणं कुर्यात् गोरक्तवा चोरपङ्गव्यान्नादिभ्यो भयेभ्यो मोचयेदेवं सुचरित-प्रायस्वित्तो वृषभमैकादश गास्त दत्त्वा चयोदशमासेन पूतो भवति"—इति। यदपि विशिष्ठेन,—

दश्चादितिशेषः। देवलोऽपि। "गोप्नः षण्मासान् तस्तर्भपरिवृतो गोग्नासाद्वारे। (१) गोन्नतोपनासी गोभिरेव सहाचरन् सुन्यते"—इति। एतचित्रयमपि सवनस्वतास्त्रणगोवधे कामकते द्रस्याद्वा यन्तु कात्यायनेनोक्तम्,—

> "गोप्रसत्त्वर्भसंवीतो वसेद्रोष्टे तथा युनः। गाश्चानुगच्छेत् सततं रात्री रीवासनादिशिः॥

व्याद्रादीनां,—इति सु॰ पुस्तके।

[ं] गां चेडन्यास्तस्याञ्चर्मगार्देग परिवेसितः,--इति भागसः उत्तक्षेः।

⁽१) गोयासमाइरतीति गोयासाहारी गोयासाहर्ता इति तदर्थः। "कर्मण्यण्"—इत्याग तत्पदं सिद्धम्।

वर्षश्रीतातपक्षेशविद्धपद्धभयादिभिः।

भोचयेत् सर्वयत्नेन पूयते वत्सरैस्तिभिः"—इति ॥

यत्त श्रह्वोन्नोक्तम्,—

"निषाद ग्राद्र हत्यायासगस्यागमने तथा॥
गोवधे च तथा कुर्य्यात् परस्तीगमने तथा"—इति ।
गौतमोऽपि ।"गाञ्च वैश्ववत् (१)"—इति । एतत् वितयमपि
कासक्तते सवनस्वत्राह्मणगोवधे द्रष्ट्यम् । यत्तु यसेन,—

''गोसइस्रं प्रतं वाऽपि दद्यात् सुचरितवतः। श्रविद्यमाने सर्वस्तं वेदविद्गो निवेदयेत्"—इति॥

तत् सवनस्वत्रोचियगुणवद्गोवधे द्रष्टव्यम् । श्वतएव प्रचेताः । "स्तीगर्भिणीगोगर्भिणीवास्त्रवधेषु भूणदो भवति"—दति । श्वनवैव दिशा व्यासादिवचनेव्यपि प्रायस्त्रित्तगौरवसाधवे गागतगुणागुणौ परीच्य विषयव्यवस्था योजनीया । वचनानि तु प्रदर्श्यन्ते । व्यासः,—

"मासं वाऽपि पिवेद्गोघः शुचि गोम्चयावकम् । दद्यादा द्याकं चैव धेनूनां बाह्यणाय वा †"—इति ॥

मादाम्ब, — इति सु॰ पुक्तके ।
 † ददाच दणकं सैकं धेनूनां ब्राह्मणाय च, — इति सु॰ ।

⁽१) गां इला वै खवत् वै खहलावत् प्रायस्वित्तं कुर्यादिलार्थः।

पैठीनिसः। "गोष्ठे वसन् यवागूं प्रसृतितण्डुसस्तां* सासं
सुक्कां गोभाः प्रियं कुर्वाणो गोष्ठः प्रद्धाति"—इति। विश्वामित्रः,—
"कच्छांश्व चतुरः कुर्याद्गोवधे वृद्धिपूर्व्वते।
त्रमत्या तु वतं कुर्यात्। तदर्द्धे रह्मवासयोः"—इति॥
जावासिः,—

"प्राजापत्यञ्चरेनामं गोहत्या? चेदकामतः। गोहितो गोऽनुगामी स्थाद् गोप्रदानेन ग्रुद्धाति"—दति॥ जातुकर्षः,—

"गाञ्चेदकामतो हन्यात् ब्राह्मणानुज्ञम्भ ततः । प्राजापत्यत्रयं कला चार्पयेद् ब्राह्मणाय गाः"—द्गति ॥ व्याप्तः,—

"गाञ्चेद्धन्यासरोऽकामात् पणसप्तमतं तथा । श्रीचियाय दरिद्राय दद्यात् ग्रुह्यर्थमात्मनः" - इति ॥ हारीतः,—

प्रभूततग्रुषक्ता,—इति सु॰।

[†] भुञ्जानः,--इति सु॰।

[्]षमत्वा तु इयं कुर्यात्,—इति यत्यान्तरीयः पाठः समीचीनः। "स्यान्तकामज्ञते यन् दिगुणं बुद्धिपूर्व्वके"—इति वचनान्तरसंवादात्। वतस्य बुद्धिपूर्व्वकेऽप्यविभेषात् खमत्या तु वतमित्यसङ्गतरव पाठः प्रतिभाति ।

[§] गां इला,—इति सु॰।

[॥] प्राजापत्यवतं सत्या स्पर्धयेत्, -- इति मु॰।

"त्रकामाद्वा मकामाद्वा गोन्नस्य पुरुषस्य वे।

ब्राह्मणानुज्ञया* तच यथावदनुपूर्व्याः॥

सिम्मसं वपनं कुर्यात् मासमेकं वतं चरेत्।

पयोग्नी (१) पञ्चगवाग्नी गोष्ठगायी जितेन्द्रियः॥

गवामनुगमञ्चेव तस्माच नियतवतः।

श्रद्धियंक्षपयेचित्रयं ग्रोधयेद्दुष्कृतं स्मरन्॥

एकराचं जले स्थिला चिराचं तदनन्तरम्।

गोदानं सर्वम्रक्षा च ब्राह्मणेभ्यः प्रयक्किति॥

स किल्विषात् ससुत्याय सुच्यते नाच संग्रयः"—इति।

चतुर्विंग्रतिमते,—

"गोन्नः सौम्यचयं कुर्यात् क्षच्चं वा नवमासिकम् । गोमूचयावकाहारस्तिभिमासेस्त वा ग्रुचिः^(२) ॥ गवामनुगमं कुर्याद् गवां मध्ये वसन् निग्नि । पञ्चगव्यात्रनो नित्यं गोवधात् तु प्रसुच्यते"—इति ॥ वृष्टस्यतिः,—

^{*} ब्राष्ट्राकान् ज्ञापयेत्,—इति सु॰।
† पिवेदै पश्चमव्यानि,—इति सु॰।

⁽१) पयाणी चीराणी। "कुरवाताचितं मन्तम्"—इतिवत् सन्धिरार्धः।

⁽२) सौन्यत्रयं सौन्यक्तक्कत्रयम्। तथाच सौन्यक्तक्रत्रयं, नवमासव्यापक-प्राजापत्यत्रतं, मासत्रयगोसूत्रयावका हार्खेति त्रीणि प्रायश्चित्तान्यत्र विद्यतानि।

"गोन्नस्य पावनं सम्यग् गदतोसे निबोधत । प्रस्तादिभिश्च इता गा मानवं व्रतमाचरेत् ॥ रोधादिना चाङ्गिरसमापस्तम्बोक्तसेव वा । पादं चरेद्रोधवधे कच्छाद्धं वन्धपातने ॥ श्वतिवाह्य च पादोनं कच्छमज्ञानताड़ने*(१) । गर्भिणीं कपिखां दोग्धीं होमधेनुञ्च सुव्रताम्(२) ॥ रोधादिना घातियता दिगुणं व्रतमाचरेत् ।

- (१) रेश्यः ज्ञीगायागोरा इष्टिप्रचारिन गेम विरोधः। बन्धनं विचित्तर-बन्धनम्। "कुण्णैः काण्णैच बन्नीयात् स्थाने दोषविविर्व्जिते"—इति तु बन्धनं विचित्तमेव। राज्ञौ रचार्थं रोधवन्धनयोन्तु न दोषः। "सायं संयमनार्थन्तु न दुखेद्रोधवन्धयोः"—इति स्मरणात्। एतत् सर्वे नवमाध्याये वच्चते।
- (२) कपिना, "नाजूनं श्वेतवर्णेष्त भानस श्वेतमेव वा। सर्व्वाङ्गच्चैव यस्यास्तु सर्व्ववेशेः सुश्रोभितम्। चावर्त्तनं एछदेशे नाजूनेनेव चुन्वितम्। पृद्धं सुश्रोभनच्चैव सर्व्वन्द्यग्रसंयताम्। कपिनां तां विजानीयादति साम्येन नभ्यते"—इत्युक्तनद्या। दोम्ब्री,—

"ख्रशीतपलदुग्धञ्च दोह्या गौर्या दिने दिने। पीतवत्सा च या लाके दोग्धी सा पश्कितिता"॥ इत्यक्कणस्त्रणा। सुवता सुखसन्दोह्या।

^{*} क्रक्रमाहाभाताड़ने,—इति मु॰।

स्तिष्टद्वासितिक्षशासितिबालाञ्च रोगिणीस् (१) ॥

इता पूर्विविधानेन चरेदद्वें व्रतं दिजः ।

ब्राह्मणान् भोजयेत् श्राह्मा द्वाद्धेम तिलांञ्च गाः ॥

हेमगोतिलदानेन * नरः पापात् प्रसृच्यते"—इति ।

गावः श्राष्ट्यास्त्रिलोक्शासिति निगमगिरस्तादृशीनां बधे यत्

प्रायश्चित्तं प्रणीतं किमपि गणयतस्त्रच्च सामान्यगीतम् ।

भारदाजान्ववायः प्रियतमसुद्धः स्त्रोदितेरेव स्क्रेन
रध्यायस्याष्ट्रमस्य व्यतन्त विवृतिं श्राश्वतीं साधवार्यः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवीर-वृक्कश्चपाल-साम्राज्य-धुरन्थरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराग्यरस्यति-व्याख्यायां माधवीयायां त्रष्टमोऽध्यायः॥०॥

^{*} हेमान्नतिलदानेन,--इति सु०।

[ं] सामान्यसेति,—इति स॰ ग्रा॰ पे।॰।

नवमोऽध्यायः।

पादानुग्रहतोयस्य प्राप्ता मानुषविग्रहम् । सुनिभार्थाऽनिग्रं रामं तं वन्देऽभितविक्रमम् ॥

श्रष्टमाधाये गोवधस्य सामान्देन प्रायश्चित्तसुपवर्णितम्। श्रथ नवमाधाये रोधादिनिमित्तविशेषानुपजीत्य प्रायश्चित्तविशेषा श्रभि-धीयन्ते। तत्र, "एकपादश्चरेद्रोधे दौ पादौ वत्थने चरेत्"—दति वच्चति। तयोः पुरस्तादपादमाद्यश्चोकेन दर्भयति,— गवां संरक्षणार्थाय न दुष्येद्रोधवन्थयोः। तद्यन्तु न तं विद्यात् कामकार्क्षतं तथा॥१॥ द्रति॥

विषे प्रालायां वा गाः प्रवेश्य त्यादिभचणप्रतिवन्धोरोधः।
गले पाप्रेन दोहाधर्षं पादेषु रज्वा वा नियन्त्रणं वन्धः। गोञ्च ।
रोधवन्धौ दिविधौ, हितावहितौ च। रोगयस्ताया गोर्भचणिनवारणं हितो रोधः। चुधिताया गोः त्यणादिभचणिनवारणमहितोरोधः। एवं वन्धस्यापि दैविध्यम्। तच, हितयोर्बन्धरोधयोः
प्रत्यवायजनकलाभावाच प्रायश्चित्तनिमत्तलम्। एतदेवाङ्गिरान्नाह ‡,—

^{*} नास्ययं स्नोकोमुदित।तिरिह्मपुस्तकेषु।

[†] तौ च,- इति सु॰।

[‡] खतरवाष्ट्रियाः,—इति मृण।

"सायं सङ्गोपनार्थन्तु न दुखेद्रोधक्यथोः"- इति । सगुड़ादिभिर्निपातने प्रायश्चित्तमारः,—

दण्डादृङ्कें यदन्येन प्रहाराद्यदि पातयेत्। प्रायश्चित्तं यथा प्राक्तं दिगुणं गाव्रतं चरेत्*॥२॥ इति॥

दण्डस्य सचणम्, "श्रङ्ग्रष्टमात्र"—इत्यनेन वच्यति । तसात् दण्डादूर्द्धमधिकप्रमाणेनेत्यर्थः। श्रन्येन सगुड़ादिना, पातयेन्यारयेत्। श्रकामकते गोवधे यत् प्रायिश्वत्तं पूर्व्वाध्याये प्रान्तं, तदेवाच दिगुणीभृतमाचरेत्।

द्दानीं प्रायश्चित्तविश्वेषानभिधातुमन्यानि बधनिमित्तान्यु-पन्यस्थति,—

रोधबन्धनयाक्ताणि घातश्रेति चतुर्व्विधः । इति ॥

बधनिमित्तिविशेषः । चतुर्विधान् रोधादिवधान् खयमेव स्पष्टीकरिष्यति ।

तेषु वधेषु प्रायश्चित्तान्याह,-

एकपादं चरेद्रोधे द्वी पादी बन्धने चरेत्॥ ३॥ योक्रेषु पादहीनं स्याचरेत् सर्व्वं निपातने। इति॥

पूर्वाध्यायोक्तप्राजापत्यव्रतस्य पादभेदेन रोधादिवधेषु प्राय-

^{*} दिगुणं गोवधे चरेत्,-इति मु॰।

[†] चतुर्व्विधम्, — इति मु॰।

खित्तान्यवगन्तयानि । नन्तेतदङ्गिरोवचनेन विरुद्धते, श्रङ्गिरा हि मासद्वयक्टकं गोवतलेनाभिधाय रेाधादिवधेषु तत्पादादीनि विधन्ते,

"पादं चरेत् रोधवधे दौ पादौ वन्धने चरेत्। योजने पादहीनं खाचरेत् सर्वे निपातने"— इति।

नायं दोषः। गुणवदगुणविषयतेनाङ्गिरःपराश्वरवचनयोर्थवस्था-पनीयतात्। श्रन्थया, श्रङ्गिरमः मम्बर्त्तापसंबाभ्यां सद्द विरोधः कयं परिच्चियेत । सम्बर्त्तः पचक्ठच्चं गोवधवतमिभधायैतदारः,—

"प्रायसित्तस्य पादन्तु निरोधे व्रतमाचरेत्। दौ पादौ वत्भने चैव पादोनं योजने तथा॥ पाषाणैर्नेष्टिकौर्दण्डैस्तथा प्रस्तादिभिर्नरः। निपात्य संचरेत् सर्वे प्रायसित्तं विग्रद्धये"—इति॥ श्वापस्तमोऽपि दिनचतुष्ककृत्यं पादलेन प्रकृत्येदमा इ,—

"एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च। जपवासेन चैकेन पादकक्कः प्रकीर्त्तितः॥ एकपादश्चरेद्रोधे दौ पादौ बन्धने चरेत्। योजने पादहीनं खाखरेत् सर्वे निपातने"—इति॥

नन्वमिप पूर्वापरिवरोधो दुष्परिहरः, पूर्वाधाये ह्यकामकते कोड्यराचकक्रोऽभिहितः, श्रव तु कामकते रोधवधे चत्रराची-ऽभिधीते। नायं दोषः। श्रव प्रामादिकस्य वालवत्सादिवधस्य प्रायस्वित्तमिति परिहरणीयलात्। एवं तर्हि चत्रराचाष्टराच

^{*} दिनचत्र्यक्तं,—इति गा॰ स॰।

दादगराचषोड़गराचरूपाणां चतुर्विधानां क्रच्छाणां वासवतादि-विषयाणां पूर्वमिमिहितलात् पुनरुक्तमिति चेत्। न। रोधादि-निमित्तस्य पूर्वमनुपलभ्यमानलात्। तच हि केवसं रजन्यादौ रचणार्थं पात्रबद्धानां यादृष्टिकसमरणमुपन्यसम्। एवं तर्षि रोधादीनां पुरुषापराधलेनाधिकं प्रायश्चित्तं वक्तव्यमिति चेत्। न, रोधनीयस्य वत्सादेः शृहस्तामिकलादिखचणस्य हीननिमित्त-स्थाचं कस्पनीयलात्। तस्मात् न कोऽपि विरोधः।

वधनिमित्तस्य रोधस्य खरूपमारः,—

गाष्ठे वाऽपि* यहे वाऽपि दुर्गेषयसमस्वते ॥ ४॥ नदीषय समुद्रेषु त्वन्येषु च नदीमुखे । दग्धदेशे खता गावः स्तमानाद्रोध उच्यते ॥ ५॥

दुर्गाणि पर्वतसंकीर्णमार्गादीनि!। श्रममखलं निक्रोन्नतप्रदेशः। श्रम्येषु वापीतज्ञागादिषु। नदीमुखं ममुद्रनदीसङ्गमप्रदेशः। दग्ध-देशे। दावाम्यादिना दग्धः मनुष्णभस्नाक्षान्तप्रदेशः। यथोकेषु खानेषु सम्भनाद्गावो स्ता भवन्ति। श्रतसादृशस्त्रभनमानं रोध-उत्थते। ईदृशरोधनिमित्तं प्रायश्चित्तमापस्त्रम्त्राद्द,—

"कान्तारेष्वय दुर्गेषु ग्रह्महास्थेषु च।
यदि तत्र विपत्तिः स्थात् पादएको विधीयते"—इति॥

^{*} गोवाटे वा,-इति शा॰ स॰।

[†] नदीख्य समुद्रेखन्येषु नदीमुखेषु च,-इति ग्रा॰।

[‡] पर्वतायसक्षीर्यमंगांनीति,-इति मु॰ !

वधनिमित्तवस्थनस्थ सक्षमारः,— योक्कदामकडोरैश्व कण्डाभरणसूषणैः। यहे वाऽपि वने वाऽपि बड्डा स्याक्तौर्म्टता यदि*॥६॥ तदेव बन्धनं विद्यात् कामाकामस्रतन्त्र तत्। इति।

योक्तं पागः ग्रकटयुगच्छिद्रसम्बन्धः। दामकं धेनुबन्धनहेतः
पागः। डोरं रच्नुमाचम्। कण्डाभरणं घण्डाकिङ्किण्यादि। स्वणः
स्वाटादौ निबद्धवराटकादि। ईदृग्नैः माधनैर्वद्धा गौर्यहे स्थितः
वा चरणाय त्ररण्ये गता वा यदि सियते, तदा मरणिनिम्निः
योक्तादिकमच बन्धनमित्युच्यते। गोषु योक्तादियोजनं कामस्तं
बन्धनं, गोग्राखायां स्थापितेषु योक्तादिषु यदि गावोज्ञग्नाः
स्युखदानौमकामक्ततं बन्धनमिति दिविधं बन्धनं विज्ञेयम्।
एतच सप्रायस्वित्तमापलम्ब त्राह,—

"कण्डाभरणदोषेण गौर्वा यत्र विपद्यते। चरेदर्द्धं वतं तत्र भूषणार्थं हि तत्कतम्"—इति बधनिमित्तस्य योक्कस्य सक्रपमारः,—

इसे वा शकटे पङ्की पृष्ठे वा पीड़ितो नरैः॥ ७॥ गोपतिर्श्वत्युमाम्नोति योक्वाद् भवति तद्दधः। इति।

पङ्किः खलमधि बन्धनं, गोपतिर्वलीवर्द्धः। स च खाविरेण रोगेण वा वोदुमग्रको चलरथपङ्गिगोणीभारेषु (१) वाचितो स्रियेत,

^{*} बडः खाद्गीर्मतो यदि,—इति ग्रा॰। यवं परच पंलिङ्गः पाठः।

⁽१) मवादीनां एछे निधेयः धान्यादिपूर्णाधारविश्रेषो मोणी।

तदा तन्त्ररणनिमित्तं वहननियोजनं योक्कमित्युच्यते । इलादि-वाहनं दमनादीनासुपलचणम् । त्रतएवापलम्बः,—

> "इमने दामने रोधे संघाते चैव योजने। नस्ते सक्तलपाप्रैन्दी स्टते पादौनमाचरेत्"—इति॥

श्रिशिचितवलीवर्द्धस्य वोदुं शिचणं दमनम् । दामा पाशेन सम्पादितो* दामनः । रोधोगलिनरोधः । सङ्घातः समूहः पूर्वीका पिक्कः, तच योजनं बन्धनम् । नस्तः नासिकायां छोरप्रचेपः । सकलपाशा दतरे सर्वे बन्धनविशेषाः ॥

वधनिमित्तख घातख खरूपमार,-

मत्तः प्रमत्त उन्मत्तश्चेतनो वाऽप्यचेतनः ॥ ८ ॥ कामाकामकतकोधोद्ग्डैईन्याद्योपलैः। प्रहृता वा खता वाऽपि तह्वेतुर्विनिपातने ।। १ ॥

मत्तोधनादिना दृतः। प्रमत्तो मद्यपानादिपरवगः!। उनात्तो व्याधादिना विभानः। चेतनो लोकव्यवहारादिचमः?। श्रचेतनो सुग्धः। मार्थिव्यामीति बुद्धिः कामः। व्यर्थचेष्टामाचमकामः। ताभ्यासुत्पादितः क्रोधोयस्वासौ दण्डादिभिर्यदि हन्यात्, तदा मर्णमन्तरेण केवलं प्रहृता स्थात्। तत्कामकृतः संप्रहारो घात-

^{*} पादलप्रपाश्चेन सन्ताङ्ता,---हति मु॰।

[ं] इता वार्षि स्ता वापि तद्धि हेतुर्विपातने — इति ग्रा॰।

[!] अद्यपानादिना खवशः,—इति श्रा॰।

[🖇] जोकव्यवद्दार्दद्यः,—इति प्रा॰।

दत्युच्यते। श्रकामकतन्तु मार्णं घातः। दण्डोपलाभ्यां प्रस्तादीन्युप-लच्यन्ते। श्रतएवापसम्बः,—

> "पाषाणैर्जगुडै: पांग्रै: ग्रम्बेणान्येन वा बलात्। निपातयति योगर्वे:* मर्व्वमेव समाचरेत्"—इति॥

दण्डादूईं यदन्येनेत्यच दण्डादिधकेन लगुड़ादिना क्षतस्य प्रहा-रस्य प्रायश्चित्तनिमित्तलं वदताऽर्थाद्ष्डप्रहारस्य निर्देश्वलमङ्गीक-तम्। तच कोऽमौ दण्ड दत्याकाङ्गायामाइ,—

श्रङ्गष्ठमावस्थूलस्तु वाहुमावः प्रमाणतः । । श्राद्वस्तु सपलासश्च दण्डद्रत्यभिधीयते ॥ १०॥ इति॥

त्रङ्गष्टमात्र इत्यनेन ततोऽधिकं खोखं यावर्त्यते, न तस्पम्, श्रन्यस्य वधहेत्त्वाभावात् । वाद्धमात्र इत्यनेनाप्यधिकदीर्घयादृत्तिः । श्रितदीर्घण प्रहारे सुखपर्यन्तप्रसारणेन चनुराद्युपघातप्रसङ्गात् । श्रार्द्रतं स्पनाप्रत्यञ्च वेदनाऽनृत्पत्त्यर्थम् । उक्तनचणेन दण्डेन भीतिसेवोत्पाद्येत्, न तु वेदनासित्याणयः ।

यथोक्तद्ण्डप्रहारेण स्मस्य गोः पातमूर्च्छनयोः सतोः प्रत्यवाय-प्रायस्थिनप्रसकावपवद्ति,—

मूर्चितः पतितो वाऽपि दण्डेनाभिहतः स तु । उत्यितन्तु यदा गच्छेत् पच सप्त दशैव वा ॥ ११ ॥

गोगां वै,—इति सु०।

वाडमानप्रमागकः,--इति सु०।

य्रासं वा यदि यक्तीयात्तीयं वाऽिप पिवेद्यदि । पूर्वे व्याध्यपसृष्टयेत् प्रायिक्तं न विद्यते ॥ १२ ॥

यसु गौसिरं याधिपी जितोऽत्यन्तक्षणश्चारणार्थं ययोक्तदण्डेनाभिस्तः सन्पतितो मूर्च्धितो वाऽपि भवेत्, स पुनस्त्याय कानिचित्पदानि गच्छेत्, तदा प्रस्क्तुः प्रत्यवायो नास्ति। श्रयोत्यातुमग्रक्तसदाऽपि हणे भिन्ति नास्ति प्रत्यवायः। भन्नियतुमग्रको
यदि जसं पिवेत्, तदाऽपि नास्ति प्रत्यवायः। जत्यानहणभन्नणजन्नपानान्यक्रता मूर्च्छानन्तरमेव स्रियेत चेत्, तदा प्रस्क्ता प्रत्यवैतीत्यर्थादवगन्त्रयम्।

गोगर्भख बधे प्रायश्चित्तमारः,—

पिण्डस्थे पादमेकन्तु दौ पादा गर्भसम्मिते। पादानं व्रतमुद्दिष्टं इत्वा गर्भमचेतनम्॥ १३॥ दति॥

चतस्रोगभाविष्यः, पिण्डः सिमातोऽचेतनः सचेतनश्चेति। गर्भाशये पिततं वीर्थं कललवुदुदादिक्रमेणाईमाने पिण्डभावमापद्यते। सएव मासमाचेण दार्थभापद्य सिमात इत्युच्यते। सम्यिक्षतः पिरत्यतो दृदीस्तः सिमातः। स च सप्तमे मासि प्राणवायुसञ्चार- रूपां चेतनामापद्यते। मासादूर्ज्जमा सप्तमान्यासादचेतनः,—इत्यु-च्यते। तदूर्द्वं पिततोस्तो भवेत्। श्रत्र पिण्डस्थे गर्भे प्राजा-पत्यस्य पादमाचरेत्। सिमातवधे श्रद्धं क्रक्रम्। श्रचेतनवधे पाद-चयम्। सचेतनस्य चतुर्थस्य वधे प्रायस्त्रित्तं वन्त्यति।

पादकक्त्रादीनां चतुर्णामङ्गभूतां खतुरीवपनविशेषाना इ,--

पार्देऽङ्गरे। मवपनं दिपारे ग्राम्युणे। पि च। विपारे तु शिखावर्जं सशिखन्तु निपातने॥ १४॥ इति॥

रोमवपनेन* नखनिकन्तनमणुपलच्यते । नितरां पातनं निपा-तनम् । सम्पूर्णस्य सचेतनस्य गर्भस्य बधे इत्यर्थः । इदं चतुर्विधं वपनं श्रङ्कोऽपाइ,—

"रोमाणि प्रथमे पादे दिपादे साशुवापनम् । पाद्दीने गिखावर्जं सभिखन्तु निपातने"—इति ॥ नखनिकन्तनं त्रापस्तम्ब त्राह्य,—

"पादे तु नखरोमाणि दिपादे याश्रुवापनम् । चिपादे तु गिखा धार्या चतुर्थे मगिखं स्मृतम्"—दति ॥ वपनविशेषवचतुर्णा व्यवस्थितान् दानविशेषाना इ,—

पादे वस्त्रयुगच्चेव दिपादे कांस्यभाजनम्। चिपादे गोरुषं दद्याचतुर्ये गोदयं स्मृतम्॥१५॥ इति॥

गोरुषो बलीवर्द्धः । दिपादे कांस्थभाजनमग्रक्तस्य, ग्रकस्य बर्द्धसुवर्णम् । तदार ग्रह्वः,—

"क्षच्रपादे वस्तदानं कच्छा हैं काञ्चनं तथा (१)।

^{*} शेमपदेन,-इति मृ०।

[†] कच्चमर्जन्तुः काश्वनम्,—इति शा॰।

⁽१) सम्मार्के काश्चनं तथे खनेन काश्चनार्क्षदानं विधीयते, तथे खनेन खर्कस्य परामर्भात्। यद्यपि काश्चनम्बद्धः स्वर्णमान्नवाची, स्वर्णस्य चार्क्षासम्बद्धः तस्य परिमाणापेचलात्, स्वर्णस्य च परिमाणविश्चे साभावात्, तथापि उक्तादेव हेतोः काञ्चनम्बद्धः परिमाणविन् भेषाविक्क्ष्यस्वर्णपरलम्ब्रीकर्त्त्वम्। तथाच, "पञ्चक्षणचक्षोभाषस्ते सुवर्णस्त् सोङ्ग्"—इयुक्तेर्ग्वीतर्त्तिकापरिगतं स्वर्णभिष्ठ काञ्चनम्वर्गनान्तम्।

पादन्यून्ये तु गां दद्यात् पूर्णे गोमिथुनं स्वतम्"—इति॥ चतुर्यावस्थस्य सचेतनस्य गर्भस्य वधे प्रायश्चित्तमारः,—

निष्यन्तसर्त्रगाचलु दृश्यते वा सचेतनः। अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णे दिगुणं गावनं चरेत्॥ १६॥ इति॥

श्रष्टमें मासे सर्वावयवसम्पूर्णा भवति*, प्रसवप्रत्यासम्बकाले सचेतन दतस्ततः सञ्चरनुपलचित्तं प्रस्यते। श्रङ्गानि प्रिर-श्रादीनि, प्रत्यङ्गानि गीवादीनि । तथाच सार्थते,—

"त्रङ्गान्यत्र शिरोह्स्तो वन्तः पान्दो कटी तथा।
पादाविति षडुक्तानि श्रास्त्रविद्धिः समासतः॥
प्रत्यङ्गानि पुनर्शीवा वाह्र पृष्ठं तथोद्रम्।
ऊक् जङ्गे षडित्याङ्गस्तथा रोमनखं परम्"—इति।

तैरक्षेः प्रत्यक्षेत्र सम्पूर्ण गर्भे निहते प्राजापत्यद्वयमाचरेत्।
तदेतचतुर्विधं गोगर्भवधप्रायस्थित्तं षट्त्रिंगनातेऽपि दर्शितम्,—
"पाद जत्पन्नमाने तु दौ पादौ दृढतां गते।

पादोनं जतसुद्दिष्टं हता गर्भमचेतनम्॥ श्रङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णे गर्भे चेतःसमन्तिते ^{† (१)}।

सम्पूर्तिभैवति,—इति सु॰।
 चेतनेन समन्विते,—इति सु॰।

⁽१) चित्तार्धकचेतः शब्देन तत्कार्यं ज्ञानं बत्यते। तेन, ज्ञानसमन्तिते चैतन्यसमन्तिते इत्ययमर्था नोड्यः।

दिगुणं गोवतं तत्र एषा गोव्रस्य निष्कृतिः"—इति । *त्रापस्तम्बोऽपि,—

"पादः सम्पन्नमाने तु दौ पादौ बन्धने^(१) चरेत्। पादोनं वतमाचछे इला गर्भमचेतनम् ॥ श्रद्गप्रत्यक्रसम्पूर्णे गर्भे चेतःसमन्विते। दिगुणं गोवतं तच एषा गोवस्य निष्कृतिः"—इति*।

श्रवयवविशेषेष् प्रायस्वित्तविशेषानाह,—

पापाणेनाथ दण्हेन गर्ना येनापघातिताः । १०॥ १०॥ रेग्ड्र भक्ते चरेत्पादं दौ पदौ तेन घातने ॥१०॥ लाक्रुले पादकक्क्रन्त दौ पादाविष्यभञ्जने । १८॥ दिपादं चैककर्णे तु चरेत् सर्वं निपातने ॥१८॥ दित॥

येन पुंसा पाषाणादिसाधनैर्गवासुपघातः क्रियते, स पुमान् गोमरणाभावेऽप्यवयवभङ्गप्रत्यवायनिष्ठत्तये निर्दिष्टं प्रायश्चित्तविशे-षमाचरेत्। यन्तिङ्गरसा दर्शितम्,—

^{*} रतदादि, इति-इत्यन्तं नान्ति मु॰ पुत्तको।

[†] दख्याबामक्रेनेव,-इति ग्रा॰।

[‡] येनाभिघातिताः, - इति मु॰।

[्]र ग्रहङ्गभङ्गे चरेत् पादं हो पादावस्थिभञ्जने,—इत्यर्डमार्चं दृश्यते सु॰ पुक्तके।

⁽१) बन्धनपदेन बन्धनयोग्यकितनावस्था सन्धते। हो पादी दृ हतां गते, —इत्येकवास्यत्वात्।

"श्रस्थिभङ्गं गवां द्यता जाङ्गूलच्छेदनं तथा। पातनचेव प्रदङ्गस्य मासार्द्धं यावकं पिवेत्"—इति॥ श्रापसम्बोऽपि,—

"त्रस्थिभङ्गं गवां कता ग्रह्झभङ्गमथापि वा।

तक्क्रेदे पुक्कनाभे वा मामाई यावकं पिवेत्"—इति।

एतत् ग्रह्झादिवक्रभङ्गविषयं, गुणवद्गोविषयं वा। यद्ययङ्गि
रमोक्रम् *,—

"ग्रह्मभङ्गेऽस्थिभङ्गे च चर्मनिर्मीचनेऽपि वा। दग्रराचं पिवेदचं खस्थाऽपि यदि गौर्भवेत्"—इति। वज्रं चौरादि। एतचाग्रक्षविषयम्।

नन् वर्णितं प्रदुक्तभङ्गादिप्रायिद्यत्तं न पर्य्याप्तमङ्गभङ्गादेः किय-ताऽपि कालेन सर्णपर्य्यवसायिलसभावाद्वधप्रायिद्यत्तस्वेव^(१) तचो चि-तलादित्याभञ्जादः,—

श्रुक्तभक्षेऽस्थिभक्के च किटिभक्के तथैव च। यदि जीवति ष्रामान् प्रायश्चित्तं न विद्यते॥१८॥इति॥

^{*} इत्यमेव पाठः सर्वेत्र। परन्तु 'यदप्यश्विरसोक्तम्'—इति पाठी-भवितुं युक्तः।

⁽१) प्रदुष्णभद्भादेः कालान्तरे मर्ग्यपर्यवसायिते सति स प्रदुष्णभद्भादिः केवलं प्रदुष्णभद्भादिरेव म भवति, किन्तु सस्व प्रदुष्णभद्भादिरेव म भवति, किन्तु सस्व प्रदुष्णभद्भादिरेव म भवति। प्राण्यवियोगपालकत्थापारस्थैव वधपदार्थत्वात्, उत्त-स्थले च प्रदुष्णभद्भादेक्तथात्वात्। खतक्तव वधपायस्थितमेवोचित-सिति भावः।

ग्रङ्गभङ्गाद्यनन्तरं षण्मासमध्ये यदि वियते, तदानीं ग्रङ्गादि-भङ्गस्य तन्त्रिमित्तलगङ्गया^(१) वधप्रायिश्चत्तं कर्त्तवं भवेत् । यदा पुनः पदादिभङ्गे षट्सु मारेषु जीवित, तदा वधप्रायिश्चत्तं न विद्यते, किन्तृ भङ्गादिनिमित्तमेव प्रायश्चित्तमनुष्टेयम् ।

व्रणभङ्गादौ न नेवलं प्रायश्चित्ताचरणं, किन्तु तच्चिकित्धा-ऽपि कर्त्त्रथेत्याइ,-

वणभक्ते च कर्त्तव्यः स्नहाभ्यक्तस्तु पाणिना । यवस्रश्रोपद्दर्तव्यो यावदृहदन्तो भवेत् ॥ १०॥ इति ॥

वण्य भङ्गस्र वणभङ्गो । लक्किरो वणः, ग्रटङ्गाचिस्थिकेरो-भङ्गः। स्नेहाभ्यङ्गः दत्यप्यौषधप्रचेपस्याप्युपस्रचणम्। यवसस्तृणविशेषः। तेन भक्त्यं सर्वसुपस्रक्यते । चिकित्सां प्रङ्योऽप्याहः,—

> "यवसञ्चोपहर्त्त्वो यावद्रोहिततद्वणा^(२)। संपूर्णे दिचणां दद्यात्ततः पापात् प्रसुच्यते"—दति ।

⁽१) प्रहक्षभक्षाद्यनन्तरं धण्यासाभ्यन्तरे गोर्भरणेऽपि कराचित्रोगान्त-रोत्पच्याऽपि मर्ग्यं सम्भवतीति प्रहक्षभक्षादिनिमित्तकमेवेदं मर्ग्य-मिति निस्थयस्य दुः प्रकत्यं, परन्तु प्रहक्षभक्षादेर्मरणहेतुत्यं तदानीमिप प्रक्षितुं प्रकातस्वेत्याष्रयेन तित्तिमित्तत्वप्रक्षयेत्यक्षिति ध्येयम्।

⁽२) रोहित,—इति णिच्पयोगात् वयारोहणानुकूनः कस्वन यापारः प्रतोयते। स च यापारस्थिकित्सैव, तस्याएव वयारोहणानुकूनत्व-सम्भवात्। स्वतएव स्तरामिदं वचनं चिकित्सायां प्रमाणिमिति भावः।

यावहृढवल दति चिकित्साया श्रविधरिमिचितः। तमेवानू-द्याननारकर्त्तव्यमात्र,—

यावत् संपूर्णसर्वागस्तावत्तं पोषयेव्वरः*। गोरूपं ब्राह्मणस्याये नमस्कृत्वा विसर्ज्ञयेत्†॥२१॥इति

श्रङ्गसम्यूर्त्तिपर्थनं पोषणं छला पुष्टं तद्गोखरूपं चमापण-बद्धा नमस्त्रत्य चिकित्साया उपरमेत्।

सम्यक् चिकित्सायां क्षतायामपि प्रहारदार्ह्यात् पुष्यभावे किं कर्त्तव्यमित्यत श्राह,—

यद्यसम्पूर्णसर्व्वांगा हीनदेहोभवेत्तदा । गोघातकस्य तस्यार्डं प्रायश्चित्तं विनिर्दिश्रेत्॥२२॥द्रति॥

गोघातकस्य यत् प्रायिश्वत्तं ‡ तदर्क्षमनुतिष्ठेत् । ददानीं वैर्यादिदेषेण कामकतगोवधे निमित्तविप्रेषानुपजीव्य प्रायिश्वत्तिविप्रेषानारु,—

१काष्ठलोष्टकपाषागैः शस्त्रेगैवोडतोबलात्।

^{*} तावत् संगोषयेत्ररः,--इति सु॰।

विवर्जयेत्,--इति ग्रा॰ स॰।

[🙏] गोधातकस्य पायस्वित्तं प्राजापत्यं,—इति सा॰ ।

<sup>श्रेषयोविश्वतितमादि षड्विश्वतितमपर्यन्तं श्लोकचतुष्ठयं, खितदाहे

परित् षादिमत्यायूनिश्चत्तमश्लोकानन्तरं दृश्यते मुद्रितपुक्तके। परन्तु

वक्षीयपुक्तकेषु खिस्मिन् क्रमे दर्शनादिष्टैव रिज्ञतम्।</sup>

व्यापादयित यो गान्तु तस्य गुडिं विनिर्दिशेत्॥२३॥ चरेत् सान्तपनं काष्ठे प्राजापत्यन्तु केष्टिके। तप्तक्रकृतु पाषाणे शस्त्रेणैवातिक्रकृकम्॥२४॥ इति॥

प्राजापत्यतप्रक्रच्छाः खरूपं पूर्वमेवोपदर्शितं, मान्तपनाति-क्रच्छयोः खरूपं द्वपरिष्टादच्यते ।

न च काष्टादीनां बधनिमित्तते समाने सित प्रायश्चित्तवैषस्थमयुक्तमिति प्रद्वनीयम् । प्रास्तैकगम्येऽर्थे युक्तिभिरूपालकासस्थवात् (१) । एवं तर्हि सर्व्वच न्यायिवचारो निर्थक दति चेत् ।
न, वचनानां परस्पर्विरोधे सित न्यायस्य निर्णयकत्वात् (२) ।
यथोकेषु चतुर्षु क्रसेण चतुर्विधान् द्विणाविप्रेषानाइ,—

⁽१) धर्मी हि प्रास्त्रेक्समिधगयोऽर्थः। "श्रुतिः स्टितः सदाचारः स्ट्रस्य च प्रियमात्मनः। एतचतुर्व्विधं प्राद्धः साद्याद्धम्भस्य लद्यायम्''—ह्वादिना प्रास्त्रस्य धर्मालद्यायातेक्तः। तथाच जैमिनिस्चम्। "चोदनालद्यायोऽर्थो धर्मः (मी॰ १च० १पा॰ २स्०)"—हित। "धर्मस्य प्रव्दमूलत्वादलस्थमनपेद्यं स्थात्। (मी॰ १च्य ३पा॰ १स०)"—हित च। एवच्च धर्मे न्यायोऽकिचित्करः। ग्रुचि नरिप्ररः कपानं प्रास्त्रज्ञात्—ह्वादिवदागमनाधितन्यायस्थाप्राम्मास्यं न्यायविद्वरप्रक्षम्। चतरवोक्तं मीमांसाभाष्यक्षद्भः। "कि-सिव हि वचनं न कुर्याद्वाद्वित्वप्रातिभारः"—हित।

⁽२) खयमाज्ञयः। वाचनिकोव खवस्या। यत्र च वचनानां परस्पर-विरोधक्तत्र तदविरोधसम्पादनार्थं वचनार्थावधार्ये विषयभेदः कल्पने च न्यायस्योपयोगः। यत्रेदमुक्तम्। "विरोधो यत्र वाक्यानां

पन्न सान्तपने गावः प्राजापत्ये तथा नयः। तप्तकन्त्रे भवन्त्यष्टावितकन्त्रे नयादश्र॥ २५॥ इति॥

गावो देवा इति भेषः। चयस्तिसः।

प्रमापितस्य गोः परकीयते तस्त्री गोखामिने गां दता पञ्चात् यथोक्तं वतमाचरेदित्या इ,—

प्रमापगे प्राणम्हतां दद्यात्तत्प्रतिरूपकम् । तस्यानुरूपं मूख्यं वा दद्यादित्यत्रवीन्मनुः॥ २६॥ इति॥

महिषाश्वादिष्विप खामिने दानं ममानमिति विवचया प्राण-भृतामित्युक्तम् । ततदेत्प्रतिकूपदानं मनुरव्रवीत् । तथाच मानवं वचनम्,—

"यो यस हिंस्यात् द्रव्यानि ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।

स तस्योत्पादयेनुष्टिं राज्ञे दद्याच तस्यमम्"—इति ॥

रोधवन्थनयोक्षाणि,—इत्यच रोधवन्थनयोः प्रत्यवायहेतुलं
विर्णतं, इदानीं तस्यापवादमाह,—

प्रामाखं तत्र भ्रयसाम्। तुल्यप्रमायसत्ते तुन्यायस्य प्रवर्तेकः"—
इति। खतस्य, "युक्तिचीनिवचारेय धम्मेचानिः प्रजायते"—
इत्यनेनापि विचारस्य युक्तिरनुसर्योयेत्युक्तम्। वचनानां परस्परविरोधाभावे तु विचारस्य नास्तीति भावः।

*अन्यवांकनलक्षभ्यां वाहने मोचने तथा। सायं संगापनार्थवां न दुष्येद्रोधवन्ययोः॥२०॥ इति॥

वृषोत्मर्गादौ दाहादिना सिक्यिचिक्ककरणसङ्गनं, तचैव गोमय-हरिद्रादिना तात्कालिकचिक्ककरणं लच्म, ताभ्यामन्यच, उक्कचिक्क-रिहतेषु वलीवर्द्धिव्यवर्थः । वाहनं गोणोभाराद्यारोपणं, मोवनं तस्वैव भारस्थावरोपणम्। तचोभयचैव वलीवर्द्धभरीरे यद्यपि व्यया जायते, तथापि प्रत्यवायो नास्ति । चिक्कदयरिहतेषु वलीवर्द्धभु वाहनमोचनयोः भास्त्रेणाङ्गीकृतलात्। चिक्कोपोतेषु वृषेषु वाहनं न भास्तीयं, वाहननिवृत्तिज्ञापनायैव चिक्ककरणात्। तथा, राचौ संरचणार्थं रोधवन्थनयोः कृतयोर्पि नास्ति प्रत्यवायः।

पुनरपि व्यवस्थितान् प्रायश्चित्तविग्रेषान् विधातं चलारि निमित्तान्यपन्यस्थिति,—

श्रितिवाहे च नासिकाभेदने तथा। वदीपर्व्यतसचारे प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत्॥२८॥ इति॥

रोगचिकित्सार्थसङ्गार्थं वा यावद्द्यमंपेचितं, तावतोऽधिक-्द्रनमतिद्राद्यः । यावन्तं भारमक्षेत्रेन वोढुं शक्षोति, तावतोष्य-ऽ

सप्तिवंशितितमाद्यूनित्रंशित्तमपर्यन्तं स्रोकत्रयं, यद्यसम्पूर्णसर्व्वाकः—
 व्यादि दाविंशितितमस्रोकानन्तरं पद्यते मुदितपुक्तके। परन्तु बङ्गीय क्लकेळिकिन् क्रमे पाठादिक्षैव रिद्यतम्।

रात्री संयमनार्धन्तु, — इति सु०।

i हिदने,-इति सु॰।

धिकस्य भारस्थारोपणमितिशः । रच्जुस्थित्यर्थं नासिकायां किंद्रकरणं भेदनम् । पातवधसम्भावनोपेमसोर्दुर्गमयोर्नहीपर्वतयोः प्रेरणं नदीपर्वतसञ्चारः ।

तेषु चतुर्षे निमित्तेषु क्रमेण प्रायश्चित्तान्याह,-

श्रतिदाहे चरेत्यादं दी पादी वाहने चरेत्। नामिको पादहीनन्तु चरेत् सर्व्वं निपातने॥२८॥ इति॥

दुर्गमनदीपर्वतमञ्चारेण प्रमादात् पतिला मरणं निपातनम्। श्रितदोन्हे,—इति पाठान्तरम्(१)। तिसान् पचे वत्सार्थं पथोऽनवश्रेश्य छत्सचीरदे। इनस्तिदे। इः। तच वत्सोपघातप्रत्यवाथनिमिन्तं घेनू-पघातनिमिन्तं वा प्राथश्चित्तम्। यन् इरितेनातिदाहातिवा-इनादौ चान्द्रायणसुक्रम्.—

"भेदने वाहने चैत कर्णच्छेदनवस्थने।

श्वतिदोहातिदाहाभ्यां (२ कच्छं चान्द्रायणं चरेत्"—इति॥ तद्वज्ञनिमित्तमन्त्रिपातिषयं द्रष्ट्रयम्^(२)।

यसु गौर्य्य बद्धः प्रसादाङ्गुस्दाहे स्रति यदि सियेत, तदा किं प्रायस्वित्तमित्यत श्राह,—

^{*} वाद्याभ्यां,—इति सु०।

⁽१) खतिदाहे, -- इत्यत्र, खतिदाहे, -- इति पाठान्तरमिखर्थः।

⁽२) चिकित्साद्यधे यावान् दाष्टोऽपेच्चितस्तावतो दाष्टादिधकोदाहो-ऽतिदाष्टः।

⁽३) तथाच, भेदनवाइनकर्णेच्छेदनबन्धनातिदेशहातिवाहेषु वक्कषु निमि-त्तेषु मिलितेषु सत्सु चान्द्रायणमित्यर्थः।

दहनाचेद् विपर्येत अनङ्गान् योक्तयन्त्रितः। उक्तं पराशरेशैव द्येकपादं यथाविधि॥३०॥ इति॥

दृद्धपराग्ररेण यथाविधुक्तमेकं पादक्षक्रं चरेत्—इति ग्रेषः। एतचापसम्बोऽष्याचः,—

"कान्नारेख्यवा दुर्गे ग्रह्दाहे खलेषु च।
यदि लिह* विपत्तिः स्थात् पाद एको विधीयते"—इति ॥
वृद्धिसमाधानायोकान्यनुकानि च निमित्तानि संग्रह्णाति,—
रोधनं वन्धनं चैव भारः प्रहरणं तथा।
दुर्गप्रेरणयोक्तां च निमित्तानि वधस्य घट्॥ इति॥

तत्र रोधनन्धनयोक्तानि पूर्वमेव बाख्यातानि । भारोऽति-वाहनं, प्रहरणं प्रस्तादिभिस्ताड़नं, दुर्गप्रेरणं प्रौदभारं वाहियला श्रत्युन्नतपर्वताये नयनम् ।

पूर्वं ग्रहे बद्धस प्रगोर्दाहिनिमित्तं प्रायसित्तमभिहितं, इदानीं तस्वैव मर्णे बधनिमित्तं प्रायसित्तमाह,—

बन्धपात्रसुगुत्ताङ्गो म्रियते यदि गोपशुः । भवने, तच पापौ स्यात् प्रायश्चित्तार्डमर्छति ॥ ३२॥ इति॥

बन्धहेतुः पाम्रो बन्धपामः । तेन सुगुप्तानि रोधितानि गलपादादीन्यङ्गानि यस्थामौ बन्धपामसुगुप्ताङ्गः । स चेङ्गवने म्रियेत, तदा क्रस्क्रार्द्धमाचरेदिति । यद्यपि पूर्वव, दौ पादौ

क तच,-इति मु॰।

बन्धने चरेदित्यनेनेदं प्रायिश्वत्तमुपवर्णितं, तथायत्र बन्धनयोग्या-योग्यरच्जुविवेकविकीषयां तस्येव पुनरत्तवाद इत्यदोषः । यदा, पूर्व्वाक्तस्येव प्रायिश्वत्तस्य विहितरच्जुबन्धविषयत्वमनेन समर्धते । निषिद्धरच्जुबन्धने तु संपूर्णं क्षच्क्रमवगन्तयम् ।

तत्र तात्रदर्ज्यान् रच्जुविशेषान् दर्शयति,—

न नारिकेलै * नं च शाणपाशै-नं चापि मौज्जैनं च वल्कश्रङ्खालैः। एतैस्तु गावो न निवन्धनीया[†] बध्बाऽपि तिष्ठेत् परशुं गृहीत्वा॥ ३३॥

वस्तानि वंगादिजनितानि । ग्रद्धासान्ययसाम्रादिनिर्मिनानि । नारिकेसादिभिर्गावो न बन्धनीयाः । यदि दामान्तरामभन् वादेतैर्दामभिर्थध्येरन्, तदा तिन्निमत्तोपद्रवप्रमङ्गोभवत्यतसम्बेत्तं हस्तेन परशं ग्रहौला सावधानि सिष्ठेत् । नारिकेसादिभिः, कार्पा-सतन्वादिजन्या दृढ़ा रच्चवः सर्वा उपसन्ध्यन्ते (१) । श्रतएवाङ्गिराः,—

"न नाश्किलैन च फालकेन न मौश्चिना नापि च वल्कलेन।

^{* &#}x27;नारिकेल,—स्थाने 'नालिकेर'—इति पाठो सुदितपुस्तके सर्व्वत्र।

विद्यानीया,--इति मु॰।

[‡] वसनादिजनितानि,—इति सु॰।

⁽१) तथाच नारिकेलादियस्यां प्रदर्शनार्थं, यया कदाचिद्दृदृज्या राज्या गावान मन्धनीयाः,—इति तात्पर्यम् ।

एतेरनद्वान् न हि वन्धनीयो-वधाऽपि तिष्ठेत् परशं ग्रहीत्वा"—इति॥ भाजकं कार्पायजन्यम्। उपादेयान् रज्जुविशेषानाह,—

कुप्रैः काप्रैश्व बभ्नीयाद्गोपशुं दक्षिणामुखम् ॥ इति ॥

यथा पाणा श्रनुपद्रवकारिको विविचिताः, तथा स्थानमिप निकोस्नतादिदोषर्हितं^(१) विविचितम्। तथाच स्थाभः,—

"कुग्नैः काग्रैस बङ्गीयात् खाने दोषविवर्जिते"—इति ।
ननु नारिकेलादिपाग्रानासुपद्रवकारित्सस्भावनया प्रतिषेधः
हतः, स च दोषः कुग्नादिपाग्रेव्यपि समानः, तेषां सहसा
चोटनेऽपि ग्रहदाहादौ पलायमानानाङ्गवाङ्गलगतपाग्रेषु लग्नेनाग्रिनोषद्रवसस्थवादित्यत श्राह,—

पाश्रलभामिद्ग्धासु प्रायिश्वतं न विद्यते ॥३४॥ इति ॥

कुशादिमयपाशानां शीघं भसीभावात् सङ्घत् सन्नापमाचं सम्पद्यते, न तु प्राणान्तिक उपद्रवः। श्रतोन तत्र प्रत्यवायः।

तचापि केनचित् प्रकारेणोपट्रवसस्भावनासुद्वाव्यः तचोचितं प्राय-श्चित्तमान्त,—

^{*} सम्भावनासङ्गावात्,—इति ग्रा॰ स॰। सम तु, सम्भावनासङ्गावे,— इति पाठः प्रतिभाति।

⁽१) निस्नोन्नतेति भावप्रधानोऽयं निर्देशः । निस्नोन्नतत्वादिदेष्टितः मित्र्यर्थः ।

यदि तच भवेत् काष्ठं प्रायिश्वतं कयं भवेत्। जिपत्वा पावनीं देवीं मुख्यते तच किस्वियात्॥३५॥इति॥

गलगते प्राप्ते दह्ममाने यदि कुप्रमूलादिरूपं किञ्चित् काष्ठं तिसान् पाप्तेऽवितष्ठेत्, तदा तदुल्मुकसंखर्पादीषद्दाहो भवेत् । तच गायचीजपेनैव प्रदक्षिः । पावमानीयमिति पाठे, पवमानसूक्तं जिप-लेति व्याख्येयम् ।

यसिन् देशे मरणान्तिकः प्रमादः सम्भावितः, तच गावो-न प्रेषणीयाः। यदि बुद्धिमान्द्यात् प्रेषयेत्, तदा तच मरणे प्रायश्चित्तं चरणीयमित्याच,—

प्रेरयन् क्रपवापीषु रुखच्छे देषु पातयन् । गवाज्ञनेषु विकीणंस्तया प्राप्तोति गोवधम्॥३६॥ इति॥

यसिन् चारणप्रदेशे जीर्णकूपवाष्यादयो विद्यन्ते, तत्र चारणार्थे प्रेषितो यदि वियते ; तथा, यत्र प्रौढ़ा द्यार्क्षिद्यन्ते, तत्र प्रेषितः प्रौढ़गाखापातेन मरणं प्राप्नोति ; गोमांसभिचिणो चेच्छा गवाप्रनाः, तेषु विकीता गौर्लीर्मार्थते। श्रतस्तेषु विष्टिप खानेषु प्रेरको गोवतं चरेत्।

खबुषभयज्ञादावुषघाते पादचयं प्रायस्वत्तमाह,— श्वाराधितस्तु यः कश्चित् भिन्नकश्चो यदा भवेत्। श्रवणं हृदयं भिन्नं मग्नो वा कूपसङ्कटे॥ ३७॥

[#] प्राणापत्यं,--इति सु०।

[†] उत्स्वरुषमयश्चादानुषघाते,-इति सु॰।

[‡] भिन्नवन्ता,—इति सु॰।

क्रपादुत्कमणे चैव भग्नो वा ग्रीवपादयोः। सरव मियते तच चीन् पादांस्तु समाचरेत्॥३८॥ इति॥

उद्वषभयज्ञे*(१) हि बलीवर्द्धमाराध्य धावयन्ति। तत्रातिलर्या धावतः कदाचित् कचों भिद्यते। केनचिदुपघातेन के कर्णं वा इदये वा भेदो भवति। कूपसङ्कटं नाम, सङ्कीर्णटणलं जलपूर्णलं च^(२)। तत्र वा मग्नो भवति। तादृग्ने कूपे पतितस्य कथिद्यदुक्तमणे यीवादिर्भग्नो भवति। तेनैव च निमित्तेन यदि वियेत, तदा पाद-चयक्कस्रमाचरेत्। श्रवारितः,—इति वा पाठः(२)। तस्मिन् पचे, चार-णार्थं प्रेषयता पुरुषेण संभावितप्रमादस्त्रलेभ्यों(४) निवारणीयलात् श्रविवारणे यथोकं प्रायश्चित्ति वाख्येयम्।

यच त्यार्त्ता गावः खयमेवागाधकूपादिषु॥ प्रविष्य विपद्यन्ते

^{*} उत्स्ष्टब्यभयचे,—इति सु०।

[†] तत्रातित्वरया वा पततः,—इति सु॰।

[!] वच्चो,-इति सु॰।

[🖇] केनचिदुपसाधनेन,-इति सु॰।

[॥] खयमेव प्रौढ़कूपादिष,-इति मु॰।

⁽१) उद्गुषभयज्ञीनाम खाचारपाप्ती धर्मानुष्ठानविश्रेष उदीचैः कियते। यक्तमिदं मीमांसादर्शनस्य प्रथमाध्यायहतीयपादगते खरुमाधिक-रखे शावरभाष्यादौ ।

⁽२) यच कूपे बद्धनि ह्यानि सङ्गीर्गानि विद्यन्ते इत्यर्थः । तथाच, ह्या-सङ्गीर्गो जलपूर्णस कूपः कूपसङ्गटपदेनाभिष्रेयते ।

⁽३) खाराधितस्त,—इत्यत्र, खवारितस्तु,—इति पाठान्तरसित्यर्थः।

⁽४) सम्भावितः प्रमादी येषु, तथाविधेभ्यः खानेभ्य इत्वर्धः।

खामी तु तत् न जानाति, तत्र न खामिनः प्रत्यवाय द्याह,— क्रूपखाते तटा वस्ये नदीवस्ये प्रपासु च। पानीयेषु विपन्नानां प्रायिश्चनां न विद्यते॥ ३८॥ द्रति॥

श्रगाधः कूपः कूपखातः। तटेन नदीतीरेण श्रा समताद्वध्यते,— दति तटावन्धः प्रौढतटाकः। नदीवन्धः सेतः। धर्मकाले गवा-सुदकपानाधं निर्मिताः प्रौढाः पाषाणादिद्रोष्यः प्रपा। तेषु पातुं प्रविष्य स्ताखपि न खामिनः प्रायश्चित्तं विद्यते।

एवं तर्हि तादृ शकूपादि निर्मातुः प्रत्यवायोऽसीत्याश्रङ्भार,-

क्रपखाते तटाखाते दीर्घीखाते तथैव च । । अन्येषु धर्मखातेषु प्रायित्रत्तं न विद्यते ॥ ४०॥ इति॥

खननं खातः । दीर्घीवायः । त्रन्यप्रब्देन जन्द्रोणीनुखादय-उच्चनो । एतेषां धर्मार्थं निर्मितनात् कथित्वत्तच पतिना स्टता-खिप गोषु न निर्मातुः प्रत्यवायोऽस्ति ।

कूपखातादिवद्वेथाखातादाविप प्रत्यवायाभावमाप्रद्य तस्य धर्मार्थलाभावादिस्त प्रत्यवाय द्वास,—

वेश्मदारे निवासेषु ये। नरः खातमिच्छति। खकार्य्ययहखातेषु प्रायस्त्रितं विनिर्दिश्चेत्॥४१॥ इति॥

^{*} तड़ा,—इति वङ्गीयप्रस्तकेषु पाठः । खर्वं परः । नितासु, —इति सु॰ । ‡ कूपखाते नदीखाते तटाखाते तथीव च,—इति सु॰ ।

वेद्यदारं ग्रहप्रवेशनिर्गममार्गः। निवासाः शालात्रजादीनि गवां खानानि। तत्र यो नरः खनति, तस्य पुरुषस्य खातपातेन गोमर्णे पूर्वीक्तं पादत्रयं प्रायक्षित्तं विनिर्दिशेत्। तथाऽन्यवापि ग्रहभित्ति-वेद्यादिकर्णार्थमङ्गनोपवनादिषु गोसञ्चारसम्भावनावत्सु प्रदेशेषु कृताः खाताः ग्रहस्थाताः, खेन कृताः स्थकार्य्याः, स्वकार्य्याञ्च ते ग्रह-खाताः स्वकार्याग्रह्खाताः। तेषु गोविपत्तौ पादवयं प्रायस्चित्तं विनिर्दिशेत्।

यहबातादिवद्यहे धर्पादिना बधेन प्रत्यवायपाप्तावपवदति,— निश्चि बन्धनिरुद्वेषु सर्पव्याद्यहतेषु च । अभिविद्युद्विपन्नानां प्रायिश्चतं न विद्यते॥४२॥इति॥

रात्रौ संरचणार्थं पाप्रबन्धेन निरुद्धा गावः सर्पयाद्रादिभि-र्यदि इन्येरन्, तदा खामिनः प्रत्यवायो नास्ति । श्रिय्यामदाद्यः, विद्युद्यानिः । ताभ्यां विपन्नानां न प्रत्यवायद्वेतुलम् । नन्, द्दनान्तु विपद्यन्ते,—दत्यत्र प्रायस्त्रित्तम्, द्वत् तत् निराक्तियते दति पूर्वापरविरोध दति चेत् । न, (१) निराक्तरणखायक्रतिषयलात् । सत्यां प्रकाद्येचयां पूर्वीक्तप्रायस्त्रित्तम् । श्रतएव व्यासः,—

^{*} पादत्रयं, -इति गास्ति सु०।

[ं] निराकरणस्याणकविषयत्वात्,—इति णा॰ स॰ से।०।

[🕽] प्रातावुपेचायां,—इति पाठो मम प्रतिभाति ।

⁽१) तथाच, निवारसम्मो सत्यामनिवारसे प्रायस्थित्तं, निवारसम्माय-भावे तुनास्ति प्रायस्थित्तिस्यिभिप्रायः।

"जलोचे पन्नले मग्ना यदि विद्युद्धताऽपि वा*।
श्वभे वा पितताऽकस्मात् श्वापदेनापि भचिता॥
प्राजापत्यं चरेत् इन्क्षं गोस्नामी व्रतसुत्तमम्।
श्वीतवातास्ता वा स्वादुद्धन्थनस्ताऽपि वा॥
श्वस्थागारे उपेचायां प्राजापत्यं विनिर्दिश्चेत्'—इति।

द्रन्तु कार्यान्तरिक सत्युपेचायां वेदितयम् । कार्यान्तर-ययतयोपेचायां सर्द्वम् ।

"पन्नलोघन्दगव्यात्रश्वापदादिनिपातने^(१)। श्वभ्रपातसर्पाचैर्मते कच्छाईमाचरेत्। श्रपालनान्तु कच्छं स्थात् श्र्न्यागारचपञ्चवे"—द्गति विष्णुस्मरणात्।

विद्युद्दा हादे रिवं गामघाता देरपि न प्रत्यवाय हेतुल मित्या ह,—

ग्रामघाते ग्ररीघेण वेग्राभङ्गानिपातने। त्रातरिष्टिहतानाच्य प्रायित्रतं न विद्यते॥ ४३॥ इति॥

यपुषेन्येन यासे इन्यमाने स्रति तदन्तर्वत्तिना गावः प्ररीधेण निपात्यन्ते; तथा, स्तभवंत्रादिग्रैथिखोन यहे भग्ने सति तदन्तर्वर्त्तनां

^{*} मेघविद्युद्धताऽपि वा,—इति सु॰।

[ं] विद्युदादेश्व,-इति भुः।

⁽१) प्रत्यक्तमस्यसरः। स्रोधोमद्दान् जकाश्रयः। क्रकोधे प्रत्येवे मग्रा, — इत्येकवाक्यत्वात्।

गवां निपातो भवति ; तथा, बुधश्चक्रसासीयादिना प्रवत्ताथामित यष्टौ शीतवातपीडिता गावो वियन्ते, तच तत्वामिनः प्रत्यवायो-नास्ति ।

संग्रामादेरपि न प्रत्यवायहेत्वमित्याह,-

संग्रामे प्रहतानाच्य* ये दग्धा वेग्सकेषु च। दावाग्रियामघातेषु प्रायित्रत्तं न विद्यते ॥ ४४ ॥ दति ॥

वेनयोर्भयोर्युद्धे यति तत्र प्रह्ता गावो स्थिनो। स्कन्धावार-निर्मितानि त्रणमयानि वेश्वकानीत्युच्यन्ते । तेषु वैरिभिर्द्रह्मसानेषु तत्र गावोस्थियन्ते। तथा, कचिद्दावाश्चिना श्ररण्यसभीपवर्त्तिनो ग्रामा-दग्धा भवन्ति, तत्र गाव उपहन्यन्ते। न चैतेषु विषयेषु खामी प्रत्यवायं प्राप्नोति।

गवां हिते प्रवृत्तस्य प्रामादिकं गोमरणं न प्रत्यवायजनक-मित्याह,—

यन्त्रिता गौश्चिकित्सार्थं मृढगर्भविमोचने। यत्ने क्रते विपद्येत प्रायश्चित्तं न विद्यते॥ ४५॥ इति॥

बणरोगादौ दाइच्छेदादिचिकित्सार्थं रज्वादिना यन्तिता गौ: प्रमादादिपचेत; तथा, योनिदारि समागतस्य स्टतस्य गर्भस्य निर्गमनार्थं तदाकर्षणादिप्रयत्ने कियमाणे कथिद्वितौर्धिचेत, तच हितमाचरन् पुरुषो न प्रत्यवैति । एतदेव संवर्त्त श्राइ,—

^{*} निच्ता ये च,--इति सु०।

"यन्त्रणे गोचिकित्सार्थं गूढगर्भविसोयने।

यदि तत्र* विपत्तिः स्थात् न स पापेन लियते॥

श्रीषधं खेदमाद्दारं द्याद्गोन्नाद्वाणेषु च!।

दीयमाने विपत्तिश्चेत्र स पापेन लियते॥

दाइच्छेदश्चिराभेदप्रयोगैरूपसुर्वताम्।

दिजानां गोहितार्थश्च प्रायस्त्रिनं न विद्यते(१)"—दित ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

"कियमाणोपकारे तु स्टेन विषे न पानकम्। विपाके गोद्यषाणान्तु भेषजाग्निकियासु च"—इति॥ श्रिक्रा श्रिपि,—

"श्रीषधं खेइमाहारं दद्याद्गोबाह्यणेषु यः! ।

विपाने तु विपत्तिः खात् न स दोषेण खिष्यते"—दिति ।

रोधवन्थनाभ्यां गोविपत्तौ प्रायश्चित्तं पूर्वसुपवर्णितम् । यदा

यहवएकेन व्यापारेण विपद्यन्ते, तदा किं व्यापारेक्यादेकं व्रतं खात्,

किं वा प्रहतगोसंख्या वतादृत्तिरिति विचिकित्सायामिदमाइ(१),—

^{*} यह हाते,-इति सु॰।

[†] ददद्वीत्रासूयो दिजः,—इति सु॰।

İ ब्राह्मणेषु च,—इति भाः।

⁽१) यदि उपकाराधें दाष्टादिप्रयोगे क्वते दैवात्तेनैव गवादेर्मर्यं सवति, सदोपकाराधें दाष्टादिप्रयोगकर्तुंने प्रायखित्तसित्वर्थः।

⁽२) प्रायावियोगपासकायापारस्य वश्वरूपतया एकायापारियानिकानिको वश्यसिक्षं, वध्यस्य तु नानालस् । तत्र किं वश्वसङ्ख्या प्रायसिकं, किं वा वध्यसङ्ख्योति संभ्रयः । तिसन् संभ्रये वस्त्रमायमाहित्यर्थः ।

व्यापनानां बह्ननाञ्च बन्धने रे।धनेऽपि वा। भिषद्मिथ्याप्रचारे च प्रायश्चित्तं विनिर्दिश्चेत्॥४६॥इति।

पूर्वीतं प्रायिश्चतं दिगुणमाचरेदित्याग्रयः (१)।
तथाच सम्वर्तः,—

"वापन्नानां बह्ननाञ्च बन्धने रोधनेऽपि वा। दिगुणं गोवतस्यास्य^(२) प्रायश्चित्तं विधीयते"—द्गति। श्रापस्तम्बोऽपि,—

"विपन्नानां बह्रनान्तु बन्धने रोधनेऽपि वा।
भिषद्मिष्याप्रयोक्ता च दिगुणं गोवतं चरेत्*"—द्गति।
श्रययाश्रास्तं चिकित्सनं भिषद्मिष्याप्रयोगः।
मत्यां श्रकावुपेचकस्य प्रत्यवायोऽस्तीत्युक्तम्। न केवलं स्वामिनएवैतन्, किं लन्येषामपीत्यान्त,—

गोरपाणां विपत्ती च यावनः प्रेक्षकाजनाः । ज्ञनिवारयतां तेषां सर्व्वेषां पातकं भवेत् ॥४७॥ इति ।

अध्याप्त्रचारेण दिग्णं व्रतमाचरेत्,—इति सु॰।

⁽१) विनिर्दिशेदित्यनेन विश्वेषेण निर्देशोपदेशात्, यथोक्तत्रतमात्राभिप्रायत्वे वचनारम्भवैषय्यात्, वध्यवज्जतया पापगौरवेण प्रायस्वित्तगौरवस्य न्याय्यत्वास्, दिगुणमेव प्रायस्वित्तं वक्त्रसमिपेतमिति सुन्यन्तरीयवचनदर्शनादवधार्यते। खतरवोक्तम्। "स्रुत्यर्थसन्देहे स्रुत्यन्तरसंवादादेवार्थनिर्णयः"—इति।

⁽२) चासा पूर्वीतासा।

यद्भमञ्चनादिर्विपत्तिः । तत्र ये केचित्रार्गे गच्छन्तो विपसां गां विक्लोका यथाश्रक्ति प्रतीकारं न कुर्व्वन्ति, तेषां सर्वेषासुपेच-काणां प्रत्यवायो भवति । प्रेचका इत्यनेनानुमन्त्राद्यः सर्वेऽप्पुपल-च्यन्ते। श्रतएव पैठीनसिः,—

"इन्ता मतोपदेष्टा च तथा संप्रतिपादकः"।

प्रोत्साइकः सहायञ्च तथा मार्गानुदेशकः ॥

श्वात्रयः श्रत्तदाता च श्रितदाता च कर्मिणाम् ।

उपेचकः श्रितमाञ्च देशवका इन्मोदकः ॥

श्वकार्थकारिणान्तेषां श्रित्रयञ्चनं प्रकल्पयेत् (१)"—इति ।

^{*} सम्प्रतिघातकः,—इति ग्रा॰।

[†] भक्तदाता विकस्मियाम्, — इति सु॰।

[‡] दोषवत्ता, -- इति सु॰।

[§] चनार्यकारियक्तेषां,—इति मु॰।

⁽१) सम्मितपादकः वध्यस्य निवेदकः प्रोत्साइकः खतः प्रश्तस्य इन्त्रवपान्
योपदेशादिना प्रोत्साइकः ' स्व हायोऽनुयाइकः। स च दिविधः, रकोन्
वध्यप्रतिरोधकः खपरः खल्पप्रइत्ता । मागानुदेशकः, येन मागले वध्यः प्रकायितक्तस्य मागस्योपदेशकः । खात्रयोद्यन्तरा । उपेचकः श्रक्तिमानिति श्रक्तिमान् सञ्जपेचकहत्वर्थः । देशवक्ता, यस्मिन् देशे वधक्तिस्ति तस्य देशस्य वक्ता । खनुमोदकोऽनुमन्ता । खनुमतिख दिविधा । यदिरोधेन इननं न सम्भवति, तस्य विरोधिनो मया निरोधः कर्त्तव्य इति प्रयक्तिरेका । खपरा च रनं इन्मीति वचने शक्तस्याप्रतिवेधस्य । तदुक्तं न्यायभाष्ये, परमतमप्रतिध-द्वमनुमतं भवति,—इति । खकार्यंकारियक्तेषामिति पाठे, खकार्य-कारियोऽनुमोदक इति धतेन संवस्यः । इन्यादयः पूर्वोक्ताः सर्वं-रवाकार्यकारियो भवन्तीति वा खर्यः ।

व्यापनामित्यच, बधवज्जलं घातकैकलं चोपजीव्य प्रायस्चित्त-युक्तम् । इदानीं बधीकले इन्नवज्जले कथमित्याप्रद्धाह,—

एके। हता यैर्बहुभिः सभेतै-र्न ज्ञायते यस्य हते।ऽभिघातात्। दिखेन तेषामुपलभ्य हन्ता निवर्त्तनीया नुपसन्तियुक्तैः॥४८॥ इति॥

यन बह्नां पुरुषाणां प्रहारेरेको गोर्हतो अवति, तच धर्वेषां प्रहा-रकाणां वेदनाहेत्वे सत्यपि यदीयः प्रहारः प्राणिवयोगनिमित्त-सिति न ज्ञायते, श्रतसोषां बह्नां पुरुषाणां मध्ये प्राणिवयोगकारि-प्रहारकर्त्ताऽयमिति पुरुषविभेषसुलाग्यादिदियोन (१) निश्चित्य राज-पुरुषेहेन्नुसमूहात् स प्रथक् कर्त्त्यः । प्रथक्छत्य च गोव्रतं कार्येत् द्तरेषां प्रहन्तूणां प्रायश्चित्तमाह,—

रका चेदहभिः काचिदैवाद्यापादिता यदि । पादं पादं तु हत्यायायरेयुक्ते पृथक् पृथक् ॥४८॥ इति

य्यानाशीयः पाठः।

^{·*} प्रहाशायां,—इति सु॰।

[†] समेऽपि,--इति सु॰।

[‡] रका चेद्रक्रभिः कापि दैवाद्यापादिता भवेत्,—इति ।

⁽१) दिखानि तु, ''घटोऽधिषदकचीव विषं को ग्रन्थ पञ्चमम्। षष्ठच तग्रुलं घोष्ठां सप्तमं तप्तमाषकम्। चयमं पालमित्युक्तं नवमं धम्मेजं स्मृतम्। दिखान्येतानि सर्व्वाणि निर्दिष्टानि खयम्भवा''—इत्यक्कानि।

गोस्त्याया यद्वतमभिस्तिं, तस्य व्रतस्य पादमेनेकः पुरुषो-ऽनुतिष्ठेत्। एतज्ञाकामकारविषयम्। दैवादित्यभिधानात्। कामकारे तु दिगुणम्।

"एकं व्रतां बह्ननां त् यथोक्ताह्निगुणोदसः"-इति स्रत्यन्तरेऽभिधानात्।

धर्षयाघरतेष्वित्यच धर्पादिभिगंवि रते प्रत्यवायो नास्तीत्युक्तम्। पुरुषप्रहारेण रते लस्ति प्रत्यवायः। यच बद्धषु निमित्तेषु धन्देरः, तच बधनिमित्तं कथं निश्चेयमित्याग्रङ्ख्य सिङ्गविग्रेषेरित्यभिप्रेत्य सिङ्गानि प्रदर्भयति,—

हते तु रुधिरं दृश्यं व्याधियस्तः स्रेशा भवेत्। खाखा भवति दृष्टेषु एवमन्वेषणं भवेत्॥५०॥ इति।

यच ६ धरं दृष्यते, तच प्रहारो निमित्तमिति निश्चेतयम्। कार्यमाचोपस्ते याधिर्म्हतिहेतः। सासाद्र्यने वर्षदंत्रनं निमित्तम्। एवमन्यैरपि तच तचोदितैर्सिङ्गेर्लिमित्तस्वरूपमन्यिय निश्चेतयम्।

म्ह्यादिभङ्गादौ मरणाभावेऽपि प्रायस्वित्तविश्रेषमभिश्वितम् । श्रक्तेवं वाद्यावयवभङ्गे, यदा लन्तरावयवभङ्गो व विष्यष्टः तदा कथमित्याश्रद्धा तिष्ययश्रेतु सिङ्गविशेषं दर्शयति,—

यासार्थं चेादिता वाऽपि ऋध्वानं नैव गच्छति । इति ।

^{*} खन, प्रायखित्तिविशेषोऽभिह्तिः,—इति पाठी भवितुं युक्तः।
† कथ्वानं चैव गच्छति,—इति सु॰।

एवमन्येरिप लिङ्गविशेषेसं तं निमित्तविशेषमभिनिश्चित्य तच तचोचितं प्रायश्चित्तं श्रनुष्ठेयम् ।

दण्डादूर्श्वं यदन्येनेत्यादिना यन्यसन्दर्भण निमित्तविशेषाननू स प्रायस्वित्तविशेषा श्रमिष्ठिताः। ये तु पूर्वमनुदिता निमित्तविशे-षाः, ये च लिङ्गेरप्यनिश्चेयाः* श्रद्धामानाः, तेषु सर्वेषु साधारणं प्रायस्वित्तं दर्भयति,—

मनुना चैवमेंकेन सर्व्वशास्त्राणि जानता ॥५१॥ प्रायिश्वत्तन्तु तेनाक्तं गोघ्यशान्द्रायणं चरेत्। इति।

यथा, कलिधर्मरहरखं, तथा, तत्रितपादकानि वेदशास्त्राणि जानता पराग्ररेण मया गोबधिविग्रेषाणां प्रायिक्षत्तविग्रेषा श्रमिहिताः ; एवं मनुनाऽणुपपातकजातस्य सर्वधाधारणं प्रायिक्षत्तं,
गोबधसुदाह्य उपवर्णितम्। किं तत्? गोन्नस्वान्द्रायणं चरेत्,—
हिताः । न चात्र केनापि सुनिना विप्रतिपत्तं ग्रक्यमित्यभिप्रेत्य, एकेनेत्युक्तम्। सुनिसुख्येनेति यावत्।

पूर्वाधाये गोवधस्थेतिकर्त्तयेषु वपनसुत्रं, सिग्धं पवनं क्रवेति। तयाऽस्मिन्यधायेऽभिद्यितम्,—

> "पारेऽङ्गरोमपवनं दिपारे सामुणोऽपि च। चिपारे तु गिखावर्जं विशिखना निपातने"—इति।

[·] विषुर्ध्यविश्वयाक्ष्यमानाः,—हति सु ।

[†] जातस्वासाधारखम्,—इति मु॰।

तच नेनापि निमित्तेन वपनाकरणे यथोक्तं व्रतं दिगुणमनुष्टेय-मित्याच,—

केशानां रखणार्थाय दिगुणं व्रतमाचरेत् ॥५२॥इति । दिगुणे व्रतत्रादिष्टे दिगुणा दक्षिणा भवेत्।

यत्र यत्र वतदेगुष्णं, तत्र तत्र दिवणादैगुष्णसुक्रम् । केशरवणं न सर्वविषयं, किन्तु राजादिविषयमित्यादः,— राजा वा राजपुत्तो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः॥५३॥द्रति । श्रक्तत्वा पवनं तस्य प्रायिश्वतं विनिर्दिशेत् ।

नेधरचणस्य राजादिविषयलं प्रञ्जोऽप्यास्,—

"राजा वा राजपुत्ती वा ब्राह्मणो वा बद्धमुतः।

श्रक्तवा वपनं तेषां प्रायस्थित्तं कथं भवेत्?

नेधानां रचणार्थाय दिगुणं व्रतमाचरेत्।

दिगुणे व्रतश्राचीर्णे दिचणा दिगुणा भवेत्"—दित।

वपनदिगुणवतयोरन्यतरस्यायभावे चीर्णमिप प्रायस्थित्तं न पाप
निवर्त्तकम्। तदाद्यापसम्बः,—

"राजा वा राजपुत्तो वा ब्राह्मणो वा बद्धश्रुतः। यस्तु नो वपनं कुर्य्यात् प्रायिश्वत्तं कथं भवेत्॥ केग्रानां रचणार्थाय दिगुणं व्रतमाचरेत्। दिगुणे तु व्रते चीर्णं दिगुणा दिचणा भवेत्॥ यस्य न दिगुणं दानं केग्रांश्च परिरचतः(१)।

⁽१) केशान् परिश्चति।यस्य न दिगुखं दानमित्वर्थः। 30

तत् पापं तद्य तिष्ठेत वक्षा च नरकं अजेत् ॥

यत्किचित् कियते पापं सन्धं केग्रेषु तिष्ठति ।

तस्मात् सन्धंप्रचल्लेन सिश्चं कार्येट्टिजः (१)"—इति ॥

स्तीणां तु वपने विशेषमाइ,—

सर्वान् केशान् ससुदृत्य सेदयेदजुलदयम् ॥५४॥ इति । एवं नारीकुमारीणां शिरसे। मुख्डनं स्मृतम्।

नारीयवर्षनैव कुमारीणाभि यव्हे सिद्धे प्रचगुपादानं विधवासु वयनाष्ट्रीकारचोतनार्थम्। नाच नारीयन्दः स्त्रीमाचवाची, किन्तु सभर्टकस्त्रीवाची, कुमार्थसु विवाहरिहताः। तथाच, सभर्टकाणां विवाहरिहतानां चैतदुक्तं भविति^(२)। ततो विधवानां सर्व्वात्मना मौण्डामष्ट्रीकृतं भविति।

पूर्वीकेषु जता हेषु कानिचिद्द्वानि स्त्रीणामपवदति,— न स्त्रियाः केशवपनं न दृरे श्रयनाशनम्॥ ५५॥

⁽१) सम्चिखं वपनं कारयेदित्यर्थः।

⁽२) नारीश्रव्यस्य स्त्रीमाचपरते कुमारीपदं वर्षं स्थात्। तदाच नारीपदं सधनापरं। नरेण पंचा संनिद्धताच्याः। स्वद्ध सति विधवानां
सर्व्यात्मा मुग्रवनमङ्गीलतं भवति। "सधनानान्तु नारीणामणङ्गाराय
सर्व्याः। नेश्रसन्धारणं प्रोक्तं प्रायस्थिते दिशोत्तमः"— इति,
"विधवाकवरीयन्धो अर्मृबन्धाय ज्ञायते। श्रिरसावपनं तस्मात् कार्यः
विधवया सदा"—इति चानये।विचनयोस्तात्मर्थंपर्यालोचनयाऽप्येतत्
सिध्यति।

न च गोष्ठे वसेद्राची न दिवा गा अनुवनेत्। नदीषु सङ्गमे चैव अर्ण्येषु विभेषतः॥ ५६॥ न स्वीणामजिनं वासे। वतमेव समाचरेत्। इति।

(१)न खियाः नेप्रवपनं, प्रिरसो सुण्डनिसत्यनयोनीन्योन्यविरोधं गङ्गनीयः, निषधस्य कत्त्रनेप्रविषयलात्। नेप्रायनर्त्तनमेव सुण्डनं पूर्वित्र विहितम्। त्रतो न विरोधः। संविधन्तीषु संविधिदित्यनेन ग्रह-मध्ये ग्रामाद्वहिदूरि वा यत्र गावस्तत्र प्रयनं प्राप्तं, तिस्त्राकरणाय, न दूरे प्रयनमित्युक्तम्। रात्रौ गोष्ठावस्थानं दिवा गवामनुक्रजनं च पुंसामेव न स्तियाः। नदीसङ्गमेव्यर्ण्येषु च वासो यद्यपि न सात्रात् पूर्वमुक्तः, तथापि गोऽनुगामीति ग्रास्तादर्थतः प्रसक्तं तदुभयं निवा-य्यते। चर्मणाऽऽर्द्रेण संद्यत दत्यादिग्रास्त्रतः प्रसक्तमजिनवासस्तं निषिद्यते। क्रतमेवेत्येवकारेण यथोक्ताङ्गनिदित्तरेवानूद्यते।

वपनादीनामिव चिषन्धसानादीनामिप निषेधप्रधक्तावा इ.— विसन्धं स्नानिमित्युक्तं सुराणामर्चनं तथा॥ ५७॥ वन्धुमध्ये व्रतं तासां क्रक्कचान्द्रायणादिकम्। इति।

^{*} कुर्यात् चिषवणसानं,—इति सु॰ ।

⁽१) यवं नारीकुमारीयां शिरसोमुखनं स्तृतमित्वनेन स्त्रीयामिष मुखन्नभाष्ट्रीकृतं, परन्तु द्वाकुष्ठदेनमाष्ट्रस्यं तिर्वेवतावान् विश्वेषः। न स्त्रियाः केशवपनिम्बन्तेन तु स्त्रीयां मुखनमेव निषिद्धम्। तदन्नयोविरोधः धसन्यते। तिममं विरोधमाश्रद्धा परिष्ट्रति, न स्त्रियाद्द्वादिना।

चिषनधासवगादनसिति यत्पूर्वयुक्तं, तत् स्तीणागिष समानम् । स्रार्चनं नमस्कारादि । कच्छ्चान्द्रायणादिकं यद्वतं तद्योषिती-वन्धुमधोऽन्तिष्ठेषुः, न पुरुषादव विजने देशे । निषमान्तरसादः,—

यहेषु सतनं तिष्ठेत् गुचिनियममाचरेत् ॥५८॥ इति । प्रकानसः व्रतस्य समाप्तिपर्यनं ग्रहसीमोन विदर्गकेत् ।

त्रधायद्वयेन यत्प्रायिश्चत्तं प्रपिश्चतं, तस्याननुष्ठाने दिविधं दिखं भौमं च नर्कविभेषं दर्भयति,—

इह यो गेविधं क्रत्वा प्रच्छाद्यितुमिच्छित । स याति नरकं घेरं कालस्त्रचमसंश्यम्॥ ५८॥ विमुक्तो नरकालस्मात् मर्द्यलेकि प्रजायते॥ कीवादुःखीचकुषीचसप्तजनमानि वै नरः॥६०॥ इति।

मिनादीनामुत्कोचदानादिना जनापवादमानपरिहारः प्रच्छा-दनम् । घोरख नरकविशेषख नामधेयं, कालसूनमिति । मोऽदं दियो नरकः । नैरन्तर्यण सप्तजन्मसु क्लीवलादिदोषयोगोभौमो-नरकः ।

श्रधायद्वे प्रतिपादितं प्रकरणार्थमुपमं इर्ति*,-

^{*} तत्रकाशार्थसुपसंहरति,—इति शा॰।

तस्मात् प्रकाशयेत्पापं स्वधमे सततच्चरेत्*। स्वीवालस्त्य गोविपेष्ठतिकापं विसर्जयेत् ॥ई१॥ इति।

यसात् प्रच्छादने दिविधो नरकः प्रोक्तः, तस्मादप्रच्छाद्य वेद-विदासग्रे प्रकाष्य तैर्विनिर्दिष्टं खस्थोचितं धर्मं प्रायश्चित्तविशेष-साचरेत्। तत ऊर्द्धमीदृश्रपापानुत्पत्तये स्तीवासादिषु कोपर्हितो-भवेत्।

> श्रधाये नवने पराश्वरसुनिशेत्रस्यतौ ग्रन्थने ! रोधो बन्धनताडनायनुचितं यत् स्थात् गवां पौड़नम् । कर्मेतस्य विशेषतः ससुदिता सर्वोत्तरा निष्कृति-सञ्जास्थामकरोत्कतौ श्रभिधया भाग्याम्बुधिर्माधवः॥

द्ति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवीर-वुक्कम्रपाल-माम्राज्य-धुरम्थरस्य माधवामात्यस्य क्वतौ पराग्ररस्यति-व्यास्त्रायां माधवीयायां नदमोऽध्यायः॥०॥

^{*} निर्दिष्ठं व्रतमा घरेत्, -- इति सु॰।

र्ने च्रप,—इति सु॰।

[‡] स्मृतेर्मग्डने-इति मु०।

श्रय दशमीऽध्यायः।

जनागे हं खर्गनद्याः पादपद्यं महातानः । यखामी तमहं वन्दे रामचन्द्रं घदाऽव्ययम् ॥

श्रष्टमनवमाध्याययोह्तपपातकस्य गोवधस्य सामान्यविश्वेषाभ्यां प्रायस्त्रित्तानि । श्रयागम्यागमनकृषोपपातकस्य प्राय-स्त्रित्तं दश्रमाध्यायेऽभिधीयते । तत्र प्रतिज्ञापूर्व्वकं सामान्यप्राय-स्त्रित्तमान्त,-

चातुवर्ण्येषु सर्व्वेषु हितां वश्यामि निष्कृतिम्। श्रगम्यागमने चैव शुद्धौ चान्द्रायणं चरेत्॥१॥ इति।

(१)चतुर्षु वर्णेव्वनुसोमप्रतिसोमभेदेनावान्तरजातिबज्जलमभिप्रेत्य सर्वे व्वित्युक्तम् (१) । प्रत्यवायः निष्क्त्रियते निवार्व्यते विनास्कते यया

^{*} गास्ययं स्रोकीामुदितातिरित्तपुत्तकेषु।

[†] निःसार्थते,-इति सु॰।

⁽१) चलारीवर्षाएव चातुर्व्वर्ण्यम्, खार्चे तद्धितप्रवयादतखाइ चतुर्धु-वर्णेव्विति ।

प्रायिश्वत्या, सा प्रायिश्वित्तिः विष्कृतिः । तस्या श्रनर्थफलनिवारक-लाद्वितलम् । स्वतौ भार्य्यासुपेयादिति श्रास्ताद्गम्या स्वभार्था, तदितरा सर्वाऽपि योषिदगम्या । तद्गमने प्राप्ते सति तस्कुद्धि-निमित्तं चान्द्रायणं प्रायिश्वत्तमाचरेत् ।

चान्द्रायणस्य लचणमारः,-

रकैकं हासयेष्ठासं रुष्णे शुक्के च वर्डयेत्। श्रमावास्यां न भुज्जीत ह्येष चान्द्रायणा विधिः॥२॥इति।

दिविधं हि चान्त्रायणं यवमधं पिपी लिकामधं चेति। यथा यवस मधं सूनं उभावन्तौ सून्तौ, तथा ग्रुक्तप्रतिपदमारम्थ प्रति-दिनमेकैकयामद्धा पूर्णिमायां पञ्चद्रप्र यामाः, कृष्णप्रतिपदमारम्थ प्रतिदिनमेकैकयामद्धा पूर्णिमायां पञ्चद्रप्र यामाः, कृष्णप्रतिपदमारम्थ प्रतिदिनमेकैकयामद्वाचे मध्यमावास्थायामुपवाम दित मध्यभागस्थौ-स्थाद्यवमध्यलम्। यथा पिपी लिकानां प्रिरः पृष्ठभागौ स्थूलौ मध्यं सून्तं, तथा यस्य चान्द्रायणस्य मध्यमे त्रमावास्थादिने सर्व्यग्रसङ्घामः, तस्य मध्यमभागमौत्त्रयात् पिपी लिकामध्यलम्। तदिदं पिपी लिकामध्यलम् प्रतिदिनमेकैकस्य ग्रामस्य द्वामे मित श्रमावास्थायामुपवामः सम्यद्यते। पुनः ग्रुक्तप्रतिपदि ग्राममेकमुपकम्य पतिदिनमेकैकग्रामद्धा पौर्णमास्यां पञ्चद्रप्र ग्रामाः सम्पद्यने। सएष पिपी लिकामध्यस्य चान्द्रायणस्थानुष्ठानप्र-कारः। तदिदं विषष्ठोऽपि स्पष्टमाइ,—

"मासस्य क्रष्णपचादौ यासान वाचतुर्द्ग ।

ग्रासापचयभोजी (१) सन् पचग्रेषं समापयेत् ॥
तयेव ग्रज्ञपचादौ ग्रासं भुज्ञीत चापरम् ।
ग्रासोपचयभोजी (१) सन् पचग्रेषं समापयेत्"—इति ॥
चान्द्रायणाङ्गलेन चिषवणस्नानं कर्त्तव्यम् । तदास्त मनुः,—
"एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे ग्रुङ्को च वर्द्वयेत् ।
जपस्पृशंस्त्रिषवणसेतचान्द्रायणवतम्" इति ।

वपनादीतिकर्त्तव्यतानु गौतम त्राह। "त्रथातश्चान्द्रायणम्। तस्थोको विधिः क्रच्छे। पवनवतं चरेत्। श्वोभ्रतां पौर्णमासीसुपवसेत्। त्राण्यायस्व सन्ते पयांसि नवोनव इति चैताभिस्तर्पणम्। त्राज्यहोमी- हिवधश्चानुमन्त्रणसुपस्थानं चन्द्रमसो यद्देवा देवहेलनमिति चतस्- भिराज्यं जुड्यात्। देवक्रतस्थेति चान्ते समिद्धिः। ॐ भ्रश्चेवः स्वर्म- हर्जनस्तपः सत्यं यशः श्रीकृतिंदौजोजः पुरुषोधमः शिव द्रस्वेतिर्यासा- नुमन्त्रणम्। प्रतिमन्तं मनसा नमः स्वाहेति वा। यासप्रमाणमास्था- विकारेण। चतुर्भेचसत्रुकण्यावकश्चाकपयोद्धिष्टतमूलफलोदकानि हवौंय्योत्तरोत्तरप्रशस्तानि। द्वादश्चेतानि पौर्णमास्थां पञ्चदश्च यासान् भृक्षेकापचयेनापरपचमश्चीयात् । त्रास्थेतानि पौर्णमास्थां पञ्चदश्च यासान् भुक्षेकापचयेनापरपचमश्चीयात् । त्रास्थेतास्थायासुपोस्थेकोपचयेन (४)

^{*} वपनाद्यक्रस्येतिकर्त्त्रयतान्तु,—इति सु०।

⁽१) प्रतिदिनमेक्तेकग्रासङ्गासे।ग्रासापचयः।

⁽२) प्रतिदिनमेक्नैक्यासरुद्धिर्भाषेपचयः।

⁽३) रकापचयेन प्रतिदिनमे कैक्यासापचयेन।

⁽४) एकापचयेन प्रतिदिनमेकैकग्रासरह्या।

पूर्वं पचम् । विपरीतमेकेषाम् (१) । एव चान्द्रायणोमासः"—इति । एकेषां सुनीनां सते पूर्वेकात् पिपीलिकामध्यपचादिपरीतं यव-मध्यचान्द्रायणम् । तच मनुर्विस्पष्टमाच,—

"एतमेव विधिं कत्त्वमाचरेत् यवमध्यमे । ग्रुक्षपचादिनियतश्चरंश्चान्द्रायणवतम्—इति" ।

* तदेतचान्द्रायणद्वयं देवलोऽप्याच । "चान्द्रायणं दिविधं यवमधं पिपीलिकामध्यमिति । एकग्रासममावस्थादि यवमध्यम् । पञ्चदश्य ग्रासान् पौर्णमास्थादि विपीलिकामध्यम्"—दिति । थमोऽपि । "त्रथातञ्चान्द्रायणकन्यं व्यास्थासः । तद्यथा,—

> पौर्णमास्त्रामुपेतस्तु व्राह्मणः सुसमाहितः । क्षेत्रस्मश्रूणि लोमानि कचोपस्यं च वापयेत् । वियाविधि ततः कला यसीयात् सुसमाहितः । मधु मांसञ्च लवणं ग्रुक्तवासांसि वर्ज्जयेत् ॥ स्त्रीग्रह्रौ नाभिभाषेत सत्यवादी च संयतः । पालागं धारयेद्दण्डं ग्रुचि चर्मः च मेखलाम् ॥

^{*} नास्ययमं ग्रीसुदिताति रिक्तपुक्त केषु।

[†] नास्त्ययं स्नोकः मु॰ पुस्तके।

[‡] श्रुचिमोञ्जी,—इति शा॰।

⁽१) श्रुक्तप्रतिपदमारभेकेकयासरङ्घा पौर्णमास्यां पञ्चदश यासान् भुञ्जीत, ततः क्रम्णप्रतिपदाद्येकेकयासङ्गासेनामावस्यायामुपवसेदिति विपरीतमित्यर्थः।

थश्चोपवीती करकं धारयेन्नियतः ग्रुचिः। ग्राणवन्कस्वीरे वा* मार्गं वा वास उच्यते। सर्व्वाध्यद्वानि सन्तिष्ठेत्^(१) स्नानभौनध्तवतः। ख्यानासनाभ्यां विद्दरेद्[†] ब्रह्मचारी चपाग्रनः।

गोमयेन गोचर्मभावं^(२) खण्डिलमुपलिषाभ्युच्य त्रियां प्रतिष्ठाष बाद्याणं दिल्यत उपवेक्योत्तरत उदक्षपावं प्रतिष्ठाष्यं प्रागुद्गग्यान् दर्भानासीर्याच्यभागं कला^(२) महाव्याद्यतिभिराज्याद्यति जुद्धयात्। वत्रपतये चतं कत्यं प्रजापति भित्रमिश्रोमौ वहस्यति यजेत।

^{*} शायवस्कलचारी वा,-इति शा॰।

[†] विरमेद,-इति मु॰।

[‡] ब्राह्मग्रमुपवेध्योत्तरत उदक्षपात्रं प्रतिछाष्य,—इति ग्रा॰ स॰।

⁽१) द्वं प्राचीयनासंयोगे दितीया। सन्ति हेत् उत्यिता भवेत्, नासीत न वा ध्यीतेलार्थः।

⁽२) गोचर्ममाचं गोचर्मपरिमाधम्। खाण्डिलविशेषधमेतत्। गोच-धीपरिमाण्डः, "ऋषभैकशतं यत्र गवां तिस्रति संयतम्। बालवत्स-प्रस्तानां गोचर्म्म इति तं विदुः"—इति। "षट् पद्य चतुरो वाऽपि त्रयो दो वा श्रपो स्तृतो। गोचर्म्म इति श्रव्दोऽयं विधियोगे निपा-त्र्यते"—इति। "गवां श्रतं त्रयस्थिको यत्र तिस्रेदयन्त्रितः। स्तद्गोचर्म्म-माचन्तु प्राष्ट्रव्वेदविदो जनाः"—इति चैवमादिस्पृतिपरिभाषितं जानाविधं बोड्यम्।

⁽३) खान्यभागो नाम होमिविशेषः। खमेरत्तरभागे अपये खाहेत्वनेन होमः, खमेरेच्यामागे च सोमाय खाहेत्वनेन होमः खान्येन प्रकृतहोसात् पूर्वं कर्त्तव्यतया विह्तिः। सं। उयं होम खान्यभाग-इत्युखते।

इतानेवसई थिला * सहाव्या इतयस्त्या । ॐकारपूर्वभाखातास्त्रया सर्वे पृथक् पृथक् । खतं अत्यञ्च गायनीभित्येतानि घरा जपेत्॥ इममाचिक्तं वाऽपि माथवीसाक्तिनं अपेत्। इन्द्रशुद्धा ख्वयापः प्रविध्व नवसा जपेत्। तचेव गायेत् बामानि ऋषदा खाइतीर्जपेत्। रुचमुलनिकेतः खादाची वीराधनी अवेत्॥ श्राईबामाधरेत् इन्हं खाला वस्तं व पीड़थेत्। चर्त वा अपये सिखं गोभ्यो निकान्तयावकम् ॥ णावधं गाकसनं वा क्षेत्रं वा वाग्यतस्रोत्। श्रायसं तेजसं पाचं चक्रोत्पन्नं विवर्जयेत्। श्रयुराणां दि तत् पात्रमयसैजसपकजम्॥ तयेश यतरानाभे खदं कुर्वीत वेदिकीम्। यशियानान्तु स्वाणां तेषां पत्रे खयं स्ते॥ इयत्र तु निरीचेत नाभिभावेत परस्त्रियम्। गीदोहमानं तिष्ठेत न सप्तानां परं प्रजेत् 🏗 ॥

^{*} एतावानेवमर्श्वित्या, -- इति सु॰।

त्रे तन्त्रेव गायनीसामानि, - इति शा०।

[!] न सत्याचं परिव्यज्ञेत्,—इति सु ।

⁽१) भिद्यार्थं गत्वा गादुक्तमात्रं कालं तिस्तेत्राताऽधिकसित्वर्थः। यावता कालेग गौर्दुद्धाते, तावाग् कालो मोदुक्तमात्रः। स च मुहूर्तस्था-क्रमभागात्रकः। (मुहूर्तस्थात्रः पश्चदक्तो भागः)। तस्तित्, "ततो

तिद्विषेषु चरेङ्गैवं नियतेषु दिजातिषु । श्रययो यत्र हराने ब्रह्म (१) वा यत्र पराते । प्रयतः कृतग्रीचसु भैचमभ्यूचयेत्रतः ॥ श्रादित्याभिसुखो भूला गुरवे तन्निवेदचेत्। श्रनुज्ञातस्ततः कुर्याद्देविधिपितपूजनम् ॥ प्राकं वा यदि वा परं मूलं वा यदि वा फलम्। सम्पाद्येत् यमाचारं तेनाग्नौ जुज्जयात् सदा। श्राहाराधें दिने दला तदन्नं नियमं श्रितः। धासं ग्रेषेण कुर्वीत योऽस्थास्यं प्रविग्रेत् सुखम्। कुक्टाण्डप्रमाणं वा ग्रासं कुर्यात् समाहितः ॥ त्रङ्गुख्ययस्थितं वाऽपि[†] गायद्या चाभिमन्त्रयेत् । न तु विख्यापयेत् पिण्डं रमान्नास्वादयेत् पुनः ॥ न निन्देन प्रशंसेत खादखाद च अचयेत्। प्राञ्चे वित्यमश्रीयादाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ॥ ष्ट्रामोद्धिर्यया मोमे मामि मासि प्रदृश्यते।

^{*} खनुज्ञातः सदा कुर्याद्देविधित्ववन्दनम्,-इति सु०।

[†] खद्मं दृष्टा प्रसान्यादी,-इति सु॰।

गोरोहमानं वे कालं तिस्रेद्ग्यहाङ्गने । खितियिग्रहणार्थाय"— इति, "मुह्रक्तस्यास्मं भागमुदीच्यो ह्यतिथिभेवेत्"-इति चानयो-द्रांकायोक्तात्पर्य्याषोचनया स्वक्तम् । न सप्तानां परं व्रजेदिति भिचाचरणार्थं सप्तानां यहासाम् धिकं न व्रजेदित्यर्थः ।

⁽१) ब्रह्म वेदः।

श्वमावाद्यां पौर्णमाद्यां करं चान्द्रायणं चरेत्।

ग्रामान् प्रवर्द्धयेत् योमः पञ्च पञ्च च पञ्च च^(२)॥

एकैकं वर्द्धयेत् पिण्डं ग्रुक्ते कृष्णे च द्वामयेत्।

श्वमावाद्यां न भुञ्जीत एष चान्द्रायणो विधिः॥

एकैकं ह्वामयेत् पिण्डं कृष्णे ग्रुक्ते च वर्द्धयेत्।

एतत् पिपी खिकामध्यं चान्द्रायणमुदाद्यतम्॥

वर्द्धयेत् पिण्डमेकैकं ग्रुक्ते कृष्णे च द्वामयेत्।

एतचान्द्रायणं नाम यवमध्यं प्रकीर्त्तितम्^(२)"—दिति॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण चान्द्रायणं चिविधम्, च्विचान्द्रायणं

गिग्रुचान्द्रायणं यितचान्द्रायणमिति। तेषां खक्ष्पं यम श्राह,—

"त्रींस्तीन् पिण्डान् समन्नीयानियताता दृढ्वतः । इतियानस्य वे साधस्टिषिचान्द्रायणं स्टतम् । चतुरः प्रातरन्त्रीयाचतुरः सायमेवच ॥ पिण्डानेतद्धि बालानां प्रिष्ठुचान्द्रायणं स्टतम् । पिण्डानष्टौ समन्नीयान्तामं मधंदिने वरौ । यतिचान्द्रायणं ह्येतत् सर्व्वकल्यवनाप्रनम्"—दिति ।

विष्णुरपि पञ्चविधं चान्द्रायणमाह। "त्रथ चान्द्रायणम्। ग्रासाना-

^{*} जमायां पौर्णमास्याञ्च,-इति सु॰।

[†] खमायान्तु,-इति सु॰।

⁽१) सीमोयथा क्रमेग पश्चदशक्ताभिर्वर्डते, तथा पश्चदश्यासान् वर्ड-येदित्यर्थः।

⁽२) तथाच, पिपीजिकामध्यस्य श्रव्यापचे उपक्रमः, यवमध्यस्य श्रक्तपचे उपक्रमहति भावः।

स्वाविकारमञ्जीयात्। तांश्चल्रकलाऽभिष्टद्वी क्रमेण वर्द्धयेत्। हामी च क्रामयेत् (१)। श्रमावास्वायाञ्च नाञ्जीयात्। एष (१) चान्त्रायका यव-मधः, पिपीलिकामधो वा। यस्वामावास्वा मध्या भवति, स्व पिपीलिकामधः। यस्व पौर्णमाची, म यदमधः (२)। श्रष्टी ग्रामान् प्रतिदिनमञ्जीयात्, म यतिचान्त्रायकः। मायं प्रातस्वतुरस्वतुरे।- . ग्रामान् समञ्जीयात् स ग्रियद्वान्त्रायकः। यथा कथित्वत् पिष्डानां तिस्वोऽगीतीर्वा श्रश्नीयात्, म सोग्यचान्त्रायकः"—इति। चान्त्रायकेशिक्तिस्य ग्रामस्य परिमाणमारः,—

कुकुटाण्डप्रमाणन्तु यासं वै परिकल्पयेत्। श्रन्यथाभावदेषिण न धर्मी न च गुद्धाति॥२॥ इति। उक्रपरिमाणादिधिकपरिमाणलमन्ययाभावः(॥)। तेन जातो-

^{*} मध्यवर्त्तिनी,-इति मु॰।

⁽१) द्वानी ज्ञासे। तथाचैक्षेकचन्द्रकलाज्ञासक्रमेशैकेकं ग्रासं ज्ञासये-दिलार्थः।

⁽२) रषद्दति निर्विधिषितस्य चान्द्रायणमात्रस्य परामर्थः, न तु पूर्व्वनि-दिस्प्रकारस्य चान्द्रायणविधिषस्य। तस्य निषक्तदैविध्यासम्भवादिति नैध्यम्।

⁽३) यश्चान्द्रायणं कृष्णप्रतिपद्यपद्रम्य पौर्णमास्यां समाप्यते, तत् विपौषि-कामध्यम् । यत् प्रनः शुक्तप्रतिपद्यपद्रम्बन्यामावास्यायां समाप्यते तत् यवमध्यमित्यर्थः ।

⁽४) यद्ययुक्तपरिमाणाद्यपरिमाणात्वेऽप्यन्ययाभावः समानः, तथाप्यक्का-परिमाणाद्धिकपरिमाणः यवच्छेदे वचनस्य तात्पर्याद्धिकपरि-माणात्ययाभावीवर्णिता न न्यूनपरिमाणात्वे । स्वत्यव, "कुक्का-टाखप्रमाणं वा ग्रासं कुर्यात् समास्तिः। स्वजुल्यग्रस्थितं वाऽपि"—

दोषो व्रतवैकस्यं, तेन देषिण, धर्मसुन्द्रलोकप्राप्तिहेत्स्तपोह्पो-व्रतविश्रेषः, म न सम्पद्यते। माणस्य पापाच्कुद्धिर्भवति। चान्द्रायण-साध्यं फलं दिविधं, पुण्यलोकप्राप्तिः पापनिष्टित्तिस्रेति। तदुभय-मधिकपरिमाणग्रासानस्रतो न मिध्यति। चान्द्रायणस्य फलदैविधं यम श्राह,—

> "यित्किञ्चित् कुरुते पापं कर्मणा मनमा गिरा। दिजञ्चान्द्रायणं कता तस्मात् पापात् प्रसुच्यते। एतानि विधिवत् कता षड्भिमीमैहेवियाभुक्। योपतकन्मषो विषञ्चन्द्रस्थैति मलोकताम्"—इति।

व्रतचरणानन्तरकर्त्तव्यमारः,-

प्रायिश्वते ततश्रीर्णे कुर्याद्वाद्मणभाजनम्। गोहयं वस्त्रयुगमच दद्यादिप्रेषु दक्षिणाम्॥ ३॥ इति॥

संख्याविश्रेषानुपादानात् श्रत्यनुसारेण त्राह्मणभोजनिमिति वेदि-तव्यम् ।

इत्यनेन साचादेव न्यूनपरिमाणं विह्तम्। युक्तश्चेतत्। तथाहि, यथोक्तपरिमाणस्य न तावदपृर्व्वविधः, रागतः प्राप्तत्वेन तद-सम्भवात्। नापि तत्परिमाणमोजनस्यावस्यकत्वार्थं नियमविधः, नियोज्यादिकन्यनापत्तेः। तत्परिमाणमोजनसमकाणमन्यमोजनेऽपि दोषाभावापत्तेः। च्यङ्गस्यग्रस्यितं वापीत्यनेन न्यूनपरिमाणस्यामि-हितत्वाद्य। तस्मात् चान्द्रायणस्य तपस्वात् तपस्य क्षेत्रसमा-वत्वादुक्तपरिमाणादिधकपरिमाणनिष्टत्तिपत्वकः परिसंख्याविधि-रयम्। तस्मात् सुसूक्तम्, उक्तपरिमाणादिधकपरिमाणत्वमन्यथा-भाव इति। त्रान्यागमनमाने प्रायश्चित्तमभिहितम् । तिह्योषेषु प्रायश्चित्तमानि वक्तव्यानि । तवात्यन्तनीवजातिगमने । प्रायश्चित्तमान्त्रम् चण्डालीं वा श्वपाकीं वा श्वनुगच्छित यो हिजः । चिराचमुपवासित्या विप्राणामनुशासनात् ॥ ४ ॥ सिश्यं वपनं छत्वा प्राजापत्यहयं चरेत् । गोह्यं दक्षिणां द्यात् शुडिंपाराश्रराष्ट्रवितीत् ॥५॥ इति ।

त्राह्माखां स्ट्राच्चाता, चण्डाबी; श्राक्ट्रपतिताच्चाता च^(१), सगोचाच्चाता वा। तदेतत् चिविधचण्डाबलं यस श्राह,—

"त्रारूढ़पतिताच्चातो बाह्मखां शृद्रजञ्ज यः।

चण्डाको तावुभी प्रोक्तो सगोचाद्यस जायते"—इति । एतत्चिविधचण्डाक्सन्ततो जाता स्त्री चण्डाकी । चल्ययो-

र्जाता स्ती श्वपाकी। तदाइ मनुः,-

"चनुर्जातस्त्रयोग्रायां श्वपाक इति कीर्त्तितः"।

दिजगब्दोऽच ब्राह्मणपरः। चिचयवैद्ययोः पृथयवच्यमाणलात्। ख-पवासिला उपवासञ्चरिलेत्यर्थः। श्वाचारार्थकिवन्नात् ग्रब्द निष्यत्तेः^(२)। चिचयवैद्ययोर्द चिणाऽऽधिकामारः,—

^{*} तत्र प्रतितनीचजातिग्रमने,-इति प्रा॰।

⁽१) यस्तु नैष्ठिकं धर्मामारू एः प्रमादतस्त्रसात् चनते, स सारू एपिततः इत्युचते।

⁽२) उपवासम्बद्धादाचारार्थे क्विष्, ततः क्विपालेग्यः, ततः क्वाच्यवयेन 'उपवासित्वा' इति पदं निव्यव्यमिति भावः।

स्रिचियो वाऽय वैश्यो वा चग्डालीं गच्छता यदि । प्राजापत्यदयं कुर्यादचाहोमियुनदयम्॥६॥ इति।

खप्टम्।

श्रद्भख वन्यं व्रतमधिका दिचिणेत्याह,—

श्वपाकीं वाऽय चएडालीं श्रूद्रो वा यदि गच्छति । प्राजापत्यं चरेत् कच्छं चतुर्गीमियुनं ददेत् ॥७॥ इति ।

नत् स्रायन्तरेषु चण्डासीगमने प्रायश्चित्तान्यन्यथा स्मर्थने।
तत्र कानिस्ति प्रास्योक्षात् प्रायश्चित्तात् न्यूनानि, कानिस्दिधकानि। यथा सुमन्तुः। "मादस्यस्य पितस्यस्य सुषाभगिनीभागिनेयीगोचण्डासीनामभिगमने तप्तकः स्क्रम्"—दिति। तदेतदकामतः प्रद्यत्तस्य रेतः सेकात् प्राङ्निद्ती द्रष्ट्यम्। यनिङ्गरसोक्षम्,—

"पिततान्यस्तियों^(१) गला श्रुक्ता च प्रतिग्रह्म च । मासोपवामं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा"—इति ॥ तच चान्द्रायणं कामतः प्रवृत्तस्य रेतःशेकात् प्राङ् निवृत्तस्था-ग्रकस्थावगन्तयम्। प्रकस्य तु मासोपवासः । गोदयद्विणायकस्य

⁽१) पतिताः पतनवन्तः। पतनख महापातकादिद्येषेण दिजातिकार्याः निधकारः नरकभागित्वच । तद्क्षम्। "दिजातिकार्यभेशोहानिः पतनं परच चातिद्विकामेके नरकम्"—इति । अन्ते भवा चन्याः जवनश्वपचादयः।

प्राजायत्यद्यस्य मुलवचनोकस्य प्रत्याकायकान्यनादारेण् । माभोप-वाससमानवाद्यसेव विषयः । यदिष गङ्खेनोकस्.—

"श्रकामतस्तु यो विश्वण्डासी यदि गच्छति।
तप्तरुक्षेण गुड्योत प्राजापत्यदथेन वा।
कामतस्तु यदा विश्वण्डासी यदि मेवते।
चान्त्रायणेन गुड्योत प्राजापत्यदयेन वा"—दित।

एतन्यू ज्वचनेन समानविषयम् । यमस्त विषयव्यवस्थापूर्वकं पच-दयमारः,—

> "चाडा जपुल्कमा नान्तु अक्षा गता च योषितम्। हान्द्राब्दमा चरेत् हानाद हानादैन्द्रवस्यम्"— दिते ॥

एतचोभयं, रेतःसेकपर्धन्तमस्द्रसनविषये। यनु गौतमेनोक्तम्। "श्रम्यावसायिनीगमने स् सन्द्राब्यसमत्या दादग्रराचम्"—इति। तचाब्दश्च्यो यमोकसमानविषयः। दादग्रराचन् समन्तुप्रीकतप्तनः सन्द्रसमानविषयः। दादग्रराचन् समन्तुप्रीकतप्तनः सन्द्रसमानविषयम्। यद्यद्विरसोक्तम्,—

"श्वन्यजानानाु^(२) गमने भोजने च प्रमापणे।

⁽१) धेनुसङ्कनादानुकल्पचास्या प्रवादाय इत्वचते ।

⁽२) खन्यावसायिनः कुले जाता स्ती खन्यावसायिनी। खन्यावसायिनख, "चाहालः श्वपचः चाना स्तो विदेशकास्त्रया। मागधायोगनी चैव सप्तिते (न्यावसायिनः"—इख्रह्मलचाणाः। "निषादस्त्री तु चाहालात् पुत्रमन्यावसायिनम्। अभ्रष्टानगोचमं स्ते"—इख्रह्मलचाणाः ।

⁽३) खन्यणास, "रजनसम्भारस नटावरड्रवच। कैवर्त्तमेदभिल्लास सप्ति खन्य . स्मात्रः"— इत्युक्तलच्याः।

पराकेण विद्यद्धिः स्वाद्वगवानिङ्गरोऽनवीत्"—हित ॥
तदिप तप्तकः क्ष्मसम्बद्धम् । यदिप विश्वष्टेनोक्तम् । "द्वादमराजमन्भचोदादमराचसुपवसेदस्रनेधावस्यं वा गन्केत्। एतेनेव
चाण्डानीक्यवायोव्याख्यातः"—दिति। एतदिप दृष्ठद्यभोक्तचान्द्रायणद्वयसमानविषयम्। यञ्च सम्बर्त्तनोक्तम्,—

"यश्वण्डालीं दिजोगच्छेत् कयश्चित् काममोहितः। चिभिः छच्छैविंशुद्धोत प्राजापत्यानुपूर्वकैः"—दित ॥ एतद्यान्द्रायणद्दयेन समानविषयम्। यदिप मनुनोक्तम्,— "यः करोत्येकराचेण दृष्ठलीसेवनं दिजः। स भैचभुग्जपिन्नत्यं चिभिर्ववर्षेर्थयोहित"—दिति॥ दृष्ठली चण्डाली*। तथाच स्रत्यन्तरे,—

"चण्डाली बन्धकी वेग्या रजः स्था या च कन्यका^(१)।
जढ़ा या च मगोत्रेण दृषत्यः पञ्च कीर्त्तिताः"—इति।
तदेकदिनाभ्यासिवषयम्। यदपि मनुनोक्तम्,—
"रेतः मेकः स्वयोन्यासु कुमारी स्वन्यजासु च।

यखुः पुत्रस्य च स्तीषु गुरुतत्त्वसमं विदुः"- इति ॥ याज्ञवस्त्र्येनापि,—

"मिखिभार्याकुमारीषु खजाताखन्यजासु च। सगोचासु सुतस्तीषु गृहतन्यसमं स्पृतम्"—इति।

^{*} खषच्यचाखाच्यादयः,-इति मु॰।

⁽१) कन्यका रजःस्था, विवाहात् पूर्व्यं ऋतुमतीति यावत्।

एतच पचाभ्यासिषयम्। यच मनुनोक्तम्,—

"गुरुतन्पत्रतं सुर्याद्रेतः सिक्का खयोनिषु।

सख्यः पुत्रस्य च स्त्रीषु सुमारीष्यन्यजासु च"—इति।

एतच मासाभ्यासिषयम्। यच यमेनोक्तम्,—

"रेतः सिक्का सुमारीषु चण्डासीष्यन्यजासु च।

सपिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते"—इति।

एतच सम्बस्रराभ्यासिष्यम्।

श्रय मातृगमनपायश्चित्तमुच्यते ।

यद्ययेतन्नोपपातकं, तस्वातिपातकेषु पाठात् (१)। तथायगम्याग-मनावान्तरभेदप्रसङ्गादचाभिधानम् । तचाज्ञानक्वते माचादिगमने प्राथिस्चित्तमारु,—

मातरं यदि गच्छेनु भगिनीं खसुतां तथा"। एतास्तु मोहितोगत्वा चीणि हच्छाणि सच्चरेत्॥ ८॥ चान्द्रायण्चयं कुर्यात् शिश्रच्छेरेन शुद्धाति॥ इति ।

मातरं जननीम्। इतरामां मातृणां, "पितृहारान् समारुह्य"— इति वच्छमाणलात्। भगिन्येकोदरा, तस्याएव सुख्यलात्। तथा, स्वसुतेति सवर्णायां भार्य्यायासुत्पन्ना। तत्र चीणि प्रायश्चित्तानिः प्राजापत्यत्रयमेकं, चान्द्रायणत्रयं दितीयं, प्रिश्रच्छेदसृतीयम्। एतच मैथुनप्रकारभेदविषयतया योजनीयम्। मैथुनं चाष्टविधम्,

⁽१) "माल्यमनं दुच्चित्रमनं खुषागमनिमाव्यतिपातकानि"—इत्या-दाविति ग्रोषः।

"सरणं कीर्त्तनं के सिः प्रेचणं गुद्धभाषणम्। संकल्पोऽध्यवसायस्य कियानिष्यत्तिरेवसः। एतकीयुनमछाङ्गं वदन्ति ब्रह्मवादिनः। विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाछसचणम्"—इति

स्वरणात्। तत्राद्यं व्रतमन्यलाद्प्रवर्त्तनस्वरणादिपञ्चविधापराधविषयं, दितीयन्तु पूर्वसाद्गुरुलात् प्रवर्त्तनसङ्कर्याध्यवसायविषयं (१), व्रतीयन्वतिमह्लात्नियानिष्यत्तिविषयम्। मनु मोहितइत्यभिधानादकामकतिवषयमिदं, तथाच संकन्याध्यवसायौ तत्र न
सभावत इति चेत्। मैवम्। मन्दान्धकारादौ मातेयमित्यज्ञाला
गमिष्याम्येनामिति सङ्कल्याध्यवसायसभावात्। यदा, मातेयमिति
ज्ञातेऽपि प्रत्यवायगौरवमज्ञाला प्रवृत्तस्य संकन्याध्यवसायसभवात्। न च मातिर् भगिन्याञ्च समानं प्रायञ्चित्तमुक्तमिति वाच्यम् ।
भगिन्यामावृत्तिविषयलस्य कन्यनीयलात्। प्रिष्ठच्छेदोत्तरकर्त्त्रंथं
मनुराह,—

"खयं वा भिन्नदृषणावुक्तत्याधाय चाञ्चलौ । नैच्हतौं दिभमातिष्ठेदानिपातादिजिह्मगः"—इति ॥

प्रायश्वित्तमयुक्तमिति वाच्यम्,—इति पाठोमम प्रतिभाति ।

⁽१) खनेन कम्मेगा इदिमिन् पार्च साध्यते इत्येवंविषया बुद्धिः सञ्चल्यः । खध्यवसायः प्रनः, किर्घ्याम्येतदिति निस्वयस्त्रिकीर्या ना सञ्चल्योऽध्य-बसायस्त्र दयमपि प्रवक्तिकेतुलात् सारगादिश्यो गुक,-इति नोध्यम्

जगनाऽपि। "खड्डाक्रधारी गुरूतन्यगः सत्वषणं भिन्नसुन्कत्य नैन्द्रतीं दिग्रमंद्र्यानगाऽदाय* त्रजेदानिपातात्"—दित । भङ्का-निख्तावपि। "कुरेण शिन्नद्रवणानुकत्यादायावेचमाणो त्रजेत्"— दित । एवं गच्छन् यत्र खुद्यादिना प्रतिबध्यते, तत्रेवामरणानां तिष्ठेत्। तदाद विश्वष्टः। "सद्यषणं भिन्नसुन्कत्यांजन्ञावाधाय दिख्णाभिसुखो गच्छेत्। यत्रैव प्रतिद्यतस्त्रेव तिष्ठेदाप्राणविस्रो-कात्।"—दिति।

श्रज्ञानकताभ्यायाज्ज्ञानकतसकञ्चननीगमनेऽपि पूर्वीकादधिक-क्षेग्रोत्पादकं व्रतविशेषं विशिष्ट श्राह। "निष्कालकोषृताभ्यको गोम-येनाश्चिना पादप्रख्त्यात्मानं दाहयेत्, पूतो भवतीति विज्ञायते"— इति॥ केशाः शिरस्थवस्थिता श्रलकाः, के श्रलकाः कालकाः, निर्गताः कालका यसाद्षौ निष्कालकः, सुण्डितशिरा इत्यर्थः।

गन्ख वध्य कामजत्यक्षर्गमनविषयले ततोऽभ्यधिकक्षेश-प्रदेख वधान्तर्ग्याभावात् कामजताभ्याचे प्रायिश्चनं न स्थादिति चेत्। क्षेत्रम् । गोमयखैतेषदाद्रवातिग्राष्ट्रकावादिभेदेन चिरचि-प्रदाहिनो वधभेदस्य कस्पनीयवात् (१)। यनु शिश्वच्छेदादिवधात्

^{*} दिश्रमञ्जलाबाधाय,—इति सु०।

[†] दाप्रलयात्,—इति ग्रा॰।

[‡] व्रतान्तरखाभावात्,—इति सु॰।

⁽१) अतिशुक्तगोमयाधिना चिप्रदाहेन वधोनिष्यदाते। ईषदाईगोमया-धिना तु चिरदाहेनेव वधोनिष्यदाते। चिप्रदाहापेच्यया चिरदाहे क्रोग्राधिकामिति भावः।

न्यूनप्रयासमाधं सूम्म्योजिङ्गनादिमरणसन्येर्मुनिभिः प्रदर्भितं, तची-अयेच्हाऽन्यतरेच्हादिभेदेन विषययवक्षा कल्पनीया। तदाइ सनुः,--

"गुरतल्यभिभाधिनसप्ते ख्यादयोमये। समीं जलनीं वाऽऽश्विष्य स्त्युना स विश्रह्मति॥ ख्यं वा भित्रद्वणानुत्वत्याधाय चाञ्चलौ। नैस्तीं दिभमातिष्ठेदानिपातादजिह्मगः"-दति॥ यमोऽपि,—

"गुरदाराभिगमनं कला मे। हेन वे दिजः । ज्वलनीमायमीं भ्रय्यां मंविशेद् गुरुतन्यमः ॥ स्मीं ज्वलनीं वाऽऽक्षिय स्त्युना म-विद्याग्रति"—इति । याज्ञवलकोऽपि,—

"तप्तेऽयः ग्रयने भाई मायसा योषिता खेपेत्। ग्रही चोत्कात्य वृषणी नैस्टत्यां वोत्मृजेत्तन् म्" - इति॥ श्रिक्तरा श्रपि, —

"गुरुतन्यी भिनां तप्तामायमी वा स्तियं विभेत्।

मरणाय तदा पञ्चां प्रवजे दिश्रमुत्तराम् ॥

भरीरस्य विमोन्नेण मुच्यते दार्मणोऽभ्रम्भात्।

स्थापयन् गुरुतन्यी वा तप्ते वैवायमे स्वपेत्॥

समानिङ्गेत् स्तियं वाऽपि तप्तां कार्णायमी नरः"— दति॥

तप्ते जो द्ययने गुरुतन्यगः भ्रयीत, स्मीं ज्वननीं वा

^{*} गुरुतस्यीति,—इति सु०।

श्रिक्षियेत्, लिङ्गं वा सरुषणसुक्तत्याञ्चलावाधाय द्विणाप्रतीचीं वजेदिजिह्ममागरीरिनपातनान्मृतः ग्रुद्धातीति। बौधायनोऽपि। "गुरुतन्त्यगस्तप्ते लोहगयने ग्रयीत ज्वलन्तीं वा सूर्योमाञ्चिय लिङ्गं वा सरुषणं परिवास्याञ्चलावाधाय द्विणाप्रतीच्योरन्यत-रेण गच्छेदानिपातात्"—इति। तच तयोरिच्छतोः संयोगे तप्तलोहग्रयनं, स्त्रिया प्रोत्साहितस्य ज्वलत्सूरुम्यां लिङ्गनस्, श्रात्सना प्रोत्साहितायान्त् गमने सरुषणलिङ्गोत्कर्त्तनादि।

जननीगमनेऽभिह्तिं यत् प्रायश्चित्तं, तत् तङ्गागनीगमने-ऽप्यतिदिग्रति,—

मातृष्ठस्रामेचैवमात्ममेद्रनिकर्त्तनम्॥ १॥ इति।

एविमितिसाम्यातिदेशान्त्रानसे क्रीड़ादौ यथोकं* व्रतद्वयमदगन्त्वम् । मेद्रनिकर्त्तनेन भरणपर्यन्तवतसुपलच्यते । न च
जननीतद्भगिन्योः समानवतमयुक्तमिति श्रद्धनीयम् । जनन्यामकामकते तद्वगिन्यां कामकते च समानवसभावात् । उपरितनवचनेन वज्ञानेनेति विशेषणादेतस्य वचनस्य कामकतिवषयवमवगम्यते ।

श्रकामक्रते माहव्यस्गमने प्रायश्चित्तमाइ,—

श्रज्ञानेन तु यो गच्छेत् कुर्य्याचान्द्रायणदयम । दश्रगोमियुनं दद्याच्छुद्धं पाराश्ररोऽववीत्॥१०॥ द्रति।

^{*} विश्रष्ठोत्तं,—इति प्रा॰।

गवोर्धेनुष्टषभयोर्मियुनं गोमियुनं, दश्रमञ्चकं गोमियुनं दश्रगो-मियुनं, विंग्रतिसञ्चाका गाव दत्यर्थः । नन् याज्ञवल्कोन माहस्व-स्रगमने गुरुतन्त्रवतिमिति निर्दिष्टम्,—

> "पितुः खसारं सातुश्च सातुलानीं सुषासपि। सातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्य्यतनयां तथा॥ श्वाचार्य्यपत्नीं खसुतां गच्छंसु गुरुतन्यगः"—इति।

वाद्रम् । कामकते गुरुतन्यव्रतमसाभिरिष पूर्ववाक्ये दिर्शतं, चान्द्रायणं लकामकते दत्यविरोधः । एतदेवाभिष्रेत्य हारौत श्राह । "पित्यस्तीगमने खस्र मात्रव्यस्पित्व्यस्गमने कन्यामगोत्राखस्रौ-यागमने भागिनेयौगमने चान्द्रायणम्"—दति । श्रङ्खालिखिताविष । "एवं मात्रलानौमात्रव्यस्यु खुषादु हित्रगमने तथाऽऽचार्य्यदु हितरि चान्द्रायणम्"—दति । ब्रह्नसनुरिष,—

"चण्डां तो पुल्तभी से क्यों । सुषाञ्च भगिनी सखीम । मातापित्रोः खसारं च निचित्रां भरणागताम् ॥ मातुलानी प्रविज्ञतां सगोत्रां नृपयोषितम् ॥ भिय्यभार्थां गुरोभार्थां गला चान्द्रायणञ्चरेत्"—इति ॥ चतुर्विंभतिमतेऽपि,—

"पित्रस्त्रसा मात्सानी श्रश्रूमीत्रस्त्रसा तथा। एता गला स्त्रियो मोहाचरेचान्द्रायणवतम्"—इति॥

^{*} श्रश्रू,—इति मु॰।

⁽१) स्तेच्ही स्तेच्हतुनजाता। स्तेच्हल, "गोमांसखादकोयल विषदं वष्ट भाषते। सर्वाचारविद्दीगय सेच्हरयभिधीयते"—हत्युत्तनच्चणः।

यश्यकासहतस्य मूलवचनेन चन्द्राश्येद्धं विश्वतिगावस्वाभि-हिताः, तथापि तस्य रेतःसेकपर्यन्तगमने विषयलादेकणान्द्रायण-वचनानां च रेतःसेकात् प्रागेव निष्ठत्तौ योजनीयलास कोऽपि विरोधः। यदपि चतुर्विश्वतिमतेऽभिष्ठितम्,—

"पित्रव्यक्षात्रभार्थाञ्च भगिनी मात्रेवच । श्वश्रुमारुश्च धाचीञ्च तप्तरूष्ट्रं यमाचरेत्"- ६।त ॥ चद्रि सम्तेनाभिद्यिम्.—

"भगिनीं मात्राप्तां च खशारं चान्यमाहजाम्।

एता गला स्तियोमदात्तप्तकः समाचरेत्"—दृति॥

एतदुभयमारोदणपर्यंन्तं प्रवृत्तस्य योगिसिङ्गसम्बन्धात् प्राङ्
निवन्तौ द्रष्टव्यम्।

जननीयितिरिक्तपित्सार्थांगमने प्रायश्चित्तमाइ,-

पितृहारान् समारु भातुरात्तान्त भातुभाम्। गुरुपत्नी खुषान्त्रेव भातुभाय्यां तथैवच ॥११॥ मातुलानी सगाचान्त प्राजापत्यचयन्त्ररेत्। गेरद्वयं दक्षिणां द्वात् " गुद्धते नाच संभयः॥१२॥ इति॥

पित्रदाराः जननीयितिरिकाः पित्रभाष्ट्यां श्रमवर्णाः सवर्णास्य। मातुराप्ता मातुः प्रियमखी। श्राह्मजा व्यष्टस्य किनष्टस्य या सुता। गुरुष्णस्यो हि सुख्यया द्वारा पितरमाच्छे। तथा च सनुः,—

[&]quot; दचा,-इति द्या॰।

"निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि । सन्भावयति चान्नेन स विष्रो गुरुर्च्यते'—द्गति ॥ याज्ञवल्क्योऽपि,—

"स गुर्स्यः क्रियां क्रला वेदमसी प्रयक्कित"—इति ।
पित्रव्यतिरिकः श्रुतोपकार्य्यपि सुख्यो गुरुः । तच्च मनुनैवोक्तम्,—
"श्रन्यं वा बद्ध वा यख श्रुतस्थोपकरोति यः ।
तमपी ह गुर्सं विद्यात् श्रुतोपकियया तथा"—इति ॥

व्यासस्त सुख्यासुख्यगुरून् सर्वान् संग्रह्य दर्भयति । "गुरवीआत्यित्याचार्या विद्यादाव्य्येष्ठभात्यस्ति भेग्यवाताऽस्तदाताः
च"—इति । एवं च सत्यव पित्दारानिति पितः पृथगुपादानात्
तद्यतिरिकाचार्यादिरेव गुरूपत्तीरित्यवानेन गुरूप्रव्देन विवचितः । सुषादयः प्रसिद्धाः । अकामतः सक्षद् गला सदिच्छं
प्राजापत्यवयञ्चरेत्। कामतस्त्विप्रप्रवेगः । तदुकं चतुर्विंग्रतिमते,—

"मातरं गुरूपत्नीं च खशारं खसुतां तथा। गला तु प्रविभेदम्भिं नान्या शुद्धिर्विधीयते"—इति॥ विष्णुस्यताविष,—

"मात्यमनं द्वित्यमनं खुषायमनित्यितपातकानि । त्रतिपातिकनस्त्रेते प्रविभेयुर्क्ताभनम् । न ह्यन्या निष्कृतिस्तेषां विद्यते हि कथञ्चन"—दित ॥ यनु प्रद्वान, –

श्रुतोपकार्थ्यमुखोगुकः,—इति शा०।

"श्रधः गयी जटाधारी पर्णमूलफलाग्रनः ।

एककालं समञ्जन् वे वर्षे तु दादग्रे गते ॥

क्कान्तेयी सुरापश्च ब्रह्मदा गुक्तन्यगः ।

अतेनेतेन ग्रुद्धान्ति सद्दापातिकनिस्त्वसे"—दिति ॥

तत्सवर्णात्तसवर्णपिद्धदार्गमने श्रकामतो द्रष्टव्यम् । यस सम्वर्त्त-

तत्सवर्णात्तमवर्णपिद्धदार्गमने श्वकामतो द्रष्टव्यम् । यस सन्वर्त्ते-नोक्तम्,—

"पित्दारान् समारु मात्वर्जं नराधमः ।

भगिनीं मात्राप्तां वा खमारं वाऽन्यमात्वज्ञाम् ॥

एतास्तिसः स्तियो गला तप्तक्षक्तं समाचरेत्"—इति ।

तद्वीनवर्णगुरुदारेषु रेतःसेकादर्वाग् द्रष्टव्यम् । यस याज्ञवस्क्येनोक्तम्,—

"प्रायिश्वत्तं चरेत् क्षक्कं धमा वा* गुरुतस्यगः।
चन्द्रायणं वा चीन् माधानभ्यस्यन् बेदसंहिताम्"—इति॥
एतत् चैवार्षिकप्राजापत्यव्रतं^(१) ब्राह्मणीपुत्तस्य शृद्रजातीयगुरुभार्यागमने द्रष्टयम्। [†]यदा तु गुरुपत्नीमसवर्णां यभिचारिणी-

प्राणापत्यं चरेत् क्षक्रं प्रमादाद्,—इति सु॰।

[†] यच यात्रेगापि, "यदा तु गुरुपत्नीं च सवर्गां यभिचारिगीम्। षाबुद्धिपूर्वे गच्छेत प्राजापत्यं तदाऽऽचरेत्"—इति। तदा वेदजप-सहितचान्त्रायगं दरुयम्। यच तेनैवोक्तम्,—इति सु०।

⁽१) समाइति बड्डवचनात् असति नाधने बड्डवचनस्य चित्वे पर्यावसानाच चैवार्षिकप्राणापत्यनाभ इति नोध्यम्।

मनुद्धिपूर्वं गच्छति, तदा वेदजपमहितत्रैमासिकचान्द्रायणं द्रष्टयम्। यच व्यात्रेणोक्तम्*,—

"क्षच्छं चैवातिक्षच्छ्ञ तथा कच्छ्रातिकच्छ्रकम् ।
चरेन्मासचयं विप्रः चिच्यागमने गुरोः"-इति ॥
तच* बुद्धिपूर्वं सक्तद्गमने उमयोरिच्छातः प्रवत्ते श्रतिकच्छ्रः,
तया प्रोत्माहितस्य कच्छ्रः, स्वेनैव प्रोत्माहितायां कच्छातिकच्छ्रः।
तचायभ्यासे मरणान्तिकमेव । यथाऽऽह देवनः ।,—

"मत्या गवा पुनर्भार्थां गुरोः चचसुतां दिजः।

त्रण्डाभ्यां वर्जितं लिङ्गमुत्कत्य च मृतः शुचिः"—इति ॥ त्रबुद्धिपूर्वे मक्तद्गमने काखोकं द्रष्टव्यम्,—

"चन्द्रायणं तप्तकः क्रमतिकः कृं तयैवच।

महर्गला गुरोभीयामिज्ञानात् चित्रयां दिजः"—इति ॥
तत्राष्युभयोरिच्छातः प्रवत्ते तप्रक्षच्छ्म्, तया प्रोत्माहितस्थातिक्षच्छं, खेन प्रोत्माहितायां चान्द्रायणं द्रष्टव्यम् । श्रभ्यासे तु
जाह्यक्ष्यः,—

"गुरोः चत्रसतां भार्या पुनर्गता तकामतः ।

वषणं मात्रमुत्कृत्य ग्रुड्येच्जीवन् स्तत्य सः"—दिति ॥
वैश्वायां बुद्धिपूर्व्वं सक्षर्गमने काल श्राह,—

"तप्तकच्चं पराकच्च तथा ग्रान्तपनं गुरोः ॥

भार्थां वैश्वां सक्षर्गता बुद्या मामचरेद्विजः"—दिति ॥

^{.*} तच,---इति सु॰।

[ो] कर्षः, इति मु०।

तवायुभयोरिकातः प्रदक्षे तप्तकक्ष्रं, तया प्रोत्धाहितकः ग्रान्तपनम्, त्रात्मना प्रोत्धाहितायां पराकः। त्रभ्याचे लिङ्गस्था-यक्षेदः कार्यः। तथाइ लोगाचिः,—

"गुरीवें क्यां पुनर्गता गता चापि पुनः पुनः"।
चिद्गागं केदियता तु ततः ग्रध्यति कि चिवात्"—इति ॥
ऋगादेव ज्ञापकादभ्याचे यदुकं गुरुतस्पप्रायिक्षत्तं, तदेद बद्धग्रोऽभ्याचेऽपि द्रष्टयम् । अवुद्धिपूर्वके सकद्गमने प्रजापतिराहः,—
"पश्चराचं तु नाश्रीयात् सप्ताष्ट्रौ वा तथैवच ।

वैद्यां भार्थां गुरार्गला सहदज्ञानतो दिजः"—इति ॥
तचाणुभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ सप्तराचं, तथा प्रोत्साहितस्य पञ्चराचम्, श्रात्सना प्रोत्साहितायामष्टराचमिति। श्रभ्यासे लामरणान्तं
ब्रह्मचर्यासरणम् । तदाह हारीतः,—

"त्रभ्यस्य वित्रो वैद्धायां गुरारज्ञानमोसितः । स धड्कं ब्रह्मचर्यं सञ्चरेद् यावदायुषम् †"—दति ॥ श्रद्धागमने बुद्धिपूर्वे जाबासिराष्ठ,—

"त्रतिक्षच्छं तप्तरुच्छं पराकश्च तथैवच।

गुरोः भूद्रां सकद्गता बुद्धा विषः समाचरेत्"—इति ॥ तचाणुभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ तप्तकच्छं, तयेव प्रोत्साचितस्थाति कच्छम्, श्रात्मना प्रोत्साचितायां पराक इति द्रष्टव्यम् । श्रभ्यामे तु दादभवषं ब्रह्मक्षं कर्त्तव्यम् । तथाऽऽचोपमन्युः,—

^{*} भार्यामचानतो दिजः, — इति प्रा॰।

[ं] सखद्रं ब्रह्मच्छं स घरेदाअर्थान्तिकम्, — इति स॰ ग्रा॰।

"पुनः श्र्द्रां गुरोर्गता बुद्धा तिप्रः समाहितः। ब्रह्मचर्यमदुष्टात्मा सञ्चरेद्वादग्नीः समाः"—दति॥ ब्रज्जाने दीर्घतमा श्राह,—

"प्रजापत्यं सान्तपनं सप्तराचीपवासनस्।

गुरोः श्रुद्धां सक्षद् गवा चरे दिप्रः समाहितः"—इति ॥
तत्राष्णुभयो रिच्छातः प्रवृत्तौ सान्तपनं, तया प्रोत्साहितस्य
प्राजापत्यम्, त्रात्मना प्रोत्साहितायां सप्तराचोपवास इति। त्रभ्यासे
तु सनुनोत्तं द्रष्ट्यम् —

"चन्द्रायणं वा जीन्मामानभ्यखेन्नियतेन्द्रियः। इतिखेन यवाग्वा वा गुरुतन्यापनुत्तये"—इति॥ साधारणस्त्रियां गुरुतन्यदोषो नास्ति, इत्याह व्याघः,— "जात्युक्तं पारदार्थ्यं वा गुरुतन्यत्वमेवच। साधारणस्त्रियां नास्ति कन्यादूषणमेवच"—इति॥ यनु नारदेनोक्तम्,—

"मात्रव्यसा च यश्रूष मात्रलानी पित्रव्यमा । पित्रव्यसिक्तिय्यस्ती भगिनी तत्स्वी खुषा । दुहिताऽऽचार्य्यभार्या च सगोत्रा गरणागता ॥ राजी प्रविजता धात्री साध्वी वर्णात्तमा च या। श्रासामन्यतमां गता गुरुतन्यग उच्यते"—दिति ॥

माता माहस्त्रसा श्रश्नमीतुनानी च समुता। पिहस्त्रसा पिह्या च
 गिय्यस्ती तत्स्रसी स्वा,—इति प्रा॰!

तदितदकामतीऽभाषे कामतः षष्ठद्गमने च द्रष्टयम्। यञ्च विश्विष्ठेनोक्तम्,—

> "* सखीखयो निषगोचा शियभार्या खुषासु च। कन्या खका मतो गला गुरुतस्परमः स्मृतः "— इति॥

चच मनुनोक्तम्,—

"गुरुतस्पन्नतं कुर्याद्रेतः सिक्का खयोगिषु । सब्युः पुत्तस्य च स्तीषु कुमारीस्वन्यजासु च"—इति ॥ यदिप बान्नेण,—

"श्राश्रितखापि विदुष श्राधिताग्रेश्च योगिनः । श्राचार्यख च राष्ट्रश्च भार्यां प्रविततां तथा ॥ धानीं प्रत्नीं च पौनीं च च सखीं मातुक्तयेवच । पितुः सखीं तथा गला गुक्तस्पवतञ्चरेत्"—इति ॥ समर्त्तनापि,—

"पित्व्यदार्गमने भात्रस्तीगमने तथा । गुरुतस्पन्नतं सुर्व्या निष्कृतिनीन्यथा भवेत्" - इति ॥ याञ्चवस्त्रोनापि, ─

"पित्रव्यसारं मातुस मातुलानीं खुषामपि।

^{*} सखीखयोनिसमोत्रशिष्यभार्यासुषायां गवि च गुरुतस्यसमः,— इति मु॰।

[ं] धार्थी पुत्री प्रपौत्री च,-इति सु॰।

[‡] प्रिह्मभार्थामने भाहभार्थामने तथा,-इति सु ।

मातः सपत्नीं भगिनीमाचार्थ्यतनयां तथा ॥ त्राचार्थपत्नीं खसुतां गच्छंसु गुरुतस्पगः"—इति ।

तान्येतानि वचनानि नारदवचनवद्यवस्थापनीयानि । यानि द्रक्षविषयएव न्यूनप्रायश्चित्तानि चान्द्रायणादीनि, तानि सम्बन्ध-कनीयस्वमाश्रित्य योजनीयानि । तच्च समन्धकनीयस्वं समन्तुना प्रदर्शितम्। "पित्रपत्यः सर्वामातरः, तद्धातरो मातुः, तद्वगिन्यञ्च मात्रस्तरः, भगिनीसपत्यञ्च भगिन्यः, तद्पत्यं भागिनेयम्। श्रतोऽन्यया सङ्गरकारणानि क्रवाऽयाच्याः पतिताञ्च भवन्ति"—इति। श्रवातिदेशिकव्यपदेश्वदर्शनात् प्रायञ्चित्तान्यवं सिद्धति । एतदेवा-भिप्रेत्य सम्बत्तं श्राह् (१),—

"गुरोर्दुहितरं गला खसुतां पित्रेवच।
तस्या दुहितरचैव चरेत् चान्द्रायणं व्रतम्॥
सनाभिनौं मातुलानौं खुषां मातुः सनाभिनौम्।
गच्छन्नेताः स्त्रियो मोहात् पराकेण विश्रद्धाति॥
सखिभार्यां समारुह्य श्वश्रूचैव दि मानवः।
श्रहोराचोषितो स्रता तप्तकच्छ्रदयच्चरेत्॥
कुमारीगमने चैव व्रतमेतत् समादिभेत्"—इति।

^{*} पिल्यपत्नीं,-इति सु॰।

⁽१) मात्रव्यसा च श्वश्रू खेत्यादिनारदवचनवदित्वर्थः। तथाचैतानि वच-नान्यकामतोऽभ्यासे कामतः सक्तद्गमने च व्यवतिस्रन्ते।

⁽२) तथाचाल्पप्रायस्त्रित्तविधायकानि सम्बत्तादिवचनानि स्वातिदेशिक-विषयाणीति भावः।

द्यमन्तुरपि । "मार्थित्यसम्बुषाभगिनीभागिनेथीगीचण्डासी-गमनेषु तप्रद्यक्ष्ययं मानापनस्"--दित । स्तुर्विधितमतेऽपि,—

"भातुच्चैव कनिष्ठख भार्याङ्गला तु कामतः । सामापनं प्रकृतीत क्षत्कृदयसथापि वा ॥ मातुस्य स्तियं गता पित्यतनयां तथा। तप्रक्षक्रं प्रकुर्वीत षड्राचं तत्सुतास च ॥ गुरोर्द्धितरं गला पराकन्तु समाचरेत्। भागिनेथीं दिजो गला चरे चान्द्रायणं व्रतम् ॥ मातुलस्य सृतां गता पितुः स्वस्तियां तथा। प्राजापत्यं प्रकुवीत हारीतवचनं यथा ॥ मात्स खसीयसैव भार्या गला तु कामतः। पित्रयानयसीव सपादं जच्छमाचरेत्॥ द्रौहिनी प्रचतनयां चरेचान्द्रायणं वतम्। तत्सुतां च खुषां गला पराकन्तु समाचरेत्॥ चरेचान्द्रायणं विभी गलीपाधाययो जितम् । त्राचार्यस्य पराकन्तु बौधायनवश्री यथा ॥ सम्बन्धिनः स्त्रियं गला सपादं क्रष्क्रभाषरेत्। विधवागमने इन्क्रमहोराचसमन्वतम् ॥ मतस्वागमने इन्क्रं सपादन्तु समाचरेत्। यं सिभार्थी समार्च जातिस्जनयीयितम्॥ य छला प्राक्ततं रुक्तं पादकक्तं ततः पुनः ।

क पादं कुर्याव्, - इति सक प्राव।

लुमारीगमने विप्रयरेचान्द्रायतवतम् ॥
पितान्तु दिजो गला तदेव व्रतमाचरेत्"—इति ।
श्रव प्रोक्तेषु सर्वेषु व्रतेषु गौरवरलाघवे परीच्छ यथावयं
वुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वाभ्याषानभ्यामादिविषयलं योजनीयम् । मूलवचनपटितपिटदारादियतिरिक्तपरदार्गमने ब्राह्मोकं द्रष्ट्यम्,--

"ब्राह्मणो ब्राह्मणों गच्छेदकामां यदि कामतः ।
कच्छं चान्द्रायणं कुर्यादर्द्धमेव प्रमादतः ॥
श्रद्धमेव सकामायां तप्तकच्छं सक्ततौ ।
श्रद्धमधं नृपादीनां दारेषु ब्राह्मणञ्चरेत् ॥
एतद्वतं चरेत् माद्धं श्रोचियस्य परिग्रहे ।
श्रश्नोचियस्येत् दिगुणमगुप्तासधमेषु च्?"—इति ॥
कालोऽपि,—

"ग्र्इदारगतो विष्ठो हातिक्षच्हं समाचरेत्। चन्द्रायणं विष्ठो राज्ञः समझ ब्राह्मणवतम्"—इति॥ यदि ब्राह्मणेनैव चातुर्वर्णप्रस्तासु क्रमेण् निर्दिष्टं, तदानीं ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीगमने यदुकं, तदेव पादहीनं चिध्यादिगमने इष्ट्यम्। याद्यवनात्,—

^{*} यथायथं बुद्धिपृर्वाभ्यासादिविषयतं,—इति स॰ ग्रा॰।

[†] यात्रोत्तम्,—इति मु॰।

[‡] क्रम्रचान्त्रायमे,—इति मु॰।

[§] दिगुणं सगुप्तामर्द्धमेव च, — इति गु॰।

[॥] यदि ब्रास्त्रागेनैव तचातुर्वर्ण्यप्रस्तासंक्रमणे,—इति गु॰।

"विप्रेणैवाति दिष्टास्वे" चातुर्वर्ष्यप्रसूतयः । क्रमेण पादभो हीनं व्रतनासु गतस्वरेत्"—इति॥

श्रयसेव न्यायः चित्रयादिपरिग्रहीताखिप द्रष्ट्यम् । ब्राह्मण-भार्थ्यां श्रद्रां ब्राह्मणो गला प्राजापत्यं कुर्य्यात् । विश्ववचनात् । "ब्राह्मणसेदपेचापूर्वकं ब्राह्मणदारानिभगच्छेत्, निरुत्तधर्मकर्मणः कच्छः, श्रनिरुत्तर्घर्मकर्मणोऽतिकच्छः"—इति । इदमबुद्धिपूर्वे सकद्गमने । बुद्धिपूर्वे दिगुणम्, "श्रद्धंमेव प्रमादतः"—इति चिङ्गात् । ब्राह्मणस्य चित्रयादिभार्य्यागमने यदुक्तं, तदेव चित्र-यादीनां स्वजातिभार्यागमने द्रष्ट्यम् । कुतः ?

"वित्रो नृपस्य भार्यायां यत्करोति समागमे।
तदेव चित्रयसापि कुर्याद्वेव सङ्गमे"—इति
प्रजापतिधर्मिकङ्गात्। गर्भपर्यन्ते परदारगमने यम आह,—
"वर्षे दे परदारेषु चीणि श्रोचियदारके"—इति।
प्रातिकोभ्येन परदारगमने सम्बर्त्त आह,—
"कपश्चित् बाह्यणीं गच्छेत् चित्रयो वैष्यएववा।
गोमुचयावकाषारो मामार्द्धन विष्युध्यति॥
ग्रद्भसु बाह्यणीं गला कथिश्चत् काममोष्टितः।
गोमुचयावकाषारो मामेनैकेन ग्रुद्धति"—इति॥

^{*} विघे ताविवविद्याचे,-इति सु॰।

[†] इत्यमेव पाठः सब्बेच। सम तु, खमेचापूर्वेकं, — इति पाठः प्रति-माति।

एतदत्यन्तयभिचारिब्राह्मणीविषयम्। इतरविषये बधस्म-रणात्। तथा च विशवः। "श्रद्भयेद् ब्राह्मणीसुपगच्छेदीरणैर्वेष्टिंच-ला श्रद्रमग्नी प्रास्थेत्। ब्राह्माखाः ग्रिरिस वपनं कार्याला सर्पिषाऽ-भ्यज्य नयां कृष्णखरमारोप्य महापथमनुमंत्राजयेत्। पूता भवतीति विज्ञायते । वैश्यसेद् ब्राह्मणीसुपगच्छेत्, लोहितदर्भेविष्टियला वैश्वमग्नौ प्रास्थेत्। त्राह्माखाः ग्रिरिस वपनं कारियत्वा सर्पिषाऽ-भ्यज्य नग्नां कृष्णखरमारोप्य महापयमनुसंत्राजयेत् । पूता भवतीति विज्ञायते । राजन्यस्वद्बाह्मणीसुपगच्छेत्, शरपनैर्वेष्टियिला राजन्य-मग्नौ प्रास्थेत्। ब्राह्माखाः प्रिरिस वपनं कार्यावा सर्पिषाऽभ्यञ्य नग्नां रक्तखरमारोय महापयमनुसंत्राजयेत्। पूता भवतीति विज्ञायते। एवं वैश्वो राजन्यायां गूद्रश्च राजन्यवैश्वयोः"—इति। खैरिणीगमने ग्रह्वा लिखितावाहतः। "खैरि खां दृषच्यां चावकी र्णः सचेलसान उद-कुमं दद्यात्। ब्राह्मणो वैश्वायां चतुर्थकालाहारी ब्राह्मणान् भोज-येत्। चित्रयायां चिराचोपोषितोयवाटकं दद्यात्। ब्राह्मणां श्राहमुपोख घतपाचं दद्यात्"—द्गति। बन्धकीगमने षड्चिंग्रस्तते प्रायश्चित्तसुत्रम्,—

"ब्राह्मणो वन्धकों गला किञ्चिद्द्याद्विजातये।
राजन्यां हि धनुर्द्याद् वैग्यां गला तु चेलकम् ॥
ग्रद्रां गला तु वै विप्र उदकुक्षां दिजातये।
दिवसोपोषितो वा खाद् द्यात् विप्राय भोजनम्"—दति॥
वन्धकौलचणं स्वत्यन्तरेऽभिहितम्,—

^{* &#}x27;बन्धकी' स्थाने वर्धकी पाठः सु॰। एवं परच।

"वतुर्य खेरिणी प्रोक्ता पश्चमे बन्धकी भवेत्"—इति । इदश्च प्रायश्चित्तं गर्भानुत्पत्तिविषयम् । तदुत्पक्ती श्रदिश्रेपेक प्रायश्चित्तशुक्तं, तदेव तत्र दिगुणं कुर्यात् । तदाडोशना, —

"गमने तु वर्त चत्याद् गर्भे तिह्न गुणक्षरेत्"—दित ।

ग्रह्मां गर्भमादधतस्रतिंग्रतिमते विशेष उक्तः । "व्यन्धामिजातस्र कीणि वर्षाणि चतुर्यकाले सक्तं असीत"—दिति
गर्भादर्वाक् तु तर्वेवाभिद्दितम्,—

"श्रूहाणां चीनजातीनां स्तियं गता तु कासतः। प्राजापत्यं प्रकुर्वीत दृष्टिं वा वार्त्यों दिजः"—इति ॥ युन्तस्यादिगमने सन्दर्त श्राच,—

"पुल्किसीयसनद्भृता कामतीऽकामतीऽपिवा।
सन्द्रं चान्द्रायणं कुर्यात् ततो सुच्चेत किंक्विषात्॥
नटीं ग्रेकूषकीं चैव रजकीं वेणुजीविनीम्।
गता चान्द्रायणं कुर्यात् तया चर्मीपजीविनीम्"—इति॥
यनु द्रुद्धंवर्त्तः,—

"रजनवाधमैनूषवेणुचर्मापजीविनीः। एतास्त ब्राह्मणो गला चरेचान्द्रायणदयम्"—इति॥ श्रापसम्बोऽपि,—

"सेच्ही नटी चर्मकारी रजकी वुद्दी तथा। एतासु गमनङ्गला चरेचान्द्रायणद्वयम्"-इति॥ तदभ्यासविद्ययम्। यद्य प्रातातपेन,-

^{*} चतुर्धकाबीन,—इति ग्रा॰।

"नैवनीं रजनों चैव वेणुचर्मापजीविनीम्। प्राजापत्यविधानेन कक्क्रेणेनेन ग्रुड्यति"—इति। चर्मापजीविनीं गक्किति ग्रेषः। तद्गेतः सेकात् प्राङ्निवित्ति-विषयम्। कापालिकस्तीगमने यम श्राह,—

"कापालिकासभोकृणां तत्रारीगामिनां तथा । द्वानात् क्षक्काब्दमुद्दिष्टमज्ञानादैन्दवद्वयम्"—इति ॥ ज्ञातिभेदेन गर्भाधाने चतुर्विंग्रतिमतेऽभिदितम्,— "ब्राह्मणीगमने क्षच्कं गर्भे सान्तपनं चरेत् । राज्ञीगर्भे पराकः स्यादैस्थागर्भे खदाधिकम्*॥ ग्रद्रागर्भे दिजः कुर्यात्तद्वाम्हायणवतम् ।

षण्डाच्यां गर्भमारोय गुरुतन्पव्रतस्ररेत्"—इति ॥ विधवागमने चतुर्विप्रतिमतेऽभिष्टितम्,—

"विधवागमने क्रक्क्महोराचसमसितम् । व्रतखागमने क्रक्कं सपादन्तु समाचरेत्"—इति ॥

मुखंमैयुने द्वानमोक्तम्। "यस्त पुनर्जाह्मणा धर्मपत्नीमुखं मैयुनं सेवेत स दुव्यति, प्राजापत्येन ग्रुह्मित"—इति। रजस्सलागमने सन्दर्भ श्राह,—

"रजखलानु यो गच्छेद् गर्भिणीं पतितां तथा। तद्य पापविश्रद्धार्थमतिकच्छो विश्रोधकः"—इति॥ श्रापसम्बोऽपि,—

"बद्क्यां यदि गच्छेत ब्राह्मणो मदमोहित:।

^{*} यहादिकम्,--इति मु०।

प्राजापत्थेन प्रदेशेत ब्राष्ट्रणानां च भोजनात्"—इति ॥ चतुर्विंग्रतिमतेऽपि,—

"रजखलां दिणो गता पराकन्तु समाचरेत्। सान्तपनं दितीयेऽक्ति प्राजापत्यं परेऽचनि"—दित ॥

श्वातातपोऽपि । "श्वनुद्वसमूचपुरीषकरणे श्वपाकस्वर्धने सचेख-खानं महाव्याचितहोसञ्च, रजखलाऽभिगमने चैव तदेव"—इति । विश्विडोऽपि । "रजखलादिव्यवाये श्रुक्षस्वसं द्द्यात् क्वण्-लिक्नम्"—इति । मनुरपि,—

"श्रमानुषीषु गोवर्ञसुद्क्यायामयोनिषु ।

रेतः सिक्षा जले चैव बच्चं सान्तपनञ्चरेत्"-इति ॥

गौतमोऽपि। "उद्कागमने चिराचम्।"—इति। ग्रङ्ख-बिखितावपि। "रजखजाऽवधूतादिगमने चिराचापवासो एत-प्राममं कुर्यात्"—इति। मन यानि ष्ट्रासप्टद्धियुतानि, तान्यु-भयेष्काऽन्यतरेष्कादिविषयनेन यवस्वापनीयानि। पित्यव्यस्युता-दिविवाहे प्रायसिक्तमाष समन्तुः। "पित्यव्यस्युतां सातुजसुतां मात्रवगोत्रां समानार्षेयों विवास चान्द्रायणस्वरेत्, परित्यञ्य वैनां विस्थात्"—इति। भ्रातातपोऽपि,—

> "मातुषस्य सुतामूद्वा मात्रगोचां तथैवच । समामप्रवराश्चेव दिजसान्द्रायणश्चरेत्"— दति ॥

^{*} बामानुषीषु प्रतथ उदकायामयोनिषु,—इति सु ।

[†] चिराचोपवासः,-इति सु॰।

[‡] समानवर्षीयां,-इति सु॰।

बौधायनोऽपि। "सगोचाञ्चेदमत्योपगच्छेत्" मात्वदेनां विस-यात्। प्रज्ञाताञ्चेत् कच्छ्पादं चरित्वा, यनात्रात्मनो निन्दा-अत् पुनरग्निञ्च चुरदादित्येताभ्यां जुज्ज्यात्"—इति। ननु पित्व-व्यस्युतामातु जसुतयोविवाचस्य तत्प्रकरणेऽङ्गीकतत्वादच प्रायस्य-च्यानिक्याने विरुद्धमिति चेत्। मैवम्। त्रासुरादिविवाचेत्पन्नयोः भाषिण्ड्यानिक्त्या विवाचाङ्गीकारेण प्रायस्यक्तस्य तदिषयत्वात् (१)।

ननु गुरूतन्यगस्य पूर्वीदाह्यतेभ्यो व्रतेभ्योऽन्यान्यपि कानिचिद्धतानि सार्य्यन्ते । तत्राङ्गिराः.—

> "महावतश्रदाऽपि द्धात् सर्वस्वसेव वा। गुर्वर्षे वा म्हतो युद्धे सुच्यते गुरूतस्यगः"—इति॥

सुमन्तुरि । "गुरुदारगामी संवत्वरं काष्ट्रिक्तनीं प्राखां परि-ष्वच्याधः प्रायी चिषवणभैचाचारः पूर्तो भवतीति, अश्वमेधावस्थ-खानेन वा"—इति । एतान्यपि पूर्वीक्रनीत्या गुरुतारतस्यं तत्पक्री-तारतस्यं तत्वंयोगतारतस्यं वोपजीव्य व्यवख्यापनीयानि ।

पश्चादिगमनस्य पित्रदारादिगभनादस्यत्वेन तत्रास्यं प्रायस्थित-मास्--

^{*} यच्छेत्,—इति मु॰।

प्रजाता चेत्.-इति सु ।

[|] किन्दाभूत्,-इति सु॰।

⁽१) ब्राह्मादिविवाहोत्पन्नयोः पित्रष्यस्मातामातुलस्तयोः सापिग्छानिस्था तिहवाहो न निषदः। स्थास्रादिविवाहोत्पन्नयोस्तु तयोः
सापिग्छानिस्या तिहवाहो निषदः। तिहवाहपत्ते इदं प्रायस्वित्तिभावः।

पशुवेख्याभिगमने महिष्युद्दीं कपीन्तया। खरीच्य स्वर्गीं गत्वा प्राजापत्यवतच्यरेत्॥ १३॥

पशुरश्वादिः । वेश्वोक्षतिः, तां जीवनहेतुतयाऽईतीति वेश्वा। यद्यपि कपी सूकरी चान्पदेहतास मनुर्थ्येगन्तुं योग्या, तथापि केषु-चिद्देशविश्वेषेषु श्रीढदेश्र्योरिप तयोः सङ्गावात् तदुपगमनविषयमिदं वतामिधानम् । वेश्वायां गर्भात् प्रागिदमवगन्तयम् । गर्भे तु काल श्राह,—

> "प्रसृते^(१) यस्त वेक्षायां भैच्ययुङ्नियतेन्द्रयः। जनसाहस्रमभ्यस्य सावित्रीसेव ग्रुह्मति"—इति ॥

* चतुर्विंग्रतिसतेऽपि पद्यगमने प्राजापत्यसुक्तम्,—

"वर्वेषां^(२) पद्मजातीनां गमने हच्छ्माचरेत्।

ग्रुनीश्चेव दिजो गला त्रितिकक्तं समाचरेत्"—इति ॥ वेदविदस्तु^{†(२)} तिर्घ्यगमने कुन्नाण्डकैर्मन्त्रेईंगिः । तदाइ गौतमः । "त्रमानुषीषु गोवर्जं स्तीषु गमने कुन्नाण्डेघृतहोमः"—इति ।

^{*} खत्र, 'यत्तु' इत्याधिकः पाठः प्रायः सर्व्वत्र ।

[†] वस्ततस्तु, - इति सु ।

⁽१) प्रस्ते हत्वनार्भुतिणिजर्धतया प्रसवप्रयोजकत्वावगतेः गर्भोत्यादमपर्थ-नालाभः। प्रस्त इति पाठेऽपौत्यमेव खाख्यम् ।

⁽२) इत्यमेव पाठः सर्वेत्र । मम तु, 'सर्वेशसां'—इति पाठः प्रतिभाति ।

⁽१) तथाच, वेदविद्ष्तिर्यग्गमने कुण्णाख्यमन्त्रे हीमएव प्रायखन्तं, व्रतन्तु व्यवद्विद्विषयमिति भावः। कुणाग्छमन्त्राच तैत्तिरीयारस्यके पठिताः।

पश्चन्तरेश्वोगोः प्रमस्तवात्तद्भिगमनेऽधिकं प्रायश्चित्तमारः,—
गोगामी च चिराचेण गामेकां ब्राह्मणा द्दत्। इति।

ग्रुह्यतीति ग्रेषः। एतच यक्तद्गमने रेतः वेकात् प्राङ् नियक्ती द्रष्ट्यम्। रेतः वेकान्ते तु यक्तद्गमने यम्बर्क्त श्राह,—

"नरो गोगमने कुर्यात् हक्कं सान्तपनं तथा"—इति । म्रावृत्तो जावालिराइ,—

"तप्तरुक्तु गां गला परदारां स्वयेवच ।
दतरेषां प्रमूनान्तु क्रक्रपादो विधीयते"—दित ॥
वज्जचीरादिगुणवत्यां गवि श्रादृत्तौ चतुर्विंग्रतिसते दर्शितस्,—
"नरो गोगमनं कला .चरेचान्द्रायणवतम्"—दित ।

तचैव विषयेऽत्यनाभ्यामे विष्णुराषः। "कुर्यात् परदारगशने गोवतं गोगमने च तिर्य्यग्योनावाकाग्रेऽपु दिवा गोयाने मवासाः खानमाचरेत्"—इति ।

बेदविदिप्रसम्बन्धिन्यां गवि गुणवत्यामत्यन्ताभ्याये प्रङ्कालिखिता-वाहतुः । "तिर्यग्योनिषु गोवजं सचेलखातो यवसाहारं गोभ्यो-दद्याद्गोव्यवकीर्णः संवत्यरं प्राजापत्यञ्चरेत्"—दित । यथोक्रविग्रेषण-विभिष्टायां स्वनस्थविप्रसम्बन्धिन्यां गवि गौतम श्राह । "स्वि-स्योनिसगोचिश्यभार्यासु खुषायां गवि च गुरुतन्यसमः श्रवकीर्ण दत्येके"—दित । गोसंयुक्तशकटादिवाहनेऽवस्थाय स्त्रियं भुष्ता-मस्य यम श्राह,—

^{*} स्त्रिया खबहारे,-इति सु॰।

"यदि गोभिः समायुक्तं यानमारुद्धा वै दिणः ।

मैयुनं मेवते तत्र मनुः खायभुवोऽन्नवीत् ॥

चिरात्रं चपणं कता सर्चेलं खानमाचरेत् ।

गोभ्यो यवाटकं दत्ता एतं प्राप्य विश्रुद्धाति"—इति ॥

मनुरपि,—

"मैथुनन्तु समारोख पृंसि योषिति वा दिजः। गोयानेऽप् दिवा चैव सवासाः खानमाचरेत्"—इति॥ पूर्वे महिखा गमने बल्पाजापत्यसुक्तं, तदभ्यासविषयम्। सङ्गर्-गमने लिदानीमारु,—

महिष्युष्टीखरीगामी त्वहोरानेण शुद्धात ॥१४॥ इति।

मिरवी च उद्दी च खरी च, ता गच्छतीति मिर्च्युद्रीखरी-गामी। स एकोपवासेन गुद्धाति इति।

श्रयोत्तमजातिप्रस्ताया नार्याश्चर्षासम्पर्के प्रायश्चित्तं वक्त-यम्। तस्य चापदिषयलमभिप्रेत्यापदिग्रेषानुवादेन तच तावत् पुरुषकर्त्त्रथमारु,—

डामरे समरे वाऽपि दुर्भिक्षे वा जनश्चे । वन्दीया हे भयानें। वा सदा खस्त्रीं निरीक्षयेत्॥१५॥इति॥

डामरः परमैन्यक्ततोपद्रवादिः। समरः सेनयोर्युद्धम्। दुंर्भिचं वृद्यभावादिनाऽभ्रनाभावः। जनचयः मारिकादेवतानिमित्तः प्रचुरैः

^{*} मार्वादिनिमित्तेः,-इति प्रा॰ स॰।

रोगिविश्वेषेः बह्ननां प्रजानां सर्णम्। वन्दीयाहो बलात्कारेण स्त्रीणासपहारः। भयार्त्तिस्वोरराजादिकत उपद्रवः। एवंविधासु श्रापत्सु पुरुषः स्त्रप्राणर्चार्थं पलायमानोन स्त्रियसुपेचेत, किन्तु तस्या श्रिप यथा रचा भवति तथा निरीचणं कुर्यात्।

यदा पुरुषो रचितुमग्रकः, तदानीमापन्नायाः स्त्रियाः कथ ञ्चि-चण्डालममर्को किं कर्त्तव्यमित्यत श्राह,—

चण्डाकैः सह सम्पर्कं या नारी कुरुते ततः।
विप्रान् दश परान् छत्वा स्वकं देग्धं प्रकाशयेत्॥१६॥
श्राकण्डसन्मिते क्रूपे गेमियोदककदंमे।
तच स्थित्वा निराहारा त्वहाराचेण निष्क्रमेत्॥१७॥
सिश्यां वपनं छत्वा भुज्जीयाद् यावकीदनम्।
विराचमुपवासित्वा त्वेकराचं जखे वसेत्॥१८॥
श्रांखपुष्पीलतामूलं पचं वा कुसुमं फलम्।
सुवर्णं पच्चगव्यच्च काययित्वा पिवेज्जलम्॥१८॥
एकभक्तं चरेत्पश्चाद् यावत्पुष्पवती भवेत्।
व्रतंचरित तद्यावत्तावत् वत्संवक्तते विहः॥२०॥इति॥

परान्, वेदवेदाङ्गेत्यादिप्रोक्तगुणविभिष्टान्। तादृशान् दश-मञ्जाकान् विप्रान् परिषदं हाला तेषामग्रे स्वकीयं पापमवश्चनेन निवेदयेत्। यदा, चातुर्वेद्य दत्यादिवचने प्रोक्तानां दशानां विप्राणां श्रागे निवेदयेत्। ततस्तिरनुज्ञाता व्रतसेवं समाचरेत्। कण्डप्रमाण कूपं खाता बोदकेन गोमयेन तमापूर्य तके दिनं निरन्तरमवस्था-योपोख परेद्युर्निर्गच्छेत्। निर्गत्य च धावकमस्त्रं अस्त्रीत। तती-दिनचयमुपोथ्य चतुर्थं दिनमाकण्डजले स्थित्ना, पश्चमे दिने ग्रङ्खा-पुष्पीमूलादिभिः पश्चभिः सुवर्णेन पश्चगय्येन च काथितं अलं पिवेत्। ततः षष्ठदिनमारभ्य यावदृतुदर्भनमेकभक्तं चरेत्। व्रत-दिनेषु न ग्रहेऽवितिष्ठते, किन्तु विहरेव निवसेत्।

यथोक्तवतचरणाननरकर्त्तव्यमाह,-

प्रायिक्त ततश्रीर्थं कुर्याद् ब्राह्मणभाजनम्। ने दियं दक्षिणां दद्याच्छुद्धं पाराश्ररे । ज्ञवीत् ॥२१॥इति॥

त्रयञ्च दिचणात्रिरस्कोवनिविशेषः सरत्यन्तरेऽपि दिशितः,—

"चण्डालेन तु सम्पर्क यदि गच्छेत् कण्ञ्चन !

सिंग्रखं वपनं छता भुज्जीयाद्यावकौदनम् ॥

विरावमुपवासः खादेकरावं ज्ञले वसेत् ।

श्रात्मना सिंग्नते कृषे गोमयोदककर्दमे ॥

तम खिला निराहारा विरावन्तु ततः चिषेत् ।

ग्रङ्खापुत्र्यीखतामूलं पुत्र्यं वा सुसुमं फल्णम् ॥

चीरं सुवर्णसिंग्नं काण्यिला ततः पिवेत् ।

एकभन्नं चरेत्पञ्चात् यावत्पुत्र्यवती भवेत् ॥

विस्तावच्च निवसेद्यावचरित सा न्नतम् ।

प्रायक्षित्ते तत्रशीर्षे सुर्व्याद् न्नाञ्चणभोजनम् ॥

गोदयं दिचणां दद्यात् ग्रुद्धं खायभ्वोऽनवीत्"—इति ।

^{*} सह,-इति ग्रा॰ स॰।

तदेतदकामकतिविषयम् । कामकते तु मक्कर्गमने ऋषारङ्ग-श्रीह,—

"मंप्रका स्थादयान्यैयां मा कक्काव्दं सभावरेत्"—इति। यद्यादितगर्मायाएव पञ्चासण्डालादिव्यवायः, तदा तेनैव विशेष-चक्तः,—

"त्रन्तर्वती तु युवितः संष्ठका चान्ययोनिना।
प्रायिवत्तं न सा कुर्याद्यावद्गर्भीन निःस्तः॥
न प्रचारं ग्रहे कुर्यात्र चाङ्गेषु प्रसाधनम्।
न प्रयोत समं भर्जा न च अञ्जीत बान्धवैः॥
प्रायिवत्तं गते गर्भे विधि कच्छाब्दिकं चरेत्।
हिरण्यमय वा धेनुं दद्यादिप्राय दिचणाम्"—दिति॥
यदा तु कामतोऽत्यन्तसम्पर्कं । करोति, तदाग्रनसोकं द्रष्ट्यम्,—
"त्रन्यजेन तु सम्पर्के भोजने सेयुने कते।
प्रविभेत्सम्पदीप्ताग्री स्त्युना सा विग्रद्धाति"—दिति॥
रेतःसेकान्तस्य चण्डालगमनस्य प्रायिवज्ञमभिधाय रेतःसेकात्

चातुर्वर्ण्यस्य नारीनां क्रच्छं चान्द्रायणं स्पृतम्। यथा सूमिस्तया नारी तसात्तां न तु दृषयेत्॥ २२॥इति

^{*} संसक्ता स्यादधान्यैर्या, - इति पाठान्तरम्।
† यदा त्वाच्चितगर्भायान्ततः चारुक्तगर्चीतायान्ते नेव, - इति सु॰।
† कामतो (क्यमस्पर्को, - इति सु॰।

चण्डालगमनस्थात्यनं जुगुप्तितलाद्योषितः परित्यागएव न
त व्रतेन श्रद्धिरित्यागञ्च तामाग्रङ्कां निवर्त्तिथितं स्टमिं दृष्टान्तसुपन्यस्थित । स्टिमिर्त्तं चण्डालादिवासेनोपहताऽपि खननलेपनादिभिः संग्रोध्य पुनः खौकियते । एवं योषिद्पि चरितवता पुनः
खौकरणीया । न त तां दूषयेत्, न परित्यजेदिति यावत् ।
यद्यप्यच चातुर्व्वाख्येति सामान्येनाभिहितं, तथाप्येतत् ब्राह्मणीव्यतिरिक्ताविषये सङ्कोचनीयम् । ब्राह्मख्यां सम्बर्त्तन् विश्वेषाभिधानात्,—

"चण्डालं पुल्कसं खेच्छं श्वपाकं पतितं तथा।
बाह्यस्वकामतो गला चान्द्रायणचतुष्टयम् ॥
रजक्याधप्रैलूषरेणुचर्मापजीविनः।
बाह्यस्थेतान् यदा गच्छेदकामादैन्दवदयम्"—इति॥

त्रापत्काले चण्डालवग्रङ्गताया नार्यारेतः धेकासेकयोः प्राथिस-त्तमभित्रितम्। इदानीं त्रापन्नायाण्व बलात् ग्रुद्रादिसम्पर्के सति रेतः सेकासेकयोः प्रायिक्तदयमा इ,—

वन्दीयाहेण या भुक्ता हत्वा बद्धा बसाझयात्। कत्वा सान्तपनं कच्छं युद्धोत्पाराश्ररोऽव्रवीत्॥ २३॥ सक्तद्भक्ता तु या नारी नेच्छन्ती पापकर्मभिः। प्राजापत्येन युद्धोत च्यतुप्रसव्योन च॥ २४॥ इति

रज्वादिभिर्वद्धा कग्रादिभिस्ताड्यिला भयसुत्पाद्य या बसाह्नुका

^{*} षपद्माया ब्राह्माच्याः,— इति मु॰ ।

भवति, सा सान्तपनं हला* शुद्धोदिति परागरस्य मतम्। प्रासाद-मारुद्ध प्रेचते दत्यसिन्तर्थे प्रासादात् प्रेचते दति यथा पञ्चमी, तथा भयसुत्पाचित्यसिन्तर्थे भयादिति पञ्चमी द्रष्ट्या। दितीयवचनेऽपि, इला बद्धेत्यनुषज्जनीयम्। ब्राह्माष्याः प्रातिलोस्येन दिजातिस्थवाथे समर्त्त श्राह,—

> "ब्राह्मण्यकामाद्गच्छेन् चित्रयं वैश्वमेववा । गोमूचयावकैर्मासात् तदर्धाच विश्वज्ञाति"—इति ॥

षट्चिंग्रन्ततेऽपि। "ब्राह्मणी चिचयवैष्यभेवायामितिकच्चं कच्छा-तिकच्चं चरेत्। चिचययोषितो ब्राह्मणराजन्यवैष्यभेवायां कच्छा द्वें प्राजापत्यमितकच्चं च। वैष्ययोषितो ब्राह्मणराजन्यवैष्यभेवायां कच्छ-पादः कच्छा द्वें प्राजापत्यञ्च। श्रद्भायाः श्रद्रभेवने प्राजापत्यं, ब्राह्मण-राजन्यवैष्यभेवायामहोराचं चिराचं कच्छा र्द्धम्"—इति। यदा व्यक्तिगर्भव पञ्चात् श्रद्धादिभिर्यभिचरित, तदा गर्भपातग्रङ्कया प्रभवोत्तरकाले एव प्रायञ्चित्तं कुर्यात्। तथा च स्रत्यन्तरे,—

> "श्रन्तर्वती तु या नारी समेताऽऽक्रम्य कामिता । प्रायिश्च नं न कुर्यात्मा यावद्गर्भा न निःस्तः॥ जाते गर्भे व्रतं पश्चात् कुर्यान्मायन्तु यावकम्। न गर्भदोषस्तवास्ति संस्कार्यः स यथाविधि"—इति॥

^{*} सा प्रिरोवपनं क्रता सान्तपनेन, - इति सु॰।

[†] क्रमेदाक्रस्य कामिता, - इति सु॰।

योषित्वतापराधेन न नेवलं तस्याः प्रायश्चित्तं किन्तु तङ्गर्तर-पीत्वाच,— पतत्यर्द्धं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिनेत्। पतितार्द्धं शरीरस्य निष्कृतिने निधीयते ॥ २५ ॥ इति ॥

यस विषय ब्राह्मणादिषु चनसृषु भार्यासु श्रन्यतमा या काचि-त्युरां पिवेत्ः तस्य विषय स्त्रीपुंषदयात्मकं यत् गरीरं, तस्य गरी-रस्याद्वं स्त्रीक्षं पति । स्त्रिया श्रद्धंगरीरतं श्रुतिप्रसिद्धम् । "श्रद्धीं वाएष श्रातमनोयत् पत्नी"—इति ।

तच पिततस्थाई ग्ररीरस्य स्तीक्ष्यस्य सुरापानप्रोक्तन्नतन्यति-रिक्तेन खन्पनतेन निष्कृतिः परिग्रुद्धिनं विद्यते, किन्तु सुरापान-नतमेव तथा कार्य्यमित्यर्थः । यदा, पिततं स्तीक्ष्यमई ग्ररीरं यस्य पुरुषस्थासौ पितताई ग्ररीरः । तस्य खयं सुरामपिवतोऽपि भार्या-स्तापराधेन निष्कृतिः परिग्रुद्धिः कर्माधिकार सच्चणा न विद्यते । ज्ञतसद्धिकारसिद्धार्थं तेन प्रायश्चित्तमाचरितस्यम् । एतदेवाभिप्रत्य मनुविषष्ठाभ्यांमेतदेव वचनं पिठतम् ।

योषित्कतापराधेन पुरुषस्य यथा प्रत्यवायः, तथा पुरुषानुष्ठि-तधर्मेण योषितो निष्कृतिर्भविद्यतीति न ग्रङ्गनीयं, यतो याज्ञ-वसका श्रास्,—

^{*} योषित्कतापराधो न केवलं तस्याः प्रायस्वित्तमापादयति,— इति मु॰।

र् भवतीति,-इति सु॰।

''पितलोकं न सा याति ब्राह्मणी या सुरां पिवेत्। इहेव मा ग्रुनी ग्रुकी श्रुकरी चोपजायते"—इति॥

विषष्ठोऽपि । "या ब्राह्मणी सुरां पिवति न तां देवाः पित-लोकं नयन्ति । दृद्देव सा भ्रमति चीणपुष्णा श्रास्थोल्का भवति गुक्तिका वा"—दृति ।

पतितार्द्वगरीरेण पुरुषेण यत् कर्त्तवं प्राथिश्वनं, तदाह,— गायवीं जपमानस्तु रुच्छं सान्तपनं चरेत्। इति।

जपमान इति वर्त्तमानप्रयोगाद्यावद्वतसमाप्तिस्तावकायः कर्त्तय-इत्यवगम्यते ।

सान्तपनस्थानेकधा भिन्नलाद्च विविचितं सान्तपनविग्रेषं दर्भ-यति,—

गामूचं गामयं श्रीरं द्धि सर्पः कुश्रोदकम्॥ २६॥ एकराचापवासस्य छच्छं सान्तपनं स्मृतम्। इति॥

श्रव दिरावं सप्तरावं वेति दिविधसान्तपनं निर्दिश्यते (१) । तचोभयं प्रायिक्षत्तकाण्डप्रयमाध्याचे याज्ञवलकावचनदयोदाहरणेन विभदीकतम् ।

यथाकयश्चित् परपुर्विण संयुच्य तत उपरतायात्रनुतापं गतायाः योषितो यथोचितं प्रायश्चित्तं पूर्वचाभिहितम्। श्रथानुतापरहि-ताया दुःसङ्गादनुपरताथास्थागमाह,—

⁽१) ग्रोमूचादिषट्कमेकदिने पीला परदिने उपवसेदिति दिराचं सान्त-पनम्। ग्रोमूचादिकं षट्स दिनेषु प्रतिदिनमेकोकं पीला सप्तम-दिने उपवसेदिति सप्तराचं सान्तपनम्।

जारेण जनयेहर्भं सते व्यक्ते गते पतौ ॥ २९॥ तान्त्यजेदपरे राष्ट्रे पतितां पापकारिणीम् । इति ॥

पत्त्यो स्तते वा देशान्तरसञ्चारेणाञ्चाततया गते वा या स्ती निरङ्गुशा सती जारं स्तीकृत्यापत्यसुत्पादयित। पापं कर्नुं शील-स्था दित पापकारिणी न कदाचित् पापादुपरता। श्रतएव पिततां तादृशीं खराष्ट्रादुत्सार्थ्य परराष्ट्रे प्रेषयेत्। ननु स्तीपरि-त्यागञ्चतुर्विंश्चतिमते निषिद्धः,—

"स्तीणां नास्ति परित्यागो ब्रह्महत्यादिभिर्विना।
तनापि ग्रह्मध्ये तु प्रायिश्वत्तानि कारयेत्॥
परित्यका चरेत् पापं बक्कर्णं वाऽपि किञ्चन।
तत्पापं ग्रतधा भ्रत्ना बान्धवाननुगच्छति॥
यावन्ति नारीरोमाणि तत्प्रस्तिकुलेषु च।
तावद्वषंषद्वाणि परित्यागी स पच्यते॥
सुन्भीपाके महाघोरे ज्ञातयः पापकारिणः।
वसन्ति स्तीपरित्यागाद्यावदाभ्रतमंत्रवम्॥
पित्तमात्वपरित्यागी भार्यात्यागी सुद्वत्यकःः।
प्रित्मात्वपरित्यागी भार्यात्यागी सुद्वत्यकःः।
प्रित्मात्वपरित्यागी भार्यात्यागी सुद्वत्यकःः।

^{*} चाततया,—इति ग्रा॰।

र्ग परित्वागात्,—इति सु॰।

İ सञ्चनस्यमः,—इति मु॰।

मैवम्। परित्यागनिषेधस्थानुतापितप्रायश्चित्ताधिकारिस्तीवि-षयलात्। प्रायश्चित्तानि कार्येदित्यभिधानात्। श्वपाकोपहतानां परित्यागस्य तत्रैवाङ्गीकृतलात्,—

"चतस्राप्त सन्याच्याः पतने यत्यपि स्त्रियः। यपाकोपहता यातु भर्वघ्री पित्यपुचगा"—इति॥ वसिष्ठोऽपि,—

"चतससु परित्याच्याः शिष्यगा गुरुगा च या।
पितृष्ठी तु विशेषेण जुङ्गितोपगता च या"—इति॥
जुङ्गितो जुगुष्पितः श्वपाकादिः। याज्ञवरुकोऽपि,—
"व्यभिचारादृतौ ग्रुङ्गिर्भे त्यागो विधीयते।
गर्भभर्ववधादौ च तथा महित पातके"—इति॥
यन्तु मनुनोक्तम्,—

"विषद्षां स्तियं भर्ता निरुम्धादेकवेयानि"—इति । न तत् मूलवचनेन समानविषयम् । भर्त्वरहितस्त्रीविषयलान्मूल-वचनस्य । मनुवाकोतु निरुम्धादिति भर्त्वकर्त्त्रस्वाऽभिधानात् । तदुपरितनवाकोन प्रायश्चित्ताभिधानाञ्च ।

"यत् पुंसः परदारेषु तचैनां कारयेद्वतम् । सा चेत्पुनः प्रंदुष्येत सदृग्रेनोपमन्त्रिता । कच्छं चान्द्रायणं चैव तदस्याः पावनं स्रतम्"—इति । यदपि याज्ञवस्कोनोक्तम्,—

"इताधिकारां मिलनां पिण्डमाचोपजीविनीम्। परिभृतामधः प्रय्यां वासयेद्वभिचारिणीम्" – दति॥ तदपि निरुन्धादित्यनेन समानविषयम् । तसात् यथोक्रस्य स्तीपरित्यागस्य न किञ्चिद्वाधकमस्ति ।

जारेण जनयेदित्यनेन प्रसितव्यभिचारवतीं प्रत्यभिच्तिम्।
त्रिय प्रक्षितव्यभिचारां प्रत्याइ,—

ब्राह्मणी तु यदा गच्छेत् परपुंसा समन्विता ॥२८॥ सा तु नष्टा विनिर्दिष्टा न तस्या गमनं पुनः ।

स्तियासावद्रचकाः याज्ञवस्त्योन परिगणिताः,—

"रचेत्कन्यां पिता विद्यां पितः पुत्रस्त वार्द्धके ।

श्रभावे ज्ञातयस्तेषां खातन्त्र्यं न स्तियाः कचित्"—इति ।

मनुरपि,—

"पिता रचित कौसारे भर्का रचित थौवने।
पुत्रमु खाविरे भावे न स्ती खातन्त्र्यमर्चति॥
वाख्ये पितुर्व्वमे तिष्ठेत् पणिग्राह्य यौवने।
पुत्रस्य खाविरे भावे न स्ती खातन्त्र्यमर्चति"—इति॥

श्रव प्रोक्तेभ्यो रचकेभ्यः पिवादिभ्यो चितिरिक्तः पुसान्, पर-दृत्युचिते। तेन पुंषा समन्तिता, प्रीत्यित्रियच्चोतकचान्धादिच्यवचार-पुरःसरं सम्यगन्तिता, ब्राह्मणी स्त्री यदा केनिच्छ्याचेन यासान्तरं देशान्तरं वा गला निवसेत्, सा नष्टेति विनिर्देश्या बन्धुमध्ये प्रख्या-पनीया। न तु तन्धाः पुनः खरुषागमनमन्ति। ग्टइं प्रत्यागताऽपि निर्वासनीयेत्वर्षः।

यरपुरुषेण सह यथोक्रसमन्त्रयाभावेऽपि खातन्त्र्येन चिरं निर्गता स्त्री परित्याच्येत्याइ,— कामाको हाद् या तु गच्छेत् त्यक्ता बन्धून् सुतान् पतिम् ॥२६॥ सा तु नष्टा परे लेकि मानुषेषु विशेषतः—इति॥

बस्वादीनामन्यतमस्य समीपे स्थातन्यमिति स्तीधर्मः । तथा च तद्धर्मप्रकर्णे याज्ञवस्का श्राह,—

"पित्मात्रकुतभात्यश्रूयग्रुरमातुनैः।

हीना न स्थादिना भर्का गर्हणीयाऽन्यया भवेत्"—इति ॥
एवच्च पति या स्ती कामादा ययोक्तस्तीधमीपिरज्ञानादा
बन्धादीन् परित्यच्य ग्रामान्तरादी चिरं वस्तुं गच्छेत्, सा तु
ग्रास्तोकधर्मीक्षङ्गनात् परस्तोके नष्टा नरकं प्राप्नोति। श्रय
कथित्वलासान्तरे निर्विसा प्रायिच्चनं चरिला परस्तोकं जयेत्,
तथापि मानुषेषु बन्ध्वादिषु सर्वथा प्रवेगं न सभते,—इत्यभिप्रत्य
विभेषत इत्युक्तम्।

उकार्थस्य निमित्तविभेषेणापवादमार,-

सदमे । इन्हें निष्ठा । इन्हें स्ट्राहिता । इन्हें । इन्हें स्ट्राहिता । इन्हें । इति । इति ।

मदः पतिश्वश्चरादि तिरस्कारजनको मानमो दोषः। पत्यादि-

^{*} इन्हर्वदा,—इति सु०।

[†] क्रोधाइ,-इति सु॰।

[।] पतिश्वश्वरादिषु,—इति सु॰।

शुत्रुवा स्तीणां परमो धर्म इति एतादृशस्य विवेकस्थाभावोमोषः। जक्रदोषद्वयोपेतां नारीं भिचयितं दृद्धाः पत्यादयो यदा दण्डा-दिभिस्ताड्येयुः, तदा व्यथिता सा यथोक्रवस्थादिसहायं विनां स्वयमेकािक्येव स्वेक्क्या यद्यपि गक्केत्, तथापि स्वयहे पुनरा-गमनं प्राप्तुयादित्यर्थः। "स्र प्राप्तौ"—इत्यसाद्धातोस्तक्कव्दनिष्यत्तेः। एतच मनुनाऽप्यभिहितम्,—

"श्रधिविज्ञा तु या नारी निर्मच्छेद्रुषिता ग्रहात्। सा सद्यः सिन्तरोद्ध्या त्याच्या वा कुलसिन्धो"—इति। नच्चाधिवेदनं निर्ममननिमित्तसुपन्यसं, मूलवचने तु ताडम-मिति वैषम्यमिति चेत्। न। तस्याप्रयोजकलात्। निर्ममनभंशा-भावयोर्भयच तुत्थलात्। श्रतस्तादृशी नारी सान्त्वनादिना केनाष्युपायेन ग्रहएव निरोद्ध्या। यदि कथि चित्रोद्धुमश्रक्या, तदाऽपि कुलसिन्धो त्याच्याः तद्दोषश्रान्तिपर्यन्तं बन्धुमध्ये स्थापनीयेति।

यावत् पुनरागमनं भवेदित्यचागमने प्रतीचणीयं कालावधि-माइ,—

दशमे तु दिने प्राप्ते प्रायिश्वतं न विद्यते ॥३१॥ दशाइं न त्यनेकारीं त्यनेकष्टशुतान्तथा। इति॥

या ताडिता मती निर्गता, तस्थाः पुनरागमनप्रतीचां दश्र दिनानि कुर्यात्। दशमे दिने तथा ग्रन्हे प्राप्ते सित्ति नेयं

^{*} व्यथमाना सती,--इति सु॰।

र दश्मे दिने तथा ग्रहं प्राप्तायां सत्यां, - इति मु॰।

प्रायश्चित्तभाग्मवित । *अर्ड्सन्तु जुनस्ती यभिनारोचितप्रायश्चित्त-भाग्मविति* । श्रतो द्याइमधे तदीययभिनाराश्रवणे तां न परित्यनेत्। यदि नष्टलेन सा श्रूयते, तदा द्याइमधे लक्षतप्राय-श्चित्तां तां परित्यनेत् ।

श्रय नष्टां शुलाऽपि भर्कादयस्तां न परित्यनेयुः, तदा तेषां प्रायसित्तमारः,—

भर्ता चैव चरेत् क्षच्छं क्षच्छाई चैव बान्धवाः ॥३२॥ सप्टार्थः ।

श्रक्तप्रायश्चित्तानां भर्त्वादीनां यहे भोजनादिकमाचर्त्रुपवा-वेन ग्रह्मतीत्याच,—

तेषां सुक्का च पीत्वा च ऋहोराचेण मुद्धाति। इति॥

नतु या ब्राह्मणी परपंत्रा समन्तिता भवति, युक्तस्त्यास्यागः। या तु ताडनेन वा निकित्तान्तरेण वा निर्मक्कन्यपि न पुरुषान्तरेण समन्वेति, तत्थाः को नाम दोषः? येन दणाहादूईं तस्या श्रिप त्यागो विधीयते, दत्यत श्राह,—

ब्राह्मणी तु यदा गच्छेत् परपुंसा विवर्जिता ॥३३॥ गत्वा पुंसां ऋतं याति त्यजेयुक्तां तु गोचिणः। इति॥

यद्यपि कोधादिना निर्मच्छनी न तदानीं पुरुषान्तरेण सम-

गास्ययमंग्रः, स॰ ग्रा॰ पुस्तकयोः ।

न्वेति, तथापि गला कालान्तरेण ग्रतसञ्चाकेषु पुरुषेषु सञ्चरतीति सला बान्धवास्तां परित्यजेयुः। जाह्याच्या ऋपि वञ्चपुरुषसञ्चारिच्या-गणिकालं भवति। तदाह प्रजापतिः,—

"श्रभिगच्छति या नारी बद्धभिः पुरुषेभियः। व्यभिचारिणीति सः ज्ञेया प्रत्यचगणिकेति च"—इति॥ यथोक्ताया ब्राह्मण्याखण्डालयमत्यमभिप्रेत्य ग्टहप्रवेगं निषेधति,—

पुंसो यदि गहे गच्छेत्तद्यु हं गहं भवेत्॥ ३४॥ पतिमातग्रहं गच्छेजारस्येव तत्र्यहम्। इति॥

सेयं दुर्बाह्मणी खनिवामायं पत्युवां मात्रवां जारस्थान्यस्य वा, दाचिण्यविषयस्य कस्यचिद्धन्थोर्ग्टेहं प्रविश्वति, तद्ग्टहं चण्डालाध्यु-षितग्टहवदत्यन्तमपवित्रं भवति ।

"श्रविज्ञातस्त चण्डालो यत्र वेस्मिन तिष्ठति"— दत्यादिना चण्डालवासे तत्प्रवेग्ने च यथा ग्टह्मुद्धिरिभहिता, तथा पुंचल्या ब्राह्मण्याः प्रवेग्नेऽपि ग्टह्मुद्धिः कर्त्तव्या ।

तच्चुद्धिप्रकारमाऽधायपरिसमाप्तर्दर्भयति,—

उक्तिख तु गृहं । पश्चात् पत्त्रगयेन सेचयेत् ॥ इप् ॥ त्य नेच स्त्रां पाचं वस्त्रं काष्ठच शोधयेत् । सभारान् शेष्टेयेत् सर्वान् गोकेशैश्च फले। द्ववान्॥ ३६॥

^{*} व्यभिचारीति,—इति मु॰।

र् पिटमाटरा यं या राज्य वेत, - इति प्र ० सो० स०।

[!] तद्ग्रहं,-इति मु॰।

तामाणि पच्चगयेन कांस्यानि दश भसाभिः।
प्रायित्रं चरेदिप्री ब्राह्मणैरुपपादितम् ॥ ३७॥
गोद्वयं द्शिणां दद्यात् प्राजापत्यदयच्चरेत्।
दतरेषामहोराचं पच्चगयच्च श्रीधनम्॥ ३८॥
उपवासेन्नतेः पुण्येः स्नानसन्याऽर्चनादिभिः।
जपहामद्यादानैः शुद्धान्ते ब्राह्मणाद्यः॥ ३८॥
श्राक्षाणं वायुर्वत्रिश्च मेध्यं भूमिगतं जनम्।
न दुष्यन्ति च दर्भाश्च यज्ञेषु चमसायथा॥ ४०॥

उन्नेखनं भ्रतेः। तेन जुड्यादिलेपनादिकसुपलच्यते । पश्चमध्यसेचनं भ्रतो नुद्यादिषु च समानम्। म्हण्सयस्य भाण्डस्य त्यागण्य,
न तु पञ्चगव्यसेचनादिभिः ग्रुद्धः। वस्त्रकाष्ठयोधालादिसस्त्रवानाञ्च * द्रव्यग्रुद्धादि वयोक्तप्रोधनं नुर्य्यात्। नारिकेलकपित्यानाञ्च * द्रव्यग्रुद्धादि वयोक्तप्रोधनं नुर्य्यात्। नारिकेलकपित्यानाञ्च विच्वादिष्णसम्भूतानां पाचाणां गोवान्तिर्मार्जनम्। तामस्यास्वादिना ग्रुद्धः पूर्वभुक्ता, श्रच पञ्चगव्येनेति विष्रेषः। कांस्वपावाणां दणकलोभस्तना घषणम्। ग्रद्धसामी तु परिषदिनिर्दिष्टं
सद्चिणं प्राजापत्यद्वयं चरेत्। श्रन्येषान्तु तद्ग्रद्धवासिनासुपवासः,
पञ्चगव्यप्राप्रनञ्च। तद्ग्रद्धवासिभिः सह व्यवहर्द्षणां ग्रद्धान्तरदासिनां
बाह्मणादीनां निर्दिष्टेनोपवासादीनामन्यतमेन ग्रुद्धः। गद्ग्यस्सम्बन्धिनामाकाप्रादीनां निर्वण्वास्य सम्मादनीया ग्रुद्धिरस्ति। तच
दृष्टान्तोयज्ञेष्विति। स्थिनङ्सुखसंस्पर्गेऽपि समसानां यथा नोस्कि-

^{*} कास्रादीनां धान्यादिसस्थारायाष्त्र,—इति सु ।

ष्ट्रोषः, प्रास्तदृष्ट्या तेषां निर्लेपखभावात्ः तददाकाप्रादिष्वव-गन्तयम् । श्रव चण्डालीन्यायस्थाभिप्रेतलाचिरकालः विषयमिदं परिप्रोधनं द्रष्टयम् । सक्तप्रवेधे तु मार्जनादिभिः प्रुद्धिनिर्देष्टया । गम्येतराभिगमने सति निष्कृतिर्या सा यव साधुद्दितकारणमभ्यधायि । श्रथायमूर्ज्जितमतिर्देशमं खयुत्र्या व्यास्त्रत्यराश्चरक्षतावित्त माधवार्यः॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवी-रवुक्तभूपाल-माम्राज्य-धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य क्रती पराग्ररस्यति-व्याख्यायां माधवीयायां दग्रमोऽध्यायः ॥०॥

^{*} चिर्वास,—इति सु०।

श्रय एकादशोऽध्यायः।

नीखनीरदनिभं निरन्तरं निर्जिताखिलनिगाचरं वयम्। मन्त्रहेऽसलविग्राललोचनं मारतात्मजविशुं रघूदहम् ॥

द्रश्रमेऽध्याये द्युपपातकविश्रीषस्थागम्यागमनस्य प्रायस्थित्तमिन-धाय तत्प्रमङ्गाद्गुरतन्यादीनामपि प्रायस्चित्तम्भिहितम् । एकाद-ग्राधाये लभोच्यभोजनस्य प्रायिश्वतं प्राधान्येनोपवर्ष्वते। तचानुपा-तमित्येके । सुरापानसमलेन मनुनोपवर्णनात् ।

"ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कूटमाच्यं सुहद्वधः। गर्हिताखाद्ययोर्जिभ्धः धुरापानसमानि षट्"-इति । उपपातकभित्यपरे। भनुनैव,—

"त्रात्मार्थं च कियारक्षोनिन्दितास्तादनं तथा"-

इत्यादिना कानिचिदनुक्रम्याने "नास्तिकां चोपपातकम्"-इति लिगमनात्। ऋचायं निर्णयः। यसिम्बभच्छविशेषे गर्हा-धिकात् कामहतादभ्यासादा अयिक्तगौरवं सार्यते, तसाभक्तस भचणमनुपातकं, यच प्रायश्चित्तान्पलं तदुपपातकम्। यथा पूर्वेचा-गस्यगमगलोपाधिनैकाकारेऽपि । प्रायश्चित्तान्पतात् पारदार्यंसुपपा-तकम्, माद्यभगिन्यादिगमनं भावश्वित्तवाज्ञन्यादितपातकसिति

विज्युनाऽभिहितम्। एवं सर्वद नामसास्येऽपि गौरवलाघवाभ्यां

^{*} गास्त्रयं श्लोकोमुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु।

[†] स्वोपाधिनैकेनापि,—इति सु॰।

तत्त्तदवान्तरविशेषोनिश्चेतवाः । तचादौ तावदमेधादिभोजने प्राय-श्चित्तमाह,—

यभेधारेते।गे।मांसं चण्डालावमधापि वा। यदि सुक्तन्तु विप्रेण कच्छं चान्द्रायणचरेत्॥१॥

श्रमेथं विष्णूचादि, तद्पसृष्टसाद्यसः भोजनसमेधभोजनम्।

न चाच नेवलखामेथ्यस् विष्रेण भोजनं कचित् सक्षवितः। तद्पसृ
ष्टाचभोजनन्तु सम्भाद्यते । वालापत्यसहभोजनस्य प्राचुर्व्येण लोको

दर्भनात्। रेतोभोजनन्तु गलयोन्यादियाधियस्तेषु सम्भावितस्।

तथा गोमांसचण्डालाचभोजनं वन्दीग्रहीतादिषु। तच सर्वच

चान्द्रायणेन शुद्धिः। श्रथवा। चतुर्विधं मेधं, तदिपरीतममेध्यम्।

तदाह देवलः,—

"वच्यतेऽतः परं सर्वं मेधामेधमसुद्भवम् । श्रचि पूतं खयं श्रद्धं पवित्रं चेति केवलम् ॥ मेध्यं चतुर्विधं लोके प्रजानां मनुरव्रवीत् । दूषितं कथालं दुष्टं वर्जितं चेति लिङ्गतः ॥ चतुर्विधममेधम्म पर्वं व्याख्याखते पुनः । नवं वा निर्मलं वाऽपि श्रुचीति द्रव्यसुच्यते ॥ श्रद्धं पवित्रभूतम्म पूतमित्यभिधीयते । खयमेव हि यद् द्रवं केवलं धन्यतां गतम् ॥

^{*} तदुपदृष्टस्याद्मस्य,—इति सु॰। एवं परत्र।

[†] समुखयम्,—इति पु॰।

खावरं जङ्गमं वाऽपि खयं श्रुद्धमित स्हितः । श्रन्यद्रचैरदुष्टं * यत् खयमन्यानि श्रोधयेत् ॥ श्र्यकयेषु पूच्यं यत् तत्पविचमिति स्हितः । श्रय सर्वाणि धान्यानि सर्वाण्डाभरणानि च ॥ श्रवचैं भचजातं वा शुचीन्येतानि केवलम्"—

द्रत्यादिना चतुर्विधं मेथं निरूष, दूषितादिचतुर्विधममेथमित्यं निरूपितम्,—

> "श्रचणश्रिवसंख्षृष्टं द्रवं दूषितस्चिते । सानुषास्थितसाविष्ठारेतीसूत्राक्तिवानि च ॥ कुणपं पूर्यमित्येतत् कथ्यलञ्चाणुदाच्तम् । खेदाश्रुविन्दवः फेनं निरस्तं नखरोम च ॥ श्रार्द्रचर्मास्ट्रिगत्येतदुष्टमाङ्किजातयः । खङ्गैः पतितचण्डार्लेर्याम्यश्करसङ्गुटैः ॥ श्रा च नित्यं विवर्चाः सुः षड़ेते धर्मतः समाः । दुर्वर्णक्रमिकाश्रुक्षि नंक्तोन्यक्तरजख्लाः ॥ स्टावन्थ्रशुद्धश्च वर्चते च खकाखतः"—इति ।

श्रव वर्णितेन चतुर्विधेनामेधेनोपहतस्यात्रस्य ग्राद्धमकता भोजने चान्द्रायणञ्चरेत् । रेतोम्चादिभचणे चन्द्रायणं स्हस्यति-र्षाह,—

^{*} खन्यद्रयैरदूष्यं,—इति सु॰।

[†] प्रेरणं स्तिकाभूमि, - इति प्रा॰। सत्रयः स्तकी स्ती, - इतः व्याप पाठः।

"त्रलेह्यानामपेयानामभद्याणाञ्च भवणे।
रेतोमूत्र पुरीषाणां शृद्धिश्वान्द्रायणं स्वतम्"—दृति ॥
गोमांमादिभवणे चान्द्रायणं सम्वर्त्त श्राह,—
"गोमांमं मानुषञ्चेत सृतिहस्तात् समाहृतम्।
त्रभद्यं तद्दिजातीनां भुक्ता चान्द्रायणञ्चरेत्॥
श्राव्य मृत्रं पुरीषं वा चरेन्द्रान्द्रायणत्रतम्"—दृति॥
मनुर्पि,—

"विद्वराहखरोष्ट्राणं गोसंग्योः कपिकाकयोः। प्राग्य सूत्रं पूरीषां वा दिजञ्चान्द्रायणञ्चरेत्"- इति ॥ प्रातातपोऽपि,—

"गोमांमभचणे प्रायश्चित्तं पूर्वम्हिषिभः कतम् । समयं यद्यतिकामेत्ततश्चान्द्रायणञ्चरेत्"—दति ॥ बद्धपराभरोऽपि,—

"श्रमधागमने चैव मद्यगोसांसमचणे।

ग्रह्मी चान्द्रायणं कुर्यात् नदीं गला ससुद्रगाम्॥
चान्द्रायणे ततश्चीर्णं कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम्।
श्रमडुत्महितां गाञ्च दद्यादिप्राय दिचणाम्"—इति॥
श्रह्मां किताविष । "ग्र्ट्रगानकुक्षुटदंष्ट्रिक्रयादवानरखरोष्ट्रगजवाजिविद्वराहगोमानुषमांसमचणे चान्द्रायणम्"—इति। चाण्डाकान्नभचणे चान्द्रायणमङ्गरा श्राह,—

"त्रन्यावसायिनामञ्जमश्रीचाद्यद्यकामतः ।

स तु चान्द्रायणं कुर्यात् तप्तकः क्रमधापिवा"—इति ॥ भारीतोऽपि,—

"चाष्डान्तां प्रमादेन यदि सुम्जीत यो दिजः। ततस्रान्द्रायणं सुर्यात् मासनेकं वृतं सरेत्"—इति॥ यत्तु चतुर्विंप्रतिमतेऽभिहितम्,—

"विष्मूचभचणे विष्रसरेचान्द्रायणदयम् । यादीनाचेव विष्मूचे चरेचान्द्रायणचयम् ॥ यकाकोच्चिष्टगोच्चिष्ट*क्षमिकौटादिभचणे । श्रमेधानां च सर्वेषां चरेचान्द्रायणचथम्"—इति ॥

तदेतदभाषविषयम्। मूलवचने चान्द्रायण्ह्पं क्षन्त्रं चरेदित्य-भिन्नेत्य व्याख्यातम्। यदा तु क्षन्त्रभाचरेचान्द्रायणमाचरेदिति विभन्य व्याख्यायते, तदा कृष्म्यब्देन खिषक्कृतन्नक्षक्रमाञ्चा-पत्यानि तन्त्रेणाभिधीयन्ते। तत्र खिषक्कृमाद्याङ्गिराः,—

"श्रलेह्यानामपेयानामभद्धाणाञ्च भवणे। रेतोमूचपुरीवाणास्धिकक्त्रं विग्रोधनम्"-इति॥ तप्रक्रक्रमाष्ट्र देवलः,—

"रेतोमूत्रपुरीषाणां प्रायमेऽमितिपूर्वके । वास्तीयानु यहं मत्या तप्रकच्चं परेह्दिणः"—इति ॥ प्रजापत्यमार समर्कः,—

"विष्तूचभचणे विष्रः प्राजापत्यं समाचरेत्" – इति । तप्रक्षच्छस्य विषयसदचने यंस्पष्टः । श्रमत्या च्यहोपवासस्तप्त-

श्वकाकोच्छिष्ठसंस्पर्भ,—इति मु॰।

हान्क्रं सत्येति तवाभिधानात्। यन् प्राजापत्यक्षन्क्रं, तद्वितोद्गा-रितविषयम् । श्रन्पत्रततात्। च्हिष्कन्क्रंत् पूर्वेकिचान्द्रायणद्येन समानविषयम् । श्रव मर्वच व्रतानुष्ठानानन्तरं पुनः संस्कारः कर्त्तव्यः । तदाद यमः,—

"त्रसरामद्यपाने च क्रते गोभंचणेऽपिया । तप्रकच्छ्रपरिक्रिष्टो मौचीहोसेन ग्रुद्धाति"—इति ॥ मनुरपि,—

"श्रज्ञानात् प्रायः विष्मूचं सुरामंस्पृष्टमेवच। पुनः मंस्कारमर्चन्ति चयोवणी दिजातयः"— इति॥

विष्णुरिष । "विद्वराह्यामकुकुटगोमांमभचणेषु सर्वेखेतेषु हिजानां प्रायिश्वत्तान्ते पुनः मंस्कारं कुर्य्यात्"—इति । तच विभेषमाह काम्यपः । "चौणांन्ते प्राच्यासुदीच्यां वा दिभि गला यच ग्राम्यपगृनां ग्रब्दो न श्रूयते तिसान् देगेऽग्निं प्रज्वाच्य ब्रह्मामनमास्तौर्य प्राक् प्रणीतेन विधिना पुनः संस्कारमर्हति"—इति। यच व्हह्यसेनोक्तम्,—

"वराहेक ग्रकानाञ्च का कतु कुटयो स्वया । क्रव्यादानाञ्च सर्वेषामभद्याये च कीर्त्ताः ॥ मांसमृत्रपुरीषाणि प्राथ्य गोमांसमेवच । यगोमायुकपीनां च तप्तकृत्कृं विश्वोधनम् ॥ उपाय्य दादशाहानि कुषाण्डेर्नु क्रयाद् एतम्"—दति ।

^{*} प्राचीमुदीचों वा दिशं,—इति मु॰।

तत्र कामतः तप्रक्षच्छः, ऋभ्याचे तु कुन्नाण्डचित्तपराक^(१) इति व्यवस्था । यनूगगकोक्रम्,—

"नरकांशं युजांगञ्च गोमांमञ्च तथेवच । भुद्धा पञ्चनखानाञ्च महाश्रान्तपरमञ्चरेत्"—इति ॥ तद्कामविषयम् । यत्पुनः श्रङ्खानोक्तम्,—

"भुक्षा चोभयतोदनान् तथैवैक ग्रपानपि।

ष्टचं गर्थं तथा भुक्ता षएमामान् व्रतमाचरेत्"-इति॥

तत्कामतोऽत्यन्ताभ्यासविषयम् । यच स्पत्यन्तरोक्तम्,—
"जग्भ्वा मांसं नराणाच्च विद्वराहं खरं तथा ।

गवायकुञ्जरोद्राणां सर्वान् पञ्चनखांस्त्या ॥

क्रवादं कुकुटं गाम्यं कुर्यात् संवतसरवतम्"—इति ।

तद्यन्तानविक्त्राभ्यासविषयम् । यद्याङ्गिरसेनोक्तम् ,--

"श्रभच्छाणामपेयानामले ह्याना इ भोजने। रेतोमू चपुरीषाणां प्रायश्चित्तं कयं भवेत्॥ पद्मोदुम्बर्विल्वानां कुष्णाश्वर्यपत्नाष्ठयोः।

एतेषासुदकं पौला सप्तराचेण शुद्धाति"-इति॥

^{*} उद्रगयं,—इति सु॰। † यदप्पित्रसोक्तम्,—इति सु॰।

⁽१) खपेष्य दादणाचानीयनेन पराकाऽभिच्छितः। पराकस्य दादणा-चोषवासरूपलात्। तच मनुनोत्तम्,— "यतात्मनोऽप्रमत्तस्य दादणाचमभोजनम्। पराकोनाम क्षक्रोऽयं सर्व्यपापप्रयाणनः"—ित्।

त्दीषदभ्यायविषयम् । यदि मनुनोक्तम्,—
"भुक्षाऽतोऽन्यतमस्यान्नयत्या तु यहं चपेत् ।
सत्या भुक्षा चरेत्वच्छं रेतोविष्मू चमेवच"—इति ॥
श्रवुद्धिपूर्वे च्छर्दनामभवे यहोपवामो द्रष्ट्यः । गोमांसभचणस्थावस्थनावस्थोर्थवस्थितं वतमाह प्रजापतिः,—

"चान्द्रायणवयं कुर्याद्भचपग्रभचणे। एकमेव मक्क्षुक्का वरेदा ह प्रजापतिः"—दति॥

यूनवचने चण्डानान्तभित्यनेन महापातक्यादीनामश्रमणुपन-च्यते। श्रतएव हारीतः,--

"यदत्रं प्रतिजोगस्य शृह्रजस्योत्तमस्त्रियाम् ।

महापातिकनस्वे यदत्रं स्तीकृतप्रयोः ॥

श्राक्रद्रपतितस्येव मगोत्राभत्तेर्वच ।

पाषण्डानाश्रितानाञ्च यतेस्वैव तथेवच ॥

श्रितिकच्छं ररेद्व्वता प्रमादाद् न्नाद्धणः मकृत् ।

मत्या चान्द्रायणं कुर्य्यादामञ्चेदंधसेवच ॥

तद्धस्त्रभोजने वाऽपि चिगुणं महभोजने ।

चतुर्गुणं तदुच्हिष्टे पानीये चार्द्धसेवच ॥

कच्छाब्दपादसुदिष्टमभ्यासादन्नभोजने ।

श्रित्यभ्यासे तथा कुर्यात् विंग्रस्तुच्छं दिजोत्तमः"—इति ॥

^{*} तदभ्यासदिषयम्,— इति मु॰।

रं एवमेव,-इति मु॰।

[‡] क्वक्रार्द्वपारमुद्दिस्यभयाद्यान्द्वानमोजने,--इति सु॰।

उत्तमस्ती ब्राह्मणी, तस्यां प्रातिकोत्येन स्ट्रादुत्पन्नश्चण्डाकः।

महापातनी ब्रह्महादिः। यद्यपि स्तीहत्यायां महापातन्यादिवदुव्यं

नास्ति, तथायन्नदानाधिकाराभावात् तदीयमयन् पातन्यन्नवद्"

गर्हितनेव। यस्तु परेणोपक्रतः सन् ख्यं न प्रत्युपकरोति नायनुमोदते प्रत्युतापद्गतस्थापकारित्नमापादयति, च क्रतन्नः। उत्तमाश्रम
मारस्थ तं परित्याच्याधमाश्रमे उन्मार्गे ता वर्त्तमान श्राह्मद्रपतितः। यः

समानगोत्रामुद्रहति, स सगोत्राभक्तां। वैदिककुले समुत्यनोवेदमार्ग
शुत्मृत्र्य जैनवौद्धादिमार्गे वर्त्तमानः, पायण्डः। श्रनाश्रिताः सत्यपि

सामर्थं नास्तिक्येन कश्चिद्याश्रमं न प्राप्ताः। एतेषां सर्वेषामन्ने

समानं प्रायक्षित्तम्।

विप्रसामेधादिभोजने प्रायिष्यस्मभधायेतरेषां वर्णानां तदाइ,—

तथैव ऋचियावैग्योऽष्यर्डं चान्द्रायणं चरेत्। ऋद्रोऽष्येवं यदा सुङ्क्ते प्राजापत्यं समाचरेत् ॥२॥ इति

तथेवेत्थितिदिष्टस्थोपिद्षष्टाद्स्यत्नेन चित्रयस्य पादीनं पान्द्रा-यणमवगन्तव्यम्। ग्रहोऽप्येवमित्यनेनामेधादिभोजनसाम्यं निर्द्दिग्यते। न तु भोजनसाम्यं, व्रतान्तरस्य तच विधानात्।

व्रतान्ते चतुवर्णानां कर्त्तव्यमाच,-

पञ्चगव्यं पिवेत् श्रद्रो ब्रह्मकूर्चं पिवेट्हिजः। एकहिचिचतुर्गा वा दद्याद् विप्रादनुक्रमात्॥३॥ इति

[#] उपपातकाञ्चवद्,---इति सु॰।

पञ्चगव्यवद्मकूर्चयोर्विधानमुत्तरच वच्छते। तच स्ट्रस्थामन्त्रस्थाअन्त्रकं पञ्चगव्यं, इतरेषां समन्त्रकं बद्धाकूर्चम्। विप्रोगामेकां
दिखिणां दद्यात्। चिचयो दे, वैम्यस्तिसः, स्ट्रञ्चतसः। गवामसभावे
सुवर्णं द्यादित्यभिप्रत्य वाग्रव्दः पठितः। तच सुवर्णस्य गोप्रत्यास्वायस्य परिमाणमाह प्रजापतिः,—

"गवामलाभे निष्कं वा* निष्काईं पादभेववा"—इति । विप्रस्य श्रुद्वाराञ्चभोजने प्रायश्चित्तमाह,—

श्रुद्रानं स्नतकात्मच अभोज्यस्यात्मेवच। शक्षितं प्रतियिद्वानं पूर्वीच्छिष्टं तथैवच॥४॥ यदि भुक्तन्तु विप्रेण अज्ञानादापदे।ऽपि वा। ज्ञात्वा समाचरेत् रुक्टं ब्रह्मकूर्चन्तु पावनम्॥५॥ इति

श्वन श्र्द्रात्रस्य गर्हितताऽङ्गिरसा प्रपञ्चिताः ,—

"त्राहिताग्निसु यो विष्रः श्र्द्रात्तं प्रतिग्रद्ध सु ।

भोगात्तसमतां याति तिर्यग्यानिं च गच्छति॥

यसु वेदमधीयानः श्र्द्रात्रसुपभुञ्जति ।

श्र्द्रे वेदफलं याति श्रद्रत्वं चापि गच्छति?॥

^{*} निट्नं स्थात्, -इति ग्रा॰।

^{*} ब्रह्मकुर्बन,--इति मु ।

[‡] निषेधः खाङ्गिरसा प्रपश्चितः—इति सु॰।

[ं] याति स दिजः,—इति मु॰।

श्रात्राला चोग्नणा चैव खृद्दा च प्रतिग्रह्म च। प्रशस्य खिस्त चेत्युक्ता भोकौव तु न संग्रयः॥ एते दोषा अवन्तीह श्र्द्रावस प्रतिग्रहे। श्रनुगहन्त् वच्छामि मनुना चोदितं पुरा॥ श्रामं वा यदि वा पक्षं श्रूट्रान्नसुपसाधयेत्*। किल्विषं अजते भोता यश्च विप्रः पुरोहितः॥ गुर्व्यं द्यतियीनान्तु सत्यानान्तु विश्रेषतः। प्रतिग्रच्च प्रदातयं न तु त्येत् खयं ततः॥ श्ट्रान्ररसपुष्टस ख्रधीयानस नित्यगः। जपतो जुइतो वाऽपि गतिरुद्धी न विद्यते॥ वएसायानय यो अङ्के शृद्रखानं निरन्तरम्। जीवन्नेव भवेत् श्रुद्रो स्टतः श्वा चापि जायते॥ श्रक्तवेव निवृत्तिं यः ग्रुद्राञ्जान्स्रियते दिजः। श्राहिताग्निर्विशेषेण य शृह्रगतिभाग्भवेत्"—इति॥ व्यासोऽपि.—

"श्र्द्राष्ट्रसपुष्टस्य दिस्होरिप च नित्यभः। यजतो जुइतो वाऽपि गतिक्द्धां न विद्यते॥ स्टतस्त्रकपुष्टाङ्गो दिजः श्र्द्राञ्चभोजनः। अइसेव न जनामि कां कां योनिं निगच्छति।॥ स्टभोदाद्भ जन्मानि द्भ जन्मानि स्त्रकरः।

^{*} साकयेत्, - इति सु॰।

¹ गॅमिछाति,—बति मु॰।

या चैव सप्त जन्मा नि इत्येवं मनुरुक्तवान्*॥

ग्रुट्टाचेनोदरस्थेन यः कञ्चिन्चियते दिजः।

म भवेत् सूकरो ग्राम्यस्तश्च वा जायते कुले"—इति॥

श्रापस्तम्बोऽपि,—

"यस्तु भुज्जीत यूद्राचं मासमेकं निरन्तरम्।
दह जनानि यूद्रतं स्ताः या चाभिजायते॥
यूद्राचं यूद्रसंस्पर्यः यूद्रेण च सहासनम्।
य्द्राञ्ज्ञानागमस्तेत ज्वलन्तमपि पातयेत्॥
व्याहितायिस्तु यो विष्ठः यूद्राचेन प्रवर्त्तते।
पञ्च तस्य प्रष्णयन्ति त्रात्मा ब्रह्म चयोऽग्रयः"—इति॥
सुमन्तुरपि,—

"राजाकं तेज श्रादत्ते शृद्राचं ब्रह्मवर्षसम्। श्रायुः सुवर्णकाराचं यश्रश्चर्मावक्षत्तिनः!॥ कार्काचं प्रजा हन्ति वसं निर्णजकस्य च। गणात्रं गणिकासञ्च सोकेभ्यः परिक्रन्तति॥ रूपं चिकित्सिकस्थाचं पुंश्वस्थाश्च तथा श्रियम्?। विष्ठा वाद्भुषिकस्थानं शस्त्रविक्षियणो मसम्॥

^{*} जन्माभी खेवं मनुखवाच इ, — इति सु १।

[†] ग्रूइसम्पर्कः,-इति सु॰।

丰 यश्च सम्प्रवर्त्तिनः,--इति सु । यश्च समावकर्त्तिनः,--इत्यन्यत्र पाठः ।

[§] पुंचायाचात्रमिष्ट्रियम्,— इति सु॰।

एतेभ्योऽन्ये त्वभोज्याद्धाः* क्रमगः परिकीर्त्तिताः।
तेषां लगस्थिरोमाणि वदन्यद्धं मनीषिणः"—इति ॥
तदिदं गर्हितं ग्रुद्रान्तमज्ञानाद्वाऽऽपत्काले वा यो विप्रो भुद्धे, म
बह्मकूर्चमाचरेत्। तस्य पावनतं, बद्धमन्त्रसंक्षतत्वात्। यसु ज्ञाला
गूद्रान्नं भुङ्को, स प्रजापत्यमाचरेत्। तथा च मनुः,—

"भुज्जानोऽन्यतमसाज्ञममत्या चपणं ऋहम्।

मत्या भुक्षा चरेत् कच्छं रेतोविष्मूचसेवच"—इति ॥ न च ब्रह्मकूर्चस्वैकोपवासक्ष्पतात् श्रव्हचपणेन विरोध इति ग्रङ्गकीयम्। तथोः ग्रक्षाग्रक्षविषयतात्। श्रव दिनचयोपवासं सिखि-तोऽप्याच,—

"भुक्ता वार्द्धु विकखाजमञ्ज्ञस्यासुर्ख स।

ग्रद्रख तु तथा भुक्तां चिराचं खादभोजनम्"—दिति॥

प्रजापतिश्वाच व्यवस्थितानि व्रतान्यादः,—

"ब्राह्मणखेव इर् द्रास्त्रमभोज्यं परिकीर्त्तितम्। पण्डह्यका तद्ज्ञानाद्वह्यकूर्पं यद्यत्यिवेत्॥ व्यभ्याये च तदस्थस्थेदाममस्त्रमगर्हितम्।

मत्या चिरावं कुर्वीत सक्क्रमभ्यायतस्ररेत्"—इति॥ जाताग्रीचेन स्ताग्रीचेन वा संयुक्तस्य पुरुषस्थासं स्तकास्तम्। तिस्तन्दा च मनुना दिर्गिता,—

"स्तालं रजकसालं चोरसाचं तथेवच।

^{*} यतेभ्योऽन्यत्र भोज्याद्याः,—इति सु॰।

[†] तत्तानं,—इति सु॰।

स्तके स्तके चैव खर्गस्यमपि पातयेत्"— इति ॥
नटादिरभोज्यः । विप्रादीन् भोजयितुमनईतात् । तथाच
रहस्पतिः,—

"नटनर्त्तकतचाण्यमंकारः सुवर्णकृत्। स्याणुपाषण्डगणिका श्रभोच्यात्राः प्रकीर्त्तिताः"—इति॥ याज्ञवस्कोऽपि,—

"कद्र्यंबद्धचोराणां क्षीवरङ्गावतारिणाम्। वैणाभिमस्तवार्द्ध्यगणिकागणरिचणाम्॥ चिकित्सकातुरोत्मत्तपृञ्चजीकुद्धविदिषाम्। क्रूरोग्गपतितवात्यदास्मिकोष्टिष्टभोजिनाम्॥ त्रवीरस्तीखर्णकारस्त्रीजितग्रामयाजिनाम्। स्त्रीविक्रयिकर्मकारतन्तुवायश्वदित्तनाम्*॥ नृगंसराजरजकक्षतन्नवधजीविनाम्। चेलधावसुराजीवसदोपपतिवेश्मनाम्॥ एषामन्नं न भोक्रवं सोमविक्रयिणस्त्रया"—इति।

यद्भितिमत्यच दिविधा यद्भा विविचिता, विषप्रचेपिका यास्त्रिनिन्द्यलयद्भा चेति। तथाहि, नेषुचित् कीकटदेयेषु प्रेतस्त्रतगणादिष्क्पा-स्तामगदेवतास्तोषयितं नरविलं गद्भस्य मनुष्यान्मार्यितं ऋजमध्ये गूढं विषं प्रचिपन्तीत्यस्ति महती प्रसिद्धिः। तादृशेषु रुद्देषु विष-यद्भागभवात् प्रद्भितमन्नित्युच्यते। तन्तु न भोतं योग्यम्,

"विषं चोपविषं भुक्ता चरेचान्द्रायणवतम्"—द्गति

^{*} नास्तीदमद्धं सु० पुस्त के।

चतुर्विंगतिमते विषभोजनिन्दास्मरणात्। तथा, केचित् श्राद्धालवः श्रद्रादयः खग्टहे श्रोत्रियो न शुङ्के दत्यभिषेत्य श्रोत्रियान्तरग्टहे द्रयं दला भोजयन्ति। तादृग्रस्य श्रोत्रियान्तरस्य ग्रदे सिद्धमन्नं निन्दालेन ग्रद्धितम्। प्रतिषिद्धानं गोन्नातादि। तथाच याज्ञवस्काः,—

> "गोघातन्तु ग्रानोच्छिष्टं श्वसृष्टं* पतितेचितम्। उद्कासृष्ट्यंष्ट्यं पर्यायाचं विवर्जयेत्"—इति॥

पाचे पिततसाचसाई शुक्का शिष्टमनं कालान्तरे भोतुं यदि संग्रह्मते, तदा तदनं पूर्व्वाच्चिष्टमित्यिभिधीयते । तेम्वेतेषु सूत-कान्नादिषु पूर्व्वाच्चिष्टमनेषु पञ्चसु शुक्रेषु शृह्राचवद्व्वम्नकृत्रेकच्चौ वेदितयौ । सूतकान्ने ये वक्तयविशेषास्ते सर्वेऽप्पुपरिष्टादच्यन्ते । यन्तभोच्याने सुमन्तुनोक्तम् । "श्रभिश्चर्त्वपतितपौ नर्भवपुं श्चर्यश्चरिश-स्वकारतेलिकचाकिकधिशस्वर्णकारलेखकले क्विकपण्डक विश्वकाण-गणिकास्त्रानि चाभोज्यानि, सानिकक्रयादिनषादवुरु चर्मकारा-श्वभोज्यानात्रप्रतियास्त्राश्च, श्रश्चनप्रतियस्योश्चान्त्रायणं चरेत्"—दित । तत्कामक्रताभ्यासविषयम् । यस्त्र श्रह्वेनोक्तम्,—

"श्र्द्रान्नं ब्राह्मणोभुक्ता तथा रङ्गावतारिणः। चिकित्सकस्य कूरस्य तथा स्त्रीश्र्द्रजीविनः ।

^{*} गोष्रातं प्रकुनोच्छिष्टमुच्छिष्टं, — इति सु॰।

[†] संघुष्टं,—इति सु॰।

[‡] वर्छ,—इति मु॰।

[§] स्त्रीस्माजीविनः,—इति मु॰।

षण्डस्य कुलटायाश्च तचणो रजकस्य च ।
कदर्यस्य नृगंभस्य वेग्यायाः कितवस्य च ।
गणान्नं गणिकान्तञ्च सगजीविश्वदित्तनाम् ॥
सौनिकान्नं सृतिकान्नं भुक्ता मामं व्रती भवेत्" - दृति ।
एतच पूर्वण समानविषयम् । मासवतस्य चान्द्रायणस्यात् ।
यदिष दहस्यिपनोक्तम्,—

"भौ िष्डिकानं नटस्थानं क्षीवदिष्डिकयोरिप।
दुष्टान्नमविश्वानं सोमविकयिषस्वया ॥
स्रायनं स्रितिकानच्च वार्डुषेः पतितस्य च।
एतेषां ब्राह्मणो भुक्षा दादभाहं यवान् पिवेत्"—दित ।

यदिष गङ्का लिखिताभ्यासुक्तम्। "श्रभिश्रस्तपतितरजकचा किकते-लिकया अयाजकश्रद्रसां वत् हित्त स्विक स्वर्णकार चर्मकार चित्र हित्त-घोषकतन्तु वायरङ्गावता रिमानकूट गौ िष्डिक वधजी विनृश्रं स्थात् अति निष्टि विवार्द्ध विक स्थावभट हित्त वात्यतस्करात्र भोजने स्वति के स्कृं चरेत्"— द्रित । एतदु अयं पूर्वीक विषये चान्द्रायणं कर्त्तु भश्रक्तं प्रति वेदित-स्वम् । यदिष दहस्यतिना दिर्शितम्,—

^{*} घण्डस्य कूलटायास्य तथा वन्धकरित्त्यः।

खिभग्रमस्य चौरस्य खवीरायाः स्त्रियास्त्रथा ॥

चर्म्भकारस्य फेनस्य क्रीवस्य पतितस्य च।

क्काकारस्य तन्त्रास्य रजकस्य च वार्ड्वेषः—इति सु॰।

भूमिपालावं,—इति सु॰।

"गात्थर्वी लोइकार्य सौनिकसन्तृवायकः। चकोपजीवी रजकः कितवस्तस्करस्तथा॥ यजमानोपजीवी च ग्रूद्राध्यापकयाजकौ। कुलट स्विनकर्मा च वार्डु विस्वर्मविक्रयी॥ समधें पण्यमाद्वय महाघें यः प्रयच्छति। म वै वार्ड्ड विको नाम यश्च दृद्धा प्रयोजयेत्॥ व्याऽऽरामाश्रमाणाञ्च भेदकः पुष्यविक्रयी । विकयी ब्रह्मणो यश्च योनिसाङ्गरिकश्च यः ॥ रङ्गोपजीवी कूटाग्रः कुरुको गुप्तिकसया*। भिषजोगर्दश्चेव ह्पाजीवी च सूचकः॥ धै। निको वर्णिकस<mark>्थैव निषादेन समाः स्प्रताः।</mark> कर्मणा तेषु यो मोहाद् ब्राह्मणो वर्त्तते सदा॥ प्रायश्चित्ते तु चरिते परिष्ठार्थी भवेत् स हि!। एते ब्राह्मणचण्डालाः सर्वे ब्रह्मचणः किल ॥ तसाद दैवे च पित्ये च वर्जितास्तलदर्शिकाः। एतेषासेव धर्चेषां प्रत्यापत्तिसुंह सम्यतास् ॥ भैचावसुपभुञ्जानो दिजञ्चान्द्रायणं चरेत्। एतेवां ब्राह्मणोभुक्ता दत्त्वा कला प्रतियहम् ॥ प्राजापत्येन ग्रुड्ये<mark>न् तु तस्रात् पापाच संग्रयः"—दति</mark>।

^{*} जुन्नोगुरुगुप्तिकः,—इति सु॰।

[†] भिषक् च रजकस्वेद,—इति सु॰।

[‡] अवेदिच्छः,—इति मु॰।

[🖇] प्रत्यासत्तिन्तु,—इति सु॰।

तत्र चान्द्रायणं पूर्व्वीक्तचान्द्रायणेन समानविषयम् । प्राजाप-त्यन्तु तिस्रानेव विषये वेदविदं प्रत्यवगन्तयं, ब्राह्मण इति विशेषा-भिधानात् । यचोक्तमङ्गिरसा,—

"श्रभोज्यानान्तु सर्वेषां शुक्का चानसुपस्त्रतम् ।
श्रन्यावसायिनां शुक्का पादकक्केण ग्रुद्धाति"—दित ॥
यदिप विष्णुनोक्तम् । "गणगणक सेनगायनान्नानि शुक्का सप्तरानं पयसा वर्नेत । तवानं चर्मकर्त्तुश्च । वार्डु पिककदर्थदी चितवद्धनिगलाभिग्रस्तषण्डानाञ्च । पुंश्चलीदाम्भिकचिकित्सकलुश्चककूरोक्किष्टभोजिनां च । श्रवीरास्तीखर्णकारसपत्नपतितानाञ्च । पिग्रनानृतवादिकतुधर्मसोमविक्रियणाञ्च । ग्रेलूपतन्तुवाय कतन्नरजकानां च । चर्मकारनिषादरङ्गावतारिवेण श्रेणस्त्रविक्रियणाञ्च । श्रजीविण्योण्डिकतेलिकचेलनिर्णेजकानाञ्च । रजस्त्रलासदोपपतिवेष्मनां च । श्रूणन्नावेचितसुदक्यासंस्पृष्टं पतिचणाऽवलीढं ग्रुता संस्पृष्टं गवान्नातञ्च । कामतः
पादस्पृष्टमवचुतं च । मत्तकुद्वातुराणां च । श्रनिर्चितं द्यामांसञ्च पाठीनरोहितञ्च राजिलसिंहतुण्डं च सग्नल्ववर्जं सर्व्यमत्यमांसाग्रने चिराचसुपवसेत्"—दित । तत्र चिराचे।पवासोऽकामकृतसक्क्षोजनविषयः ।
तस्मिनेव विषये मूलवचनोक्तन्नन्नुक्वंस्लगकं प्रति वेदितयः॥ ।

^{*} गयागयक, - इति नास्ति सु॰ पुस्तके।

[†] चर्माकारकतं च,-इति मु॰।

[‡] तुज्ञवाय,--इति सु०।

[ु] वैद,—इति मु॰।

[॥] ब्रह्मकूर्चमण्तां प्रति वेदितव्यम्, - इति मृ ।

सप्तराचपयोव्रतमकामक्षताभ्यासविषयम् । प्रक्षितप्रतिषिद्धान्तयोर्हा-रीत त्रारु,—

> "स्तत्स्तत्तग्रहाचं सदोषेणापि संक्षतम् । यद्ति अञ्जीत विश्रो यः प्रायस्त्रित्ती भ्रृवं भवेत् । एकराचोपवास्त्र गायत्रप्रयातं जपेत्* ॥ प्राथ्यत् पञ्चभिर्मन्तैः पञ्चगद्यं प्रयक् प्रयक् । एतेन श्रद्धाते विश्रो द्यान्येस्वाभोज्यभोजनैः"—इति ॥

एतच ब्रह्मकूर्चवर् व्याख्येयम् । पूर्वि क्छिष्टे तु ब्रह्मकूर्चयमानं बतं स्प्रत्यन्तरे दर्भितम्,—

"खमुक्तिष्टन् योभुक्ते यो भुङ्के मुक्तभाजने ।

एवं वैवस्ताः प्राह भुक्ता मान्तपनं चरेत्"—इति ॥

पूर्वीक्तिष्टस्य पूनर्भाजने व्रतचरणमभिहितम् । तैनैव दृष्टान्तेन

बाखायुक्तिष्टस्थाभोज्यलमाग्रद्वयु स्वन्यग्रद्धा भोज्यलमाह,—

बालैर्नकुलमार्जारैरन्नमुक्छिष्टितं यदा। तिलद्भीद्कैः प्रोक्ष्य युद्धते नाच संशयः॥ई॥

चिक्किष्टितम् विक्किष्टतामापादितम् । प्रोचितस्यानस्थ श्रद्धा-जदस्योच्किष्टलगद्धाऽनपापात् पूर्णवतमाचरणीयमिति संग्रयः स्थात् ।

^{*} अवेत्,—इति स॰ ग्रा॰।

[†] मुच्छेषितं,—इति मु॰।

[‡] उच्छेषितम्, — इति सु॰।

[🖇] घोच्चितस्य भोजने,—इति ग्रा॰।

श्रतो नाव संग्रयः कर्त्तय दृत्युक्तम् । प्रोचणमकला भुके सित पञ्चगयं पातयम् । तदाह सम्पर्तः,—

"यकाको च्छिष्टगो च्छिष्टभचणे तु यहं चिपेत्। विदालमूषको च्छिष्टे पञ्चगयं पिवेद्विजः"—इति ॥ ग्रास्तीयपञ्चगयपाने योऽग्रकः, तं प्रत्युक्तं स्रत्यन्तरे,— "भुक्षो च्छिष्टन्तु काकानां विग्रद्योत यहो पितः । भुक्षो च्छिष्टं विदालादेः पञ्चगयं पिवेद्विजः"—इति ॥ मनुः.—

"विड्रालकाकालृ क्षिष्टं जग्धा यनकुलस्य च ।
कोगकी टावपत्रञ्च विप्रेट्ब्राह्मी सुवर्चलाम् "—दित ॥
विष्णुरिष । "विड्रालकाकनकुलाखू क्षिष्टभोजने ब्राह्मी सुवर्चलां पिवेत् । स्विक्ष्टिष्टागने दिनमेकसुपे। पितः पञ्चगद्यं पिवेत् । पञ्चन-खित्पमूचागने विरावं पयसा वर्त्तत ब्राह्मणः । शुद्रोक्षिष्टभोजने विरावं पयसा वर्त्तत ब्राह्मणः । शुद्रोक्षिष्टभोजने विरावसुपवसेत्, दिनमेकं चोदके वसेत् । मधुमांसाग्रने प्राजापत्यम् । सप्तरावं वैद्योक्षिष्टभोजने । पञ्चरावं राजन्योक्षिष्टभोजने । पञ्चरावं राजन्योक्षिष्टभोजने । विरावं राजन्यः शुद्रोक्षिष्टाग्री । पञ्चरावं वैद्योक्षिष्टाग्री । विरावं वैद्याः शुद्रोक्षिष्टाग्री । चण्डालात्रं सुद्धा विरावसुपवसेत् सिद्धावं सुद्धा पराकम्"—दित । उग्रनाऽिष । "ब्राह्मणोक्षिष्टम्

^{*} श्वकाको च्छिष्टभद्यां श्रद्धं द्विपेत्, विड्रानमूषको च्छिष्टभद्यां पद्य-गर्थं पिवेद दिजः,—इति मु॰।

[†] सुवर्श्वसम्, — इति भाः सः। एवं परता।

भोजने प्राणायासमतं कुर्यात्। चित्रयोष्क्षिष्टभोजने प्राणा-याममस्सम्। वैग्योच्छिष्टभोजने दग्रमस्सं प्राणायामम्। मतिपूर्वं प्राजापत्यमतिक्षच्चं क्षच्चातिकच्चं प। शुद्रोच्चिष्टभोजने सप्तराचं थवागूपानं, सतिपूर्वे चेत् पराकः। एवं दिजात्यु च्छिष्टभोजने श्रुद्राणाञ्च। ब्राह्मणोच्छिष्टानामपां पाने घोज्यप्राणायामं धार्येत्। चियाणां चिंग्रदेश्योनाञ्चलारिग्रत् शुद्राणां कुणवारिपानं श्राहम्। बुद्धिपूर्वे चेत्, ऋदं चतुरहं सप्तराचञ्च पञ्चगव्यपानं क्रमेख। अन्य-जानासुच्छिष्टभोजनेऽनुद्धिपूर्वे महासान्तपनं, नुद्धिपूर्वे चान्द्राय-एम्"-इति। मनुरपि,-

"श्र्ट्रोच्छिष्टञ्च पौला तु कुणवारि पिवेत् ऋस्म्। श्रभोज्यानान्तु भुद्धाऽत्रं स्तीश्रद्रोक्किष्टमेवच ॥ जग्ध्वा सांससभच्यञ्च अप्तराचं यवान् पिवेत्"-इति । जात्रकर्षीऽपि,—

"जम्बूककाकमार्कार्यगोधानाङ्गवासपि । मत्यो चिरुष्टं दिजो भुक्ता क्षच्छं यान्तपनं चरेत्"- इति ॥ या ज्ञवस्कारे पि*,--

"विप्राह्मं चिवयस साद्रीयानां च तदर्ह्वसम्। तदर्इमेव श्रद्राणां प्रायश्चित्तं विदुर्व्वधाः"—इति ।

व्हिष्णुः। "नाम्नणः ग्रूट्रोक्किष्टाभने सप्तराचं पञ्चगव्यं पिवेत्। वैश्वोच्छिष्टाग्रने पञ्चराचं, राजन्योच्छिष्टाग्रने चिराचं, बाह्मणोच्छिष्टाश्रने एकाइम्"-दति। श्रङ्घः। "ब्राह्मणोच्छिष्टाश्रने

^{*} करवोऽपि,--इति सु॰।

महायाहितिभिरिभिमन्त्यापः पिवेत्। चित्रयोच्छिष्टाभने ब्राह्मणी-रसपक्षेन यहं चौरेण वर्त्तयेत्। वैश्वोच्छिष्टभोजने विराचोपोषितो-ब्राह्मीं सुवर्चलां पिवेत्। ग्रुट्टोच्छिष्टभोजने षड्राचमभोजनम्"— इति। यमः,—

> "शुक्का यह ब्राह्मणेन प्राजापत्येन ग्रह्मति । स्थुजा यह भुक्ताऽनं यप्तराचेण ग्रह्मति ॥ वैश्वेन यह भुक्ताऽनमतिकच्छेण ग्रह्मति । ग्रह्मेण यह भुक्काऽनं चान्द्रायणमयाचरेत्"—इति ।

श्रापस्तवः। "ग्रुट्रोच्छिष्टभोजने तु अप्तराचसभोजनं स्ती-णाञ्च"-दति। ग्रङ्खः,—

"ग्रुद्रोच्छिष्टाभने मासं पचसेकं तथा विभः। चित्रयस्य तु सप्ताहं ब्राह्मणानां तथा दिनम्"—इति॥ बृहद्यमः,—

"माता वा भगिनी वाऽपि भार्या वाऽन्याञ्च योषितः। न ताभिः सह भोक्तयं भुक्ता चान्द्रायणं चरेत्"— इति॥ श्रापसम्बः,—

"श्रन्यानां भुक्तभेषन्तु भचयिता दिजातयः । चान्दं कच्छं तदक्षेत्र ब्रह्मचचविष्यां विधिः"—इति । श्रिक्षिः,—

"चण्डालपितादीनासुच्छिष्टात्रस्य भचणे। चान्द्रायणं चरेदिप्रः चनः सान्तपनं चरेत्॥ धड्डानञ्च चिरानञ्च वर्णयोरनुपूर्वप्रः"—दिति॥ **रुद्ध्यातातपः,**—

"पीतग्रेषन्तु यत् किञ्चिद्गाजने सुखनिःस्तम्। श्रभोज्यं तदिजानीयाद् शुक्का चान्द्रायणं चरेत्"—इति। श्रातातपः,—

"श्रद्रको च्हिष्टभोजी तु चिराचोपोषितः श्रुचिः"।
सुराभाष्डोदकं पीला कर्द्धितो घतसेवकः।
श्रहोराचोपवासेन श्रुद्धिमाप्तोति वै दिजः"—इति॥
षट्चिंशनसंते ,—

"दीपोच्छिष्टन्तु थत्तेलं रात्रो रथाइतन्तु यत्। श्रम्थङ्गाचैव यच्छिष्टं भुक्षा नक्तेन ग्रद्धाति"—इति ॥ श्रत्र बालोच्छिष्टप्रभङ्गादुदाइतेषु वचनेस्वेकस्मिन्विषये श्रूयमा-णानां बद्धनां व्रतानामाद्यक्तितारतम्यविषयत्नेन स्ववस्था वर्णनीया।

भुको च्छिष्टभोजने प्रायश्चित्तमिधाय पङ्क्षु च्छिष्टभोजने प्राय-श्चित्तमारः,—

रकपङ्क्युपविष्टानां विप्राणां सह भाजने । यद्येकाऽपि त्यजेत्पाचं श्रेषमनं न भाजयेत् ॥ ७ ॥ भाष्टाङ्गुज्जीत यस्तच पङ्कावुष्किष्टभाजने । प्रायिश्चनं चरेदिपः ककं सान्तपनं तथा । ८॥ इति ।

^{*} क्वचित्,—इति सु॰।

[†] षड्विंश्विमते,—इति मु॰।

[‡] चरेत्,—इति मु॰।

एको विष्रः सहसा खभोजने समाप्ते वा भोजनमध्ये येन केनचिट् विष्रेन वा भोजनपानं परित्यच्य इतरेषु विष्रेषु अञ्चानेस्वेव सत्स खयमुत्याय यदि गच्छेत्, तदा विष्रान्तरैः खखपानेषु अक्तिष्रष्ट-मन्नं न भोक्तव्यम्। तिममं ग्रास्तीयनिषधमज्ञाला यो अङ्क्ते, स सान्तपनं चरेत्। निमित्तस्थान्यलादन दिरानसान्तपनं वेदितव्यम्। श्रक्षिनेव विषये समानं वृतं स्रत्यन्तरे दर्शितम्,—

> "यसु भुङ्के दिजः पङ्कावु च्छिष्टायां कदाचन । श्रहोराचो वितो भूला पञ्चगयोन गुड्यति"—दति॥

वज्ञादियवधाने पङ्ग्युच्छिष्टदोषो नास्ति । एतचाचारकाण्डे दर्शितम् ।

श्रभिनवचौरादिभोजने प्रायश्चित्तमाह,—

पौयूषं श्वेतलशुनरन्ताकपालयञ्जनम्।
पलाएडुरुश्चिर्यामं देवस्वकवकानि च ॥ १ ॥
उष्ट्रीक्षीरमविष्टीरमज्ञानाद् भुञ्जते दिजः।
विरावमुणवासेन पञ्चगयोन शुद्धति॥ १०॥ इति।

पीयूषलं पयमोऽभिनवलं, प्रसवकालीनलसित्येके। द्याहान्तः-पातिलमित्यपरे। द्याहादूर्द्धमपि प्रसवप्रयुक्तरकाद्यार्द्रतासङ्घाव-कालीनलमिति केचित्। येतप्रब्दो लग्रुनटन्ताकाम्यां सम्बध्यते।

^{*} पीय्यूषम्,—इति सु॰। एवं पर्च।

[†] करकानि, — इति सु॰। एवं परच।

तेन रक्तलग्रनश्रणश्रनाकादी नेदं प्रायश्चित्तिमियुक्तं भवति । ग्रञ्चनं पत्रविशेषः । यदीयं चूणं गायकाः कण्दग्रद्धार्थं भवयन्ति । विटाश्च खराद्यर्थम् । मूलविशेषो वा ग्रञ्चनापरपर्यायः । पलाण्डुः स्यूलकन्दो लग्जनविशेषः । श्चनिर्यापो चिङ्गुकर्प्रादिव्यतिरिकः । चिंग्वादीनां भोज्यलाभ्यनुज्ञानात् । देवतार्थमुपकन्यिते चेवादावुत्पन्नमन्नं देव-खम् । कवकं भ्रमौ क्वाद्याकारेणोत्पन्नं शिलीन्ध्रणब्दवाच्यम् । पीयूषादिभोजी चिराचमुपोष्य चतुर्थं दिवसे पञ्चगव्यं पिवेत् । मतिपूर्वं तु भोजने मनुराष्ट्र,—

"ह्याकं विद्वराह्य खग्रुनं ग्राम्यकुकुटम् । पलाण्डुग्रञ्जनं चैव मत्या जग्धा पतेद्विजः" - इति ॥ श्रमतिपूर्वे सएवाह,--

"त्रमत्यैतानि षड् जग्ध्वा कच्छं मान्तपनं चरेत्। यतिचान्द्रायणं वाऽपि ग्रेषेषूपवसेद हः"—इति ॥

तत्र सप्तरात्राकां सान्तपनं वेदिनव्यम्। "श्रवृद्धिपूर्वे सान्तपनं सप्तरात्रं वा"—इति गौतसेन सप्तरात्रोपवाससमविकन्पस्तरणात्। एवञ्च सित मूलवचनोक्तत्र्यहोपवासोभित्रितोद्गारितविषयः द्रष्ट्यः। चान्द्रायणन्वादृत्तिविषयम्। प्रेषेषूपवसेदद्दित्येतत् कुहुस्भादिषु द्रष्ट्यम्। तथा चतुर्विंप्रतिमते,—

"पलाण्डुं श्वेतरुन्ताकं कुसुमां वनसुकुरम्।

^{*} वेग्यास मदादार्थम्,--इति सु॰।

[†] चुद्रवन्ताकम्,--इति सु॰।

नालिकां वालपुत्र्यञ्च भुक्षा दिनमभोजनम्"—इति ॥
न चैतस्य पलाण्डा म्लवचनविरोधः ग्रङ्गनीयः । श्रवान्तरजातिभेदेन व्यवस्थापनात्। "पलाण्डोर्दग्र जातयः"—इत्यभिधानात् ।
यन्तु समन्तुनोक्तम् । "लग्रुनपलाण्डुग्रञ्जनभन्तणे सावित्र्यष्टसस्त्रेण
मूर्ड्वि सम्पतान्त्रयेत्" । तद्दलात्कारेणानिच्छतोभन्नणविषयम् । तदेकसाध्यव्याध्यपग्रमार्थभन्नणविषयं वा । श्रतण्वानन्तरं तेनैवोक्तम् ।
"एतान्येवातुरस्य भिषक् क्रियायामप्रतिषिद्धानि भवन्ति। यानि
चान्यान्येवंप्रकाराणि तेष्यपदोषः"—इति । यानि तु व्रतान्तराण्यनुकान्तपीयूषादिविषये सुनिभिः स्मर्थन्ते, तेषु सर्वेषु व्रतगौरवानुसारेणादिनिगौरवविषयलं कन्त्रपनीयम् । व्रतान्तराणि तु लिख्यन्ते ।
तत्र ग्रातातपः,—

"लग्रुनं ग्रञ्जनं जग्धा पलाण्डुं कृष्णवृन्तकस्*।
कृषाकं विद्वराहञ्च याम्यकुक्कुटमेवच ॥
जुष्टीं च मानुषीं वाऽपि रामभीचीरभोजनात्।
जुपनयनं पुनः कुर्य्यात् तप्तकच्कुं चरेन्युद्धः"—दति ॥
याज्ञवस्क्यः,—

"पनाण्डुं विद्वराहं च कस्नाकं ग्रामकुक्कुटम् । नग्रनं ग्टञ्जनं चैव जग्धा चान्द्रायणं चरेत्"—इति । वहद्यमः,—

"नालिकां नालिकेरी इसियातक फलानि च।

^{*} पनागडुं च तथा शुनीम्,—इति सु०।

भूतणं श्रियुक्षेत्रेव खडाङ्गं कवकं तथा॥ एनेषां अचणं कवा प्राजापत्यं चरेद्विजः"—इति।

विष्णुः। "ग्रुनां मांसामने क्वाक्तवकामने मान्तपनम्। यवगोधूमजं पयोविकारं खेलाकश्च ग्रुष्क्रखालवञ्च वर्जयिता पर्यु-षितं प्राग्योपवसेत्। त्रश्चनामेध्यप्रभवाश्च लोहितान् वचर्नियामान् तेलञ्च तथा क्रमरञ्च यवपायसापूपमध्कुलीश्च देवालानि हवीं षि च गोऽजाविमहिषीवजीं सर्व्वपयांमि चानिर्दमाहैतान्यपि च स्थ-न्दिनीयित्भनी विवत्साचीरञ्चासेध्यभोजनञ्च दिधवजीं कोवलं सर्व-ग्रुक्तानि ब्रह्मचर्यात्रमी श्राद्धामने? चिराचसुपवसेत्॥ दिनसेकं चोदके वसेत्"—इति । यमः,—

"लग्रुनं च पकाण्डुच्य ग्रम्झनं कवकानि ** च। चतुर्णां भचणं कता तप्तकच्छ्रेण ग्रम्झित"—इति॥ कूर्मपुराणे,—

"श्रवावुं विशेषा के विव भुक्षां उपितद् वतं चरेत्।

^{*} खेहाताच वर्ष्णैयित्वा,—इति सु॰।

[ं] गोऽजामचिषीवर्ज्जम्, इति शा॰।

¹ नास्ययमंग्रः स॰ प्रा॰ पुक्तकयोः।

[ु] श्रद्धधानः,—इति मु॰।

[॥] नास्त्ययमंत्रः सु॰ पुस्तके।

[¶] बारहनं सपनारहं च,—इति ग्रा॰ स॰।

^{**} करकानि,—इति ग्रा॰ स॰। एवं पर्न।

¹¹ खनावृम्, - इति मु॰।

श्रीद्म्यस्य कामेन तप्तक्किण गुड्यति"—इति ॥

श्राह्म लिखितौ । "लग्रनपलाण्डुग्टझनिकयाकूवकुस्भा भचणे

दादगराचं पयः पिवेत् । कलझिस्गिधुक्षेत्रातककोविदारघनक्कवाक
टुन्तकभचणे पञ्चगद्यं पिवेत्"—ति । चतुर्व्विगतिमतेऽपि,—

"लग्रुनं ग्रञ्जनं चैन हण्राजफलं तथा।
विभी चैन दिजो भुक्ता चरेचान्द्रायणत्रतम्॥
कन्दमूलफलादीनि श्रज्ञानाद्वचयेन्तु थः।
उपनामो भनेत्तस्य पराग्ररनचो यथा॥
स्तीचीरन्तुः दिजः पीला कथञ्चित् काममोहितः।
पुनः मंक्तत्य चातमानं प्राजापत्यं समाचरेत्॥
श्रजोष्टीमन्धिनौचीरं स्गाणं वनचारिणाम्।
श्रनिर्द्गाहगोश्चैन पीला दिनमभोजनम्"—दिति॥

पूर्विच गोमांबखैव भचणे प्रायश्चित्तमुत्रं, न लन्यसः। ददानीं मांबान्तरसः भचणे प्रायश्चित्तमाह,—

मर्ख्युकं भक्षयित्वा तु मूषिकामांसमेवच । ज्ञात्वा विप्रस्वहेगराचं यावकानेन शुद्धाति॥११॥इति॥

श्रज्ञानकते सक्त्रज्ञचे वतिमद्भवगन्तव्यम् (१)। श्रमकङ्गचेणे द्वापनसोकां

^{*} दुम्बर्घ सकामेन,-इति ग्रा॰।

[ं] केपातुष्णभीक, - इति भा।

[‡] चिवारन्तु,—इति सु॰।

⁽१) मूलवचने भद्ययिता ज्ञाता इत्यभिधानात् अज्ञानतोभद्यणानन्तर-मेत्रविद्यमांसं मया भुक्तमिति ज्ञातेत्वयोऽवसेयः, न तु ज्ञान-पूर्वकभोजनं तदर्थद्दति ध्येयम्।

द्रष्टयम् । "बलाकञ्चवरंषकण्डक वक्षवाकण्डद्भरीटग्टरकपोतभार-चटकरक्षपादो लूकग्रक्षशारषिटिष्टिभमद्गुचापभाषजालपादनक्षकुषि-विद्यतमस्यक्षयादामे ध्यानं भचणे पञ्चगयं पिवेत् चिराचम्"— दति । ग्रञ्ज लिखितौ मितपूर्वं प्रत्याहतुः । "बक्षवलाकरंपग्नवण्डन्— वाकण्डञ्जरीटकाककारण्डवकटभारचटकग्टरकपोतग्रक्षशारषिटिष्टि-भमद्गुभल्लूकवक्षपाद जालपादचाषभाषमद्गुग्निग्रक्षमारमकमकर-तिमितिमिक्तिलनकुलविङ्गलपर्मण्डूकमूषकवल्भीकादिमांषभचणे द्रादशाहमनाहारः, पिवेद्वा गोमूच्यावकम्"—दति । एतञ्च काम-क्रताभ्याषविषयम् । कामक्रतस्रक्षद्भचणे तु याञ्चवस्य श्राह,—

"देवतार्थं इतिः शियु कोहितान् ब्रश्चनांक्षया। श्रत्नुपाद्यतमांक्षानि विद्वानिः क्ववतानिः च ॥ श्रत्नुपाद्यतमांक्षानि विद्वानिः क्ववतानिः च ॥ श्रत्ने श्राप्त्रम् विद्वात्यू द्वार्यक्ष्यक्ष्यत्व विद्वात्यू व्यामवाक्षिनः ॥ सोयष्टिश्ववक्षास्थ्यक्षाकावक्षविष्किरान्। व्या क्वयर्यवावपायकापूपश्रद्धकोः ॥ क्षत्रविकं च काकोलं कुररं रच्जुवाकुकम्॥ । जालपादान् खञ्चरीटानञ्चातांश्व स्गदिजान्॥

कार्टक,—इति नास्ति झु॰ एसको।

[†] टिट्टिभोल्करक्तपाद,-इति सु॰।

[‡] विविधानि,—इति सु॰।

[§] करकागि,—इति मु**०**।

[∥] दालकम्,—इति शा०।

चाषां वक्रपादां अः सीरं वसूरसेवच।

सत्यां वक्ष नामतो जग्ध्या सोपवासस्य इं वसेत्"—दित ॥
विष्णु जीवविश्रेषेण व्यवस्थितं प्रायश्चित्तमा इ। "खरो इकाकश्च इंसा श्राने चान्द्रायणं कुर्यात्। प्रायशाज्ञातं स्त्रनास्यं ग्राष्ट्रकामां सं
च। क्रव्यादम् गपि चमां साशने तप्तक च्छ्रम्। कल विद्व अव इंसचका इन्
सारसर च्यावाल क दात्यू इग्र कसारिकावक वलाक को किल खज्ज रीटा शने
चिराच सुपवसेत्। एक शपो भयदना शने च "—दित। शङ्ख सुद्यान्
भच्छ विभागपुरः सरमभच्छेषु प्रायश्चित्तमा इ,—

"भुक्ता पलाण्डं लग्छनं मद्यञ्च कवकानि च। नारं ग्रौनं तथा मांमं विद्वराहं खरं तथा॥ गामयं कुञ्जरोद्दी च भर्वान् पञ्चनखांस्तथा। क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्य्यात् संवत्सरवतम् ॥ भच्छाः पञ्चनखाञ्चेव गोधाक च्छपग्रच्यकाः। खड्गञ्च ग्रग्नकं चैव तान् भुक्ता नाचरेद् वतम्॥ हंमं मत्यञ्च काकोलं काकं वा खञ्जरीटकान्। मत्यादां च तथा मत्यान् बलाकाः ग्रुकसारिकाः॥ चक्रवाकं प्रवं काकं मण्डूकं॥ भुजगं तथा।

^{*} रक्तपादांख,-इति मु॰।

[†] दालक,—इति ग्रा॰ i

१ युनां मांसाशने च, - इति शा०।

[🖔] सड्भुञ्च,—इति ग्रा॰।

[॥] कार्क सदग्रमम्, — इति भाग

माममेकं व्रतं कुर्याद् भ्रयञ्च न च भचयेत्। राजीवान् मिंहतुष्डां समस्कां स्व* तथेवच ॥ पाठीनरोहितौ चापि भच्छा मत्येषु श्राद्धिकाः। यामेचरान् जालपादान् प्रतुदान् नखविष्किरान् ॥ रक्तपादांखया जगध्वा सप्तात्तं व्रतमाचरेत्। तित्तिरिं च मयूरं च लावकञ्च कपिञ्जलम्॥ पाठीनश्चेव संवक्तं भोज्यानाच यमः सदा । भुक्ता चोभयतोदन्तांस्त्रचेवैकग्रफानपि॥ दंदिणस्य तथा भुक्ता मांधं मार्धं समाचरेत्। माहिषं चाजमौरसं मार्जारं सौर्भमेवच ॥ भचमार्गं समुद्दिष्टं यश्च वै पार्षदं भवेत्। वाराइञ्च ततो भुक्ता महार्ष्यनिवासिनम् ॥ मांचमज्ञानतो भुद्धा मार्च प्रोक्तं चमाचरेत्। इड्रमां मांर्स शुष्कमांयमात्मार्थे च तथा इतम् ॥ भुक्ता मासवतं कुर्यात्? प्रयतः सुसमाहितः"—इति ।

श्रम श्रुतव्रतिशेषाः श्राव्हितारतम्यविषयलेन व्यवस्थापनीयाः। श्रुद्राञ्चं स्तकानं चेत्यच ब्राह्मणस्य श्रुद्राञ्चभोजननिषेधमभिप्रेत्य

^{*} ग्ललांख,—इति मु॰।

[†] जनेषरांख जनजान्,—इति सु॰।

[ा] मांसमचे तथा,-इति सु॰।

[§] मता,-इति सु॰।

तच प्रायिसम्मिसितम् । तेनैव न्यायेन हीनवर्णलक्षाम्यात् "राजानं हरते तेजः"—इत्यादिग्रास्ताच चित्रयास्त्रभोजनेऽपि विप्रस्थ प्रायिस्तं प्रमञ्चेत । श्रतस्त्रद्यनुत्तये चित्रयास्त्रभोजन-मनुजानाति,—

स्विययापि वैश्यय क्रियावन्ता मुचिवता । तद्यहेषु दिजैभीज्यं इत्यक्येषु नित्यशः॥१२॥ इति॥

कियावन्ती विदिताध्ययनयजनादियुक्ती। ग्रुचित्रती; व्रतं सान्ती धर्मः, तच ययाविध्यन्ति ग्रुचि अवित, तयुक्ती ग्रुचित्रती। श्रीतसार्त्तधर्मनिष्ठयोः चित्रयवैद्ययोर्ग्टहेषु इये कये वा ग्रिष्टै विग्रेभीक्रयम्। क्रियावन्ती ग्रुचित्रताविति विश्रेषणात् तदि-तरचित्रयादिविषयाणि तदन्ननिषेधश्रास्त्राणीत्यवगन्त्रयम्। तथाच चतुर्विंग्रतिसते तदन्ननिषेधमिभिग्रेत्य प्रायस्त्रित्तम्,—

"श्रहसन्तु जपेदेवाः चियसाम्भोजने ।
तयोपवासं* वैद्यस्य सहस्रं सार्द्धमेवन"—इति ॥
सनियास्रवत् स्ट्रामसापि एतादिद्रस्यविभेषक्पसाभ्यनुज्ञामाइ.—

ष्टतं तैलं तथा खीरं भक्षं सेहेन[†] पाचितम्। गत्वा नदौतटे विप्रो भुज्जीयात् शूद्रभाजनम्॥१३॥इति॥

^{*} रकायवासं,-इति मु॰।

[†] गुज्तें केन, - इति शा॰।

खेडपाचितं पूरिकाग्रव्कुखादि । अञ्यते इति भोजनं भोञ्य-द्रवं, ग्रद्रख धम्बन्धि भोजनं ग्रद्रभोजनम्। तादृ ग्रप्टतादिकं यथा भोक्तवं भवति, तदा चिचयादिग्टहेष्टिव न शूद्रग्टहे भोक्तवं, किं तर्षि तर्ग्रहीला ग्रूट्रग्रहात् निर्गत्य नदीतीरादी अञ्जीत। एतच चित्रयादिवर्णनयभोजनसाम्यनुज्ञानं सार्गत्रान्यादौ पूर्ववर्णासभवे वैदितव्यम् । श्रापदि यावता विना प्राण्रचणं न भवति, तावदन्न-मनुज्ञायते। न तु ततोऽधिकम्। श्वतएव इन्दोगा उद्गीथपर्वखुष-स्तिकाण्डे परमापदं प्राप्तस्तोवस्तेर्गजो व्यष्टानां पुनर्गजवासो व्य-ष्टानां कुल्याषाणां जीवनाय भचणं, ततोऽधिकस्य तदीयोच्छि-ष्टोदकपानस्य प्रतिषेधं चामनन्ति। "इन्तानुपानमिति, उच्छिष्टं वै ने पीतं खादिति दोवाच, न स्तिदेतेऽपुष्किष्टा इति, न वात्रजी-विष्यमिमानखादिश्वति होवाच, कामो मउदकपानम्"-इति । एतच, "सर्वामानुस्तिच प्राणात्यये तद्र्यनात् (वे॰ ३ % ॰ ४ पा॰ १८ सू०)"-दत्यसिम् वैयासिके सूचे सम्यङ्मीमांसितम् । स्रतिश्च भवति,-

"जींवितात्वयमापनी योऽनमत्ति यतस्ततः। खिष्यते न स पापेण पद्मपत्रमिवास्त्रसा"—इति॥ याज्ञवस्कोऽपि,—

"त्रापद्भतः संप्रयसन् अञ्चानोऽपि चतस्ततः।

[·] तैवपाचितं,—इति ग्रा॰।

[†] इत्यमेव पाठः सर्वेत्र । समतु, यदा, -- इति पाठः प्रतिमाति ।

लिप्यते नैनसा विप्रोज्यलनार्कसमो हि सः"—इति ॥ एतदेवानेकोपाख्यानपुरःसरं मनुराह,—

"सर्वतः प्रतिग्रह्णीयाद् ब्राह्मणस्वनयं गतः।
पवित्रं दुय्यतीत्येतद्वर्मतो नोपपद्यते ॥
नाध्यापनाद्याजनादा गर्हितादा प्रतिग्रहात्।
दोषो भवति विप्राणां ज्वलनार्कसमा हि ते।
जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः।
श्वाकाण्यम्य पद्धेन न स दोषेण लिप्यते ॥
श्वजीगर्नः सुतं हन्तुसुपासप्द्वुसुचितः।
न चालिप्यत देषिणां चुत्रतीकारमाचरन्॥
श्वमांसमिच्छनार्नीऽन्तं धर्माधर्मविचचणः।
प्राणानां रचणार्थाय वासदेवो न लिप्तवान्॥
सरदाजः चुधार्त्तस्त सपुत्रो निर्जने वने।
बद्धीर्गाः प्रतिजग्राह दृहत्प्रद्वो महातपाः॥
चुधाऽऽर्त्तश्वान्तुमध्यागादिश्वामित्रः श्वजाघनीम्।
चण्डालहस्तादादाय धर्माधर्मविचचणः"—इति॥

खेहपाचितेत्यनेनारनाचादय उपचच्यन्ते। तथा च चतु-

"म्रारनालं तथा चीरं कौतुकं! दिधसकवः।

^{*} न लिप्येतैनसा,—इति सु०।

[†] पापेन,-इति सु॰।

वान्दकं,-इति सु॰।

खेहपकञ्च तक्रञ्च श्रद्रस्थापि न दुर्याति"—दिति॥ श्रद्भिराञ्च श्रद्भं प्रक्रम्याह,—

"मांसं दिध धर्नां धान्यं चीरमाज्यसयीषधम्(१)।
गुड़ोरसक्तयोदश्विर् भोज्यान्येतानि नित्यमः॥
श्रग्रद्रतञ्चारनालञ्च कान्दकाः सक्तविक्तनाः।
फलानि माध्वीकमथो ग्राह्ममोषधमेवच"—इति।

हताद्यद्यभोजने हेथोपादेयो स्ट्री विविनति,— मद्यमांसरतं नित्यं नीचकर्मप्रवर्त्तकम्। तं श्रद्धं वर्जयेदिप्रः श्वपाकमिव दूरतः ॥ १४॥ दिजशुश्रूषण्रतान्मद्यमांसविवर्जितान्। स्वकर्मण् रतान् नित्यं न तान् श्रद्धान् त्यनेदिजः॥१५॥

जातिश्र्द्राः, नीचाः प्रतिक्रोमजाः स्त्रमागधादयः, तेषां कर्माश्रम्रस्थादि, तस्य प्रवर्त्तकाः, तेन जीविताः। तादृष्णात् श्र्द्रात् श्रपाकादिव चतादिकं न स्त्रीकार्यम्। ये तु मार्गवर्त्तिनः श्रे श्र्द्राः विहितपाकयञ्चादिकर्मणि निरताः, तान् श्र्द्रान् चतादिभोजने न परित्यजेत्।

^{*} श्रुदप्रतियहं,--इति सु॰।

दिध हते, - इति भा॰ स॰।

[‡] पिराधाकमधो,—इति सु०।

[§] इत्यमेव पाठः सर्वेच । मम तु, सन्मार्गवर्त्तिनः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

श्रद्रानं स्तकान्नश्चेत्यत्र स्तकान्नश्च सामान्येन प्रायश्चित्तम-भिहतम् । ददानीं स्तक-जाति-विशेषाननूष्य तत्र वतिशेषान् प्रश्नपूर्वकमाह,—

श्रज्ञानाद् सुस्तते विप्राः स्ततके मृतकेऽपिवा।
प्रायश्चित्तं कथं तेषां वर्णे वर्णे विनिर्दिभेत्?॥१६॥
गायत्यष्टसहस्रेण भुडिः स्यात् श्रद्गस्ततके।
वैश्ये पस्तसहस्रेण सिसहस्रेण श्रविये॥१७॥
बाह्मणस्य यदा सुङ्को हे सहस्रे तु दापयेत्?।
श्रथ्यवा वामदेखेन साम्रा चैकेन भुद्यति॥१८॥

सूतिकनः श्रद्रस्थानं विश्रो भुक्षाऽष्टे। सहसाणि गायत्रीं जपेत्। सूतिकनोविष्योऽनं भुक्षा पञ्चसहस्रगायत्रीजपेन ग्रुद्धिः। चित्रये सूतिकिनि सित तदनं भुक्षा निसहस्रगायत्रीजपं कुर्य्यात्। सूतिकिनो ब्राह्मणस्थानं यो भुङ्को, तं प्रति दिसहस्रगाय-चीजपं विद्धात्। कयानश्चित्र त्राभुवदित्यस्थास्त्रस्युत्पनः सामगानां प्रसिद्धो गानविष्येषो वासदेयं साम। तस्यैकस्य सामः सहस्त्रपो-

^{*} स्तकान्नस्य,-इति गास्ति सु॰ पुस्तके।

[†] सूतकविधेषाननूदा,—इति सु०।

[‡] सर्व्वर्गे,—इति ग्रा॰।

[§] जापयेत्,—इति सु॰।

दिसहस्रगायत्रीजपेन विकस्धाते। ते च जपरूपा व्रतविश्रेषा स्रश्-क्रविषये वेदितस्याः। शक्तन्तु प्रति कागलेय स्राह्म,—

"श्रज्ञानार् श्रुञ्चते विप्राः स्त्रतके म्हतके तथा।
प्राणायामध्रतं कला ध्रुद्धान्ते श्रुद्रस्तके ॥
वैश्वे षष्टिर्भवेद्राज्ञि विध्यतिक्रीह्मणे दध्य।
एकाहं च श्रहं पञ्च सप्तराचमभोजनम् ॥
ततः श्रुद्धिर्भवेत्तेषां पञ्चगव्यं पिवेत्ततः"—इति ॥

ब्राह्मणदिक्रमेणैकाच्यचादयो योच्याः । यत्तु मार्कछेये-

नोत्तम्,—

"शुक्ताऽनं* ब्राह्मणाश्रीचे चरेत् सान्तपनं दिजः। शुक्का तु चित्रधाश्रीचे चरेत् कृच्छं तथेव हि॥ वैद्याश्रीचे तथा शुक्का महासान्तपनं चरेत्। शुद्धाश्रीचे तथा शुक्का दिजञ्चान्द्रायणं चरेत्"—दित।

एतत्तु कामकारविषयम् । यञ्च प्रङ्कोनोक्तम्,—
"श्रद्रस्य स्तते भुक्षा षण्माधान् वतमाचरेत् ।

वैश्वस्य च तथा भुद्धा चतुर्मामान् वतं चरेत् ॥ चित्रयस्य तथा भुद्धा दौ मामौ वतमाचरेत्। ब्राह्मणस्य तथाऽग्रीचे भुद्धा मामं वतं चरेत्।

^{*} भुका तु,--इति ग्रा॰।

[ं] भीन् सासान् वतमाचरेत्,-इति शा॰ ख॰।

[‡] भवेत्,—इति ग्रा॰।

तद्भ्यासिविषयम् । यद्धि गर्गेकोत्तम्,-
"प्रावे च स्नतं चैव मत्या भुक्षेन्दवं चरेत् ।

मत्याऽभ्याचे तथा कुर्य्यात् हच्छं चान्द्रायणोत्तरम् ।

यदं चाकामतः कुर्य्यादभ्याचे कच्छमेवच ॥

दिगुणं चिगुणं चैव चतुर्गुणमथापि च ।

चचविद्गृद्रजातीनामाग्रोचे परिकीर्त्तितम् ॥

सवर्णानान्तु सर्व्यंषां विप्रविन्ध्कृतिः स्रता ।

कमादृद्धं कमाद्भीनं दीनजात्युत्तमं प्रति" ॥

तदेतद्गुणहीनस्ति विधयतया योजनीयम् । गुणवत्मृति कि विषये त मृजवरनोत्तं द्रष्टव्यम् । सर्व्वाभौ चोत्तरकाल सेव प्राय-स्थितं द्रष्टव्यम् । "ब्राह्मणादीनामाभौ चे यः सक्तदेवात्रमञ्जाति तस्य नावदेवाभौ चं यावत्तेषामाभौ चापगमे च प्रायस्थितं कुर्य्यात्"—दित विष्णुस्तरणात् । यस विष्णुनैव व्रतसुत्तम् । "सवणिभौ चे दिजो सुक्ता स्ववनी मामाद्य तस्यां निमग्रस्य घमर्षणं ज्ञिष्टोत्तीर्य्य सावित्र्यष्टभतं ज्ञपेत् । चित्रयाभौ चे व्राह्मणस्त्रिराचो पोषितस्य । ब्राह्मणाभौ चे राष्ट्रस्य ब्राह्मणाभौ चे विष्यः स्वन्ती मासाद्य गायची भतपञ्चकं जपेत् । वृष्यस्य ब्राह्मणाभौ चे गायत्र्यष्टभतं जपेत् । भूद्राभौ चे दिजो सुक्ता प्राजापत्यव्यवतं चरेत् ॥

^{*} सर्वाग्रीचकालान्तरभेव, - इति सु॰।

[†] गासीदसद्धं मु॰ एस्तके।

श्रहाशीचे दिजः खातः पञ्चगयं पिवेत् सदा"—इति ।

एतन्यू खवचनेन समानविषयतया योजनीयम्। यदिष विश्वितः,—

"त्राशीचे यस्त श्रहस्य* स्तते वाऽपि सुक्रवान् ।

श्रमिर्भुता स देशन्ते तद्विष्ठासुपजीवति ॥

श्रमिर्द्रशाहे पार्यवे श्रूहाइं सुक्रवान् दिजः ।

स गच्छेन्नरकं घोरं तिर्थाग्योन्शञ्च जायते ॥

दादण मामान् दादणार्द्धमामान् वा मंहिताध्ययनमधीयानः
पूतो भवतीति विद्यायेते"—दिति। तदेतदत्यन्ताभ्याभविषयम्। ननूक्षरीत्या जातिविश्रेषेण व्रतविश्रेषाणां व्यवस्थितौ मत्यां ब्राह्मणादिजातिविश्रेषविहितस्य मामान्यसूतिकनः वस्यचिदभावात् श्रद्धासं
सूतकान्नं चेत्युक्तविषयः कोऽपि न सभ्यते। श्रव हि प्राजापत्यं
ब्रह्मकूर्वं चेति व्रतदयमभिहितम्। नयं दोषः। द्यामान्यतः प्रोक्तस्य
प्राजापत्यस्य विष्णुप्रौक्तविश्रेषे यवस्थापनात्। विष्णुः,—

"श्ट्राशौचे दिजो भुक्का प्राजापत्यद्वतं चरेत्"—इति। ब्रह्मकूर्चन्तु गर्गप्रोक्तश्च इवतसमान विषयतया योजनीयम्। दशा-इविषये श्रक्तिरा श्राह,—

"त्रन्तर्रशाहे भुद्धाऽचं स्तने सतकेऽपि वा"ें।

^{*} खाशीचे बाह्मग्रीयन्त,--इति शा॰

[†] निधोगाद,-इति सु॰।

[‡] इत्यमेव पाठः सर्व्वेषु प्रक्तवेषु । मम तु, 'ब्रह्मणादिशातिविशेषरिष्ट-तस्य',—इति पाठः प्रतिभाति ।

[🌣] एतावन्मात्रमेव सर्व्वेषु एक्तकेषु ।

मूखवचनोक्तस्तकाचभोजनप्रसङ्गेन श्राद्धभोजने प्रायश्चित्तानि बिख्यन्ते । तच विष्णुः,—

"प्राजापत्यं नवस्राद्धे पादोनं लाखमासिके।
नैपचिके तदर्द्धन्तु पञ्चगयं दिमासिके"—दति॥
ददञ्चापदिषयम्। श्रनापदि तु,—

"चान्द्रायणं नवश्राद्धे प्राजापत्यन्तु निश्चने ।

एकाइन्तु पुराणेषु (१) प्रायस्चित्तं विधीयते"—इति

हारीतोकं द्रष्टयम् । प्राजापत्यन्तु निश्चके,—इत्येतदाद्यमासिकविषयम् । जनमासिकादिषु पादोनप्राजापत्यादीनि कर्त्तयानि ।

तदुकं चतुर्विंग्रतिमते,—

"प्राजापत्यं नवत्राद्धे पादोनं मासिने तथा।
चैपचिने तद्धें खात्पादौ दौ मासिने ततः॥
पादोनं क्रच्क्रमुद्दिष्टं षाण्मासे चाब्दिने तथा।
चिराचं चान्यमासेषु प्रत्यब्दं चेददः स्त्रतम्"—दति॥
चित्रादित्राद्धभोजने लनापदि तचैव विशेष छक्तः,—
"चान्द्रायणं नवत्राद्धे पादोनं मासिने स्त्रतम्*।
चित्रयस्य नवत्राद्धे व्रतमेतदुदाद्यतम्।
वैश्वस्थार्द्वाधिनं प्रोकं चित्रयस्य मनौषिभिः॥

^{*} पराकोमासिके स्रातः, — इति सु॰।

⁽१) नवश्राद्धं दशाहानि नविभश्रन्तु षडुतून्। खतःपरं पुराणं स्यात्, — इत्यत्तिदिशा नव-भिश्रक-पुराखानि च्रेयानि।

श्रद्रख तु नवश्राद्धे चरेचान्द्रायणदयम् । सार्द्धं चान्द्रायणं मार्षे चिपचे लैन्दवं स्वतम् । सासदये पराकः स्वादूर्द्धं सान्तपनं स्वतम्"—दति ।

यनु ग्रह्मःवचनम्ः__

"चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराके। मासिके सृतः।
पचनयेऽतिकच्छं स्थात् षाण्मासे कच्छएव तु।
श्राब्दिके कच्छपादः स्थादेकाहः पुनराब्दिके॥
श्रत कार्द्धं न दोषः स्थाच्छंबस्य वचनं यथा"—दित।
तस्पर्गदिमरणविषयम्*। ये स्तेनपतितक्कीवाः,—दत्यपाङ्केय-

"चण्डाचादुदकात् सर्पात् ब्राह्मणादेद्युतादिप । दंष्ट्रिभ्यस्य निक्षभ्यस्य मरणं पापकर्मणाम् ॥ पतनानामकस्येवः विषोद्धन्यनकस्या । भक्षेषां षोडमश्राद्धे कुर्यादिन्दुवतं दिजः"—इति, "त्रपाङ्क्तेयान् यदुद्दिग्य श्राद्धमेकादमेऽहिन । ब्राह्मणस्य भुक्काऽनं भिग्रचान्द्रायणं चरेत् । श्रामश्राद्धे तथा भुक्का तप्रक्षन्त्रेण ग्रद्धाति ॥ सङ्क्षिते तथा भुक्का चिरानं चपणं भवेत्"—इति

सर्पाभिद्धितिवषयम्,—इति भा॰।

[ं] पशुभ्यख, - इति भाः।

[‡] पतनानश्रनेस्वेव, - इति सु॰।

भरदाजेन प्रायश्चित्तविशेषाभिधानात् । ब्रह्मचारिणसु टहर्-यमा विशेषमारु,—

"मासिकादिषु चोऽक्षीयादसमाप्तवतो दिजः।
चिराचसुपवासोऽस्य प्रायश्चित्तं विधीयते॥
प्राणायामग्रतं कला हतं प्राग्य विग्रह्मति"—इति।
ददमज्ञानविषयम्। ज्ञानपूर्वके तु सएवाह,—
"मधु मांसं च चोऽक्षीयात् श्राद्धे स्त्रकण्वच।
प्राजापत्यं चरेत् कच्छं व्रतग्रेषं समापयेत्"--इति।
श्रामश्राद्धे तु सर्व्वचार्द्धम्।
"श्रामश्राद्धे भवेदर्द्धं प्राजपत्यन्तु सर्वदा"--इति
षट्चिंग्रन्मतेऽभिधानात्। यत्तूग्रनसोक्तम्,—

षट्चिंगनातेऽभिधानात् । यत्तू ग्रनशेक्तम्,—

"दग्रकतः पिवेदापो गायत्रा श्राद्धभुग् दिजः ।

ततः सन्धामुपासीत गुड्येच तदनन्तरम्"--इति ॥

तद्नुक्तप्रायश्चित्तत्राद्धविषयम्। संस्काराङ्गश्राद्धभोजने व्यासेन विभेष उक्तः,—

> "निष्टत्तें चूड़ होमे तु प्राङ्नामकरणात्ततः ॥ चरेत् सान्तपनं भुक्का जातकर्मणि चैव हि । श्रतोऽन्येषु च भुक्काऽत्रं संस्कारेषु दिजोत्तमः ॥ नियोगाद्पवासेन शुद्धाते निन्दाभोजनात्"—इति ।

^{*} खमात्राखे,—इति ग्रा॰। एवं परच पङ्गी।
† प्रवृत्ते,—इति सु॰।

सीमनोत्त्रयनादिषु तु धीस्यो विभिषमात्त,—

"ब्रह्मोदने च सोसे च सीमनोत्त्रयने तथा।

जातश्राद्धे नवश्राद्धे भुक्ता चान्द्रायणं चरेत्"—इति।

तच ब्रह्मोदनाव्यं कर्माधानाङ्गस्रतं, सोमसात्त्रचर्यात्। यनु

भरदाजेनोक्तम्*,—

"भुक्तञ्चेत् पार्वणश्राद्धे प्राणायामान् षड्राचरेत् ।

उपवामस्त्रिमासादि वत्सरानां प्रकीत्तितम् ॥

प्राणायामचयं द्यद्वावद्दोराचं स्पिण्डने ।

श्रमकृषे स्ति नक्तं वतपारणके तथा ।

दिगुणं चित्रयस्थेव चिगुणं वैष्यभोजने ।

साचाचतुर्गणं चैव स्ततं श्रद्रस्य भोजनम्"--दिति ॥

तद्यापद्विषयम् । श्रनापद्यधिकप्रायश्चित्तस्थोक्ततात् ।

दतं तेचं तथा चौरमित्यच श्रद्रसम्बन्धिनां दतादीनां भोजनम
भ्यनुज्ञातम् । ददानीं श्रद्रतण्डुलादीनामभ्यनुजानाति,—

श्रुष्कान्तं गोरसं सेहं श्रूद्रवेश्मन श्रागतम् ।

गुष्कानं त्रीहितण्डुलादि। गोरसः चौरादिः। खेहसीलादिः।

पकां विप्रयहे भुतां भाज्यं तन्मनुरववीत्॥१८॥ इति।

^{*} यदिष सृत्यनारम्,—इति सु०।

[†] कुर्याद होरा नं, - इति मु॰।

[‡] खसमाप्ते,—इति सु॰।

[🖇] त्रते वा पार्व्यग्रे,—इति सु॰।

तत् सर्वं श्रूद्रग्टहादानीय ब्राह्मणग्टहे यदि पक्षं भवति, तदा तद्वं भोज्यम्। यस्वामपक्षयोः साधारणो निषेधः पूर्वसुदाइतः, सोऽयम-सच्चूद्रविषयः। श्रतएव, मद्यमांसरताः,—इत्युक्तम्।

पूर्वमज्ञानादापंदोऽपि वेत्यचापन्नस्य विप्रस्य श्रुद्धान्तभोजने ब्रह्मकूर्चव्रतमभिह्तिम् । तद्विद्दद्विषयम् । ददानीं विद्वांसं प्रत्याह,—

श्चापत्कालेषु विप्रेण भुक्तं श्रद्रग्रहे यदि। मनस्तापेन शुद्धोत द्रुपदां वा जपेच्छतम्॥२०॥ इति।

दिविधा हि विद्या; वेदपाठमाचावसायिनी, तद्र्यज्ञानानु-ष्ठानपर्व्यन्ता च। तयोर्मधेऽनुष्ठाता त्राहिताग्निर्मनस्तापेन ग्रुद्धाति । वेवस्ववेदपाठकस्तु द्रुपदादिव सुसुचान द्रत्येताम्टचं गायची स्कृन्द्रसं ग्रतक्वतो जपेत्। मनस्तापस्य ग्रुद्धिहेतुलं याज्ञवस्त्योऽप्याह्न,—

"पश्चात्तापोनिराहारः सर्वेऽमी ग्रुद्धिहेतवः"-इति । मनुरपि,-

"खापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च।
पापक्रकुच्यते पापात् तथा दानेन चापदि"—इति।
बौधार्यनोऽपि,—

"परित्यागस्तपोदानमनुतापोऽनुकीर्त्तनम् । विद्याभ्यामो स्नुपस्पर्धः सप्ताङ्गं पापनाधनम्"--द्रति । द्रुपदायाः पापविनाधकलं याज्ञवस्कोनोक्तम्,--

^{*} सळें तत्,—इति सु॰।

"द्रुपदा नाम गायची यजुर्वेदप्रतिष्ठिता।
सर्वपापहरा जप्तुर्भहतोऽध्येनसः स्टतम्"—इति।
दिजशुप्रूषणे रतानित्यच भोज्यान्नाः शूद्राः सामान्येन निर्दिष्टाः।
तानेतानिदानौं विशेषतो निर्दिश्यति,—

दासनापितगापालकुलिमनाईसीरिगः। एते शूद्रेषु भाज्याना ययात्मानं निवेद्येत्॥२१॥ इति।

दासादय त्रात्मिनेवेदकान्ताः षट् श्रुद्रा भोज्यान्ताः। दासादीनां लचणभारः,—

श्रद्रकन्यासमुत्यनो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः। संस्कारात्तु भवेद्दासः श्रसंस्कारात्तु नापितः ॥२२॥ श्रवियात् श्रूद्रकन्यायां सुता जायेत नामतः । स गोपाल इति ज्ञेया भाज्यो विग्रैन संशयः॥२३॥ वैश्यकन्यासमुद्भूतो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः। स ह्यार्थिक इति ज्ञेया भाज्योविग्रैन संशयः॥२४॥इति।

ब्राह्मणः श्रूद्रक्रन्यासूङ्घा तस्यां यं पुत्रसुत्यादयति, स यद्यः अन्त्रकैर्निषेकादिभिः संस्कारैः मंस्क्रतो भवति, तदा दास द्रत्युच्यते ;

^{&#}x27; धर्मकाराङ्गवेदासः संस्कारादेव गापितः,-इति ग्रा॰।

समुत्पन्नस्त् यः सुतः, — इति सु॰।

संस्काराभावे तुनापित दत्यभिधीयते । चित्रयः शृद्रकन्यामूद्वा तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति, सनामतो गोपालेत्यत्र विविचितो न लर्थतः । गोरचणकृपस्यार्थस्य कथादिवदैश्यकर्मलात् ।

यद्यपि क्रमप्राप्तस्य कुलिमचस्याच लचणं नोकं, तथापि प्रव्द-सामर्थ्यात् प्रक्रमवलादा तल्लचणमुन्नेयम् । प्रव्दसामर्थ्यतः तावत्, कुलस्य मित्रं कुलिमचिमिति युत्पच्या पित्यपितामदादिकमादायात-श्वाप्तः श्रद्धः कुलिमच दत्यभिधीयते । प्रक्रमानुसारेण लेवसुप-संख्यातयम् । वैश्वः शृद्धकन्यामृद्धा तस्यां यं पुत्रसुत्यादयति, स कुलिमच दति ।

बाह्मणः वैक्षकन्यामृद्धा तस्थां यं पुत्रसुत्पायित, संक्षतः स नाका श्रार्द्धिक दित वा श्रद्धिसीति वाऽभिधीयते। यस वाङ्मनःकाय-कर्मभिस्तवाहमित्यात्मानं निवेदयित, स श्रात्मिवेदकः। यदा, श्राद्धिकसाहचर्यात् चित्रयायां ब्राह्मणेनोत्पादितः संक्षत श्रात्म-निवेदकः। श्रीसन् पचे यद्यप्यशृद्धावार्द्धिकात्मनिवेदकौ, तथापि नीचजातित्मसान्येनाभोज्यात्मलग्रद्धायां तद्पनोदनायदमभिधी-यते,—द्रत्यदोषः। दासादीनां भोज्यात्मलं याज्ञवस्क्योऽप्याह,—

"म्रद्रेषु दामगोपालकुलिमचाईमीरिणः। भोज्याचा नापितस्रेव यसात्मानं निवेदयेत्"-- इति। चतुर्विंगतिमतेऽपि,—

"त्रार्द्धिकः कुलमित्रस्य गोपालो दासनापितौ। एते ग्र्हेषु भोज्यास्ताः यसात्मानं निवेदयेत्"-द्रति॥ दासादिवत् कुस्मकारोऽपि भोज्याचएव। तदाह देवलः,— "खदासो नापितो गोपः कुश्वकारः क्षषीवलः।
बाह्मणैरपि भोक्तवाः पञ्चेते श्रुद्रयोनयः।"—दित ॥
स्वत्यन्तरेऽपि। "गोपालनापितकुश्वकारकुलिमचार्द्वसीरिनिवेदितात्मनोभोज्यानाः"--दिति।

पूर्ववाभोज्याचानां नटादीनामने भुक्ते प्रायश्चित्तम्। इदानीं तेषामेव जलादौ पीते प्रायश्चित्तं प्रश्नपूर्वकमारः,—

भाण्डस्थितमभाज्येषु जलं दिध घृतं पयः।
श्रकामतस्तु या भुङ्के प्रायिश्वत्तं कथं भवेत्॥२५॥
ब्राह्मणः श्वविया वैश्वः श्रद्रो वा उपसर्पति।
ब्रह्मकुर्चीपवासेन याज्यवर्णस्यः निष्कृतिः॥२६॥
श्रद्रस्य नेापवासः स्यात् श्रद्रो दानेन शुद्धति।
ब्रह्मकुर्चमहोराचं श्वपाकमिप श्रोधयेत्॥२९॥ इति।

श्वभोक्येस्यभोज्याकानां नटादीनां ग्रहेषु यद्गाण्डं तच स्थितं जलादिकं पाचान्तरस्थवधानमञ्जला भुकं चेत्, तदा ब्रह्मकूचें पातस्यम्। यथा स्तकाके ब्राह्मणादिवर्णभेदेन व्रतभेदा श्रभिहिताः, न तथा जलादिपानेः किन्तु चतुर्णामि वर्णानां ब्रह्मकूचें समानमित्यभिष्रत्य

^{*} सदासो,--इति मुः।

[†] शुद्धयोनयः,—इति शा०।

[|] योक्या वर्षस्य,-इत्यग्रुद्धः पाठ श्वादर्शपृक्तकेषु।

बाह्मणायुपन्यामः । उपमर्पति प्रायिश्वत्तमनुज्ञापयितं परिषद्मुप-माद्यतौत्यर्थः । श्रहोरात्रमुपीय्य दिनान्तरे ब्रह्मकूर्तं पात्यम् । ब्रह्मकूर्वहेतुरुपवामो ब्रह्मकूर्त्वीपवामः, तेन यजनयोग्यस्य नैवर्णिकस्य निष्कृतिर्भवति । श्रद्रस्य द्वपवामप्रत्यात्तायोदानम् । श्रतः श्रद्रोदानं कला पश्चाद्वह्मकूर्त्वं पिवेत् । तदिदमहोराचोपवामपूर्व्वकब्रह्मकूर्त्वं श्वपाकमदृशमत्यन्तपापकारिणमपि शोधयति, तत्र किंसु वक्तव्यं श्रन्यपापेन निषिद्वजन्नादिपानेनोपेतं शोधयतीति ।

ब्रह्मकूर्चस्य द्रयाणा ह,--

गामूचं गामयं स्रीरं द्धि सर्पिः कुशादकम्। निर्द्दिष्टं पञ्चगव्यन्तु पविचं पापश्रोधनम्॥२८॥ इति।

गोम्चादिकं पञ्चगयं, यच कुणोदकं, तदुभयं खतः पविचं; ऋतः पापणोधनमिति धर्मणास्त्रेषु निर्दिष्टम् ।

ब्रह्मकूर्चाङ्गस्तानां गोमूत्रादीनां पञ्चानां कार्णस्ताः याः पञ्च गावः, तासां वर्णविभेषानारु,—

गामूचं रुष्णवर्णायाः खेतायाश्चेव गामयम्।
पयश्च तामवर्णाया रक्ताया यद्यते दिध ॥२८॥
किपिलाया वृतं याद्यं सर्व्यं कापिलमेव वा। इति।

विचित्रवर्णानां पञ्चानां गवाससभवे गोम्त्रादिपञ्चकं सर्वमिप कार्पिलमेव गाह्मम्।

^{*} परिषद्मुपसेनेदित्यर्थः,-इति मु॰।

गोमूत्रादीनां कुशोदकान्तानां षणां द्रव्याणां प्रत्येकं परिमाण-विशेषमाइ,—

मूचमेकपलं दद्यादङ्गुष्ठाई तु गामयम् ॥३०॥ श्चीरं सप्तपलं दद्याद्धि चिपलमुच्यते । ष्टतमेकं पलं द्यात् पलमेकं कुशादकम् ॥३१॥ इति ।

पर्वदयोपेतसङ्गुष्ठं, तत्रोपरितनेन पर्वणा समानपरिमाणं गोमयं याद्यम् । दथादीन्येकस्मिन् पलाप्रादिपात्रे ययोक्तपरिमाणपड्-द्रयाणि निचिपेत् । तत्र पात्रं प्रजापतिराह्न,—

"पालागं पद्मपत्रं वा तासं वाऽष हिरण्यस्।

ग्रहीलाऽऽसाद्धिला च ततः कर्म समाचरेत्।"--इति।

ग्रह्मिलाऽऽसाद्धिला च ततः कर्म समाचरेत्।"--इति।

ग्रह्मित्राग्रस्सु गोस्त्रादीनां परिमाणान्तरमाह,—

"गोम्त्रें माषकान्यष्टो गोमयस्य तु षोड्ग्र॥

चीरस्य दाद्य प्रोक्ता द्र्रमुख द्र्य कीर्त्तिताः।

गोम्त्रवद् ष्टतस्याष्टो तद्र्रद्धं तु कुग्रोदकम्"--इति॥

गतद्यक्रवालादिविषयं द्रष्ट्यम्। प्रजापतिस्तु प्रकारान्तरमाह,—

"गोमयाद्विगुणं सूत्रं सर्पिर्द्याचतुर्गुणम्।

चीरमष्टगुणं देयं दिध पञ्चगुणं तथा"--इति।

पलाग्रादिपने,—इति ग्रा॰।

[†] समारभेत्,-इति मु॰।

[ा]म्बं,-इति सु॰।

श्रत्र गोमयख परिमाणविशेषानिभधानात् वचनान्तरानुष्ठा-रेणाङ्गुडाईपरिभितं गोमयं खीछत्य यथोक्तोत्तराभिष्टद्या गोमूचा-दीनि योजयेत्। एतत् च मूखवचनोक्तपरिमाणेन सप्त विकल्धते, वैषम्यखाल्यतात्।

गोसूत्रादीनां षषां प्रत्येकं मन्त्राना ह,-

गायचाऽऽदाय गामूचं गन्धदारित गामयम्। श्राप्यायस्वेति च श्रीरं द्धिकाव्यस्तथा द्धि ॥इ२॥ तेजासि शुक्रमित्याज्यं* देवस्य त्वा कुश्रोदकम्। पष्चगव्यस्चा पूर्तं स्थापयेद्शिसन्तिधी ॥३१॥ इति।

स्वित पदं गायत्रादिभिः प्रत्येकमभिषमध्यते । तेजोशि देवस्य लेत्यनयोर्मन्त्रतम्माम्यादृक्षसुपचरितम् (१) । तैरेतैर्मन्त्रैर्यः चीतं पञ्चगवं द्वोमार्थमग्निसन्तिधी स्वापयेत् ।

^{*} तथा शुक्रमसीव्याच्यं,—इति सु॰।

[†] शुक्तमसि,—इति सु॰।

⁽१) पादबद्धामन्ता ऋचः। तथाच जैमिनिस्चम्। "तेषास्ग्यवार्थ-वधेन पादव्यविद्यातिः (मी॰ ३ख॰ १पा॰ ३५ स०)"—हित। यवश्व गायव्यादीनां पादबद्धत्वात् (कृत्दोबद्धत्यात्) ऋक्त्वम्। तेजोसी-व्यादि मन्तदयन्तु न ऋक्, पादबद्धत्वाभावात्। किन्तु यञ्चः, गर्ध-रूपत्वात्। तथाघ जैमिनिस्चम्। "ग्रेषे यञ्ःग्रन्दः (मी॰ १७० १पा॰ ३७ स्वम्)"—हित। "या न गीतिने च पादबद्धं, तत् प्रश्चिष्ठपठितं यजुः"—हित शावरभाष्यम्। तथाचाच व्याच्यायेन यञ्चिष्ठिप ऋक्षान्दप्रयोग हित भावः।

खापयिवा चालोड्वाभिमन्त्रणे कर्त्त्रये दत्याह,--श्रापोष्टिष्टेति चाले। सम्मानस्तोकेति मन्त्रयेत् ।

श्रापोहिष्टा,--६त्यादिकं त्युचं विज्ञेयं, प्रायणस्या विनियो-गात्(१)। मानस्तोके,--इत्येकेव ऋक् (१)।

श्रवावदानहोमसाधनानां स्वादीनामभावात् **केनावदाय** होतव्यमित्याकाङ्गायामाह,--

सप्तावरास्तु ये दर्भा अच्छिनायाः शुक्तत्वयः ॥३४॥ एतैरुद्वत्य हे।तयं पञ्चगयं यथाविधि। इति।

सप्तमंख्या अवरा अधमा येषां दर्भाणां, ते मप्तावराः। सप्ताष्टादाधि-कसंख्या ग्रहीतया, न तु षट्पञ्चादिन्यूनमंखेत्यर्थः। ग्रुकवत् लिट् दी प्रिर्येषां, ते ग्रुकलिष: इरितवर्णा इति यावत् । श्राद्रीणां

^{*} मानन्तीकेभिमन्त्रयेत्, - इति सु॰।

⁽१) विश्रेषविधि विना व्यचस्तानामारिप्रतीकमात्रीपारानेऽपि ऋक्-चयस्येव ग्रह्णभिति नियमः। तथाच लाखायनस्चम्। "त्वन-स्तानामादिग्रहणेन विधिर्नादेशे (६प० ३क० १स् अम्' - इति। धापी चिष्ठियादि त्यस्ताच सामवेदसं हितोत्तरार्चिक विंप्रतितमा-ध्यायसप्तमखखीयदितीयम्।

⁽२) "मन्त्रविधिखादिग्रह्योन (१प्र० १क०२ सूत्रम्)"-इति लाखायन-स्वेगादिमाचौपादानेऽपि समल्तस्येव मन्त्रस्य ग्रह्मीयलादिति भावः ।

हायाशुष्काणां वा भवति हरितलम् । तैर्दभैरवदाय पलाग्रपवेण होतवम् । तथा च प्रजापितः,--

"खापियलाऽय दर्भेषु पालाग्रैः पत्रकेरय। तत्समुद्भृत्य होतयं देवताभ्यो यथाक्रमम्"—इति। दर्भेष्टित्यभिधानात् पत्रसाधस्तादिपि* दर्भानास्नृणुयात्। श्रय होममन्त्रानाह,--

इरावती इदं विष्णुर्मानस्तोके तु ग्रंवती ॥३५॥ एताभिश्वैव हेातव्यं हुतग्रेषं पिवेट्दिजः॥ इति।

दरेत्यादीनि चीणि च्हन्प्रतीकानि। प्रमित्येष प्रब्दो यस्यामृचि श्रस्ति, सा प्रवती। प्रमग्निरग्निभिस्तरदिति वा, ग्रं नो देवीरभि-ष्टये दति वा, सा द्रष्ट्या। एतचाग्रये खाचेत्यादीनामपि मन्ता-णासुपसचणम्। श्रतएव प्रजापतिः,--

"श्रवये चैव सोमाय मावियो चौ तथैवच।
प्रण्वेन तथा इता खिष्टक्च तथैवच।
एवं इता च तच्हेषं पिवेचैव समाहितः"—इति॥
पानस्थेतिकर्त्तथतामाह,—

श्राखोद्य प्रणवेनैव निर्मन्थ्य प्रणवेन तु ॥३६॥ उद्युत्य प्रणवेनैव पिवेच प्रणवेन तु ॥ इति ।

^{*} पात्रसाधसादिष,—इति सु०।

[ं] इरावतीदं विष्णुस्त मानस्तोने च, -- इति शा॰ ।

वाविया च,-इति गा॰।

त्रालोडनं इस्तेन, निर्मन्यनं काष्टेनेति तथोर्भेदः।

ननु गोवधादिषु यः प्रत्यवायः, स नेवनादृष्टक्ष्पतात् तस्य प्रायश्चित्तज्येन सुक्रता पूर्वेण निष्टित्तिर्धुज्यते । श्रभच्यभचणजन्यसु प्रत्यवायो न नेवनमदृष्टक्षः, किन्तु दृष्टक्षपोऽपि । तस्याहारस्य तगस्त्यादिक्षपेण परिणतनात्। श्रतो न तस्य व्रतेन निष्टित्तिर्युज्यते, दत्यत श्राह,--

यत्त्वगिष्यगतं पापं देहे तिष्ठति देहिनाम् ॥३७॥ ब्रह्मकुर्ची दहेत् सर्वं प्रदीप्तामिरिवेश्यनम् ॥ इति ।

श्रभच्याणि यथा लगस्त्यादिरूपेण परिणतानि, तथा गोमूचा-दीन्यपि तेन रूपेण परिणमन्ति। परिणम्य षाग्निः काष्टानीव स्ववि-रोध्यभच्यपरिणामान् दृष्टमुखेनापि विनाधयन्ति, न तु केवलमदृष्टे-नेव मुखेन। तसाङ्गद्वाकूर्चेनाभच्यभचणनिष्टित्तरूपपद्यते। ब्रह्मकूर्चस्य कालविधेषं प्रजापतिराइ,—

"चतुर्दृश्यासुपोष्याय पौर्णमास्यां समाचरेत्"—इति । जाबालिरपि,--

"श्रहोराचोषितो सूला पौर्णमाखां विश्वेषतः। पञ्चगद्यं पिवेत् प्रातः ब्रह्मकूर्चं ततः स्टितम्"—दति॥ देशविश्रेषं श्रातातप श्राह,--

इत्यमेव पाठः सर्वेषु प्रक्तनेषु ।

[।] ब्रह्मकूर्चिमिति, हित सुर

"नदीतीरेषु गोहेषु पुर्णेखायतनेषु च।

तच गला ग्रुची देशे ब्रह्मकूई समाचरेत्"—इति।

ब्रह्मकूईस्य सर्वपापदाहकलसुपपादयित,--

पवित्रं विषु लेकिषु देवताभिरिधिष्ठितम् ॥३८॥ वरुणयैव गामूने गामये हळवाहनः । द्धि वायुः समुद्दिष्टः सामः स्त्रीरे प्रते रविः॥३८॥

वर्णादिभिरधिष्ठितवात् पापदाह्वत्तवसुपपन्नम्। श्रभोज्यान्नानां भाण्डेऽवस्थितं जन्नादिकं पीला वतं चरेदित्युक्तम्। श्रय जनस्य स्वमुखनिःसृतस्य पुनः पाने प्रायिश्वक्तमार्च,—

पिवतः पिततं ते।यं भोजने मुखनिःस्तम्। अपेयं तिद्वजानीयाङ्गुक्ता चान्द्रायणं चरेत्॥४०॥

जलं पिवतः पुरुषस्य सुखिनःस्टतं भोजनादिना पिततं यत्तोयं तत् चैवर्णिकैः पुनर्न पेयम्। कथञ्चित् पीते सित चान्द्रायणेन गुद्धः। यत्तु सुखं प्रविष्य न निःस्टतं, किन्त्वेकस्थिन् पाचे श्रद्धः पीलाऽवग्रेषितं; तस्य पाने चिराचोपवासमाइ ग्रह्खः,—

> "पीतावग्रेषितं पीला पानीयं ब्राह्मणः कचित्। चिराचन्तु व्रतं कुर्याद् वासहस्तेन वा पुनः"—इति।

^{* &#}x27;निः स्त' स्णाने, निः खुत, — इत्येवं पकाते सर्व्वच सु॰ पुस्तने।
† भाजने, — इति प्रा॰।

श्वग्रहगाला दिमरणोपहतकृपादिजलपाने वर्णविशेषेण प्रायश्चित्त-विशेषमाह,--

क्रुपे च पिततं हष्टा श्रुष्टगाली च मर्कटम्।
श्रिष्टचर्माद पिततं पीत्वाऽमेध्या श्रपे। दिजः ॥४१॥
नारन्तु कुणपं काकं विद्वराहखरे।ष्ट्रकम्।
गावयं सीप्रतीकच्च मायूरं खद्रकं तथा ॥४२॥
वैयाघ्रमार्धे सेंहं वा क्रूपे यदि निमज्जित।
तटाकस्याय दुष्टस्य पीतं स्यादुदकं यदि ॥४३॥
प्रायश्चित्तं भवेत् पुंसः क्रमेणैतेन सर्वशः।
विप्रः शुद्धोत् विराचेण श्रस्थियस्तु दिनद्वयात् ॥४४॥
एकाहेन तु वैश्यस्त श्रदो नक्तेन शुद्धाति। इति।

कूपे पितला स्तं श्वादिकं याद्वादिकं वा दृद्वा तादृशीरमेध्या श्रपः पीला प्रायस्ति भवेदिति श्रेषः। नरस्य मनुष्यस्य संबन्धि कुणपं नारम्। काकस्य सम्बन्धि काकम्। विद्वराद्वादिषु सम्बन्धिवाची तद्धितो खुन्नो द्रष्ट्यः। तथाच सित वैद्वराद्वं खारं श्रीष्ट्रमित्युक्तं भवित। गवयस्य सम्बन्धि गावयम्। श्रोभनाः पृष्टाः प्रतीका श्रवयवायस्य गावयस्। स्वत्रो स्वत्रिक्तः, तस्य सम्बन्धि सौप्रतीकम्। मयूरस्य सम्बन्धि मायूरम्। खन्नो स्वगविश्रेषः, तस्य सम्बन्धि खन्नकम्। याद्यस्य सम्बन्धि नेवाप्तम्। स्वत्रस्य सम्बन्धि सेवस्। एतेषाः सम्यतमं प्रतितं कुण्पं दृद्वा तद्युक्तयोः क्रूपतटाकयोः स्वानपाने यः

कुर्यात्ः तदा तादृग्रस्य पुंगः सर्ववर्णमनिक्षनः, एतेन—समनन्तरं निर्दिश्यमानेन क्रमेण, प्रायश्चित्तं भवेत्। म च क्रमः चिराचोपवामा-दिः। यहादिवतचरणानन्तरं पञ्चगव्यं पिवेत्। तदाह विष्णुः। "स्तत-पञ्चनखाल्कूपादत्यन्तोपहतसुदकं पीला ब्राह्मणस्त्यहसुपवचेद् द्वाहं रा-जन्य एकाहं वैश्यः श्रूद्रोनकं सर्वे चान्ते पञ्चगव्यं पिवेयुः"—इति। यदा तु तचेव प्रवसुच्छूनतयोद्भिनं भवित, तदा हारीतोविशेषमाह,—

"किन्ने भिन्ने भने तोयं तत्रस्यं यदि तत्पिनेत्।

ग्रिखी चान्द्रायणं कुर्यात् तप्तकच्छ्रभथापि वा ।

यदि कश्चित् तत्र* खायात् प्रमादेन दिजोत्तमः ।

जपंस्तिषवणसायी श्रहोरानेण ग्रिखाति"—दिते ।

द्दं चान्द्रायणं कामतो मानुषभवोपहतकूपजलपानविषयम् । श्रकामतस्तु षड्राचं,—

"ित सं भिन्नं प्रवं चैव कूपखं यदि दृश्यते।
पयः पिवेत् चिराचेण मानुषे दिगुणं स्वतम्—
दिवलस्वरणात्। मद्यभाण्डित्यतोदकपाने यम त्राह,—
"सुराभाण्डिस्थिता त्रापो यदि किस्यत् पिवेत् दिकाः।
कुप्रमूलविपक्षेन त्र्यहं चीरेण प्रद्विति॥
दादप्राहं च पयशा पिवेद्वाह्वी सुवर्चलाम्।
गायत्रास्तु सहसं वा जपं कुन्नीत मानसम्"—इति।
एतक्यतिपूर्वकाभ्यामविषयम्। श्रकामतोऽभ्यासे तु मनुराह,—

गायत्यष्टस इसं, — इति सु॰।

"त्रपः सुराभाजनस्या मद्यभाष्डस्थिताः तथा।
पञ्चरात्रं पिवेत् पौला मह्यपुष्पौग्रःतं पयः"—इति।
यत्तु विष्णूक्षम्। "त्रपः सुराभाजनस्याः पौला सप्तरात्रं मह्यपुष्पौग्रःतं पयः पिवेत्"—इति। तत् कामतः सक्तपाने द्रष्टव्यम्। यत्तु
ग्रातातपेनोक्तम्। "सुराभाष्डोदकपाने क्द्नं प्रतप्राग्रनमहोरात्रोपवासञ्च"—इति। तत् ग्रुष्कसुराभाष्डस्थोदकपानविषयम्। तत्रैव
पर्यार्षितोदकपाने तेनैवोक्तम्,—

"सरापानस्य यो भाष्डे श्वापः पर्य्युषिताः पिवेत्। ग्रह्मपुष्पादिपक्कन्तु चीरं स तु पिवेत् श्वहम्"-इति॥ सुरापस्य सुखगन्धान्नाणे तु मनुराह,--

"ब्राह्मणस्त सुरापस्य सुखमान्नाय सोमपाः।
प्राणानपु चिरायम्य वृतं प्राप्य विश्वज्ञाति"--द्रति।
स्याद्यच्छिष्टपाने हारीत श्राह,--

"स्तियोच्चिष्टस्थिता त्रापो यदि कसित् पिवेद्दिजः। श्रद्धाप्योविपकेन श्रदं चीरेण श्रुद्धाति ॥ श्रद्धोच्चिष्टस्थिता त्रापो यदि कसित् पिवेद्दिजः। कुश्रम् चिपद्धेन श्रदं चीरेण पावयेत्"—इति॥

यमः,-

"ग्रुनोच्छिष्टस्थिता श्रापो यदि कश्चित् पिनेह्निजः। ग्रङ्गपुष्पी विपद्धेन श्वहं चीरेण ग्रुध्यति"—दति। ब्राह्मणेस्वेन केषाश्चिदभोज्यान्त्रत्मभिप्रेत्य तदन्त्रभोजने, प्राय-श्चित्तमाह.—

पर्पाकित्वत्तस्य पर्पाकरतस्य च ॥४५॥ अपचस्य च भुक्ताऽनं दिजञ्चान्द्रायणं चरेत्। इति।

परपाकित्वतादीनां चयाणां खक्षपं खयमेव वच्छित । तदीयान्त्रभोजनं यद्यपन्पित्तिन्तं*, तथाप्यभ्यासाभिप्रायेण मस्द्रत-मविरुद्धम् । श्रनभ्यासेन ईदृशान्त्रभोजने भरदाज श्राष्ठ,—

"परपाकिनिष्टत्तस्य परपाकरतस्य चं ।

निराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च ।

श्रवं भुद्धा दिजः कुर्यादिनमेकमभोजनम्"--दित ॥
श्रपचस्यानप्रदेते तद्वभोकुरेव प्रत्यवायोऽभिक्तिः। यदा व्यचोभुक्को दत्ररः प्रयच्छिति, तदानीसुभयोः प्रह्यवाय दत्याह,—

अपचस्य च यहानं दातुश्वास्य कुतः फलम् ॥४६॥ दाता प्रतियहीता च ती दी निर्यगामिनी। इति।

श्रपचस्य, श्रपचायेत्यर्थः । तस्रो यद्दानमन्येन क्रियते, तिस्मिन् दाने तस्य दातुर्दानपानं नास्ति । न केवलं पानाभावः, किन्त्वसी दाता सद्द ग्रहीचा नर्कं याति ।

परपाकनिष्टत्तादीनां चयाणां क्रमेण जनणमाइ,-

यहीत्वारियं समारोप्य पञ्चयज्ञान निर्व्वपेत् ॥४९॥

^{*} यद्यपि मच्द्रतस्यानिमित्तं,—इति मु॰।

[†] गास्तीदमद्धं मुदितातिरिक्तपुस्तकेषु।

परपाकिनिव्तोऽसौ मुनिभः परिकौर्तितः।
पञ्चयज्ञान् खयं कत्वा परान्नेने।पजीवित ॥ ४८॥
सततं प्रातकत्थाय* परपाकरतस्तु सः।
यहस्थधमों या विप्रो ददातिपरिवर्ज्ञितः॥ ४८॥
ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैरपचः परिकौर्तितः। इति॥

परस्य पुरुषान्तरस्य ग्रहे कियमाणः पाकः पर्पाकः। तसातिवृत्तः, पर्पाकनिष्टत्तः। परान्नभोजनपरित्यागीति यावत्।
यहा, वैयदेवाद्यथं कियमाणः पाक उत्तष्टलात् पर्पाक इत्युच्यते।
तमात् पर्पाकान्तिष्टत्तः, पञ्चमहायज्ञरहित इत्यर्थः। तच्चोभयं,
विविचितलात्तन्त्रेणेचिरितम्। तथाच मित परान्नवर्जनस्य गुणलेऽपि
पञ्चमहायज्ञादिराहित्यस्य दोषलादस्य पुरुषस्य निन्दालम्।

श्रचरार्थसु, श्रियं ग्रहीला विवाहं हाला सार्ताग्री नेवसमीपा-धनं हाला तमातानि समारोपयित, न त तस्मिलग्री वैश्वदेवादिकं करोति। सोऽयं वैश्वदेवाद्यनुष्टानरहितः पुरुषोऽत्र परपाकणब्देन विविचतः। एतसादिपरीतः परपाकरतः, उभयविधपरपाकरत-लात्। तत्र पञ्चमहायज्ञानुष्टानस्य गुणलेऽपि परालभोजनस्य दोष-लात्तादृगस्य पुरुषस्य निन्दालम्। प्रतिदिनं प्रातरुत्याय यथाविधि पञ्चमहायज्ञान् हाला परालेनोपजीवतीति योजनीयम्।

^{*} परपाकाशी,—इति शा॰।

विवाइं कत्वा आतानि,—इति शा॰ स॰।

यसु विप्रोविधानेन गाईस्यं सीक्षत्य श्रन्नदानादिवर्जितः केवसं खयमेव भुङ्के, सोऽपच दृत्युच्यते । तस्य निन्दा प्रत्यचश्रुता-वासायते,--

"नार्यमणं पुर्यात नो सखायं केवलाघो भरति केवलादी"--इति।

ददातिपरिवर्जितः,—इत्यच ददातीत्यर्थनिर्देशस्ताद्दानिकथा-माचछे। "ईचतेर्नाग्रब्दम् (वे०१ अ०१ पा०५ सू०)"—इत्यस्तिन् व्याषसूत्रे, "यजतेः पूर्ववत्तम् (मी०० अ०४ पा०१ सू०"--इत्य-स्मिन् जैमिनिसूत्रे चार्थनिर्देशेऽपि स्तिप्प्रत्ययप्रयोगदर्भनात् । "इक्सिपोधातुनिर्देशे"—इत्येतन्तु वारक्चं वार्त्तिकं प्रचुरप्रयोगा-भिप्रायं, न त्वर्थनिर्देश्यव्यच्छेदकम्।

परपाकिनवृत्तादिवदृथापाकादेरणत्रं न भोक्रव्यम् । तङ्कोजने तु प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यम् । तदाइतुः भातातपव्यस्थिती,---

> "योग्रहीता विवाहाग्निं ग्रहस्थ दित मन्यते । श्रवं तस्य न भोक्तयं दृषापाको हि स स्मृतः ॥ दृषापाकस्य भुक्ताऽत्रं प्रायश्चित्तं चरेट् दिजः । प्राणायामन्त्रिरभयस्य एतं प्राय्य विष्युद्धाति"--दिति ।

प्राणायामग्रतङ्गुलेति पाठे लाव्यत्तिविषयतं कल्पनीयम्। वधा-पाके यत्प्रायिश्चनं, तदेव ब्राह्मणनिन्दकादाविष द्रष्टव्यम्। निन्दा-वचने सहपाठात्। तथार्च व्यासः,--

> "पङ्किभेदी तृथापाकी नित्यं बाह्मणनिन्दकः। श्रादेशी वेदविकेता पश्चेते ब्रह्मघातकाः"--इति।

वेदविकथिणः खरूपमार ग्रातातपः,—

"प्रख्यापनं प्रत्यथनं प्रश्नपूर्वः प्रतिग्रहः।

याजनाध्यापने वादः षड्विधो वेदविकथः"--दित ।

ननू तरीत्या क लियुगे सर्वेऽयभोज्याचा त्रभच्यभचणा इः तथा सत्येतदिषयं प्रायश्चित्तप्रास्तं निर्धकं, इतेऽपि प्रायश्चित्ते पुनर्पि तत्प्रदत्तेः परिचर्तुमण्रकातात्। प्रायश्चित्तिविधायिकायाः परिषदी-ऽसंभवाद्य। न हि पापप्रहत्तानां परिषत्तं युक्तं, स्वकर्मरतिप्राणा-मिति तस्वचणात्। न चाभच्यभचणादिभ्यः पापेभ्या निहत्तानां णिष्टानां परिषत्तं स्थादिति गद्धनीयम्। तादृष्यस्य पुरुषस्य कस्था-प्यदृष्टचरतात्। श्रतः क लियुगे सर्वेषां निन्धलादेतदेव युगसुद्धिश्य प्रदत्तस्य पराणर्थमं प्राप्तस्य निर्विषयलादित्याण्रद्धाः हर्ने,—

युगे युगे तु ये धर्मास्तेषु तेषु च ये दिजाः॥५०॥ तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते दिजाः। इति॥

श्रखाचरार्थः प्रथमाध्याये वर्णितः। श्रयमाश्रयः। दिविधा श्रधमंत्रहित्तःः युगप्रयुक्ता, प्रमादालखादिप्रयुक्ता च । तच युगप्रयु-श्रायाः प्रहत्तेरपरिष्ठार्थ्यलाच तिन्नहत्त्तये पराश्ररखोद्यमः। या तु प्रमादालखादिप्रयुक्ता प्रहत्तिः, तच सावकाशं धर्मशास्त्रम्। तद्-थथा। श्रध्ययनविधिस्तावदर्थज्ञानपर्यन्तं साङ्गवेदपाठमाच्छे (१)। न च

^{*} इत्यमेव पाठः सर्वेषु एक्तकेषु । मम तु, निर्व्विषयतमित्याश्च-क्याच,—इति पाठः प्रतिभाति ।

[†] दर्धज्ञानानुसानपर्यन्तं,—इति ग्रा॰।

⁽१) "साधायोऽध्येतयः"—इति तावद्ध्यगविधिरस्ति। तचाध्यगर्न किमद्धरयहणमात्ररूपं, सिं वाऽर्थावगतिपर्थन्तपर्थवसितमिति

कलौ युगे तादृगं विप्रं कञ्चिद्णुपलभामहे। तथा, ब्रह्मचारिप्रकरणे तदात्रमधर्मा त्रध्ययनधर्मास सहस्राः सार्यन्ते । न च तान् सर्वान् ययावदनुतिष्ठन्माणवकः कोऽयुपसभ्यते । यदाऽध्ययनस्येव ईदृशी गितः, तदा कैव कया साङ्ग कत्स्ववेदार्थानुष्ठानस्य। तथा सित प्रास्तीयमुख्यबाह्मकोपेतस्य कस्यायभावात्, चित्रयवैध्यजात्यास् खरूपेणैवो च्छिन्नलात्, ग्रुश्रृषयितयानां दिजानामसभावे तत् ग्रुश्रृष-क्ख मुख्यस ग्रद्रसात्मनागद्भनीयवात् (१), किं चातुर्वर्ष्यमुह्य प्रदृत्तं धर्मग्रास्तं सद्धपेणैव सुष्यतां, किं वा सुख्यासमावेऽपि षयामभवं चातुर्व्वर्षमात्रित्य धर्मग्रास्तं प्रवर्त्तामिति मीमांषायां, खङ्पजोपादरं यथामभावानुष्ठानमित्यभिप्रेत्य युगप्रहत्तां सर्वेर्य-•वर्जनीयामधर्मप्रवृत्तिमदोषलेनाभुपगम्य, तेषां निन्दा न कर्त्तव्या,--द्रत्युक्तम् । ततः यस्माविताध्ययनाचुपेतानां प्रकायां धर्मप्रवन्तौ प्रमादाखस्यादिरिहतानाञ्च परिषत्तं कुतो न स्थात्। कतप्रायस्य त्तस्य पुनः प्रमादालस्यादिवर्जनस्य सुकरत्वात् प्रायस्वित्तप्रास्तश्च सार्थकमिति ।

सन्देहे, खन्नरप्रहणमानपरते विश्वजित्रप्रायेन खर्मएव तत्प्तं वाचम्। निष्पत्ते प्रदक्षतुपपत्तेः। तथा चादद्यार्थतापत्तिः। तसादर्णावगतिपर्यंन्तमेवाध्ययनम्। तत्रार्थावगतिस्तु दस्मेव प्रवमिति
नादृष्टकस्पनादोषः। स्पद्धमिदं सन्नते मिनीयन्यायमानाविस्तरे
प्रथमाधिकरण्यनः।

⁽१) दिजयुत्र्वयेव स्वदायां मुख्यसम्। दिजारव तु यदा के चिन्नुख्या न सन्ति के चित्र खरूपेयोवो चित्राः, तदा तच्छु श्रूषक रूपस्य मुख्य-स्वद्य सद्भावः प्रश्चित्रमणि न प्रकाहति भावः।

दत्यमुपपातकविशेषसाभद्यभचणस प्रायस्वित्तमभिधाय जाति-अंग्रकरस शाह्यणतिरस्कारस प्रायस्वित्तमार,--

इकारं ब्राह्मणस्योक्षा त्वकारं च गरीयसः ॥ ५१॥ स्नात्वा तिष्ठन्न हः शेषमभिवास प्रसाद्येत्। इति॥

ब्राह्मणो वेदपारगो ब्रह्मविदा। तं प्रति लौकिके प्रास्तीये वा व्यवहारे तद्वर्त्तनाय इद्धारं यः प्रयुद्धे, यस वयसा विद्यया वा च्छेष्ठं पुरुषं प्रति लिमित्येकवचनं प्रयुङ्के; तावुभौ स्नाला यावदस्तमयं निराहारौ स्थिला राचाविभवादनेन तं चमापयेत्। निराहारलं मनुराह,--

"इद्वारं ब्राह्मणस्योक्षा लङ्कारन्तु गरीयसः। स्वालाऽनन्नम्बरः ग्रेषमभिवाद्य प्रसादयेत्"--द्दति। यमोऽपि*,--

"इद्धारं ब्राह्मणस्थोत्का लङ्कार्च गरीयसः । चाला तिष्ठवहः ग्रेषं प्रणिपत्य प्रसादयेत्"--इति॥ ग्रङ्कारेऽपिथे,--

"इङ्कारं ब्राह्मणस्थोत्का लङ्कारञ्च गरीयसः। दिनमेनं व्रतं कुर्यात् प्रयतः सुसमाहितः"--इति।

^{*} प्रश्वोऽपि,—इति सु॰।

र् प्रायश्वित्तं विधीयते, - हति शा॰।

[!] **खष्टोरा**चोषितः खाला,—इति शा॰।

[ं] यमोऽपि, — इति सु॰।

एतदभ्यासिवषयम्। ननु, ब्राह्मणस्य रूजः स्तया, -- इति जाति-श्चंत्रकरेषु परिगणनादस्यमाणं ताडनादिकमेव जातिश्चंत्रकरं, न द्धकं इङ्कारादिकमिति चेत्। न, इङ्कारादिनाऽपि ब्राह्मणस्य मनिष रूजः समुत्पादनात्।

ताड्नादी प्रायश्चित्तमाइ,--

ताड़ियता त्रणेनापि कण्डे बध्वाऽपि वाससा॥ ५२॥ विवादेनापि निर्जित्य प्रणिपत्य प्रसाद्येत्। इति॥

यद्यपि त्रणताड्नवस्तवन्धनविवादजयैर्न ग्ररीरोपघातः, तथापि प्रायस्तिनं चरितव्यमित्यपिग्रब्दखार्थः । प्रणिपातेनोपवासोऽप्रुप- खद्धते । तदाइ वहस्पतिः,--

"गुहं लंकत्य गर्वेण विष्रं निर्जित्य वादतः। ताड्यिता त्रणेनापि प्रश्वाचोपवश्वेद्दिनम्"--द्दति॥ याज्ञवस्कोऽपि,--

"गुरं लंकत्य इङ्ग्त्य विष्ठं निर्जित्य वादतः। बद्धा वा वाषषा चिष्ठं प्रषाद्योपवयेद्दिनम्"--दिति॥ यम् बौधायनेनोक्रम्,--

"वादेन ब्राह्मणं जिला प्रायिश्वनिविधिखया। चिराचोपोषितः खाला प्रणिपत्य प्रसादयेत्" -- इति।

^{*} चमापयेत्,—इति सु॰।

तदभ्यासिवषयम् । पादस्पर्भादौ सएवाइ,-
"पादेन ब्राह्मणं स्पृष्टा प्रायिश्वन्तिविधित्सया ।

दिवसोपोषितः स्नाला प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥
श्वाच्यं ब्राह्मणस्योक्षा प्रायिश्वन्तं विधीयते ।

कृष्क्रातिकच्चं कला तु प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥
श्वाक्षोग्रमनृतं कला कच्चं कुवीत मानवः"--दित ।

ब्राह्मणावगोरणादौ प्रायश्वन्तमाइ,--

अवगूर्य त्वहाराचं चिराचं स्थितिपातने ॥ ५३॥
अतिकच्छच रुधिरे कच्छोऽभ्यन्तरभागिते। इति॥

त्रवणूर्यं वधार्यं दण्डसुद्यस्य, दिनसेकसुपवसेत्। भूमी निपात्य विरावसुपवसेत्। प्रहारेण रुधिरे निर्गते त्रातिकच्छं चरेत्। त्रानिर्गतं रुधिरमन्तरेकव* घनीभूतञ्चेत्, तदा कच्छं चरेत्। त्रव-गोरणादेः प्रतमंवत्सरादिनरकहेतुलोपन्यासपुरःसरं प्रतिषेधः प्रत्य-चत्रुतावुपनभ्यते। तथा च तैत्तिरीयन्नाद्यणम्। "योऽवगुरेत्, प्रतेन यातयात्, योनिहनेत् सहस्रेण यातयात्, यो नोहितं करवत् यावतः प्रस्कन्त्य यावतः पांग्र्न् संग्रह्णात्तावतः संवत्सरान् पित्न नोकं न प्रजानादिति, तस्माद्वद्यणाथ नावगुरेत् न निहन्यात् न नोहितं कुर्यादेतावता हैनसाऽयुक्ता भवति"--दति। गौतमोऽपि। "त्रभिष्ठु-द्यावगुरणं नाह्यणस्य वर्षप्रतमस्वग्यं, निपाते सहस्रं, नोहितदर्पने यावतः प्रस्कन्द्य पांग्र्न् संग्रह्णीयात्"--दिति। मनुरिप,--

^{*} धन्तरे कुचचित्,—इति सु॰।

[†] निद्यते,--इति सुः।

"श्रवगूर्यं लब्दग्रतं सहस्रमभिहत्य तु।
जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥
ग्रोणितं यावतः पांग्रम् संग्रहीयाद्विजन्मनः।
तावन्यब्दसहस्राणि तत्कर्त्ता नरके वसेत् ॥
श्रवगूर्यं चरेत् क्रच्छमतिकच्छं निपातने।
कच्छातिकच्छै। कुर्व्योत विप्रस्थोत्याद्य ग्रोणितम्"—इति।
याज्ञवस्त्रोऽपि,—

"विप्रदेखोद्यमे कक्कमितिकक्कं निपातने। कक्कातिकक्कोऽस्क्पाते कक्कोऽभ्यन्तरभोणिते"—इति। यमः.—

"ताड़ने च्छेदने चैव गोणितस्य प्रवर्त्तने।

हच्छातिहच्छी कुर्जीत चान्द्रायणमयाचरेत्।

दग्रसंख्यास्य गादद्युरङ्गच्छेदे। यदा भवेत्"—इति।

हस्स्यतिः,—

"काष्टादिना ताड्यिला लग्भेदे कक्क्माचरेत्। श्रीखभेदेऽतिकक्कृसु पराकस्तुङ्गकर्त्तने"—इति।

पैठीनिषरिप । "लङ्कारङ्कङ्कारावगोर्णनिपातनलोहितप्रवर्त्तनो-त्तरजयेषु प्रणिपत्येकराचोपवाषरुक्कातिरुक्कश्चरिला प्रसादयेत् ध्यामंख्यम्"—इति । एतत् मर्व्वं मजातीयविषयम् । विजातीये तु प्रजापतिराह,—

> "दिगुणं चिगुणं चैव चतुर्गुणमयापिवा । चचविद्शृद्रजातीनां ब्राह्मणस्य वधे व्रतम्"—इति।

त्राक्रोप्रादी प्रद्धानिखितावाहतः । "त्राक्रोप्रेऽनृतवादे वा एक-राचं चिराचं चोपवासः"—दति। सुमन्तुः। "देवर्षिगोब्राह्मणाचार्य-माटपिटनरेन्द्राणां प्रतिषेधने त्राक्षोप्रने जिक्कां दहेद्धिरण्यं दद्यात्" —दति ।

त्रतिक्रच्छं च रुधिरे, - इत्युक्तम् । कोऽसावतिक्रच्छः ? इत्याकाङ्कार्यां तत्त्वरूपमाइ, -

नवाइमतिङक्जः * स्यात् पाणिपूरान्त्रभाजनः ॥५४॥ विरावमुपवासः स्यादितङक्जः स उच्यते । इति ।

श्रतिक्रक्माचरन् विप्रस्तिराहत्तेकभक्तनकायाचितदिनेषु नवस्य यावता पाणिः पूर्य्यते तावदेव सुन्तीत, उपवासदिनेषु प्राजापत्य-वदुपवासमेव चरेत् । सोऽयमतिक्रक्क दत्युच्यते । एतदेवाभिप्रेत्य याज्ञवस्त्यः प्राजापत्यसुपदिग्य तस्येव गुणविक्रतिलेनातिक्रक्कं निर्द्दिग्रति,—

"त्रयमेवातिक च्छः स्वात् पाणिपूरात्रभोत्रने"—इति ।
गौतमोऽपि प्राजापत्यं प्रपञ्चानन्तरमार्हा । "एतेनेवातिक च्छोयास्त्रातो यत् मकदाददीत तावदश्रीयात्"—इति । यदा, नैरन्तर्येण
नवसु दिनेषु पाणिपूराचं भुक्षा चिषु दिनेषु उपरवसेत्। तदास्र

^{*} इत्यमेव पाठः सर्वेत्र । मम तु, नवाइमितक्को,—इति पाठः प्रतिभाति ।

^{ां} प्रानापत्यव्रतानन्तरमाइ,—इति सु॰ ॥

[‡] मनुः,—इति मु॰।

"एकैकं पिण्डमश्रीयात् यहं कच्छे यहं निश्चि। श्रयाचितस्यहं चैव वायुभचः परं यहम् ॥ श्रतिकच्छं चरेदेतत् पवित्रं पापनाश्चनम्"—इति ॥

श्रतिमानाद्तिकोधादित्यारभ्य क्षच्छोऽभ्यन्तरभोणिते,—इत्यन्ते-ष्यष्टख्यायेषु नानाविधान् पापविभेषाननूद्य प्रायस्थित्तविभेषा निक्-पिताः। यानि लन्यानि प्रतिपदोक्तप्रायस्थित्तरिहतानि, तेषां सःधा-रणं प्रायस्थित्तमाइ,—

सर्व्वेषामेव पापानां सङ्करे समुपस्थिते॥ ५५॥ दशसाइसमभ्यस्ता गायवी श्रोधनं परम्। इति।

श्रयञ्च गायचीजपः प्राजापत्यादीनासुपलचकः। तानि च प्रति-पदोक्तप्रायश्चित्तव्यतिरिकानि वतानि सुनिभिः प्रपञ्चितानि। तच सनुविष्णुविश्वासित्राः,—

"श्रनुक्रनिष्कृतीनान्तु पापानामपनुत्तये। ग्रातिं चावेच्य पापञ्च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्"—इति। याञ्चवल्क्यः,—

"देशं कालं वयः श्राक्तं पापं चावे च्य यत्नतः।
प्रायिश्वन्तं प्रकल्णं स्थाद् यत्र चोक्ता न निष्कृतिः"—इति।
श्रञ्जलिखितौ। "क्रयविकयदृष्टभोजनप्रतिग्रहेस्यनादिष्टप्रायस्विनेषु सर्वेषु चान्द्रायणं प्राजापत्यञ्च"—इति। स्रत्यन्तरे,—

"भच्चाभच्चाण्यनेकानि ब्राह्मणानां विभेषतः। तत्र भिष्टा यथा ब्रूयुम्तत्कर्त्तव्यमिति स्मृतिः"—इति। ग्रातातपः,—

"श्रनुतेषु विधि ज्ञात्मा प्रायश्चित्तं समाचरेत्।
सर्वेच सर्वेपापेषु दिजञ्चान्द्रायणं चरेत्"-इति ॥
उपना,-

"यत्रोक्तं यत्र वा नोंक्तिस् पातकनामनम्।
प्राजापत्येन हक्क्रेण ग्रुह्मते नात्र संभयः"—दिति।
श्रभोज्ये भोज्यलप्रमितिमभिसंकस्य मनसा
प्रसिक्तं खाष्क्रन्थादिह विद्धतः संक्रुतिमतः।
मतं प्रायक्षित्तं द्धतिममभेकादम्मसा—
वकार्षीद्धायं स्कृटिववरणं माधवसुधीः॥

दति श्रीमद्वाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवीर-वुक्कश्चपाल-वाधाव्य-धुरन्धराय माधवामात्यस्य क्वतौ पराप्ररस्त्रति-व्यास्थायां माधवीयायां एकादग्रोऽध्यायः ॥०॥

श्रथ दादशोऽध्यायः।

श्राचारकाण्डे चिभिरधायैर्यावन्त श्राचाराः प्रतिपादिताः, प्राथ-श्चित्तकाण्डे चाष्टभिरधायैर्यानि प्रायश्चित्तान्यभिहितानि ; तेभ्यो-ऽतिरिकानां परिधिष्टानां केषाश्चिदाचाराणां प्रायश्चित्तानाञ्च विधानायायं दादगाध्याय श्रारभ्यते । तचादौ दुःखप्रादिनि-मित्तकं स्नानमाह,—

दुःस्वप्नं यदि पर्यात् तु वान्ते तु सुरकर्मणि। मैथुने प्रेतधूमे च स्नानमेव विधीयते ॥१॥ इति।

खप्तादिविधः, सुखप्ता दुःखप्तयः, तत्र यो दर्शनकाले द्रष्टुः सुखं जनयन् भावि श्रेयय सूचयित, स सुखप्तः। तस्योदाहरणं छन्दोगा-श्रामनन्ति,—

> 'यदा कर्मसु काम्येषु स्तियं खप्नेषु पण्यति । मस्टद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् खप्ननिदर्शने"--दति।

तदैपरौत्येन दर्भनकाले दुःखं जनयन् पुरुषस्य भावि चारिष्टं यः सूचयति, स दुःस्वप्नः। एतस्य त्वदाहरणं बक्वृचाः पठिन्तः। तत्रहि सरणसूचकानि जागरणारिष्टानि बह्नन्यभिधाय श्रन्ते प्रत्यचदर्भ-नानौत्युपमंहत्यानन्तरं स्वप्नारिष्टान्येवमासायन्ते। "श्रय स्वप्नाः पुरुषं कृषां कृष्णदन्तं पण्यति स एनं हन्ति पराह एनं हन्ति सर्कट एन-सास्कन्दयत्यागु वायुरेनं प्रवहति सुवणं खादिलाऽविगर्ति सध्यक्षाति विमानि भचयत्येकं पुण्डरीकं धारयति खरैर्वराहेर्युक्तैर्याति हाणां धेनुं कृष्णवत्यां नलद्माली द्विणाभिमुखः मजति"—इत्यादि । खप्ताध्यायविद्य खप्तस्य भाविसूचकं वचनमाष्टः,--

> "त्रारोइणं गोवषकुञ्जराणां प्रासादग्रेसायवनव्यतीनाम् । विष्ठाऽतुसेपोददितं स्वतञ्च स्वप्रेव्वगन्यागमनञ्ज धन्यम् ॥

कृष्णाम्बरधरा नारी कृष्णगन्धानुलेपना। ऋवगूहिती यं खप्ने म्हत्युं तस्य विनिर्दिभेत्"--इति।

एतसर्वमिभिप्रेत्य खप्ताधिकरणे भगवान् वादरायणः सूच-यामास । "सूचकस हि शुतेराचचते च तिहदः (व०३ भ० १ पा० ४ सू०)"—इति । तच भाव्यरिष्टसूचके दुःखप्ते दृष्टे सित प्रातस्त्याय तिमित्तकं खानं कर्त्तव्यम् । तथा, भुकेऽभे वान्ते सित तदैव खातव्यम् । तथा, चौरमैथुनप्रेतधूमाघाणेषु च खानमाचरेत्। एवं दुर्जनस्पर्यनादाविष खानं द्रष्टव्यम् । तदाइ धमः,—

"त्रजीर्णेऽगुदिते वान्ते जुरक्कंणि मैथुने। दुःखप्ने दुर्जनस्पर्मे स्नानमेव विधीयते"—इति ॥ दृद्धपरामरोऽपि,--

"दुःखप्ते मैयुने वान्ते विरिक्ते षुरकर्मणि । चितियूपमाणानानां सर्प्यने स्नानमाचरेत्"—इति ।

^{*} विधरं,—इति सु॰। † उपगूचति,—इति सु॰।

मेथुने स्नानम्दत्रकासविषयम्। तदाइ प्रातातपः,-
"स्वतौ तु गर्भग्रंकित्वात् स्नानं सेथुनिनः स्प्ततम्।

श्रनृतौ तु यदा गच्छेत् ग्रौचं सूचपुरीषवत्"—इति।

वसनादौ विशेषमाइ मनुः,--

"वान्तो विरिक्तः स्नाला तु ध्तप्राग्ननमाचरेत्। श्राचामेदेव भुक्ताऽत्रं स्नानं मैथुनिनः स्पृतम्"—इति। भुक्ताऽत्रं श्रनन्तरं वान्तः श्राचामेदित्यर्थः। श्रय प्रायश्चित्तिनः पुनः संस्कारनिमित्तान्याह,—

श्रज्ञानात् प्राश्य विष्मूचं सुरासंस्पृष्टमेव च। पुनः संस्कारमर्हेन्ति चयोवर्णो दिजातयः ॥२॥ इति।

श्रयञ्च संस्कारो व्रतचरणानन्तरभावी। तत्र वचनानि च पूर्वाध्यायएव प्रायश्चितप्रसङ्गादुदाइतानि।

श्राद्यमंखारवत् पुनः मंखारेऽपजिनादिप्राप्तावपवदति,--श्राजिनं मेखला दण्डे। भैक्ष्यचर्या व्रतानि च। निवर्त्तने दिजातीनां पुनः संस्कारकर्मणि ॥३॥ इति।

श्रजिनादिवद् वपनमपि निवक्तते । तदाइ विष्णुः । "सर्व्विष्वेतेषु दिजानां प्राययिक्तान्ते स्रयः संस्कारं कुर्य्यात् । वपनमेखलादण्ड-भैचचर्याव्रतानि पुनः संस्कारकर्मणि वर्ज्ञनीयानि"--द्रति । व्रतानि सौम्यप्राजापत्यादीनि, सधुसांसाञ्जनादिवर्जनानि च ।

^{*} तत्र पुरीघवत्, — इति ग्रा॰।

[†] तत्रेव साद्धिवचनानि,—इति शा॰।

पूर्वाधायादावसेधारेतोगोमां सविष्मूचप्राप्तने चान्द्रायणिसत्युकम्। तत्कामकारविषयम्। श्रतण्व तच बालापत्यसहभोजनमस्याभिष्दाद्यतम्। श्रव लकामतोविष्मूचादिभोजने प्रायस्वित्तमाह,—

विष्मूचभोजी शुद्धर्थं प्राजापत्यं समाचरेत्। पञ्चगव्यञ्च कुर्व्वात स्नात्वा पीत्वा शुचिभवेत्॥४॥ इति।

प्राजापत्यं चरिता पश्चात् पश्चगव्येगैव द्धानं कता तत्पञ्चगव्यं प्राप्त प्रद्धते भवति। एतच पुनः संस्कारात् प्रागेव कर्त्तव्यम्। "प्राय- श्चित्तान्ते भूवः संस्कारं सुर्व्यात्"—दितिविष्णुवचनात्। जले तु विष्णुवोपदते कूर्मपुराणोकं द्रष्टव्यम्,—

"त्रपोम्त्रप्रीषाचैर्दूषिताः प्राध्येट् यदा ।
तदा बान्तपनं कच्छ्रं वतं पापविध्रोधनम्"—इति ॥
चतुर्षु वर्णेषु यः कोऽपि खात्मघातार्थमुद्यस्य कथंचिद्वातात्
प्रागेव विवर्त्तते, तस्य प्रायस्थितं प्रश्नपूर्वकमाइ,—

जलाग्निपतने चैव प्रवच्याः नाशकेषु च।
प्रत्यावसितवर्णानां कयं शुद्धिविधीयते ॥ ५ ॥
प्राजापत्यद्वयेनैव तीर्थाभिगमनेन च।
रूपैकादशदानेन वर्णाः शुद्धान्ति ते चयः॥ ६ ॥
ब्राह्मणस्य प्रवश्यामि वनं गत्वा चतुष्यथे।
सशिखं वपनं कत्वा प्राजापत्यद्वयं चरेत्॥ ७ ॥

^{*} विख्यू च शुद्धधं,—इति सुः।

गाद्वयं दक्षिणां दद्यात् शुद्धं पाराश्रराज्ञवीत्। मुच्यते तेन पापेन ब्राह्मणत्वच गच्छति॥ ८॥

जलाम्यादयः पञ्च मरणहेतवः । नदीतटाकादिप्रवेभेनाभिप्रवेभेन स्गुपतनेन सहाप्रस्थानगमनेनानभनेन च स्थिते । तच
जलादिमरणं चिविधं, विहितं प्रतिषिद्धमनुज्ञातञ्च । विहितं च
दिविधं; काम्यतपोरूपं, प्रायस्वित्तरूपञ्च । तच तपोरूपं कूर्मपुराणे
नर्मदामाहात्ये प्रदर्भितम्,--

"ऋग्निप्रवेशं यः कुर्यात् सोमतीर्थे(१) नराधिप । जले वाऽनाशके वाऽपि नासौ मर्त्योऽभिजायते"—इति ॥ तत्रैव प्रयागमाद्वात्योऽभिद्वितम्,—

"गङ्गायमुनयोर्मधे करीषाग्निं विशेन् यः । त्रहीनांगोह्यरोग्य पञ्चेन्द्रियममन्वितः । यावन्ति रोमकूपाणि तस्य गानेषु मानवः ॥ तावद्वषमहस्ताणि स्वर्गलोके महीयते । जलप्रवेग्नं यः कुर्यात् सङ्गमे लोकवित्रुते ॥ राज्जगस्थे यदा मोमे विमुक्तः सर्वपातकैः । सोमलोकमवाप्नोति सोमेन सह मोदते"—इति ।

तदेतत्रायश्चित्तरूपं मरणम्। क्रोधादिना यज्जलादिमरणं, तत्प्रतिषिद्धम्। तथाचाशौचप्रकरणे, क्रोधात् प्रायमित्यादिस्प्रति-वाकामुदाद्धतम्। प्रवलरोगयसस्य यज्जलादिमरणं, न तदिहितं

⁽१) सोमतीर्धं नर्म्मदा। "रेवा तु नर्म्मदा सोमोद्भवा"-इत्यक्तेः।

नापि प्रतिषिद्धं, किन्तु प्रास्तेण केवलमनुद्वातम्। तचा तिस्तिवेव प्रकरणे दु सिकित्सेरित्यादिवाक्येनोदाद्वतम्। तचाम्यनुद्वानसेक्किकलात्तच फलालाभमाचं केवलं भवति, न लमी प्रायसित्ती।
योऽपि प्रायसित्तार्थं मर्त्तुमुद्यम्य ततो निवर्त्तते, तस्थापि पूर्वपापं न निवर्त्तते दत्येतावदेवः न तु तेन कर्त्त्यं कि सित् प्रायसिक्षान्तरमित्त। एवस सित प्रतिषिद्धमेव परिप्रियते। तचापि मर्त्तुमुद्यम्य स्टतस्य दुर्भरणलेऽपि न तचेदं प्रायसित्तं, तत्कर्त्तुदेवाभावात् (१)। यस्त्र सम्यासिवर्त्तते, तस्थेदं प्रायसित्तम्।
यत्ते तस्यापीदं न युक्तम्, त्रात्महत्यायाः प्रास्त्रनिषद्धलेन तन्निदत्तेः प्रास्त्रीयलात्। वाद्रम्। न दि वयं निद्यत्तिनिमत्तमिदं
प्रायसित्तं व्रूमः, किन्तु निषद्धाचरणोद्यमनिमित्तम्। उद्यमआचस्य निमत्त्त्वादेव प्रायसित्तस्य स्वत्यत्रमुपपद्यते।

जलाम्यादिषु मर्त्तुसुसम्य ततो निरुत्ताः प्रत्याविषताः, तादृग्रामां चतुणां वर्णामां पृथम् पृथम् प्रायश्चित्तं नक्षयमिति प्रत्रवाक्यस्यार्थः । तच चित्रयस्य प्राजापत्यद्वयं, वैश्वस्य तीर्थयाचा,
ग्रहस्य दृषभग्रहितगोद्यसदानं, ब्राह्मणस्य वनगमनादिव्रतम् ।

^{*} इत्यमेव पाठः सर्वेत्र । मम तु, तण, — इति पाठः प्रतिभाति । † वनग्रमनादि प्रपश्चितम्, — इति मु॰ ।

⁽१) दुर्म्मरणं चि पापजनकम् । मरणात् परमेव दुर्म्मरणजं पापमु-त्यद्यते । स्वच्च सति म्हतस्य पापभागित्वेऽपि न तस्य प्रायच्चित्त-कर्त्तृत्वसम्भवः । जीवतस्य तत्राधिकारादिति भावः ।

आताहनने हासे न बाह्यणवमपगतं. चण्डालवभायातम्। पुनर्वताच-रणेन चण्डालवनिष्टन्ती पुनः पूर्वसिद्धं ब्राह्मण्यं प्रतिपद्यते । तदाह बद्धपराश्वरः,--

"अनागका विष्टत्तस्य चातुर्वण्यस्य स्थितः। चा । प्रवातः स तु विजेया वर्जनीयः प्रयत्नतः ॥ लुप्तधर्माम्तु चएडालाः परिवाजनतापसाः। तेभ्योजातान्यपत्यानि चण्डालै: मह वामयेत्॥ जलाग्निपतने चैव प्रबच्याऽनग्रने तथा। प्रत्यावस्तिवर्णानां प्रायिश्चनं कथं भवेत्॥ बाह्मणानां प्रसादेन तीर्थाभिगमनेन च। गवाञ्च दगदानेन वर्णाः गुड्यन्ति ते त्रयः॥ ब्राह्मणस्य प्रवच्छामि गलाऽरण्यं चतुष्पयम् । सिंगाखं वपनं कला चिसन्धासवगाइनस्॥ साविद्यष्टसहस्तन् जपेचैव दिने दिने। मुखते सर्वपापेभ्यो ब्राह्मणलञ्च गच्छति ॥ भैचार्थी विचरेद् गामं ग्रहान् सप्त वने वसन्। तां चः भिचां ममश्रीयादब्दार्ह्मेन विगुद्धाति''-दिति॥ श्रवैव व्रतान्तराखा ह विशेष्ठः,--

"जीवसात्मत्यागी कच्छं दादग्रेराचं चरेत्।

^{*} प्रवादेन,-इति सु०।

[ं] प्रतदानेन,—इति प्रा०।

[!] दत्तां,-इति मु॰।

विरावं वाऽयुपवसेनित्यं स्त्रिग्धेन वाससा ॥

प्राणानात्मिन संयन्य विः पठेद्घमर्षणम् ।

श्रिपवैतेन कल्पेन गायवौं परिवर्त्तयेत् ॥

श्रिपवाऽग्निं समाधाय कुन्नाण्डेर्जुद्धयार्ष्टनम्"—इति ॥

तत्र जपाद्दोमौ विद्वदिषयौ कल्पनौयौ । दाद्यराविरावौ लविद्वदिचये प्रकाग्रक्तभेदेन व्यवस्थापनौयौ ।

मूलवनने प्रवच्याग्रब्देन पूर्वे महाप्रस्थानगमनं व्याख्यातम् । श्रयवा परिवच्या तेन विवच्छते । तथाच सति परिवच्यातः प्रच्युतस्य ब्राह्मणस्य प्रायस्थित्तसुत्रं भवति । तदिदं श्रद्धालोः पुनरूपनयनादि-पुरःसरं पारिवच्यं जिह्नोर्वेदितस्यम् । यसु पुनः पारिवच्यंन जिह्नोर्वेदितस्यम् । श्रव पुनः पारिवच्यंन जिह्नोर्वेदितस्यम् । श्रव नारदः,—

"राज्ञएव तु दासः खात् प्रव्रज्याऽत्रसितोदिजः।
न तस्य प्रतिभोधोऽस्ति न विग्रुद्धिः कथञ्चन"—इति॥
कात्यायनः.—

"पत्रच्याऽवसिता यत्र त्रयोवर्णा दिजातयः । निर्द्धामं कारयेदिप्रं दास्यं चत्रविशोर्नृपः"—दिति । दचः,—

"पारित्रज्यं ग्रहीला तु यः खधर्मे न तिष्ठति । श्वपदेनाङ्कियाता तं राज्याच्छीत्रं प्रवासयेत्" इति । याज्ञवस्त्राः,—

"प्रवच्याऽविसतो राज्ञोदामः स्थात् मर्णान्तिकम्"-द्रि।

अप्राजापत्यं प्राथिस्त्तमुक्तं भवतिः—इति मु॰।

श्रयाचारकाण्डग्रेषलेन खानसेदानाच,--

खानानि पच पुर्ण्यानि कीर्त्तितानि सनीपिभिः। श्राप्तेयं वारुणं ब्राह्मं वायकं दिक्यमेवच ॥१॥ इति।

याग्रेयादीनामुद्दिष्टानां पद्दानां क्रमेण खरूपं विविन्ति,— याग्रेयं भसाना खानमवगास्त्र तु वाक्यम् । आपोहिष्ठेति च ब्राह्मं व्यय्थं गारजः स्मृतम् ॥१०॥ यत्तु सातपवर्षेण तत्स्नानं द्व्यमुच्यते । तच स्नात्वा तु गङ्गायां स्नातो भवति मानवः॥११॥इति ।

भसावानं दिविधं, पादादिकं मुई।दिकच । तच पादादिकं विरक्तविषयं, मंहारकमलात् । तच कूर्मपुराणे दर्शितम्,—

"त्राग्नेयं भस्मना पादभस्तकाद्देचधूलनस्"—इति।

मुई।दि लिङ्गपुराणे दिर्शम,-

"ईग्रानेन ग्रिरोदेशं सुखं तत्पुरुषेण तु। जरोदेशमघोरेण गुद्धं वामेन खनतः॥

मधेन पादौ सर्वाङ्गं प्रणवेन तु ग्रोधयेत्"--इति ।

अलावगाइनक्ष्यन्तु वाक्षणकानं, प्रथमाध्याये "यन्ध्या खानं जपोहोमः"—दत्यच प्रपश्चितम्। ब्राह्मन्तु तिस्टिभिरापोहिष्ठेत्यृग्धिः^(१) पादहृदयमूर्द्धप्रदेशेषु कुशोदकैर्मार्जनम्। तदुकं कूर्मपुराणे,—

⁽१) यद्यपि "बापोहिस्डेति"-इत्येतावन्मात्रमुक्तं, तथापि बापोहिस्डे-त्यादि ऋक्त्यमेव यास्त्रम्। "त्यपस्कानामादियद्यणेन विधिर-

₹08.

''बाह्मन्तु मार्जनं मन्त्रैः सुग्नैः सोदक्षविन्दुभिः''—इति । तद्य चिःक्रलोऽखलेषु खानेषु कर्त्तव्यम् । तक्षकार्य गोधा-यनेन दर्शितः,—

> "भुवि मूर्ड्सि तथाऽऽकाणे मूङ्कर्शकाणे तथा भुवि । याकाणे भुवि स्ट्र्ड्सित अन्त्रभानं विधीयते"--इति ।

वार्यकाले जोषु आर्थव्या क्लीषु वायुगा यसुत्यिते भोषा-इरज्ञाव्यव्यानं वायव्यम् । आत्रपयुक्तेन वंद्यीदकेन देदश्याभातनं दिव्यक्षानम् । तदिदं पूर्विकिभ्यः प्रश्चलम् । एतेन औषिकश्चारस्रते अपि वे ज्ञाने उपलच्छिते । धौगिकं योगेन विष्णुचिन्तनम् । तदाद व्यासः,—

"ब्राह्ममाग्नेयसुहिष्टं वाययं हिव्यनेवच।

वार्णं योगिकं तदत् भोटा छानं समासतः॥

वार्णं चावगाइन्तु सानमं त्रात्मवेदनम्।

योगिकं छानमाखातं योगिर्विण्विचिन्तनम्"—दति।

विद्वदाशिषा समादितं शारस्वतं छानम्। तदाइ एइस्पतिः,—

"वाययं गोरजः प्रोक्तमस्तं गच्छति गोपतौ।

विदत्सरस्वतीप्राप्तं छानं सारस्वतं स्पृतम्"—दति।

विद्वदुक्तिप्रकारमाइ व्यासः,—

"स्वयमेवोपपन्नाय विनयेन दिजातये।

नादेशे (६, २, १,)"—इति लाञायनस्त्रात्। आपोस्छिति खुच-स्ताच सामवेदीयोत्तरार्चिकस्य नवमप्रपाठकस्य दितीयार्डे पकाते। तच तत्र दशमं स्ताम्।

तज्ञः समादयेत् सानं शिष्याय च सताय च।

दाचायणसयेः सुसीर्भन्तवक्ताक्रवीजलेः ॥

क्रतसङ्गलपुष्यादेः स्नानसस्तु तद्धिनाम् ।

श्रादौ तावत् प्रभासे बद्धगुणयस्तिले सध्यसे पुष्करे वाः
गङ्गादारे प्रयागे कनखलसहिते भद्रकर्णे गयायाम् ।

राज्यस्ते च सोसे दिनकरमहिते सम्निपात्यां विशेषादेतैर्विख्याततीर्थेस्तिशुवनविदितेः स्नानमच्छिद्रमस्तु"—दति ।

एतेषु सप्तषु स्नानेषु वास्णं सुख्यसितराणि घड्गोणानि ।

सुख्यगौणभेदेन शङ्खवचनमाचारकाण्डणवोदाह्रतम् । तत्र गौणस्नानान्यश्रक्तविषयानि । तद्कं कूर्मपुराणे,--

"श्रप्रायत्ये समुत्पन्ने स्नानमेवं समाचरेत्। ब्राह्मादीनि तथाऽग्रक्तौ स्नानान्याद्धर्मनीविणः" - इति। वार्षणस्नाने तर्पणस्य पूर्वभावित्वं वस्त्रनिष्यीड्नस्थोत्तरभावित्व-सुपपत्तिपुरः सरं विद्धाति,—

स्वातुं यान्तं दिजं सर्व्वे देवाः पितृगर्णैः सह । वायुभूतास्तु गच्चिन्त तृष्णार्त्ताः सिल्लार्थिनः ॥१२॥ निराशास्ते निवर्त्तने वस्त्रनिष्योड्ने कते । तस्मान्त्र पौड्येदस्त्रमकृत्वा पितृतपंणम् ॥१३॥ इति ।

स्तातुं गच्छनं येऽनुगच्छनि, ते मर्जे पूर्वं वस्त्रे निष्पीड़िते सित निराग्नाः गच्छन्ति,— इत्येवोपपन्तिः । श्रक्षित्रर्थे योगियाज्ञ-वस्त्यादिस्यत्यन्तरवचनानि पूर्वसेत्रोद्दतानि । तर्पणवेलायां तिलाः पाणितले विलोमप्रदेशे पाचान्तरे वा खापनी-याः,न तु सलोन्निपाणिष्टेषे,—इत्यभिष्रत्य तच खापने प्रत्यवायमा इ,— रोमक्रपेषवस्थाप्य यस्तिलैस्तर्पयेत् पितृन्। तर्पितास्तेन ते सर्वे रुधिरेण मलेन च ॥१४॥ इति।

श्रिक्षित्रर्थे देवलवचनं पूर्वमुदाइतम्। स्नानवेलायां केप्रधूननादि प्रतिषेधित,—

अवधूनेाति यः केणान् सात्वा प्रसवतादिजः*। आचामेदा जलस्थाऽपि सवाच्चः पितृ दैवतैः॥१५॥इति।

खानानन्तरमार्द्रान् नेप्रानवधुनुषात्, यश्च खानानन्तरमार्द्रवस्त्रो-मलमूने विस्त्रोत्, यश्च नद्यादावस्तानकाले जलस्रधे स्थिता आचामेत्, य चिविधोऽपि पुरुषः पित्रभिः दैवतेश्च वाद्यः कतः। पैत्रकं दैविकं चान्षानसनुष्ठातुमन्हं इत्यर्थः।

त्राचभनकाले शिरःपावरणादीनि निषेधति,--

णिएः प्रावृत्त्य कण्ढं वा मुक्तकच्छिषिषेऽिष वा। विना यज्ञोपवीतेन ऋचान्तोऽष्यशुचिर्भवेत्॥१६॥इति।

वस्तेण प्रिरः कण्डं वा प्रावृत्य नाचासेत्। तथा, सुक्तकच्छो-वा सुक्तप्रिखो वा यद्योपवीतरहितो वा नाचासेत्।

श्राचमने नियमान्तरमाइ,--

^{*} इत्यमेव पाठः सर्वेच। परन्तु, "यस खानानन्तरमार्वकामनम् चे विखनेत्"—इति खाखादर्शनात्, प्रस्वते दिनः,—इति पाठस्व सभीचीनः प्रतिभाति।

जले खलखो नाचामेत् जलखय विहः खले। उमे स्पृष्टा समाचान्त उभयव ग्रुचिभवेत्॥१०॥ इति।

योचि पद्भां जलमसृद्धा ग्रुद्धखलएगोपविष्य प्रञ्जोजलएव विन्दून् पातयन्नाचमति, स जलखलयोद्दभयोगं ग्रुह्मति। यस्य तदिपरीत्येन जले पादद्यमवखाण खले विन्दून् पातयन्नाचामति, सोऽपि नोभयच ग्रुह्मति। श्रतस्त्रथा नाचान्त्रयं, किन्वेकेन पादेन खलमपरेण जलं सृद्धा समाचासेत्। तथा चोभयच ग्रुह्मति। एतञ्च स्नाला य श्रार्द्रवस्त्रस्तिदिषयम्।

दिराचमन निमित्तान्या इ,--

साला पीला शुते सुप्ते भुक्ता रथ्याप्रसर्पं थे। आचानाः पुनराचामेदासे।विपरिधाय च ॥१८॥ इति।

त्राचमनप्रतिनिधिलेन श्रोचसार्गे निमित्तान्याइ,--

सुते निष्ठीवने चैव दन्तोच्छिष्टे तथाऽन्तते। पतितानाच्य समापे दक्षिणं श्रवणं स्पृणेत्॥१८॥ इति।

श्रोचलर्घस ग्रुद्धिहेत्तसमुपपादयति,-

अग्निरापञ्च वेदाश्व सामस्र्यानिलास्तथा। सर्व्वरव तु विप्रस्य श्रोचे तिष्ठन्ति दक्षिणे॥२०॥ इति।

अरुणोदयात् पूर्वं स्नानं निषेधति,—

भाक्तरस्य करैः पूर्तं दिवास्नानं प्रशस्यते । श्राप्रशस्तं निश्चिसानं राह्नेरन्यच दर्शनात्॥२१॥ इति।

यहण्याने राचिखानस्य प्रतिप्रसर्वं विविचला राहोरन्यच दर्ध-नादित्युक्तम् । स्नानदृष्टानोन दानादीनामपि प्रतिप्रस्वमार,— स्नानं दानं जपे। हे। मः कर्त्तव्योराहुदर्भने । श्रान्यदा त्वश्रुचीराचिस्तस्मात्तां परिवर्जयत्॥२२॥ इति।

यद्यपि राची दानादिप्रतिषेधों न मूलवचने प्रस्तृतः, तथापि ग्रास्त्रान्तरसिद्धं प्रतिषेधं इदि निधायायं प्रतिप्रसव इति द्रष्टव्यम् । श्रन्यदा राष्ट्रदर्भनरहिते काले राचिः स्नानादिव्यग्रुचिः, तस्रात् स्नानादिकं चिकीर्षुस्तां राचिं परिवर्जयेत् ।

सोमग्रहणकालस्य दानाद्यईलसुपपाद्यति,-

मारुता वसवा रुद्रा श्वादित्याश्वेव देवताः। सर्व्वे सोमे प्रजीयन्ते तस्मादानन्तु संग्रहे॥२३॥इति।

राइदर्शनद्दव खलयज्ञादाविष राचिदानमभ्यनुजानाति,— खलयज्ञे विवारे च संक्रान्सी ग्रहणे तथा। प्रार्व्वर्थां दानमस्येव नान्यचैवं विधीयते॥२४॥ इति।

पुनरिप राइदर्शनं दृष्टान्तेनोदाद्यत्य पुत्रजन्मादौ राविदान-मभ्यनुजानाति,—

पुचजन्मिन यज्ञे च तथा चात्ययकर्मणि। राह्येश्व दर्भने दानं प्रशस्तं नान्यदा निश्चि॥२५॥ इति।

श्रत्ययकर्म मरणम् । तिस्मन् प्रस्तुते सित गोदानितिसपाचा-दिदानं निग्यपि कर्त्त्रथम् । नान्यदा निभीत्ययं निषेधो दानद्व स्नानेऽव्यस्तीत्यभ्युपेत्य पूर्वपश्चिमयामयोः स्नानस्य प्रतिप्रसवसाह,--

सहानिशा तु विज्ञेया मध्यस्यप्रहर्दयम्। प्रदेषपश्चिमौ यामौ दिनवत् स्नानमाचरेत्॥२६॥इति।

निशिनिषेधो महानिशाविषयः। महानिशाग्रब्द्य दितीयदितीययामाविभधत्ते। तथाच सति प्रथमचतुर्थयामी दिनवत्
स्नानादियोग्यौ। तस्मात्तच स्नानादिकमाचरेत्। एतचापदिषयम्। श्रन्यथा भास्करस्य करैरित्यनेन विस्द्येत । काम्यनेमित्तिके
स्नाने तु महानिशाऽपि न निधिधते। तदाह देवसः;—

"महानिणा तु विजेया मथस्यं प्रहरदयम् । तव स्नानं न कुर्जीत काग्यनिमित्तिकादृते"—इति । रात्री स्नानस्य निमित्तं राद्धदर्शनं पूर्वमुक्तम् । ददानीं निमित्तान्तराण्याह,—

चैत्यदश्चितिर्यूपश्चण्डालः सामविक्रयः,। एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्टा सवासाजलमाविशेत्॥२०॥ इति।

चितेथींग्यं याणानस्थानं चैत्यम्। तच समारोपितोत्रसः चैत्यत्रसः। चित्यादयः प्रसिद्धाः। तेषां स्पर्णनं स्नाननिभित्तं, तद्यदि कथिश्चत् राचौ सम्पद्यते, तदा राचाविष स्नातस्थिनित्य-भिप्रायः।

खानस्य निमित्तान्तरभाइ,-

श्रस्थिसंचयनात् पूर्व्वं रुद्धिता स्नानमाचरेत्। श्रन्तर्दशाहे विप्रस्य स्त्रुर्धमाचमनं भवेत्॥२८॥ इति।

प्रथमेऽक्रीत्यादिशास्त्रैर्विहितानां दिनानां मधे यदाऽत्थिसञ्च-यनं कियते, ततः पूर्विसिन् काले रोदनं झाननिमित्तम्। श्रस्थिसञ्चयनादूर्द्वं रोदनं लारमनस्थैद निमित्तं, न तु खानस्थ।

ननु श्रोमग्रहणे रात्राविष स्नातव्यमित्युकम्। तद्युक्तम्। उदकस्य ग्राह्मभावात्। तदास पैठीनसिः,—

> "श्रपेयन्तु तथा तोयं राज्ञी मध्यमयामयोः। स्नानं चैव न कर्त्तव्यं तथैवाचसनक्रिया"—दृति॥

तसाद्राची सानं कथमभ्यूपगम्यते ? इत्याशङ्य, श्रोमयहादि-व्यतिरिक्तविषयेयमग्रुद्धिरित्याह,—

सर्वं गङ्गासमं तोयं राहुयस्ते दिवाकरे। सोमयहे तथैवातं स्नानदानादिकर्भसु ॥२८॥ इति।

सोमग्रस्थोपस्व जणतात् संक्षान्यादिव्यपि नाल्य इद्धिद्देशः।
सोमग्रहादीनां अयोदकगामस्य हेत्तं, तथा कुमस्यपित्याह,—
कुमपूतन्तु यत्सानं कुभेनोपस्पृभेद्दिजः।
कुभेनोडृततीयं यत् सोमपानसमं भवेत् ॥५०॥ इति।

कुग्नैर्मार्जनं इता खानं कियते यत्, तत् कुग्रपूतं खानम्। कुग्नाननामिकायां धला यदाचमनं, तत्कुग्नोदकीपर्वर्भनम्। धन्ध्यावन्दनादौ मार्जनार्थं कुग्नाग्रेस्द्भृतं विन्दुजातं, कुग्नोद्भृततोयम्। तत्त्रीयं सोमपानवत् प्रशस्तम्। श्रय हत्त्ववेदाध्ययनं कर्त्तुमणकस्येकदेणाध्ययमभ्यनुज्ञातुमध-यनाभावं निन्दति,—

श्राप्तकार्य्यात् परिश्वष्टाः सन्योपासनवर्जिताः । वेदं चैवानधीयानाः सर्व्वे ते रुषचाः सृताः ॥३१॥ इति ।

उभयोः सन्ध्ययोर्ज्ञह्मचारिभिः समिदाधानमग्निकार्व्यम् । तेन ग्टह्म्यानामौपासनमपुपलद्धते । श्रग्निकार्याद्रिरहितानां व्यललं शृद्राद्रिसमानतम् ।

कियदं गाध्ययनभभानु जानाति,—

तसादृपनभीतेन ब्राह्मणेन विशेषतः। श्रध्येतव्योऽप्येकदेशो यदि सर्व्वं न शकाते॥३२॥ इति।

न चाध्यनन्यायेनाग्निकार्य्यसन्ध्योपासन्योर्ष्येकदेणानुष्टानं ग्रङ्क-नीयम् । प्रयासर्हितलेन त्योर्णक्षमस्वतात् । कचित्तदर्जनस्य नास्तिक्यानस्यादिम्बकलात् । व्यवसीतेन व्यवसाद्वीतेनेत्यर्थः । श्रय श्रद्राचं प्रतिषेधति,—

श्रद्राच्चरसपृष्टस्याप्यधीयानस्य । नित्यशः । जपतोज्ह्हतावाऽपि गतिरूर्डा न विद्यते ॥३३॥ इति ।

गृहादिसमानलम्,—इति नास्ति सु० पुम्तते ।

[ं] नान्तिक्यादिमूलकलान्,—इति सु०।

[।] पुरुष्य हाधीयानस्य, - इति सु॰।

श्रध्ययनजपहोमास्वावद्शेषपापचयहेतुतया पवित्रतामापादय-नीति धर्मशास्त्रेषु नियमः । तथाच मनुः,—

"वेदाभ्याचाऽत्वहं ग्राह्मा महायज्ञकिया चमा। नाग्रयन्याऽ पापानि महापातकजान्यपि"-इति। वहस्यतिरपि,-

"वघा जातवस्रोविक्तर्रचत्यार्द्रानिप द्रुमान्। तथा दचित वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः"—दित ॥ विभिन्नोऽपि,—

"ययाऽग्निवीयुना पूतो इतिषा चैव दीयते। तथा जणपरोनित्यं । मन्त्रयुक्तः समाहितः"—इति। चतुर्विग्नितमतेऽपि,—

"वैद्यानरीं द्यातपतीं पविचेष्टिं तथैवच । खतादतौ प्रयुद्धानः पुनाति द्यपूरूषम्"—इति॥ यसु नैरन्नर्व्येष ग्रङ्गाचं अञ्चानः तद्रसेन पुष्टो भवति, तं पुरुषं यथोका ऋधयनादयोऽपि न पूतियतुं चमाः । तसात् ग्रह्माचं यत्नेन वर्षयेदित्यात्रयः ।

श्रद्धाचं दृष्टानीहत्य तदक्कूद्रमणकादीन् प्रतिवेधति,— श्रद्धाचं श्रद्धसम्पर्कः श्रद्धेण तु सद्दासनम्। श्रद्धाञ्जानागमञ्चापि ज्वलन्तमपि पातयेत्॥३४॥ इति।

[#] विश्विमः,-इति मु॰।

[†] तथैवाध्यापकोनित्यं,-इति मु॰।

एक स्मिन् यहे ग्रुद्रेण मह वामः, ग्रुद्रमन्पर्कः । क्रष्टादिकं कार्यतां क्रणीवलैः ग्रुद्धैः मह कदाचिदेकस्मिन् ग्रकटादानुपवेग्रनं, धहासनम् । पुराणादिश्रवणादिजातधर्माधर्मविवेकात् प्राञ्चात् ग्रुद्धाद्धर्माधर्मप्राप्तिज्ञीनागमः । एते ग्रुद्धान्नादयः ज्वलन्तं ब्रह्म-वर्चमेन विख्यातमपि पुरुषं नरके पातयन्ति । तस्मान्ते वर्जनीयाः ।

वर्चान्तरमाह,-

यः श्रुद्रा पाचयेन्तित्यं श्रुद्री च ग्रहमेधिनी। वर्जितः पितृदेवेभ्यो रौरवं याति स द्विजः॥३५॥इति।

यो विप्रः नेनिचिनिमित्तेन परखलादौ निवसन् * स्वकीयमेवालं श्रद्रस्त्रिया पाचयेत्। यस्य च ग्रामे निद्धतोऽपि जढाइनूढा वा श्रद्रा ग्रिल्णो भवति। दिविधोऽपि स विप्रोह्यकथानुष्ठानायोग्यः सन्तरकसाप्नोति।

श्र्द्राच्चवत् स्तकान्नं निन्दति,—

सतस्तकपुष्टाङ्गं दिजं श्रद्रावभाजिनम् । अहन्तन विजामि कां कां गे योनिं गमिष्यति ॥ ३६ ॥ यभा दादश जन्मानि दश जन्मानि स्वकरः । श्रयोनौ सप्त जन्मानि दृत्येवं मनुर्वनीत् ॥३७॥ दृति ।

स्ताग्रीचे जाताग्रीचे वा अग्रीचिनोऽसमन्यो यो विप्रोद्ग-

^{*} परस्थनादौ निवसन्,-इति नास्ति गा॰।

[ं] कां वा, - इति मु॰।

[🛊] जन्म स्थादिखेवं,—इति गा॰।

खिप दिनेषु भुक्का प्रशिरं पुष्णाति, योऽयं शृष्ट्रासपुष्टांगीविप्रः* बद्धषु कष्टयोनिषु जायते । कां कां योनिं गमिथतीत्येतत्
न जाने दत्युक्का योनीनामितकष्टलं विर्णतं, न तु खाज्ञानं
प्रकटीष्ठतम् । श्रन्यथा ग्रभादिजन्मोदाहरणं व्याह्नयेत । न च
ग्रभादिवाक्यं मनुरप्रवीदित्यिभिधानात् तत्पूर्वकं, खाज्ञानमुपवर्णितमिति प्रञ्जनीयम् । तदर्णनेन प्रयोजनाभावात् । मनुप्रब्दोदाहरणं प्रामाण्यदार्क्यार्थम् । तथा च सित श्रुद्धानस्तकान्वयोः कष्टलस्थात्यनं प्रतिपादितलात् तदुभयं सर्वथा वर्जनीयमित्युकं भवति ।
श्रुद्धार्थं होमानुष्ठानं प्रतिषेधित,—

दिश्चिणार्थन्तु ये। विप्रः श्रूद्रस्य जुहुयाद्वविः।

ब्राह्मणस्त भवेत् श्रद्रः श्रद्रस्तु ब्राह्मणा भवेत्॥३८॥इति।

यो वित्रः ग्रहाइ चिणामादाय तहीयं इविः ग्रान्तिपुष्यादि-विद्वये वैदिके भक्षे भुँदोति, तथ बाह्मणस्थैव तच प्रत्यवायः ग्रूहस्य चोमणसं सभेदिति ।

श्रय भोजनकाले मौनं विद्धाति,-

भीनवतं समात्रित्य श्वासीना न वदेद्दिजः। अञ्जाना हि वदेद्यस्तु तदनं परिवर्जयेत्॥इ८॥ इति।

धस्त भौनेन भोक्रवमिति व्रतं तपोक्षेष खीड्य वर्त्तते,

^{*} इत्यमेव थाठः खर्वंच। सम तु, सीऽयं स्टतस्तकप्रसाङ्गः, यन्तु मूदानं सका प्रशेष प्रयाति सीऽयं मूदानप्रसाङ्गीविषः,—इति याठो भवितुस्थितः प्रतिभाति।

य ओक्नुदायीन उत्यानपर्यनं किमपि वचनं न वदेत्। यदि प्रमा-दाद्वीजनसध्ये किञ्चिदाक्यं वदेत्, तदाऽविश्वष्टसन्नं परित्यजेत्। ओजनपात्रेण जलपानं निषेधति.—

श्रर्हें सुत्ते तु वा विष्रः तिसान् पाने जलं पिनेत्। इतं दैवं च पित्यन्व श्रात्मानं ने।पघातयेत् ॥४०॥ इति।

कांस्यदिपाचे प्रचित्रस्रमं शुक्रा भोजनसमाप्तेः प्रागेव तत्पाच-सुदृत्य जलं यः पिवेत्, तेनानुष्ठितं स्थं कथं च देवान् पित्रस्र तर्पथेत्। तेन दोषेण खात्मानं तरके पातियताऽवघातयेत्। पङ्ग्विष्टिकारिलं प्रतिषेधित,—

भुज्जानेषु तु विष्रेषु योऽग्रे पाचं विमुज्जति । स मूदः स च पापिष्ठो ब्रह्मग्रस्र खलूच्यते ॥४१॥ इति।

एकपङ्क्षुपविष्टेषु अञ्चानेषु सत्सु तन्मध्ये कञ्चिदितरभोजनस-माप्तेः पूर्वमेव खपाचं परित्यच्य भोजनान्तउदकं पौला तिष्ठति, तस्य निन्दाऽतिअस्ती । तदर्थमेव मूढ़ादिग्रब्दाः प्रयुक्ताः ।

श्राद्धकाले भोजनपात्रचलनात्पूर्वं खिल्वाचनं निषेधित,— भाजनेषु च तिष्ठत्सु स्वस्ति कुर्व्वन्ति ये दिजाः। न देवास्तृतिमायान्ति निराष्ट्राः पितरस्तथा॥४२॥ इति।

^{*} षद्धं भुक्ता तु,—इति नु॰।

[†] रूपं, -- इति सु॰।

[।] चौपपातयेत्,- अति मु॰।

श्रद्धातभोजनादिकं निषेधति,—

श्रसात्वा नैव थुञ्जीत श्रजहाऽज्यमञ्चय च। पर्णपृष्ठे न भुञ्जीत राची दीपं विना तथा॥४३॥ इति।

यद्यपि खानजपहोमानां ओजनकासात् प्राचीनकासे विश्वि-तलादसातभोजनादिकं न प्रथमं*, तथापि कदाचित् केनचिनि-मित्तेन खखकासेय्वनस्प्रितेषु यदि ओजनकासः प्राप्तः खात्; तदा खानादिकमञ्जला ओजनं न खुर्नीत। तथा, पनावखां अञ्चानः पनाणामन्तर्भागे अञ्चीत, न तु पृष्ठभागे। तथा, राना-वस्थकारे न अञ्चीत।

श्रधापचारादिना । धनार्जनं प्रतिषेधति,—

यहस्यस्तु द्यायुक्तो धर्ममेवानुचिन्तयेत्। चेष्यवर्गार्थसिद्धर्य^(१) न्यायवर्त्ती तु वृष्टिमान्॥४४॥ न्यायापार्जितवित्तेन कर्त्तव्यं स्थात्मरस्रक्म्। स्रन्यायेन तु ये। जीवेत् सर्व्यकर्मविष्ठिकृतः॥४५॥ इति।

ग्रह्माः पुचित्रवास्त्राह्यः सर्व्या रचणीया द्यमया द्यया युक्तीऽपि पोखवर्गपोषणक्षपसार्थस सिद्धये धर्ममेव भास्तीयमेव धाजनादिक्षपं द्रवार्जनोपायं चिन्तयेत्। एवञ्च सति न्यायवर्त्ती

दखालेखादि यदुक्तं तज्ञ प्रश्रत्तं,—इति सु॰।

[†] खचान्यायादिना,—इति मु॰।

⁽१) पोव्यवर्गेष, "पिता माता गुवर्षाता प्रवादीनाः वमास्तिताः। बाम्यामतोऽतिधिचैव पोव्यवर्गे उदाह्यतः"—इत्युक्तकत्रामः।

सन् परलोकविषयप्रधानलेन बुद्धिमान् भवित । तसात् न्यायोपा-र्क्तिनेव याजनादिसाधीन विस्तेनात्मरचणं कर्त्तव्यम् । यस्त-न्यायेन चौर्य्यापलापादिना लक्षेन विस्तेन जीवेत्, स दैवे पिश्ये च कर्मण्यनचीं भवित । यसु मनुवचनम्,—

"वृद्धी च मातापितरी माध्वी आर्थ्या सुतः ग्रिग्रुः।
श्रयकार्यग्रतं कता भक्त्या मनुरत्रवीत्"—इति ॥
तदापदिषयम्।
श्रय पुष्पवसुदर्भनं विधक्ते,—

श्रमिचित् कपिला सनी राजा भिक्षुमेरे।दिधिः। दृष्टमानाः पुनन्येते तस्मात् पर्य्येत नित्यशः॥४६॥इति।

दष्टकाचयनमंद्धतेनाग्निना थुक्तोऽग्निचित्। किपला किपलवर्णा धेनु:। सची दादणासमारण सहसमम्बर्धरपर्य्यनेषु सचेषु यस्य कस्यचित् समस्यानुष्ठाता। प्रास्तीयेन मार्गेण प्रजानां पालको-राजा। चतुर्थात्रमस्य यथावत् पालको भिन्नुः। महोदधिर्कवण-मसुद्रादिः। एते दृष्टाः सन्तो द्रष्टारं पुनन्ति। कुणहिरस्यादयो-द्रयाविभेषाः पुनन्तोऽपि धारस्यादिकमपेचन्ते, न तु दर्भनमाचेस्य पुनन्ति। त्रतसदैलचस्याय, दृष्टमाचाः,—इत्युक्तम्।

रचणमाचेण गुद्धिप्रदान् पदार्थाना ह,-

त्ररिणं कष्णमार्जारं चन्दनं सुमिणं घतम्। तिलान् कष्णाजिनं छागं यहे चैतानि रस्यित्॥ ४७॥ दति। यो ऽश्वत्यः ग्रमीगर्भः, - दत्यादिभिर्मन्तेः संक्कृतो विक्रमयनो-पयुक्तः काष्ठविश्रेषोऽरणिः । सुमणिः पद्मरागादिः । श्रथ गोचर्मदानं विधातं गोचर्मनिरूपणमारः,—

गवां श्रतं सैकरुषं यच तिष्ठत्ययन्त्रितम्। तत् श्चेचं दश्गुणितं गाचमं परिकीर्त्तितम्॥४८॥ द्ति।

एकेन द्रषेण सहितं गोश्रतं सैकट्रषम्। तच गोश्रतं नियम्लण-रहितं विश्रामाय यावनां अप्रदेशमाक्रम्यावितष्ठते, तावान् अप्रदे-श्रोदश्रगुणितः सन् गोचर्मश्रब्देनाभिधीयते। मनुस्त प्रकारान्त-रमाइ,—

"तिर्थ्यग्यवोदराष्ण्रष्टावूर्द्धा वा बीचयस्तयः।
प्रमाणमङ्गलखोत्तं वितस्तिर्दादग्राङ्गला॥
वितस्तिदितयं इस इति खायसुवोऽनवीत्।
दग्रइस्तेन दण्डेन विग्रतन्तु समन्ततः।
पञ्च चाम्यधिनं कता एतद्गोचमं नीर्त्तितम्"—इति॥
वद्यमनुः,—

"सप्तरस्तेन दण्डेन चिंग्रद्ण्डं निवर्त्तनम्। तान्येव दग्र गोचर्म दला पापैः प्रमुख्यते"—इति। पापचयकामिनां गोचर्मदानं विधत्ते,—

ब्रह्महत्यादिभिर्मर्त्या मनावाकायकर्मजैः। एतद्गीचर्मदानेन मुच्यते सर्व्वकिल्विषैः॥४८॥ इति। मनोवाक्कायानां कर्माणि यापाराः, तेभ्योजातानि मनोवाक्-कायकर्मजानि । न चैतेषां चयाणामन्याधिकभावेन व्यवस्थितानां साधारणोनिवृत्तिचेतुरयुक इति वाच्यम् । श्रत्यन्तावृत्तानां मान-सानामीषदावृत्तानां वाचिकानां सक्तक्षतानां कायिकानां च सम-लसम्भवात् ।

दानस्य फलातिग्रयहेतं पात्रविभेषमाह,—
कुटुम्बिने देरिद्राय श्रीचियाय विभेषतः।
यहानं दीयते तस्मै तहानं शुभकारकम् ॥५०॥ इति।

विशेषतद्दति पदं कुटुम्बिलादिभिस्तिभिविशेषणैः प्रत्येकं सम्ब-धते। तथाच सित यस महत् कुटुम्बं, दारिद्यञ्चाधिकं, बज्ज-वेदपाठेन शोवियलमितिशयितं, तादृशाय दीयमानं ग्रुभस्य फला-तिशयस्य कारकं भवति।

परकौयसृत्यपहरणे प्रत्यवाशाधिकामाह,—

वापीक्रपतटाकाचैर्वाजपेयश्तिरिप। गवां कोटिप्रदानेन सृमिहर्ता न शुध्यति॥५१॥ इति।

वाष्यादीनामेकेकस्य ग्राद्धिहेतुलं ग्रास्तान्तरेषु प्रसिद्धम्। तादृग्री-र्वक्रभिरिप न ग्रुद्धातीत्युकेः प्रत्यवायाधिक्यं प्रतीयते । न च मर्वात्मना ग्रुद्धिनीस्त्रीत्येवंपरिमदं वचनं, तथा सित सुवर्णस्तेयध-र्मेष् धन्मावितग्रुद्धिषु मध्ये तत्याठानुपपत्तेः।

श्रय रजखलाविषये कञ्चिदिशेषमा इ,-

अष्टादशदिनाद्वीक् सानमेव रजस्वला। अतजर्द्धं विरावं स्यादुशना मुनिरव्रवीत्॥५२॥ इति।

रजोदर्भनमारभ्य चतुर्थे दिवसे खाता स्ती पुनस्ततत्रार-भ्याष्टादभदिनाद्वीयजखला भवति, तदा खानमेवाचरेत्। न तु चिराचाभौचं कुर्थात्। त्रष्टादभदिनादूईं रजोदर्भने चिराचा-भौचं कर्त्त्रथम्।

रजखलाप्रमङ्गेन बुद्धिस्थानां चण्डालादीनां व्यवधाने देश-परिमाणमात्त,—

युगं युगदयं चैव चियुगच चतुर्युगम्।

चर्छाचस्त्रतिकोद्क्यापतितानामधः क्रमात्॥५३॥इति।

श्रधः क्रमात्, विपरीतक्रमादित्यर्थः । ततस्वैवं योजनीयम् । पतितस्य व्यवधानमेकेन युगेन, उदक्याया युगदयेन, स्रतिकाया- युगवयेण, चण्डाकस्य युगचत्रष्टयेनेति । युगपरिमाणं कोकव्यवहा- रादवगन्तव्यम्(१) ।

उन्नव्यवधानाभावे गुद्धिमाइ,—

ततः सनिधिमाचेण सचेलं सानमाचरेत्।

स्नात्वाऽवलोकयेत् सूर्यमज्ञानात् स्पृशते * यदि॥५४॥इति

मात्राब्देन स्वर्गीव्यावर्त्यते। स्वर्गाभावे स्नानमेव। स्वर्गेऽपका-

^{*} स्पृथ्यते,-इति सु॰।

⁽१) युगोरयच्चायक्तं न दयास्त क्षतादिष् । युग्मे इस्तचतुष्किऽपि टाडि-नामौषधेऽपि च,—इति मेदिनिः ।

महते द्वानं सूर्यावलोकनं च । कामहते देगुण्डं, ग्रुह्यन्तरं वा द्रष्ट-व्यम् । मङ्कटादिषु मत्यपि मन्निधौ स्पर्धभावे खानाभावः, यथासम्भवव्यवधानस्य मन्नेनाभ्युपगतलात् ।

"सङ्कटे विषमे चैव दुर्ग चैव विशेषतः । हृद्वपट्टनमार्गे च सम्भवन्तु यथा भवेत्"॥ श्रय तटाकादौ पशुवत् सुखेन जलपानं निषेधति,—

विद्यमानेषु पाचेषु * ब्राह्मणो ज्ञानदुर्वलः। तायं पिवति वर्क्षण श्वयोनौ जायते भ्रवम् ॥५५॥इति।

"लानानि पञ्च पुण्यानि"—दत्यारभ्य, "श्रयोनी जायते धुवस्"— दत्येतदन्तेन प्रन्थमन्दर्भेण योऽयमाचारभेषः प्रतिपादितः, सर्वस्य तस्य प्रपञ्चः पूर्वकाण्डे प्रायेण कत दति नाच पुनः प्रपश्चितः । न चैवं सति पुनरिक्तः भङ्कनीया, मूलवचनेषु तच तच सङ्गृष्टीतार्थ-स्थाच विद्यतलात्।

श्रय प्रायस्थित्तकाण्डग्रेवः। तत्र केनचिविमिन्तेन ग्रपयसुस-ज्ञितवतः प्रायस्थित्तमारु,—

यस्त बुद्धः पुमान् ब्रूयाद्वार्थ्याया मात्रगम्यताम् । पुनिरिच्छति चेदेनां विप्रमध्ये तु त्रावयेत् ॥ ५६॥ त्रान्तः बुद्धस्तमेऽन्थावा सुत्यिपासाभयार्दितः । दानं पुर्ण्यमञ्जला तु प्रायश्वित्तं दिनचम् ॥ ५७॥

^{*} इस्तेष,—इति सु॰।

[†] विश्रोधः,—इति सु॰।

[।] धपश्चाते, -इति मु॰।

उपसृशेत् विषवणं मद्दानद्योत्तु सङ्गमे । चीर्णान्तेचैव गांद्द्याद् ब्राह्मणान् भाजयेद्दशाप्राद्वीत।

यः केनचिन्निमित्तेन कुद्धः सन् खभार्याया श्रगम्यतां प्रति-जानीयात्; त्रतः परं लां न गमिष्यामि लं मम माता भगि-नीति, पुनरपि कालान्तरे कोधोपग्रमे वति एनां गन्तुं यदि दुच्छति, तदा परिषद्गे खकीयं पापं विनिवेदयेत्। श्रहं भ्रपण-प्रतिज्ञावेलायां यासान्तर्गमनेन वा ग्रह्यापारेण वा त्रान्तशासम्। मदीयवच्खुम्नाक्विते सति क्रुद्धाऽभ्रवम् । तखा ऋपराधाभावेऽपि तमसा आन्या श्रन्थः परामर्शरहितोऽभ्रवम् । चुधा पिपासया राजादिभयेन वा पीडित श्रासम्। श्रतः श्रमादिदोषप्रयुक्तमिद्म-गम्यलं प्रतिज्ञातं, न तु विवेकपूर्वम् । तस्राद्ख पापख प्रायि -त्तमनुरुइन्तु भवन्तः, - इति । यश्च दानं करियामीति प्रपथपूर्वं प्रतिज्ञाय तयैवाश्रया समागताय ब्राह्मणाय किमपि न प्रयच्छति। तथा, काणीयाचादिकं सङ्गल्य यथा कथञ्चित्* किञ्चिट्टूरं गला पञ्चादश्रद्धां प्राप्तस्तत् पुष्यं न करोति। तेषु चिषु [†] निमि-त्तेषु विप्रैनिर्दिष्टमिदं प्रायश्चित्तमाचरितव्यम् । द्वोर्महानद्योः सङ्गमे गला चिषवणसानपूर्वकं चिराचीपवासं कुर्य्यात्, चतुर्यदिने गां दद्यात्, द्या नाह्मणां सभोजयेत्। एते व्याद्यनिमित्ते वर्णभेदेन प्राचित्रत्मा इ यमः,-

^{*} यथाविधि,-इति मु॰।

तेव्वतीतेषु, -- इति ग्रा॰ स॰।

"स्वभार्थान्तु यदा क्रोधादगम्येति नरो वदेत् । प्राजापत्यं चरेदिमः चित्रयो दिवसान्तव ॥ षङ्गाचन्तु चरेदिश्यस्तिराचं श्रद्धश्चाचरेत्*"—दति । "एतस्य कार्य्यस्थाकरणे चतुर्षु वर्णस्यन्यतमं इतवानस्मि'—दिति श्रप्यं कता यः तत्कार्यं न करोति, तस्य प्रायस्थित्तं यमएवाइ,—

> "विषय वधमंयुकं कता तु प्रपणं महणा। ब्रह्महा यावकालेन वृतं चान्द्रायणं चरेत्॥ चित्रयस्य पराकन्तु प्राजापत्यं तथा विष्यः। दृषलस्य विराचन्तु वृतं स्टूहणस्यरेत्॥ केचिदाक्तरपापन्तु दृषलस्य बधं स्वषा। नैतन्त्रम सतं यसात् कृतस्तेन । भवत्यसी"—इति॥

मनुरषनृतप्रायश्चित्तमाह,—

"वाग्देवतेस्त चर्मियंत्रेरंसे सरस्तीम् । श्रनृतस्वैनसस्तत्र सुर्वाणानिष्कृतिं पराम् ॥ सुभाष्डैर्वाऽपि जुज्जयाद्घतमग्रौ यथाविधि । उदित्यृचा च वारुष्णा वचेनाब्दैवतेन च"—इति॥

प्रजापति:,-

"ऋनृती सोमपः कुर्यात् चिराचं परमं तपः। पूर्णाज्ञतीर्वा जुज्ञयात् सप्तवत्या धतेन तु ।" - दति ॥

^{*} वैद्यस्त्रिराचीपवासं षष्ट्राचं श्रूदचाचरेत्,-इति शा०।

[†] खतस्तेन,-इति मु॰।

[।] पूर्वाञ्जितिच जुड्यात् सप्त तेन छतेन हि,-इति शा०।

प्रतिश्रुत्यानृतोक्ती हारीतश्राह,-

"प्रतिशुत्यानृतं ब्रूयात् मिथ्या सत्यमथापिवा । स तप्तकच्छ्रमहितं चरेचान्द्रायणवतम्" - दति ॥

ब्रह्मचारिविषये गर्ग त्राह,-

"विरावमेकरावं वा अनृतोको वतं चरेत्। मांमं भुक्ता ब्रह्मचारी पुनः संस्कारमाचरेत्॥ श्रभ्यामे चैन्दवं चैव नैष्ठिको दिगुणं चरेत्। वनस्यस्तिगुणं कुर्यात् चितः कुर्यात् चतुर्गणम्॥ मांमागनेऽनृतोको च गवनिर्हरणे तथा"—इति।

कचित्तु निमित्तविशेषेणानृतमपि बुद्धिपूर्वकं वक्तव्यम् । तदाह याज्ञवस्काः,—

> "तर्णिनान्तु बधो यत्र तत्र साच्यनृतं वदेत्। तत्पावनाय निर्वाणयकः सारखतो दिजैः"—दिति॥

सत्याभिभाषणे गुरुतरपापस्य वर्णिवधस्य निमित्तता प्रसञ्चेत । तत्पापं मा भृदिति स्वन्पपापमनृतं वक्तव्यम् । तस्य १३द्वये सारस्वत-स्वरुनिर्वाणः । वर्णिवधवदात्मवधप्राप्तावणनृतं वदेत् । तदाह ब्राह्मः,—

"यत्रोकावातानः पौडा नितान्तं भवतीति चेत्। तत्र वक्तव्यमनृतं व्याप्रस्य वचनं यथा"—इति ॥ दुर्बाह्मणग्रहभोजने प्रायश्चित्तमाह,—

दुराचारस्य विष्रस्य निषिद्वाचरणस्य च । अनं भुक्ता दिजः कुर्यात् दिनमेकमभाजनम्॥५८॥दिति। दुराचारलं विहिताननुष्ठानम् । यो विप्रो विहितं नानुति-ष्ठति निषिद्धं चाचरति, तस्य ग्रहे भुक्ता दिनमेकसुपवसेत्। तद्यक्तौ प्रायश्चित्तान्तरमाह,—

सदाचारस्य विप्रस्य तथा वेदान्तवेदिनः । भुक्षाऽनं मुच्यते पापादहोराचान्तरान्तरः ॥६०॥ इति ।

एकसिन् दिने सक्तदसकदा दुर्नाह्मणग्रहे भोजनेन क्रतं चत्पापं, तस्य सदाचारविप्रग्रहे वेदान्तिग्रहे वा भोजनेन ग्रुद्धिः । यदा, एकसिन् दिने सम्प्राप्तं यत् पिपीलिकावधादिचुद्रपापजातं, तत् सर्वे भिष्ठान्त्रभोजनेन ग्रुद्धाति । पविचग्रहान्त्रभोजनेन पापविग्रुद्धिं बोधायनोऽप्याह,—

> "भैचाहारोऽग्निहो चिभ्यो माधेनैकेन ग्रुख्यति । यायावरवनस्थेभ्यो दम्मभः पञ्चभिर्दिनैः ॥ एकाहं धनिनोऽन्नेन दिनेनैकेन ग्रुख्यति । कपोतवतनिष्ठस्य पीलाऽपः ग्रुख्यति दिजः"—इति ॥

मर्णकालोपहतेः श्रायश्चित्तमाह,—

जर्डी चिष्टमधे चिष्टमन्तरिष्ठस्तौ तथा। हच्छ्रचयं प्रकुर्वीत श्राशीचमर्णे तथा॥ई१॥ इति।

मरणकाले वान्यादिकमूई क्लिष्टं, मूचादिकमधो चिष्टम्। तयोरन्यतरत् यदा समयते, तदा संस्कृता पुचादिर्धनादिना

^{*} कालोपहते,-इति सु॰।

प्रत्याक्षायेन प्राजापत्यवयं * कुर्यात् । मञ्चादौ मरणमन्तरिचमः-तिः । रजखलास्तिकामरणमागौचमरणम् । तस्मिन् दिविधे मरणे कच्छ्वयं कुर्यात् ।

प्राजापत्यक्षच्छ चतुरः प्रत्याचायानारः,—

क्रक्टं देव्ययुतं चैव् प्राणायामणतदयम् । पुण्यतीर्थेऽनार्द्रणिरःसानं दादणसंख्या ॥ ६२॥ दियोजने तीर्थयाचा क्रक्ट्रमेकं प्रकल्पितम् । इति ।

देवी गायची, तस्या त्रयुतमंख्याकोजपो देखयुतम्। सएकः प्रत्याचायः। प्रणायामानां प्रतद्यं दितीयः प्रत्याचायः। श्रनाईं वि यस्यामावनाईपिराः, तस्य खानमनाईपिरःखानम्। महत्द्वान्ता तदङ्गानुष्ठानञ्च विधाय केप्रान् प्रोषयिवा तता दितीयं खानमाचरेत्। एवंविधं खानदादप्रकं पुष्यतीर्थं कृतं ततीयः प्रत्याचायः। पुष्यतीर्थमुद्दिष्य योजनदयगमनं चतुर्थः। तथोदनकवासादयोऽपि प्रत्याचाया श्रवगन्तयाः। तदुकं चतुर्व्वंप्रतिमते,—

"क्रक्रोऽयुतं च गायद्या उद्वासस्ययेवच । धेनुप्रदानं विप्राय सममेतचतुष्टयम् ॥ तिस्रोमस्यस्त्रम् वेदाध्ययनमेवच । विप्रा दाद्य वा भोज्याः पावनेष्टिस्रयेवच ॥

प्राजापत्यद्यं,—इति सु०।

[†] वेदस्याध्यायमेवच,—इति ग्रा॰।

श्रन्यानि वा पविचाणि सामान्याक्तर्मनीषिणः"-इति । श्रय रेतःस्वलने प्रायिश्वत्तमारः,-

यहस्यः कम तः कुर्याद्रेतसः खननं भुवि ॥६३॥ सहसन्तु जपेदेव्याः प्राणायामैः विभिः सह । इति।

श्रकामकते याज्ञवस्का श्राह,-

"यनेऽद्य रेत दत्याभ्यां स्तवं रेतोऽभिमन्त्रयेत्। स्तान्तरं भुवोर्मध्यं तेनानामित्रया सृशेत्"—इति ॥ यनेऽद्य रेत दत्येतस्या च्चः प्रतीतमिदम्। पुनर्मामैतिन्द्रिय-मित्युपरितनो मन्तः। तेनाभ्यां मन्त्राभ्यामनामित्रया रेत श्रादाय स्तनयोः भुवोर्मध्यसुपसृशेत्। यतीनां वनवासिनां च प्रयत्नोत्सर्गं कालोकं द्रष्ट्यम्,—

"यत्नोत्सर्गं ग्रही हता वार्षी भिर्पसृत्रोत्। वानप्रस्थो यतिश्चैव चरेचान्द्रायणचयम् *"—इति॥ स्रोते त काम्यप श्राह,—

"सूर्यस चिनमस्कारं खप्ने सिक्का ग्रही चरेत्। वानप्रस्थो यतिस्रेव चिः कुर्याद्घमर्षणम्"—इति ॥ अद्याचारिणं प्रति मनुराह,—

"खन्ने िस्त्वा न्रह्मचारी दिजः ग्रन्नमकामतः। खालाऽर्कमर्चयिला तु पुनर्मासित्यृचं जपेत्"— इति॥ भयादौ प्रजापतिरास्त्र,—

^{*} चरेशान्द्रायखन्नतम्,—इति मु॰ ।

"भये रोगे तथा खप्ते सिक्षा शक्रमकामतः। त्रादित्यमर्चयिला तु पुनर्मामैत्यृचं जपेत्"—इति ॥ नैष्ठिकस्य हारीत त्राष्ठ,—

"उपकुर्वाणसु* यः कुर्यात् कामतोऽकामतोऽपिवा । तदेव दिगुणं कुर्यात् ब्रह्मचारी च नैष्ठिकः"—इति ॥ ः श्रय ब्रह्मवधस्य महापातकस्य प्रायस्थित्तमारः,—

चतुर्विद्योपपन्ने तु विधिवद् ब्रह्मघातके॥ ६४ ॥ समुद्रसेतुगमनं प्रायित्रत्तं विनिर्दिश्रेत्। इति।

च्छगादयञ्चतसो विद्याञ्चतुर्विद्याः, ताभिरूपपन्नसद्ध्ययनानुष्ठा-नवान् । एतेन "चतुर्विद्योपपनेन द्वाभ्यां च"—दत्यादिरङ्गिरसा प्रोक्ता सर्वा परिषदुपन्नस्थेचे । ससुद्रे दाग्ररियना बद्धः सेतुः ससुद्रसेतुः, तद्याचां ब्राह्मणघातके पुरुषे यथाविध्यनुष्ठेयलेन निर्दिभेत् ।

विधिवदित्युक्तं, कोऽसौ विधिरित्याकाङ्गायां तदितिकर्त्तय-तामारु,—

सेतुबन्धपथे भिर्मा चातुर्वर्ण्यात् समाचरेत् ॥ ६५॥ वर्जियत्वा विकर्मस्थान् छचे। पानिहवर्जितः । इति ।

चतुणीं वर्णानां यानि कर्माणि प्रास्त्रविह्तितानि, तेभ्यो विह-

^{*} उपकुळेंसु,-इति मु॰ !

[†] समाचरन्,-इति सु॰।

द्धानि विकर्माणि । तेषु तात्पर्थेण तिष्ठनीति विकर्मस्थाः । तान् वर्जियला यथाणास्तं वर्त्तमानाचातुर्वर्ष्णात् सेतुबन्धमार्गे भिचां चरेत् । क्वोपानदिवर्जित इति न केवलं शिचावेलायां, किन्तु गमनेऽपि द्रष्टयम् ।

भिचमाणेन वक्तवा सुकिप्रकारमा इ,-

श्रहं दुष्कृतकर्मा वै महापातककारकः ॥ ६६॥ यहदारेषु तिष्ठामि भिष्ठार्थी ब्रह्मघातकः । इति ।

पापप्रखापनस्य प्रायिस्ताङ्गलात् प्रतिभिचाग्रहमहं दुष्कृतक-र्मित्यादि वाक्येन खपापं प्रखापयेत्। श्रप्रखापने बाधमाहा-ङ्गिराः,—

"क्तला पापं न गूहेत गूह्यमानं विवर्द्धते"—इति ।
दुष्कृतकर्मा महापातककारको ब्रह्मघातक दति पदचयस्य
महासामान्यावान्तरभामान्यतदिग्रेषवाचिलादपुनक् किः^(१) ।
श्रध्यश्रान्तस्थावस्थातुं देग्रविग्रेषमाह,—

^{*} कर्त्तव्य, — इति सु०।

⁽१) दुव्कृतकभी, — इति पापलमहासामान्यवाचि पदम् । महापातक-कारक इति महापापलरूपावान्तरसामान्यवाचि पदम् । ब्रह्म-घातक इति ब्रह्मथधयापलरूपावान्तरसामान्यविश्लेषवाचि पदम् । सामान्यप्राप्तेन्त विश्लेषकचनमप्रनक्तमेव । "खाचार्य्याणामियं शैनी यत् सामान्येनाभिधाय तदेव विश्लेषण विद्यणोति"— इत्युत्तेरिति भावः ।

गोकुलेषु वसेचैव यामेषु नगरेषु च ॥६०॥ तपोवनेषु तीर्थेषु नदीप्रश्रवसेषु च । इति ।

बह्नां गवां ग्रांसे खापियतुमग्रकालेनार खे खापनाय किन्तिने निवासीन जामाद्वि किन्ति । यन ब्याम्नादिभयात् ग्रामादि किन्तासीन आक्यः, तच ग्रांसे नगरे वा प्रविद्य गोगाचा देवताऽऽयतनादी पुष्यप्रदेशे निवसेत्। श्रस्ति ब्याम्नादिभ्यो भये तपोवनादिषु निवसेत्। नदीप्रश्रवणेभ्योऽन्यानि तीर्थानि पम्पासरोवरादीनि।

न नेवलं भिचारहेय्वेव पापप्रखापनं, किन्तु निवासखानेय-पीत्याह,—

रतेषु खापयनेनः पृष्यं गत्वा तु सागरम् ॥६८॥ दशयोजनिक्तीर्णं शतयोजनमायतम् ॥ रामचन्द्रसमादिष्टं नलसच्चयसच्चितम् ॥६८॥ सेतुं दृष्टा समुद्रस्य ब्रह्मइत्यां व्यपोद्दति । इति ।

यथोक्रप्रकारेण पापप्रख्यापनपुरःसरं यार्त्रां कला सेतौ दृष्टे सित तत्यापचयः।

सेतुदर्भनाननारं कर्त्तव्यमाह,-

सेतुं दृष्ट्या विशुहातमा त्ववगाहेत सागरम्॥७०॥ इति। स्रष्टोऽर्थः।

येतं द्रष्टुमग्रमुवतो भूपतेः पचान्तरमाचः,— यजेत वाऽस्वमेधेन राजा तु पृथिवीपतिः ॥ इति । त्रथंसेधेऽप्यम्रक्तस्य तदुपासनं वेदितव्यम्। तथा च तैत्तिरीय-त्राह्मणे श्रूयते। "सर्वें वा एतेन पामानं देवा अरचिषा एतेन ब्रह्महत्यामतरन्, सर्वे पामानन्तरित तरित ब्रह्महत्यां योऽश्वसेधेन यजते यड चैनसेवं वेद"--दिति। तदुपासनं च, "उषा वा श्रश्चस्य"—दत्यादौ वाजसनेयिब्राह्मणे तैत्तिरीयब्राह्मणे च प्रपश्चितम्।

वेतुयाचां समाय पुनः प्रत्यागतस्य कर्त्त्र्यमाच,—

पुनः प्रत्यागतो वेग्म वासार्थमुपसर्पति ॥ ७१॥
सह पुचकलवैश्व कृर्याद् ब्राह्मणभोजनम् ॥
गाश्चेवैकशतं द्यात् चातुर्वेदोषु दिश्चणाम् ॥७२॥
ब्राह्मणानां प्रसादेन ब्रह्महा तु विमुच्यते । इति ॥

ब्राह्मणानां प्रसादेशनास्, विपापः ग्रुद्धस्वमसीत्येवसायुक्तिः। इदञ्च वतं गुणहीनस्य ब्राह्मणस्य वधे द्रष्टव्यम्। श्रसिन्नेव विषये वतान्तरसाह याज्ञवल्यः,—

"पाने धनं वा पर्याप्तं दला ग्रुद्धिमवाप्तृयात्"—इति । विद्यातपोयुको पाने गोस्टिहरण्यादिकं जीवनोपायपर्याप्तं द्यात्। वाग्रब्देन सर्वखं सपरिच्छदं ग्टहं वा द्यात्। तदाह मनुः,—

^{*} सपुत्रः सन्द स्रत्येख,—इति सु॰ । † चातुर्वेद्ये तु,—इति सु॰ ।

"सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत्। धनं वा जीवनायालं ग्रहं वा सपरिच्छदम्"—इति ॥ श्रपुत्रस्य सर्वस्वदानं, सपुत्रस्य सपरिच्छदग्रहदानिमिति व्यवस्था। श्रयान्यसुनिप्रणीतानां व्रतविशेषाणां व्यवस्थां वर्णयामः। तत्र याज्ञवस्वयः,—

"गिरःकपानी ध्वजवान् भिचागी कर्म वेदयन्।

बह्महा दादणान्दानि मितभुक् ग्रुद्धिमाप्नुयात्"—इति ॥

खव्यापादितबाह्मणिगिरःकपानध्यजवान् । "हाला ग्रविगिरो—
ध्वजम्"—इति मनुस्मरणात् । "ब्राह्मणो ब्राह्मणं घातियला तस्यैव
गिरःकपानमादाय तीर्यान्यनुषञ्चरेत्"—इति ग्रातातपस्मरणाच ।

एतदुभयं पाणिनेव याद्मम्, । "खट्टाङ्गपाणिः"—इति गौतमस्मरणात् । खट्टाङ्गग्रन्थेन दण्डारोपितिगिरःकपानात्मको ध्वजा
ग्रह्मते । भिचाधं लन्यदेव म्हक्कपानं ग्राह्मम् । "म्हण्ययकपानपाणिः
भिचाये ग्रामं प्रविग्रेत्"—इति गौतमस्मरणात्। तथा ग्रङ्खनोऽपि।
"ब्रह्महा परिषद्राऽनुमतः खट्टाङ्गी गर्दभाजिनी म्हण्ययपानपतितभिचात्रभोजी खक्मविख्छापनेनः चरेङ्गेचमेककानाहारः ग्रन्थागारनदीपर्वतत्रचम्लगुहानिकेतनः, ग्रण्वं दाद्गवर्षे ग्रुद्धिमाप्नोति"
—इति । वनादिवासिना तेन भवित्यम् । यथाऽऽह मनुः,—

"ब्रह्महा दादशाब्दानि कुटौं छला वने वसेत्। छतवापनो वा निवसेद् यामान्ते गोनजेऽपिवा॥

^{*} खकर्म विख्यापयन्,-इति मु॰।

श्राश्रमे रुचमूले वा सर्व्यभूतिहिते रतः"—इति । इतवापनो वेति वाश्रब्देन जटाधारणेन सह विकल्पोऽवगम्यते । श्रतएव सम्बर्त्तः,—

"ब्रह्महा द्वादणाब्दानि वासवासा* जटी ध्वजी"—द्रित।
सोहितम्हण्मयखण्डणरावेण भिचा ग्राह्मा। तथा चापस्तम्यः।
"सोहितकेन म्हण्मयखण्डणरावेण भिचाये ग्रामं प्रविणेत्"—द्रित।
श्रव सप्टं सम्यते द्रित सङ्गल्पमञ्जला भैचमाचरेत्। तदाह विण्ठः।
"सप्तागाराष्य्रसङ्ख्यतानि चर्द्भैचनेककालाहारः"—द्रित। दद्श्व
भैचमणक्रविषयम्। तथा च सम्बर्तः,—

"ब्रह्मप्रस्तु वनं गच्छेदनवासी जटी ध्वजी।
वन्यान्येव फलान्यश्रन् सर्वकासविवर्जितः॥
भिचार्थी विचरेद्यामं वन्यैर्यदि न जीवति।
चातुर्वर्ष्यं चरेद्ग्रेचं खट्टाङ्गी संयतः पुनः॥
भैचं चैव समादाय वनं गच्छेत्ततः पुनः।
वनवासी ह्यपः स्पृष्येत् सदाकालमतन्द्रितः॥
ख्यापयस्रात्मनः पापं ब्रह्मप्तः पापकत्तमः।
श्रनेन तु विधानेन दादशाब्दं व्रतं चरेत्"—इति॥

नियमान्तराष्ट्राइ यमः,—

"श्रथ वे ब्रह्महत्यायां खट्टाङ्गी मितभोजनः। मण्मयेन कपालेन खकर्म ख्यापयंत्रया ॥

^{*} वल्कवासा,-इति सु॰।

र् श्रावयंत्रया,-इति श्रा॰।

ब्राह्मणावस्थान् सर्वान् देवागाराणि वर्जयेत्।

प्रोचन् विनिन्दनात्मानं संस्मरन् ब्राह्मणञ्च तम् ॥

चरेद् वतं यथोद्दिष्टं देवब्राह्मणपूजकः।

एवं दृढ्वतोनित्यं सत्यवादी जितेन्द्रियः॥

सप्तागाराण्वपूर्वाणि यान्यसङ्गल्पितानि च।

सञ्चरेत्तानि प्रनकेर्विधूमे भुक्तवर्जिते*॥

ब्रह्मह्मो देहि मे भिचासेनोऽभिष्णाण्य सञ्चरेत्।

एककालं चरेङ्गचमलक्ष्मोपवसेद्दिनम्॥

एवं सञ्चरमाणस्य ब्रह्महत्यां ब्रवन् सदा।

पूर्णे तु दादग्रे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति"—इति॥

ब्रह्मचर्यादिनियममा शौतमः। "खद्वाङ्गी कपालपाणिर्दादम संवत्सरान् ब्रह्मचारी भिचाये ग्रामं प्रविभेत् कर्माचलाणः यथोप-क्रामेत्† सन्दर्भनादार्यस्य स्थानासनाभ्यां विदरन् सवनेषूदकस्पर्भी भग्रह्योत्"—इति। काम्यपोऽपि[‡],—

"पवित्रपाणिर्दण्डी च पचदन्तीरजखनः।
तीर्थवासी कुणाच्छादी जटिनो ब्रह्महा भवेत्"—इति॥
इयं विश्वद्धिरकामकृतब्राह्मणबधविषया। तथा च मनुरेतद्दादणवार्षिकमुपक्रम्य बङ्गि वतान्यभिधायान्ते निगमयति,—

^{*} भुतिवर्जितः,—हति ग्रा॰ स॰।

[†] बधोपक्रमेत्,—इति मु॰।

[†] कर्वोऽपि,—इति मु॰।

"इयं विश्रद्धिरुदिता प्रमाणाकामतो दिजम् । कामतो ब्राह्मणबधे निष्कृतिन विधीयते"—इति ॥ श्राष्टक्तब्रह्मबधे चतुर्थात् प्राग्वतमणावर्क्तनीयम्। तदाइतुर्मनु-देवलौ,—

> "विधेः प्राथमिकादसाद्वितीये दिगुणं चरेत्। वतीये चिगुणं चैव चतुर्णे नास्ति निष्कृतिः॥ यत्यादनभिषन्धाय पापं कर्म सक्तत् क्ततम्। तस्येयं निष्कृतिर्दृष्टा धर्मविद्भिर्मनौषिभिः"—इति।

तदेतद् देवलेन सहादनुष्ठानस्य सहास्ततपापविषयलाभिधानात्, प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्त्तनीयमिति न्यायोच्चावृत्तौ देगुणादि-सिद्धिः । यस्तु न साचाद् ब्राह्मणं हन्तिः किन्तु तिरस्कारादिद्वारा तिस्तिनतामापद्यते, तं प्रति सुमनुराह,—

"तिरक्ततो यदा विमो इलाऽऽत्मानं स्तो यदि। निर्मुणः सइमा क्रोधाद् ग्टइचेनादिकारणात्॥ नैवार्षिकं व्रतं कुर्यात् प्रतिकोमां सरस्वतीम्। गच्छेदाऽपि विशुद्धार्थं तत्पापस्थेति निश्चितम्"—इति॥ निर्निमित्तं भर्त्यने सएवाइ,—

"श्रत्यधं निर्गुणो विप्रो ह्यात्यधं निर्गुणोपरि । क्रोधादे सियते यस्त निर्निमत्तम्नु अर्त्सितः॥ वस्तरित्रतयं कुर्याञ्चरः छच्छं विश्रद्धये"—इति।

यदा पुनर्निमित्ती ऋत्यन्तगुणवानात्मघाती चात्यन्तनिर्गणः, तदैकवर्षमेव ब्रह्मस्त्यावतं कुर्यात् । "नेग्रसम्युनखादीनां कता तु वपनं वने । ब्रह्मचर्यं चरन् विषो वर्षेणेनेन ग्रह्मित"—इति तेनैवाभिधानात्। यथा इन्ता प्राविश्वत्ती, यथा वा निमित्ती, तथैवानुमन्त्रादयोऽपि प्राथिश्वत्तभाजः । तथाच पैठीनिसः,—

"हन्ता मन्तोपदेष्टा च तथा सम्प्रतिपादकः।
प्रोत्साहकः सहायञ्च तथा मार्गानुदेशकः॥
श्रात्रयः श्रस्तदाता च भक्तदाता विकर्मिणाम्।
उपेचकः श्रक्तिमाञ्चेद् दोषवक्ताऽनुमोदकः॥
श्रकार्यकारिणस्तेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्।
यथाश्रक्तनुरूपञ्च दण्डनोषां प्रकल्पयेत्"—इति॥

एतेषां मध्ये यो यो वधस्य प्रत्यासन्नस्य तस्याधिकं प्राय-स्थितं, विप्रक्रष्टस्य तद्पेचया न्यूनं प्रायस्थितं कन्यनीयम्। साचा-त्कर्तुरिप वयोविभेषे प्रायस्थितस्य द्वासो भवति । तदाह यमः *,—

"श्रशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाऽणुनषोडशः । प्रायिश्वत्तार्द्धमर्हन्ति व्याधितश्च तथा स्त्रियः । कवित्कर्त्तुः प्रतिनिधिमात्त सएव,—

"त्रपूर्णिकादणाब्दस्य चतुर्व्वधिकस्य च । प्रायिश्चनं चरेद् भ्राता पिताऽन्योवाऽय बान्धवः"—इति । यनु तेनैवोक्तम्,—

^{*} मनुः,-इति मु॰।

[†] स्त्रियोरोगिषण्वच,—इति सु॰।

"त्रतो वास्तरस्थास्य नापराधो न पातकस् ।

राजदण्डो न तस्थास्ति प्रायिसत्तञ्च नेव्यते"—इति ॥

तत् प्रायिसत्तास्यवाभिप्रायेण, न पुनः सर्वात्मना तद्भावप्रतिपादनपरम् ।

"पादो बालेषु दातवाः सर्ववर्णव्ययं विधिः"—इति
विष्णुना बालसा पादाभिधानेन बालतरस्य ततोऽप्यन्यवावगमात्। यद्दा, माश्रद्धालतरस्य पापं, वचनेन साचान्तिवारणात्।
न द्यस्ति वचनस्यातिभारः। यत्पुनर्मध्यमाङ्गिरोवचनम्,—
"गवां सहस्तं विधिवत् पाचेभ्यः प्रतिपादयेत्।
ब्रह्महाऽपि प्रमुखेत सर्वपापेभ्यएवच"—इति॥
तच्न,

"दिगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे ब्रतमादियेत्"— द्रायेतदाक्यविद्वितदिगुणबताचरणायकस्य वेदितव्यम् । प्राथिस्यन-स्थातिगुद्दतात्। यदिष यङ्क्षवचनम् । "प्रमाय द्वाद्यमंवत्यरान् षट्चि-सार्द्वसंवत्यरं च व्रतान्यादियेत् । तेषामन्ते गोसद्दसं तस्थार्द्धमद्धं च द-स्थात्, सर्व्वषां वर्णानामानुपूर्विण"—दति । तदाचार्यादिद्दननविषयम् ।

तथा च द्चः,—

"सममनाद्वाणे दानं दिगुणं न्नाह्मणनुने ।
श्वाचार्ये प्रतसादसं सोदर्ये दत्तमचयम्॥
समदिगुणसादसमानन्यश्व यथा कमात् ।
दाने फखनिग्रेषः स्थात् हिंसायां तददेव हि"—दिति॥
सन्वेवं वचनान्तरं साचिलेनोदाद्य यच निग्रेषव्यवस्थोत्यते,

तच साऽस्तुः यच लन्तरेणैव वचनान्तरं व्यवस्थोच्यते, तच ख-कपोलकस्थिता कथं श्रद्धेयेति चेत्। मैवम्। स्टितकारैः कस्पनी-यलाभिधानात्। तथा च देवलः,—

> "जातिश्रक्तिगुणापेचं सहदुद्धिहतं तथा । ऋनुबन्धादि विज्ञाय प्रायस्चित्तं प्रकल्पयेत्"—इति ॥

यदिदं, दादभवार्षिकं ब्रह्मद्याव्यक्तं, तद्दादभवर्षे मणूर्णे वा समापनीयम्, श्रन्नाम्वा ब्राह्मण्याणादिनिमित्तलाभे। तथा च मङ्कः। "दादभे वर्षे ग्रद्धिमाभोति, श्रन्तरा वा ब्राह्मणं मोचियता, गवां दाद-भानां परिचाणात् सद्योवा श्रश्वमेधावस्थव्हानादा पूतो भवति"— दति। एवं च सति यद् याज्ञवस्क्येनोक्तम्,—

"ब्राह्मणस्य परिचाणात् गवां दाद्यकस्य वा।
तथाऽस्यमेधावस्थयत्वानात् ग्राद्धिमवाप्नुयात्।
दीर्घतीत्रामयग्रसं ब्राह्मणं गामथापिवा ॥
दुद्दा पथि निरातद्वं ज्ञला वा ब्रह्महा ग्राचिः।
स्वानीय विप्रसर्वस्वं दतं घातितएववा॥
तिस्तिमत्तं चतः ग्रस्तिजीवस्रिप न दुस्यति"—इति।

न तद्वतान्तराभिप्रायं, किन्तु समाप्तिकथनाभिप्रायम्। वता-नाराणि मनुराष्ट्र,—

> "लच्छं ग्रस्तस्तां वा खादिदुषामिच्छयाऽऽत्सनः। प्राखेदात्सानमग्रौ वा समिद्धे चिरवाक्णिराः॥ यजेत वाऽश्वमेधेन खर्जिता गोसवेन वा। श्वभिजिदिश्वजिद्ग्यां वा चित्रताऽग्रिष्ठुताऽपिवा॥

जपन् वाऽन्यतमं वेदं योजनानां ग्रतं जनेत्।

बह्महत्याऽपनोदाय मितशुङ्नियतेन्द्रियः।

र्षवं वा वेदिविदे ब्राह्मणायोपपादयेत्॥

धनं वा जीवनायानं ग्रहं वा सपरिष्क्दम्।

हिव्यशुम्वाऽनुचरेत् प्रतिश्रोतः सरस्तिम्॥

अपेदा नियताहारिस्तिर्वे वेदस्य संहिताम्"—दति।

एते सर्वे पन्नाः नामनारानामनारिवददिवदिद्विषयलेन व्यवस्था
पनीयाः। नामकतात्यन्ताभ्यासे तु याज्ञवन्न्य श्राह,—

"नोमभ्यः खाहेत्येवं हि नोमप्रस्ति वै तन्तम्।

मच्चान्तं जुड्यादाऽपि मन्तेरेभिर्ययाक्रमम्"—दति॥

तचाष्टा मन्नानाह विषष्टः। "नोमानि स्त्योर्जुहोसि नोम
रिमर्टत्युं नाग्रय* दति प्रयमम्। तचं स्त्योर्जुहोसि नामत्यः

नाग्रय दति दितीयम्। नोहितं स्त्योर्जुहोसि नोहितेन स्त्यं

नाग्रय दति दितीयम्। मांसं स्त्योर्जुहोसि मांसेन स्त्यं नाग्रय

इति चतुर्थम् । मेदोम्हयोर्जुहोमि मेदमा मृत्यं नाग्रय इति पञ्च-

र्जुहोमि मव्वया मृत्युं नाग्रय दत्यष्टमम्"—दति । मरणान्तिकस्थ सर्वस्य† वतस्य कामकार्विषयलं मध्यमाङ्गिरा श्राह,—

मम् । खायुं स्त्योर्जुहोमि खाया स्त्युं नाग्रय इति षष्ठम् । श्रस्थीनि स्त्योर्जुहोमि श्रस्थिभिर्मृत्युं नाग्रय इति मप्तमम् । मध्यां स्त्यो-

^{*} वाज्य,—इति ग्रा॰। एवं परच।

[†] मरवान्तिकस्येदशस्य,—इति मु॰।

"प्राणान्तिकं च यत्रोकं प्रायश्चित्तं मनीविभिः। तत्कामकार्विषयं विज्ञेयं नाच मंग्रयः॥ यः कामतो महापापं नरः कुर्यात्* कथञ्चन। न तस्य ग्रुद्धिर्निर्दिष्टा स्थ्यविपतनादृते"—इति॥

यत्तु समन्तुनोक्तम्। "ब्रह्महा संवत्तरं क्षच्छं चरेत्। श्रधःशायी विषवणकायी कर्मवेदकोभेचाहारो दीव्यनदीपु जिनसङ्गमाश्रमगोष्ठ-पर्वतप्रस्वणतपोवनविहारी स्थात् स्थानवीरासनी। संवत्तरे पूर्णे हिर-स्थमिणगोधान्यतिलभ्द्मिमपौषि ब्राह्मणेथा दद्यात्, पूतो भवति" —दिति । तदपहन्तुर्मूर्षस्य धनवताजातिमाच्यापादने द्रष्ट्यम्। यत्पुनविष्ठवचनम्। "दादशराचमञ्जनो दादशराचसुपवसेत्"—दिति । तन्मनोऽवस्तित्रह्महत्यस्य तदैवोपरतिज्ञघांसस्य वेदितव्यम्। यत्पुनः षट्चिंशन्यतवचनम्,—

"षण्डन्तु ब्राह्मणं हता ग्रुद्रहत्यावृतं चरेत्। चान्द्रायणं प्रकुर्वीत पराकदयमेवच"—इति।

तदप्रत्यानेयपुंस्तस्य प्रत्ययबधे द्रष्ट्यम्। श्रप्रत्यवधे तु रह-स्यतिराह,—

"श्रहणायाः सरखत्याः सङ्गमे लोकविश्रुते ।

प्रदेशेत् चिषणसायी चिराचीपोषितोदिजः"—इति ॥

एतानि दादभवार्षिकादिधनदानपर्यन्तानि ब्राह्मणस्थैव । चिन
यादेम् दिगुणादिकम् । यदाहाङ्गिराः,—

"पर्षर् या ब्राह्मणानान्तु मा राज्ञां दिगुणा मता।

^{*} कुर्यादिप्रः,—इति सु॰।

वैश्वानां चिगुणा प्रोक्ता पर्षदच व्रतं स्वतम् *''—दति ॥ प्रजापतिरपि,—

"दिगुणं निगुणं चैव चतुर्गुणमथापिच । चचविट्श्रद्रजातीनां ब्राह्मणस्य बधे वृतम्"-द्रति ॥ यमु चतुर्विंग्रतिमतवचनम्,-

"प्रायि चित्तं यदाचातं ब्राह्मणस्य सहिषिः। पादोनं चित्तयः कुर्व्यादधं वैष्यः समाचरेत्॥ शुद्रः समाचरेत्पादमभेषेष्वपि पाभसु"—इति।

तमातिचोम्यानुष्ठितचतुर्विधशाद्दस्यतिरिक्तविषयम् । मूर्द्धा-विक्तादीनामपि दण्डवस्रायिद्धत्तं समूद्दनीयम् । दण्डतारतम्यमाद याज्ञवस्त्यः,—

"दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णभात्युत्तराधरैः"-दति ।

एवं च यति मूर्ज्ञाविषकत्य बाह्मणवधे चिचादूनमण्ड्रदादग-वार्षिकं भवति । श्रनयैव दृगा प्रतिज्ञोन्योत्यज्ञामामणि प्रायश्चि-त्तमूचनीयम् । तथोकाश्रमिणामणि प्रायश्चित्ततारतन्यमङ्गिरसा दर्शितम्,—

"ग्रह्मकोक्तानि पापानि कुर्वन्यात्रमिणो यदि । ग्रौचवत् ग्रोधनं कुर्युर्वाक् ब्रह्मनिदर्भनात्"—इति ॥ प्रकान्तस्य प्रायस्थित्तस्य मध्ये विपत्तावपि पापचयो भवति । तथा च हारीतः.—

^{4 41/1/10}

श्रुदायान्तु चतुर्भुगा,—इति मु॰।

चित्रयादूनमध्यवधें दश्चवार्विकं भवति, - इति शा॰।

"प्रायिश्व व्यवसिते कर्ता यदि विषद्यते । पूतस्तदहरेव स्थादिह लोकपरच च"-द्रति॥ व्यासोऽपि,-

"धर्मार्थं यतमानस्तु स्टतञ्चेत् कोऽपि मानवः। प्राप्तो भवति तत्पुष्यमञ्च मे नास्ति मंग्रयः"—द्गति॥ बधोद्यमेऽपि बधप्रायश्चित्तं कर्त्त्रथम्। तदाह याज्ञबस्क्यः,—

"चरेत् व्रतमह्लाऽपि घातार्थं चेत् समागतः"--इति। यथावर्णभित्यनुवर्त्तते । ऋतएव स्रत्यन्तरम्,—

"श्रहलाऽपि यथावणें ब्रह्महत्यावृतं चरेत्"—इति । सवनस्यस्तीवधस्य सहापातकलमभिष्रेत्य प्रायश्चित्तसाह,—

सवनस्यां स्त्रियं हावा ब्रह्महत्यावतं चरेत्॥७३॥ इति॥

श्राहिताग्नेजीया पितवता स्वनस्या । श्रतएवाङ्गिराः,—
"श्राहिताग्नेर्द्विजातस्य ह्ला पत्नौमनिन्दिताम्।
ब्रह्महत्यावतं कुर्य्यादानेयोच्नस्ययेवच"—दति॥

बह्महत्यायाः प्रायश्चित्तमिधाय मद्यपानस्य प्रायश्चित्तमाह,— मद्यपञ्च दिजः कुर्यानदीं गत्वा समुद्रगाम् । चान्द्रायसे ततश्चीर्से कुर्यात् ब्राह्मसभाजनम् ॥ ७३॥ श्वनदुत्सहिताङ्गां च द्यात् विपेषु दक्षिसाम्। इति।

पनमादिजन्यं मदकारणं द्रवद्रव्यं मद्यम् । तदाः पुलस्यः,—

"पानमं द्राचमाधूकं खार्जूरं तालमैचवम् ।

मध्यं मौरमाविष्टमैरेयं नारिकेलजम्॥

समानानि विजानीयान्यद्यान्येकाद्भैव तु"—इति।

एकाद्भानामन्यतमस्य मद्यस्य पाने महानदीतीरे चान्द्रायणञ्च
रिला ब्राह्मणभोजनं क्रता दिचणां दद्यात्। तदेतत्कामकारविषयम्। श्रकामकारे तु च्हस्पतिराह,—

"पीता प्रमादतो मद्यमतिक च्छ्ञ देत् दिजः।
कारयेत्तस्य संस्कारं प्रक्या विप्रांस्त भोजयेत्" – इति ॥
तदेतन्मद्यपानप्रायि त्रं ब्राह्मणस्यैव, न चित्रयवैष्ययोः। सद्यपानस्य ब्राह्मणं प्रत्येव निषेधात्।

"यचरचःपिणाचात्रं मद्यमांससुराऽऽसवम्। तङ्काह्यणेन नात्त्रव्यंदेवानामश्रता इविः"—इति सारणात्॥ वृहद्विष्णुरपि,—

"माधूकमैचवं मेरं तालखार्जूरपानमम्। धूख्यरच्चैव माध्वीकं मेरेयं नारिकेलजम्॥ श्रमेध्यानि दश्चैतानि निन्द्यानि ब्राह्मणस्य तु"-इति। राजन्यवैष्ययोस्त मद्यपानमनुजानाति रहद्याज्ञवल्क्यः,— "कामाद्रि च राजन्यो वैष्या वाऽपि कथञ्चन। मद्यमेव सुरां पीला न दोषं प्रतिपद्यते"—इति॥ व्यासोऽपि,—

"अभी मध्यासवं पीला उभी चन्दनचर्चिती।

एकपर्यक्षणयिती दृष्टी में केणवार्जुनी"—इति॥

उपमयनात् पूर्वं मद्यपाने प्रायिच्चतं पिचादिभिः कर्त्तव्यम्।

तदाइ जात्कर्षः,—

"श्रनुपेतस्त यो बास्तो मद्यं मोहात् पिवेत् यदि । तस्य क्षच्छत्रयं कुर्यात् माता भाता तथा पिता"—इति॥ मद्यपानस्य प्रायस्त्रित्तमुक्ता सुरापानस्य प्रायस्त्रित्तमारः,—

सुरापानं सङ्कृत्वा अग्निवर्णां सुरां पिवेत्॥७५॥ स पातयेद्यात्मानिम ह लाके पर्च च। इति।

पिष्टादिजन्यो द्रवद्रव्यविशेषः सुरा। तथा च मनुः,—

"गौड़ी पैष्टी च माध्वी च विश्वेया चिविधा सुरा।

यथैवेका न पातव्या तथा सर्व्या दिजोत्तमैः"—दृति।

तच पैद्यां सुराश्रव्दो सुख्यः। गौडीमाध्योर्गेणः। पुनस्थेनेकादश्रममद्येषु गौडीमाध्यावनुकम्य सुरायाः सक्तत्पाने गौडीमाध्योरसुख्ययोरसक्तत्पाने चाग्निसमानवर्णात्पत्तिपर्यन्तसन्तप्तामत्युण्णां सुरां
पीला ब्राह्मणो स्थियेतेत्यभिधानात्। तथाच ब्रहस्पतिः,—

"सुरापाने कामकते ज्वलन्तीं चैव तां सुखे। चिपेत् तथा विनिर्द्यभो स्तः ग्रुद्धिमवाप्नुयात्"—इति॥ गौडीमाध्योरभ्याचे तप्तया मरणं व्याच्च श्वाच,—

"मत्या मद्यममत्या वा पुनः पीला दिजोत्तमः। ततोऽग्निवर्णां तां पील) मृतः ग्रुड्येत् स किल्लिषात्"—इति॥ कामक्तते सकत् पैष्टीपाने मूलवचनोक्तं मर्णंद्रष्टव्यम्। श्रकाम-कते तु याज्ञवस्य श्राह,—

> "बालवासा जटी वाऽपि ब्रह्महत्यावतं चरेत्। पिष्याकं वा कणान् वाऽपि भचयेत् त्रिसमा निश्नि"—इति॥

एतच वर्षचयपिष्णकादिभचणं कर्दनविषयम्। तथाच वर्षचय-वर्तं प्रकत्य व्यास श्राह,—

"एतदेव व्रतं कुर्यात् मद्यपम्हर्द्ने क्रते।
पञ्चगव्यञ्च तस्रोतं प्रत्यहं कायग्रोधनम्"—इति॥
यनु मनुनोक्तम्,—

"कणान् वा भचयेदब्दं पिष्णाकं वा सक्तत् निभि।
सुरापानाघनुत्यथं वालवासा जटी ध्वजी"—इति॥
तत्तालुमात्रसंयोगे द्रष्टव्यम्। यदपि देवलेनोक्तम्। "सुरापाने
बाह्मणो रूप्यतास्रसीमानामन्यतममिकन्यं पीला भरीरपरित्यांगात् पूतोभवति"—इति । यदपि मनुनोक्तम्,—

"गोमूचमग्निवर्णं वा पिवेदुदकसेव वा।
पयोष्टतं वाऽऽसर्णात् गोणकद्रससेवच"—इति॥
तदुभयं मूलवचनेन समानविषयम्। वेदविदं प्रत्यङ्गिराप्राह,—

"वृहस्पितिसवेनेद्वा सुरापो ब्राह्मणः पुनः। समलं ब्राह्मणैर्गच्छेदित्येषा वैदिकी स्वतिः"—इति॥ सक्षद्गोणसुरापाने श्रङ्गिरा श्राह,—

"भूमिप्रदानं वा कुर्य्यात् सुरां पौला दिजोत्तमः। पुनर्ने च पिवेत् जातु मंक्ततः स विशुद्धाति"—दिति॥

यत्तु समनुनोक्तम्। "ब्राह्मण्ख स्रापस्य षण्मासानुद्धृतससुद्रो-दक्तसानं सावित्राष्ट्रसद्दसं जुड्डयात् प्रत्यद्दं चिराचसुपवासः। तप्त-हाच्छ्रेण पूतो भवति श्रश्वमेधावस्थसानेन च"--द्रति। तत्पूर्वीक- रुहस्पतिसविषयएव द्रष्टयम् । सम्मत्यभावे वा द्रष्टयम् । यत् पुनः रुहस्पतिनोक्तम्,—

> "गौडीं माध्वीं सुरां पैष्टीं पीला विष्रः समाचरेत्। तप्तकच्छं पराकञ्च चान्द्रायणमनुक्रमात्"—इति॥

तदनन्यौषधमाध्ययाधुपग्रमार्थपाने वेदितयम्। प्रायिस्त-स्थान्पवात्। त्रतएव हेतोः सङ्गल्पमात्रविषयवेन वा योजनीयम्। त्रय सुवर्णसेयप्रायिस्तमाह,—

त्रपहत्य सुवर्णन्तु ब्राह्मणस्य ततः स्वयम् ॥ ७६॥ गच्छेन्मुषलमादाय राजानं स बधाय तु । ततः शुडिमवाप्नोति राज्ञाऽसा मुक्तरवच ॥ ७७॥ कामतस्तु छतं यत्स्यान्नान्यया वधमईति। इति ।

श्रव सुवर्णग्रब्दः परिमाणविशेषोपेतहेमवचनः। स च परि-माणविशेषो याज्ञवल्कोन दर्शितः,—

> "जालसूर्यमरी चिखं चसरेणूरजः स्मृतम्। तेऽष्टौ लिचा तु तास्तिस्रो राजमर्षप उच्यते॥ गौरस्तु ते चयः षट् ते यवो मध्यस्तु ते चयः। कृष्णलः पञ्च ते माषस्ते सुवर्णस्तु षोङ्ग्र"—इति।

उक्तपरिमाणिविभिष्टं ब्राह्मणसुवर्णं योऽपहरति, स स्वयसेव राज-कर्दकं भरणं सन्पादयितुं प्रहारसाधनं सुषलमादाय राजसमीपं गच्छेत्। गला चेदृशं मां प्रहरेति निवेदयेत्। ततो राज-कर्दकात् सुषलसाधनाद्धधादयं विश्वद्धातीति । श्रथ सुषल- प्रहारेण न सृतः, तदा राज्ञा सुकः शुद्धिं प्राप्नोत्येव। तयाच सम्बर्त्तः,—

> "ततो सुषत्तमादाय सक्तद्भन्यानु तं खयम्। यदि जीवति स स्तेनस्ततः स्तेयादिसुच्यते"—इति॥

श्रयवा, मुक्तएवचेति पचान्तरमेवं व्याख्येयम्। यत्र स्तेन ये पोख्यास्तदीयपुत्रमित्रकलेत्रादयो बहवः मन्ति, तत्र स्तेने म्हते बहवो-विन्यन्तीति मला कपालुना राज्ञा धनदण्डांदिपुरः मरं स्तेनो-ऽप्रहृतो मुच्येत, तदाऽपि विश्वद्धात्येवेति। नन्वेवं मित, "श्रप्तन्नेनस्ती राजा"—दिति गौतमवचनात् राजा प्रत्यवायी स्थात्। न। तस्य पोष्यवर्गादिकपानिमित्तस्तेनव्यतिरिक्तविषयत्तेऽप्रुपपत्तेः। ननु ब्रा-द्धाणवधस्यातिगर्हितलात् मुक्तएवत्ययं पचस्तदिषयत्वेन सुतो न व्यास्थायते। मनुवचनविरोधादिति ब्रमः। तथाच मनुः,—

'सुवर्णस्तेयक्षदिप्रो राजानमभिगम्य तु। स्वकर्म खापयन् ब्रूयान्मां भवाननुगाग्लिति॥ यहीला सुषलं राजा सकत् कुर्यात् इतं खयम्। बधेन प्रदुद्यति सोनो ब्राह्मणस्तपमैवच"—दति॥

श्रव बधपचोनामधारकमाविप्रविषयः। तपःपचस्तु सवनस्थला-दिगुणोपेतब्राह्मणविषयः। न च तादृशस्य स्वेयमसमावितमिति ग्रङ्गनीयम्। कदाचित् कचिच्चित्तगततामसृष्टच्या लोभातिशयोदये मित तस्मावात्। एवच्च सित सुक्तएवेति पच एति षयलेनापि योजियतं शकाते। यच्चैार्यं कामकृतं स्थात्, तवायसुक्तोवधो द्रष्टयः। श्रन्यया प्रासादिकचौर्यं वधं नार्चति। न च लोभेकम्लस्य चौर्यस्थ प्रमादिकलमसभावितिमिति ग्रङ्गनीयम्। यदा वस्तप्रान्तग्रथितं सुवर्णं सुवर्णलेनाज्ञालाऽपहर्तत, श्रपहत्य चान्यसौ ददाति नाग्रयति वा ; न पुनः स्वामिने प्रत्यपंयति, तदा सभवत्येवाकामतोऽप्य-पहारः। तादृग्रेऽपहारे सवनस्वनाह्मणवन्तपसा ग्रुद्धिर्ष्रस्था। तपसो-विग्रेषस्तु मनुना दिर्गितः,—

"तपमाऽपनुनुत्युस्त सुवर्णस्तेयजं मसम्। बालवासा दिजोऽरखे चरेड्डच्चवधव्रतम्"—इति॥ सुवर्णात् न्यूनपरिमाणेषु चेमसु व्रतभेदाः षट्चिंग्रनाते दर्शिताः,— "बालाग्रमाचेऽपद्दते प्राणायामं समाचरेत्। लिचमानेऽपिच तथा प्राणायामनयं बुधः॥ राजसर्षपमाचे च प्राणायामजत्रष्टयम्। गायत्रप्रसद्सञ्च जपेत् पापविश्रद्धये॥ गौरसर्षपमाचे तु साविचीं वै दिनं जपेत्। यवमाचसुवर्णस्य प्रायस्वित्तं दिनद्वयम्॥ सुवर्णकृष्णलं ह्येकमपद्रत्य दिजोत्तमः। कुर्यात् सान्तपनं क्रच्चं तत्पापसापनुत्तये॥ त्रपद्य सुवर्णस्य भाषमाचं दिजोत्तमः। गोमुचयावकाचारस्त्रिभर्मामैर्विग्रुद्धाति॥ सुवर्णस्थापि इरणे वत्सरं यावको भवेत्। ऊर्डे प्राणान्तिकं घेयमथवा ब्रह्मदबतम्"—इति॥

वसरयावकाणमं किञ्चिन्यूनसुवर्णापहार्विषयम्। सवर्णापहारे दादणवार्षिकविधानात्। यनु चतुः विदेशितमतेऽभिहितम्,— "श्रात्मतुच्यं सुवर्णं वा दद्यादिष्टाऽथवा क्रतुम्। षडब्दं वा चरेत् क्रच्कं जपयज्ञपरायणः।

तीर्थाभिगमने विद्वान् तस्मात् स्तेयात् प्रमुच्यते"—इति ॥
तत्रात्मतुच्यस्वर्णदानमत्यन्तधनिकविषयम् । कतुर्धनिकश्रोचियविषयः। षद्वार्षिकन्तु तीर्थयात्रामस्तितं निर्द्धनश्रोत्रियविषयम् ।
स्तेयप्रायश्चित्तं सर्व्वतापद्धतं धनं स्वामिने दत्वैव कार्य्यम् ।

"स्तेये ब्रह्मस्रस्तस्य सुवर्णादेः इते पुनः।

खामिनेऽपहृतं देयं हर्ता लेकादशाधिकम्"-द्रति

सरणात्। चदा लग्नमा राजा हन्तुमप्रवृत्तः, तदा विश्व होतं द्रष्ट्यम्। "स्तेनः प्रकीर्णकेग्रो राजानमिश्याचेत, ततस्तसी राजा जडुम्बरं ग्रस्तं द्यात्, तेनात्मानं प्रमापयेत्, मरणात् पूतो भवति"— दिति। जडुम्बरं तास्रमयम्। चदा सुवर्णमपहत्य तद्शुक्का तदानी-मेवानुतापेन प्रत्यर्पयेत्, तदाऽऽपस्तम्बोत्तं द्रष्ट्यम्। "चतुर्थकाल-मिताग्रनेन चिवर्षमतस्थानम्"—दिति। मानसापहारे तु सुमन्तु-राह। "सुवर्णस्तेयो दादग्रराचं वायुभचः पूतो भवति"—दिति। गुरुश्रोचिययागस्थलादिवज्जगुणोपेतबाह्मणद्रयस्य भूयग्रोऽसक्तदप-हारे विश्व होतं द्रष्टयम्। "निष्कालकोष्टताभ्यको गोमयाग्निना पादप्रस्ति श्वात्मानं प्रमापयेत् पूतो भवतौति विज्ञायते"—दित।

इत्यं सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमभिहितम् । गुरुतन्यगप्रायश्चित्तं दश्रमाध्याये मातरं भगिनीमित्यत्र प्रपश्चितम् । यसु पतित-ब्रह्महादिभिः सह संवत्सरं संसगें क्रला स्वयमपि पतितस्तस्य प्रायश्चित्तं मनुराह,— "योयेन पतितेनेषां संसर्गं याति मानवः। स तस्येव व्रतं कुर्यात् संसर्गस्य विग्रुद्धये"—इति॥

त्राचार्यम्त, किव्युगे मंसर्गदोषाभावमभिष्रेत्व संसर्गप्रायश्चित्तं नाभ्यधात्। त्रतएव स्रत्यर्थमारे कलौ वर्ज्यानामनुक्रमणे संसर्गदोषः पापेष्टित्युक्तम्।

संसर्गदोषस्य पातित्यापाद्कलाभावेऽपि पापमाचापाद्कलम-स्तीत्याच,—

श्रासनात् श्रयनाद्यानात्सभाषात् सद्द भेाजनात्॥ ७८॥ संक्रामन्ति हि पापानि तैलविन्दुरिवाभसि॥ इति॥

यथा तैलविन्दुरसासि प्रचिप्तः सर्वेच याप्तोति, तथा पतित-संसर्गेक्षतं पापं संसर्गिणं पुरुषं याप्तोति ।

संसर्गदोषव्याजेन पूर्वमनुक्तप्रायश्चित्तानां सर्वेषां साधारणानि प्रायश्चित्तान्याह,—

चान्द्रायणं यावकन्त तुलापुरुष एवच ॥७८॥ गवान्त्रैवानुगमनं सर्व्वपापप्रणाश्रनम्। इति॥

तुलापुरुषः क्रच्कृविशेषः। तत्वरूपमुपरिष्टादच्यामः। यत्र यत्र प्रतिपदोक्तं प्रायिश्चन्त्रशेषलभ्यते, तत्र सर्वत्र पापगौरवलाघवानु-सारेण चान्द्रायणादीन्यावन्तानिः चानुष्टेयानि। ततः सर्व्वाणि पापानि नम्यन्तीति सिद्धम्।

^{*} चान्द्रायणादीनि त्रतानि,—इति सु॰ ।

दत्यं प्रायश्चित्तकाण्डं नविभरधायैः प्रकीर्णकादीनां सहा-पातकान्तानां पापानां यानि प्रायश्चित्तान्याचार्य्यणाभिहितानि, तानि व्याचचाणैरसाभिस्तत्प्रमङ्गात् पठितानि स्वत्यन्तराण्यपु-दाहत्य व्यवस्थापितानि। श्रय यानि पूर्वमनुदाहतानि, तान्युदा-हत्य व्यवस्थापयामः।

तत्र विष्णुप्रोक्तां पापानुक्रमणिकामात्रित्य तदानुपूर्थात्प्राय-श्चित्तवचनान्युदान्त्रियन्ते । तत्र विष्णुरादावितपातकमनुक्रम्य तत्स्व-रूपमेवं विनिर्दिरेग । "मालगमनं दुन्तिलगमनं सुषागमनिमत्यिति-पातकानि"—दिति । तेषां चयाणां दणमाध्याये, मातरं यदि गच्चेदित्यस्मिन् प्रकरणे प्रायश्चित्तानि निर्णीतानि ।

त्रतिपातकानन्तरं महापातकमनुक्रम्य तत्त्वरूपनिर्देशः एवङ्गृतः।
"ब्रह्महत्या सुरापानं ब्राह्मणप्तवर्णहरणं गुरुदारगमनिमिति महापातकानि तत्वंयोगञ्च"—दिति। तत्र गुरुदारगमनव्यतिरिक्तानां
चतुर्णां दादणाध्याये चतुर्विद्यत्यादिना सर्व्यपापप्रणाणनित्यन्तेन
यन्येन प्रायश्चित्तान्युक्तानि। गुरुदारगमनस्य तु दणमाध्याये पित्वदारान् समारुद्येत्यत्र प्रायश्चित्तम्।

महापातकानन्तरमनुपातकमनुकम्य तत्त्वरूपमेवं निर्दिष्टम्।
"यागस्यस्य चित्रयस्य वधः वैद्यस्य रजस्वलायाञ्चान्तर्वत्याञ्चानेयगोत्रया श्रविज्ञातस्य गर्भस्य गरणागतस्य च घातनं ब्रह्महत्यासमानीति। कूटमान्द्यं सुद्ध्य दत्येतौ सुरापानममौ। ब्राह्मणभूम्यपहरणं सुवर्णस्तेयसमम्। पित्रव्यमातामहमात्रलयग्रुरनृपपत्यभिगमनं गुरुदाराभिगमनसदृग्रम्। पित्रमात्स्वस्रगमनं श्रोत्रिय-

र्तिगुपाध्यायमित्रपत्यभिगमनञ्च । खसुः मखाः मगोत्राया उत्तम-वर्णायाः कुमार्य्या रजखलायाः ग्ररणागतायाः प्रविजताया निचि-प्रायाञ्च"—इति । तत्र प्रायञ्चित्तं विष्णुरेवाह,—

> "श्रनुपातिकनस्त्रेते महापातिकनो यथा। श्रश्चमेधेन ग्रुद्धान्ति तीर्थानुसर्णेन वा"-इति॥

तवाश्वमेधः बार्ष्यभौमराजविषयः। "राजा बार्व्यभौमोऽश्वमेधेन यजेत"—दित श्रुतेः। तीर्थसानिमतरविषयम्। तच्च बाधारणं प्रायिश्वत्तम्। यत्र प्रतिपदोक्तं प्रायिश्वत्तं नास्ति नोपलच्छते वा, तत्रेदं साधारणं द्रष्टयम्। यागस्यचत्रवधस्य तादृश्रवैश्ववधस्य च षष्ठाध्याये वैश्वं वा चित्रयं वाऽपौत्येतस्य व्याख्यानप्रमङ्गे प्रायिश्वत्तं दिर्मितम्। तथा चान्तर्वत्या श्रविगोचायास्य वधे तत्रेव प्रायिश्वत्तं मिमिहितम्। श्रविज्ञातगर्भवधे प्रायिश्वत्तं चतुर्थाध्याये गर्भपातस्य या सुर्य्यादित्यस्मिन् प्रमङ्गे वर्णितम्। श्रर्णागतवधः परिश्विष्यते। मनुस्वन्यान्यपि ब्रह्महत्यासमान्याह,—

"त्रनृतञ्च ममुत्कर्षे राजगामि च पेश्चनम् । गुरोञ्चालीकनिर्घ्वन्थः समानि ब्रह्महत्यया"—दिति॥ याज्ञवल्क्यञ्चापराष्य्रपाह,—

"गुरूणामध्यधिचेपो वेदनिन्दा सुद्रद्वधः। ब्रह्मदत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाज्यनम्"—दति॥

श्रव ग्ररणागतबधादिषु पादन्यूनं ब्रह्महत्याव्रतमवगन्तयम् । समग्रब्दस्य राजसमो मन्त्रीत्यादावीषन्त्यूने प्रयोगदर्भनात् । मनुस्त-धीतत्यागादीनां सुरापानसमलमाइ,— "ब्रह्मोज्यं वेदनिन्दा च क्रूटमाच्यं सुहृद्धः। गर्हितानाद्ययोर्जिग्धः सुरापानसमानि षट्"—इति॥

तच ब्रह्मोच्झस प्रायिश्चनं विषष्ठ श्राह। "ब्रह्मोच्झः क्रच्छं दादगराचं चरिला पुनरूपयुद्धीत वेदमाचार्य्यात्"—इति। इदञ्च प्रायिश्चनं प्रमादयाध्यादिविषयम्। नास्तिकतया तत्त्यागे पादन्यूनसुरापानवतिमिति मनोर्भतम्। यदिप विषष्ठेनोक्तम्। "गुरोरक्षीकिनिर्वन्धे कच्छं दादगराचं चरिला सचेलं खाला गुरूपसादात् पूर्तो अवति"—इति। तदेतदमितपूर्वे सकदनुष्ठाने वेदितयम्।
विष्णुनाऽनुक्रान्तस्य कौटसाच्यस्य दादग्यवार्थिकं प्रायिश्चनम्।
तथाच तद्वतानुदन्तो ग्रङ्खन्त्राह,—

"कौटमाच्यं तथा कला निचेपमपद्यय च।
एतदेव व्रतं कुर्यात् तथाच ग्ररणागतम्"-इति॥
यर्च साच्यनृत्वदनेनां वर्णिनो बधप्राप्तिः, तदिषयमिद्म्।
व्यपरमपि ब्रह्महत्याममं विष्णुर्दर्भयति,—

"त्राकुष्टसािंदितो वाऽपि धनैर्का विप्रयोजितः। यसुद्दियः त्यजेत् प्राणांस्तमाज्जर्भद्वाघातकम्"—इति॥ त्राकोणनादिनिमित्ताभावे स्तस्यैव हत्यादोषः, न त्र्येयस्य। तयाच सत्यन्तरम्,—

> "त्रकारणन्तु यः कञ्चित् दिजः प्राणान् परित्यजेत्। तस्यैव तच दोषः स्थान्न तु यं परिकीर्त्तयेत्"—दिति॥

^{*} सचेलसानतः,---इति सु०।

[†] कौटसाच्यक्ततवचनेन, — इति सु॰।

याज्ञवस्कोऽपि सुरापानसमान्युदाजहार,—
"निषद्धभवणं जैह्यसुत्कर्षे च वचोऽनृतम्।
रजखलासुखाखादः सुरापानसमानि तु"—दृति॥

एवसादिषु सर्वत्र येन साम्यं उचाते, तदीयं प्रायित्तं किञ्चिन्न्यूनमनुष्ठेयम्। सा च न्यूनता निमित्तगौरवानुसारिणी कन्यनीया।
सुवर्णस्त्रेयसमे तु ब्राह्मणभ्रम्यहरणे मरणान्निकप्रायिश्चत्तेषु न्यूनतकन्यनाऽसभ्यवाद्वादभवार्षिकादिव्रतानि यथायोगं कन्यनीयानि।
याज्ञवल्क्योऽन्यानि सुवर्णस्तेयसमान्याह,—

"श्रयरत्नमनुष्यस्त्रीभूधेनुहरणं तथा। निचेपस्य च सर्वे हि सुवर्णस्रोयसम्मितम्"—इति॥ मनुरपि,—

"निचेपखापहरणं नरायरजतस्य च।
स्रित्रियमणीनाञ्च रुकालेथसमं स्मृतम्"-दृति॥
विवादस्यादिसम्बानां स्मृतन्यसम्बानां द्यासाधार्थे स

पित्यपत्यादिगमनानां गुरुतन्पसमानानां दशमाध्याये मात-खस्मारे नैवमित्यस्मिन् प्रकर्णे प्रपञ्चितम्।

श्रनुपातकानन्तरं विष्णुरूपपातकं श्रनुक्रम्य तत्त्वरूपमेवं निर्दिरेश।
"श्रनृतवचनसुत्कर्षे राजगामि पेश्चन्यं गुरोश्चालीकनिर्व्वन्थो वेदनिन्दाऽधीतस्य च त्यागोऽग्निमादिपित्सुतदाराणाञ्चाभोज्यान्नभचणं
परखहरणं गुरूदाराभिगमनं श्रयाच्ययाजनं विकर्मणा जीवनममव्यतिग्रहः चित्रयविद्श्हद्रगोवधोऽविक्रेयविक्रयः परिवित्तिताऽन्जेन
च्येष्ठस्य परिवेदनञ्च ब्रात्यता स्तकाध्यापनं स्ताद्ध्ययनादानं मर्चाकरेव्यधिकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनं द्रुमगुल्यलतौषधीनां हिंसा स्तिया

जीवनं श्रभिचारमूलकर्मस् च प्रवृत्तिः श्रात्मार्थं च कियारभोऽना-हितामिता खेयो देविषिपित्वणाम्हणस्थानपाकिया श्रमच्छास्त्राधिगमनं नास्तिकता कुशीलता मद्यपस्तीनिषेवणमुपपातकानि"—इति। याज्ञवल्क्यस्त विष्णुनाऽनुकान्यपि कानिचिदुपपातकानि च्छणानप-कियादीन्युदाजहार,—

"गोबधोत्रात्यता स्तैन्यमृणानां चानपित्रया। श्रनाहिताग्निताऽपर्वावकयः परिवेदनम्॥ स्तादध्ययनादानं स्तकाध्यापनं तथा। पारदार्थं पारिविच्यं वार्डु खं लवणिकया॥ स्वीश्द्रविट्चचबधो निन्दितार्थीपजीवनम्। नास्तिकां व्रतलोपञ्च सुतानाञ्चेव विक्रयः॥ धान्यक्र्षपग्रुम्तेयमयाज्यानां च याजनम्। पित्मात्सुतत्यागस्तटाकारामविकयः ॥ कन्यासु दूषणञ्चैव परिवेदकयाजनम्। कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिन्छं व्रतनोपनम् ॥ श्रात्मनोऽर्थे क्रियारमोमद्यपस्तीनिषेवणम्। खाध्यायाग्निसुतत्यागो बान्धवत्यागएवच ॥ दत्वनार्थं द्रमच्चेदः स्तीहिंमीषधजीवनम्। हिंसयंत्रविधानञ्च व्यसनान्याताविक्रयः॥ श्द्राप्रेयं हीनमखं हीनयोनिनिषेवणम्।

^{*} स्तकाध्ययनं चैव,-इति ग्रा॰ सो॰।

[†] नास्त्ययं स्त्रोतः ग्रा॰ पुस्तके ।

तथैवान्याश्रमे वासः परानपरिप्रष्टता ॥
श्रमच्छास्त्राधिगमनमाकरेष्वधिकारिता ।
भार्य्याया विक्रयश्रेषामेकैकसुपपातकम्"—इति ॥

यद्ययनृतवचनमुत्कर्ष द्रयोतनानुना ब्रह्मह्त्यासमेषु पिठतं, याज्ञ-वक्कोन सुरापानसमेषु, विष्णुना उपपातकेषु; तथापि विषयभेदेन नैविध्यं वक्तुं प्रकालात् न किञ्चिद्माङ्कर्यम् । विषयभेद्म्ह्वच्यते । देथं पुरुषं राजस्त्यादिभिर्मार्थितुं तिसान्नविद्यमानमपि महान्तमप-राधमारोप्यानृतं चेद् ब्रूयात्, तद्भृद्धाहत्यासमम् । बधपर्यवसायिलात् । यसु लाभपूजाख्यातिकामो राजसभादौ खिसान् श्रविद्यमानमपि चतुर्व्वदाभिज्ञलं प्रकटियतुमनृतं ब्रूते, तत्सुरापानसमम् । श्रति-गर्हितलात् । यसु मुख्यगोष्ठ्यादौ परोपकारमन्तरेण द्यथाऽनृतं ब्रूते, तस्थैतदुपपातकम् । तत्राद्ययोः प्रायस्थित्तं पूर्वमेवोक्तम् । द्यतीये तु कामकते याज्ञवक्य श्राह्,—

"श्रपिं तेज इति हायां खां दृष्टाऽम्गतां जपेत्। बावित्रीमग्रुचौ दृष्टे चापच्ये चानृतेऽपिच"—इति॥ श्रकामक्षते तु मनुनोन्नं द्रष्ट्यम्,—

"सुद्धा चुला च भुक्का च निष्ठीयोक्काऽनृतानि च।
पीलाऽपोऽध्येयमाण्य श्वाचामेत्रायतोऽपि यन्"-दित ॥
राजाये याचात्परम्परया वा परदोषकथनं राजगामि पैश्डन्यम्।
गुरोवजीकनिर्व्वत्थो दिविधः। तच राजग्रहादौ खयं यमर्थः यन्

^{*} तथैवानाश्रमे,—इति मु॰।

^{† &#}x27;थ,--इति सु॰।

श्रममर्थस गुरोई यालाभा युपरोधकारणं निर्वन्धं कतोति चेत्, सोऽयमलीक निर्वन्धो ब्रह्महत्यासमलेन मनुनोक्तः। यत्र वाक्षा रुया-दिमाचेण गुरोर प्रियमुपनायते, सोऽयमलीक निर्वन्ध उपपानकम्। वेदनिन्दा निर्विधाः बुद्धार्हता दिशास्ता प्रभ्यस्य वेदाना मप्रामा प्य-प्रतिपादने निर्वन्ध एका निन्दा। सेयं याज्ञ बल्कोन ब्रह्महत्यास सेषू-पर्वाणता। सत्यामिष वेदप्रमाण्ड बुद्धौ जन्य वितण्डा दिहेत् शास्त्र य-सनित्या श्रुतिस्तृत्य क्रसानुष्ठानस्था बज्जा दितीया निन्दा। एत दे-वाभिष्रेत्य सनुराह,—

"योऽवसन्येत ते त्रभे हेतुशास्त्राश्रयाद् दिजः। स साधुभिवंहिस्कार्य्या नास्तिको वेदनिन्दकः"—इति। सेयं निन्दा सुरापानसमेषु मनुनोदाहृता।

यसु वैदिकमीनुतिष्ठन्निष नात्यन्तं तत्ततः श्रद्धत्ते, किमनेन भविष्यति जनापवादभयादेव केवलमनुतिष्ठामीत्येवं निन्दति, सेयं निन्दोपपातकेषु पद्यते ।

एउमध्ययनत्यागादेरेकैकस्य वज्जविधस्यानुकान्तस्य गौरवलाघवे पर्यालोच्यावान्तरभेदः कन्पनीयः। श्रश्चमात्वसुतदाराणामित्यत्रापि त्यागद्रति पदमचेति । श्रनुकान्तानासुपपातकानां प्रोक्तेभ्योऽतिपा-तकसद्यापातकानुपातकेभ्योऽन्यत्वादुपपातकत्वम् । तदुकं स्वत्यन्तरे,—

"सहापातकतुःखानि पापान्युकानि यानि तु । तानि पातकसंज्ञानि तन्यूनसुपपातकस्"—दिति॥ तस्य चोपपातकजातस्य साधारणं प्रायश्चित्तं विष्णुराह,—

^{*} मूल,-इति मु॰।

"अपपातिकनस्तेते कुर्युञ्चान्द्रायणं नराः। पराकमयवा कुर्युर्यनेयुर्गीसवेन च"-इति॥

तनितेषामाष्ट्रत्तानां सङ्घाते गोसवा द्रष्ट्यः । एकैकस्थागकं प्रति पराकः, ग्रकं प्रति चान्द्रायणम् । याज्ञवस्कोऽपि साधारणं प्रायस्थित्तमात्र,—

"खपपातकश्रुद्धिः स्थादेवं चाम्हायणेन वा। पयसा वाऽपि सासेन पराकेणाथवा पुनः"—इति ॥

एविमित्यनेन परेन प्रकृतं गोनधन्नतमितिद्यते। श्रतिदेश-स्थोपदेशान्त्यूनविषयलाद् गोनताङ्गानि गोचर्मादौनि कानिचि-दिषयान्तरेषु निवर्तन्ते। एतच्च न्नतचतुष्ट्यमकामकारे शक्षपेचया विकन्पितं द्रष्ट्यम्। कामकारे तु,—

> "एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातिकनो दिजाः। श्रवकीर्णौ तु ग्रुह्यर्थं चरेचान्द्रायणं व्रतम्"-इति

सनुनोत्तं चैमासिकं द्रष्टयम्। एतच साधार्णप्रायस्चित्तं प्रति-पदोक्तप्रायस्चित्ताभावे तदनुपसको वा द्रष्टयम्।

प्रतिपादोक्तानि प्रायिक्तानि थणासभावसुदाहरामः । तत्र गुरोरखीकनिर्ध्वत्थस्थोपपातकस्य प्रायिक्षत्तं विष्णुराहः। "समुत्कर्षे-ऽनृते गुरोरखीकनिर्वत्थे तदास्वारणे च मासं प्रथसा वर्त्ततं"—इति । श्रित्यागे सएवाहः। "वेदान्युत्सादितस्त्विषवणस्वाय्यधः प्रायी मंत्रत्वरं सक्त स्वेण वर्त्ततं"—इति । विसष्ठोऽपि । "योऽग्रीनपविद्योत्, मे क्रच्कं दादग्रराच्यदित्वा पुनराधेयं कारयेत्"—इति । मनुरपि,—

''ऋग्निदोत्र्यपविधाग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः।

चान्द्रायणं चरेनासं वीरहत्यासमं हि तत्॥
त्रिप्तिद्याप्तिध्याग्नीनासादूर्द्धन्तु कामतः।
हान्क्रं चान्द्रायणञ्चेव कुर्यादिवाविचारयन्"—इति॥

हारीतः। "संवसरोसन्नाग्निहोची चान्द्रायणं कला पुनराद-धात्। दिवर्षासन्ने सान्तपनं चान्द्रायणञ्च कुर्य्यात्। चिवर्षासन्ने संवस्य-रक्षच्चमभ्यस्य पुनरादध्यात्"—दित। ग्रञ्जारेऽपि। "त्रम्नुस्यादी संवस्यरं प्राजापत्यं चरेत् गाञ्च दद्यात्"—दित। भरदाजः। "दादग्राहातिकमे श्वहसुपवासः। मासातिकमे दादग्राहसुपवासः। संवस्यरातिकमे मासोपवासः पयोभचणं च"—दिति। एतस्यर्वमानस्याग्नित्वानि स्यतयाः यथायोगमूहनीयम्। यन्तु भरदाजग्रद्धेऽभिहितम्। "प्राणायामग्रतमादग्ररानं कुर्य्यात्। उपवासमाविग्रतिरानं कुर्य्यात्। श्वतकर्द्धमापष्टिरानं तिस्रोराचीः उपवसेत्। श्वत कर्द्धमासंवस्यरात् प्राजापत्यं वतं चरेत्। श्वत कर्द्धं कारुवज्ञले दोषवज्ञलम्"—दित। तत्रमादादग्नित्यागविषयम्। नास्तिक्यात् त्यागे त् व्यान्न श्वाह्न,—

> "योऽग्निं त्यजित नाम्तिकात् प्राजापत्यं चरेट्टिजः। श्रन्यच पुनराधानं दानमेव तथैवच"—इति॥

प्राजापत्यस्थोपलचणलात् त्यागकालस्य गौरवलाघवानुसारेण व्रतान्तरान्यूहणीयानि । व्रतानन्तरकर्त्तव्यमाह जात्वकर्षः,—

> "त्रतीतकालं जुड्डयादग्नौ विष्रोयवानयम् । नष्टेऽग्नौ विधिवद्द्यात् कलाऽऽधानं पुनर्दिजः।"—दति ।

खालस्यादित्यागविषयतया,—इति सु॰।

[ं] ज्ञालाधायां प्रविदेने,-इति सु॰।

एतचौपासनामिविषयम् । दारत्यागे भातातप ऋदि । "कौमारटार्त्यागी मामं पयो भचः ग्रुद्धाति"—दति ।

श्रभोज्याभच्यभचणप्रायस्यत्तं त्वेकादशाध्राये प्रपश्चितम् परस्वहरणे मनुराह,—

"धान्यास्थनचीर्थाण हला कामार् दिजोत्तमः।
सजातीयग्रहादेव हच्छान्देन विग्रद्धाति॥
मनुष्याणान् हरणे स्तीणां चेचग्रहस्य च!
कूपवापीजलानाञ्च ग्रुद्धिञ्चान्द्रायणं स्मतम्॥
द्रव्याणामन्पमाराणां स्तयं ह्नलाऽन्यवेग्मनः।
चरेत् सान्तपनं हच्छं तिस्तर्यात्मग्रद्धये॥
भच्यमोज्यापहरणे यानग्रव्याऽऽसनस्य च।
पुष्पमृत्वपनानाञ्च पञ्चगव्यं विग्रोधनम्॥
त्रणकाष्ठदुमाणाञ्च ग्रुकानस्य गुडस्य च।
चेलचर्मामिषाणाञ्च विरावं स्थादभोजनम्।
मणिमुक्ताप्रवालानां तामस्य रजतस्य च॥
श्रयःकांग्योपलानाञ्च दादगाहं कणान्नता।
कार्पामकीरजोर्णानां दिग्नपेकग्रपस्य च॥
पित्रगन्धीषधीनाञ्च रज्ञाञ्चेव त्र्यहं पयः"—इति।

एतेषां विषयाणां मध्ये धान्यस्य परिमाणविश्रेषेण वतविश्रेषः सात्यन्तरिः भिह्निः,—

^{&#}x27;'धान्यं दशभ्यः कुस्रोभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः"–इति ।

यनु जावा चिनोक्तम्,-

"तिषधान्याच्चवस्ताणां प्रय्यानामामिषस्य च। मंदत्सराद्वें कुर्व्वीत वृतसेतत्समाहितः"—इति ॥

तदेतदकामकतिविषयम्। श्रन्यत्वात्। भच्छ तु ष्रकृद्गोजनपर्या
तिकस्थापद्यारे पैठीनसिरादः "भच्छभोज्यानस्थोदरपूरणसावहरणे

विरावं पञ्चगव्याद्यारः"—इति। यानि तु मनूकेषु विषयेषु

त्रतान्तराष्यत्येमूनिभिर्दर्शितानि, तेषु त्रतेषु यानि ससानि, न तव

विवादः। म्यूनानामकामकारविषयत्नं, श्रिधिकानान्तु कामकताभ्यासविषयत्वमिति विवेकः। तत्र वचनानि। "द्रव्यानामस्पसाराणां

सान्तपनम्। भच्छभोज्य्यानश्च्याऽरसनमूलपुष्यफलानां हरणे पञ्चगव्यपानम्। त्रणकाष्टद्रमग्रुष्काद्यगुद्वस्त्रचर्मामिषाणां चिराचसुपवमेत्। मणिसुकाप्रवालानां तात्ररजतायःकांस्थानां द्वादशादं कणामन्नीयात्। कार्पासकीटजोणांद्यपहरणे चिराचं पयसा वर्त्तेत। दिग्रफेकश्रफहरणे चिराचसुपवसेत्। पिद्यगन्भौषधिरज्जुवैदलानामपहरणे दिनसुपवसेत्"।

"द्लैवापच्चतं द्रव्यं धनिकस्थाभ्युपायतः। प्रायिच्तं ततः कुर्थात् कलाषस्थापनुत्तये"—इति। जावालिः,—

"श्रयगोस्रमिकन्यास हता चान्द्रायणं चरेत्। श्रयहत्य पश्चन् चुद्रान् प्रजापत्यं समाचरेत्॥ गुड़कार्पासधान्यानि सर्पिर्ववणसेवच। पकास्सीषधं तेलं श्रय्यां वास उपानहो॥ किंखायसासमीमं ता कच्छं कच्छाईमेवच।

उदने प्रसम्लेषु पुष्पवर्णसुगन्धिषु ॥

महाण्डमधुमांचेषु कच्छ्रपादी विधीयते।

व्यापादनापहारेषु मन्तोष्य स्नामिनं ततः॥

पापं निवेद्य विप्रेभ्यः प्रायश्चित्तेन युच्यते।

श्रपद्यय तु वर्णानां धनं विप्रः प्रमादतः॥

प्रायश्चित्तस्च यत् प्रोतं ब्राह्मणानुमते चरेत्।

राजस्वस्यापहरणे रमणीनां जनस्य ॥

धनापदरणे चैव सुर्यात् संवस्तरप्रतम्"—इति।

परदारगमगस्य तु प्रायस्थित्तं दश्रमाध्याचेऽभिष्टितम्। श्रयाञ्य-याजने मनुराष्ट,—

> "वात्यानां याजनं कता परेषामन्यकर्म च । श्रभिचारमधीनञ्च चिभिः कृष्क्रेर्थपोद्दति"—दति ॥

यत्तु प्रचेतमा श्रद्रयाजकादीननुक्रम्योक्षम्। "एते पञ्चतपोक्षमी जन्नश्रयनाद्यनुष्टेयम् । क्रमेण श्रीभवर्षाहेमन्तेषु मासं गोमूचयाव-कमश्रीयुः"—दृति। तत्कामन्नताभ्यास्विषयम्। यत्तु यसेनोक्षम्,—

"पुरोधाः ग्रद्भवर्णस ब्राह्मणोयः प्रवर्तते ।

खेदादर्घप्रसङ्गादा तस्य क्रम्कं विश्वोधनम्"—दिति ॥ तद्यक्षविषयम्। यसु गौतमेनोक्रम्। "निविद्धमन्त्रप्योगे सित

[🚁] मगीनां च जनस्य,—इति सु०।

[ं] इत्यमेव पाठः सर्व्यच। सम तु, जलक्ष्यनाद्यनुष्ठाय,— इति पाठः प्रतिभाति।

यच्चानुवाकं अपेत्"—इति । तत्कामतोऽभ्यासविषयस् । यनु पैठि-निमोक्तम् । "श्रद्रयाजकः सर्वद्रयपित्यागात् पूतो भवति ।प्राणा-यामसच्चेषु दशक्कवोऽभ्यस्तेषु"—इति । तदकामतोऽभ्यासविषयस् ।

श्रमत्प्रतिग्रहे याज्ञवस्का श्राह,—

"गोष्ठे वसेट् ब्रह्मचारी सासमेकं पयोवतस्। गायचीजव्यनिरतः ग्रुद्धतेऽसल्प्रतिग्रहात्"—इति। भव जपसंख्या सनुना दर्शिता,—

"जिपला चीणि वाविद्याः वहसाणि वमाहितः। मामं गोष्ठे पयः पौला सुच्यतेऽवल्पतिग्रहात्"—इति।

एतच दाहद्रथयोर्भयोर्मचे वेदितथम्। श्रन्थतरस्थामचे तु षट्चिंग्रन्थते दर्शितम्,—

"पवित्रेद्या विश्रद्धान्ति सर्वे घोराः प्रतिग्रहाः । विन्दवेन सगारेद्या कथाचिन्तित्रविन्दया ॥ देव्यासच्जपेनैव ग्रद्धातेऽसग्रतिग्रहात्"—इति । यम् दृद्धहारीतवचनम्,—

"राज्ञः प्रतिग्रहं कला मासमग्रु सदा वसेत्। षष्ठे काले पयोभचः पूर्णे मासे प्रमुच्यते॥ तर्पयिला दिजान् कामैः सततं नियतव्रतः"—इति।

तदापदि कुरूचेचोपरागादौ कृष्णाजिनादिप्रतिग्रहविषयम् । श्रुब्प्ट्रव्यपरिग्रहे हारीतः । "मणिवासोगवादीनां प्रतिग्रहे सावि-

सच्सानुवाकं,—इति मु॰।

ऋष्ट्यस्यं अपेत्"—इति । षट्चिंगमातेऽपि,-

"भिचामाचे ग्टहीते तु पुष्यं मन्त्रसुदीरयेत्"—दति। चतुर्विंग्रतिभतेऽपि,—

"प्रतिषिद्धेषुमर्त्रेषु षष्ठांग्रं परिकल्पयेत्"—इति। दानार्थिमिति ग्रेषः।

विकर्मणा जीवने तु चान्द्रायणम्। तथाच नटादीन् विकर्मणा जीविताननुकम्य यस श्राह,—

"एतेषामेव सर्वेषां प्रत्यापत्तिन्तु स्ययताम् । भेचान्नसुपभुज्जानो दिजञ्चान्द्रायणं चरेत्"—इति । नार्दोऽपि,—

"कर्मणा गर्हितेनैव यदित्तं ससुपार्जितम्।
तस्य त्यागेन ग्रुनित धर्मस्यान्वेषणेन वा॥
श्रपु प्रास्थेत तद्र्यश्र गयेन यदागतम्।
उपयुक्तानुभिष्टञ्च देयं ब्रह्मवादिने"—इति।

चिवावधस्य प्रायस्थित्तं षष्ठाध्यः वर्णितम्। गोवधस्य तष्टम-नवमाध्याययोस्तत् प्रपश्चितम्।

श्रविक्रेयविक्रयस्य चतुर्विंग्रतिमते दिश्रितम्,—

"सुरायाविक्रयं क्षला चरेत् मौम्यचतुष्ट्यम्।

साचास्वणमांमानां चरेचान्द्रायणच्यम्॥

मध्याच्यतेसमोमानां चरेचान्द्रायणद्वयम्।

पयःपायमापूपानां चरेचान्द्रायणवतम्॥

दधाच्येनुरमानाञ्च गुड्खण्डादिविक्रये।

मर्जीयां स्तेचपकानां पराकंतु समाचरेत्॥ सिद्धान्नविकये विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत् । उपवासन् तकस्य नकं काञ्चिकविकये॥ पूगी फलानि मिन्निष्ठा द्राचा खर्जूरसेवच । एतेषां विकये कच्छं पनसस्य दिनदयम्॥ कदली नारिकेलं च नागरं बीजपूरकम्। एतेषां पादकच्छः स्थान् जम्बीरादेखयेवच ॥ कसूरिकादिगन्धानां विक्रथे कच्छ्माचरेत्। कर्पूरादेश्वदर्द्धं स्थादिनं हिङ्गादिविकये। निजानां विकयं कला प्राजापत्यं समाचरेत्। यजार्थं कृषिजातां य दानलक्षां य विकये ॥ रक्रपीतानि वस्ताणि कृष्णाजिनमथापि वा। एतेषां विक्रये छच्छं गर्गस्य वचनं यथा ॥ गोविक्रयं दिजः कुर्यात् साभार्यं धनमोहितः। प्राजापत्यं प्रकुर्वीत गजानामैन्दवं स्रतम् ॥ खराशाजाविकानां च ग्ररभाणाञ्च विकये। पराकं तच कुर्जीत नृणां दिगुणमाचरेत्॥ नारीणां विकयं क्रवा चरेचान्द्रायणं वतस्। दिगुणं पुरुषाणाञ्च वतमाक्रमंणीविणः॥ वान्द्रायणं प्रकुर्वीत एका हं वेदविक्रये। श्रङ्गानान्तु पराकं स्थात् स्यतीनां क्षच्छ्रमाचरेत्॥ इतिहामपुराणानां चरेत् मान्तपनं दिजः।

रहस्यपञ्चराचाणां क्षच्छं तच समाचरेत्। गाथानां नीतिशास्त्राणां प्राक्ततानां तथैवच॥ सर्व्वासामेव विद्यानां पादकच्छं समाचरेत्।

षारीतोऽपि। "गुड़ितलपुष्पमूलफलपकास्रितकये सौम्यायनम्। लाचालवणमधुमांसतेलद्धितकष्टतगन्धचर्मवासमामन्यतमिवकये चा-न्द्रायणम्। तथोर्णकेग्रिरिश्चेनुवेग्गगस्त्रितकये च। मस्यमांसस्त्राय्य-स्थिप्रहङ्गनखग्रिकिये तप्तकस्त्रम्। हिङ्गगुग्गुलुहरितालमनः-ग्रिलाऽस्त्रनगैरिकचारलवणमणिमुक्ताप्रवालवेणवम्यस्ययेषु च। त्रारा-मतटाकोदपानपुष्करिणोसुक्ततिकये चिषवणस्त्राययेशःग्रायौ चतुर्य-कालाहारो दग्रसस्यं जपेद्गायचौं संवसरेण पूतो भवति। हीन-मानोन्मानसङ्गीर्णविकये च"—इति। ईदृग्नेस्वेकविषयवद्भवतेषु त्रम-कृत्पूर्वमुक्तानि यानि, तेषु यथा योगं व्यवस्या कस्पनीया।

परिवित्त्यादीनां चतुर्णां प्रायिश्वत्तं चतुर्याध्याये वर्णितम् । वात्योनाम सावित्री पतितः । तस्य प्रायिश्वतं मनुराष्ट्र,--"येषां दिजानां सावित्री नानूष्येत यथाविधि । तांश्वारियला त्रीन् क्षक्कान् यथाविध्युपनाययेत्"—इति ।

विश्वोऽपि। "पिततमाविचीक उद्दासकातं चरेत्। दौ मासौ
यावकेन वर्त्तयेत् मासं पयसाऽर्द्धमासमामिचया ऋष्टराचं वितेन
पड़ाचमयाचितं इविद्यं भुद्धीत चिराचमब्भचोऽहोराचसुपवसेत्।
ऋष्यमेधावस्थं वा गच्छेत्। ब्रात्यस्तोनेन वा यजेत"—इति। तच
मानवमापिद्वषयं, उद्दासकातं सनापिद्वषयम्। यन्तु यनेनोक्तम्,—
"साविची पितता यस्य दश्रवर्षाणि पञ्च ष।

सिशाखं पवनं कला वतं कुर्यात् समाहितः ॥
एकविंशतिरात्रञ्च पिवेत् प्रसृतियावकम् ।
हिवषा भोजयेचैद ब्राह्मणान् सप्त पञ्च च ॥
ततो यावकश्चद्वस्य तस्वोपनयनं स्वतम्"—इति ।

तत् मनुसमानविषयम्। यस्य पिता द्योऽष्यनुपनीताः, तस्यापस्त्रमोतं द्रष्ट्यम्। "यस्य पिता पितासहदत्यनुपनीतौ स्थातां ते
त्रद्धाप्तसंस्तृताः। तेषासभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति वर्ज्जयेत्।
तेषासिक्ततां प्रायिश्चन्तं, यथा प्रथमेऽतिक्रमे स्तुरेवं संवत्यरः।
प्रयोपनयनम्। ततः संवत्सरसुद्कोपस्पर्धनं प्रतिपुरुषं संस्थाय संवत्सरान् यावन्तोऽनुपेताः स्यः। सप्तिः पावमानीभिः यदन्ति यस्
दूरकदत्येताभिर्यनुःपवित्रेण सामपवित्रेणाङ्गरसेनेति। प्रथवा व्याद्धतिभिरेव। प्रथाध्यापः। यस्य प्रपितासहादेनीनुसार्थत उपनयनं,
ते सामानसंस्तृताः। तेषासभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति वर्ज्जयेत्।
तेषासिक्कतां प्रायिश्वन्तम्। द्वादम् वर्षाणि नैविद्यकं ब्रह्मपर्यं चरेद्योपनयनं तत उदकोपस्पर्मनम्"—इति।

स्तकाध्ययनाध्यापनयोद्दारीत आह,-

"धतकाध्यापनं कला धतकाध्यापितञ्च यः । श्रनुयोगप्रदानेन चीन् पचांख पयः पिवेत्"—इति । दुमादिक्तिंशयां मनुराह,—

"पालदानान्तु रचाणां केंद्रेन जयस्त्रातम् । गुन्सवलीलतानां च पुष्पितानां च वीरुधाम् । कृरजानामौषधीनां जातानां च खयं वने ॥

द्याऽऽसमोऽन्गच्छेद् गान्दिनमेकं पयोत्रतम्"- इति । एतच यज्ञार्यद्यच्छेदनादिव्यतिरिक्तविषयम् । श्रतएव याज्ञ-वस्मोऽपि द्येति विभिगष्टि,—

"रुचगुलासतावीर चहेरने जयार स्थातम्।
स्थादोषधिरुषा चहेरी चीराभी गोऽनुगोदिनम्"—देति।
यनु हारी तेनोक्तम्। "स्थादर सरीस्ट्रपादीनां बधे यसेदं प्राणमित्येतयाऽऽन्यं ज्ञला तिसपानं ब्राह्मणाय द्वात्"—दिति। तद्यत्थादिषुष्यस्थावर विषयम्। सहाप्रस्य पनसनारिनेसादिरुचजातस्य च्छेदनारुन्ती मङ्खा श्राह,—

"संवत्यरव्रतं खुर्धाच्छिता वचं फलप्रदम्"—इति ।

दृष्टार्थलेऽपि कर्षणाङ्गस्तरुलाद्ययंते न दोषः। "फलपुष्पोपगान्

पादपान्न हिंखात् कर्षणकार्थार्थसुपरन्यात्"—इति स्नर्णात्।

मास्तिकान्तु वाचिनकं चेत्तदुपपातकम्। यथाऽऽद्यः पौराणिकाः,—

"नास्तिकास्तिविधाः प्रोक्ता धर्मद्रीलत्नदर्शिभिः।

कियादृष्टो भनोदृष्टो वाग्दृष्टस् तथैवच॥

उपपातकी त वाग्दुष्टो मनोदुष्टोऽनुपातकी । अभ्यासान्तु कियादुष्टो महापातक इष्यते"—इति॥

तचोपपातकनास्तिको विषष्ठ श्राह। "नास्तिकः क्रच्यं दाद्यराचं चिरला विरसेमास्तिकात्"—इति। यनु प्रक्षेनोक्तम्। "नास्तिकोना-स्तिकरुक्तिः कृतमः कृटव्यवद्यारी सिव्याऽभिष्यंगीत्येते पञ्च मंवत्वरं बा-ह्याणग्रहे भैचं चरेयुः"—इति। तदेतत् महापातकनास्तिक्यविषयम्।

^{*} खभ्यासेन,-इति सु॰।

त्रतकोषिनोऽवकोषित्रतं याज्ञवक्य त्राह,—
"त्रवकोणीं भवेद्गला ब्रह्मचारी तु योषितम्।
गर्दभं पग्रामालभ्य नैच्यतं स विश्रह्मति"—इति॥
मनुरपि,—

"श्रवकीणें तु काणेन गर्दभेन चतुष्यथे।
स्थानीपाकविधानेन येजेत निर्म्हतिं निम्नि॥
इत्वादमौ विधिवद्शोममन्तत्र समित्यृचा ।
वातेन्द्रगुरुवक्षीनां जुड्डयात् सर्पषाद्रद्रक्षतीः॥
एतिस्मिनेनिस प्राप्ते विधिवा गर्दभाजिनम्।
सप्तागारान् चरेद् भैचं स्वकर्म परिकीर्त्तयन्॥
तेभ्यो न्येन भैचेण वर्त्तयन्नेककान्तिम्।
उपसृष्णेस्तिषवणमञ्देन स विग्रद्धति"—दति।

विषष्ठोऽपि। "ब्रह्मचारी चेत् स्तियमुपेयादर्ण्य चतुव्यये सौकितेऽग्नो रचोदैवतं गर्दमं पशुमासमेत। नैस्टतं वा चरं निर्वपेत्। तस्य जुड्डयात् कामाय खाद्दा कामकामाय खाद्दा रचोदेवताम्यः खाद्दा"—दति। तत्र श्रोचियस्य पशुरश्रोचियस्य चर्दिति द्रष्टव्यम्। ग्रह्मस्त वर्णभेदेन व्रतिविग्रेषमादः। "गुप्तायां वैश्वायामव-कीणीं संवत्यरं चिषवणमनुतिष्ठेत् चिषवायां दे वर्षे ब्रह्मणां चीणि वर्षाणि"—दति। यदणङ्गिर्मोक्तम्,—

"श्रवकीर्णिनिमित्तन् ब्रह्महत्यावतं घरेत्।

^{*} पाक्षयज्ञविधानेन,—इति सु॰।

[†] श्रमित्वचा,—इति सु॰।

चीरवासासु षएसासान् तथा सुचेत किल्विषात्"—इति ।
तदीषञ्चभिचारिणीविषयम्। श्रत्यन्तयभिचारिणीषु पुनः ग्रङ्खाश्राह । "खेरिष्णां ब्राह्मष्णामवकीर्णः षड्राच्युपोषितो गां द्यात् ।
चिचयायासुपोषितिस्त्रराचं ष्टतपाचं द्यात् । वैग्यायां चतुर्यकालाहारो ब्राह्मणान् भोजयिता यवसभारं च गोभ्यो द्यात् । वृषच्यामवकीर्णः सचेलक्षात उद्कुमं ब्राह्मणाय द्यात् । गोध्ववकीर्णः
प्राजापत्यं चरेत् । रण्डायामवकीर्णः पलालभारं सीसमाषं च
द्यात्"—इति । श्रव च, ब्राह्मणस्याद्वं चित्रयस्य,—इत्यादिन्यायोनास्ति, किन्तु समानमेव चयाणां वर्णानाम् । तदाह प्राण्डित्यः,—

"त्रवकीणी दिजोराजा वैश्वश्चापि खरेण तु।
द्वा भैचाभिनोनित्यं ग्रुह्मन्यब्दात् समाहिताः"— इति ॥
त्रभ्यासे कख त्राह,—

"प्रथमे दिवसे राजावकीणीं गर्दभेन यजेत। यो यथा कुरुतेऽभ्यासमब्देनैकेन प्रुद्धित"—इति॥

तच विशेषमाच गौतमः। "तस्याजिनमूर्द्धवालं परिधाय लोचितपाचं सप्त ग्रहान् भैचं चरेत् कर्माचचाणः"—इति। श्रव-कौर्णिलचणमाच जातुकर्णः—

"खण्डितविता येन रेतः खाद्बद्वाचारिणा*।
कामतोऽकामतः प्राइरवकीर्णिति तं बुधाः"—इति।
यतिवनखयोख्वधिकं वतमाद प्राण्डिखः—
"वानप्रखोयतिस्वैव खण्डने सति कामतः।

^{*} इत्यमेव पाठः सर्वेत्र । सम तु, रेतःसिग्बद्धाचारिया,—इति पाठः प्रतिभाति ।

पराक्षत्रयसंयुक्तसत्रकी र्णिवतं चरेत्" — इति ।

यतेः पुनर्गार्चस्याखीकारे सम्बर्त्त श्राह, —

"संनाख दुर्मतिः कश्चित् प्रत्यापत्तिं व्रजेद्यदि ।

स क्यांत् हः स्क्रमश्रान्तः ष्राह्माश्रान् प्रत्यहं प्रतम्" — इति ।

वृद्धपराप्ररोऽपि —

"यः प्रत्यवसितो विषः प्रत्रज्यातो विनिर्गतः ।
श्रनाग्रमनिष्टत्तस्य गाईस्छां च चिकीर्षति ॥
चरेत् षाण्मामिनं कच्छां नियतात्मा समाहितः ।
चरेत् चीणि च कच्छाणि चीणि चान्द्रायणानि च ।
जातकर्मादिभिः सर्वैः संख्वतः ग्रुद्धिमानुयात्"—इति ।
तत्र ब्राह्मणस्य षाण्मासिककच्छः, चित्रयस्य चान्द्रायणचयं, वैग्रस्य
कच्छ्रचयमिति व्यवस्था। श्रव षाण्मासिकादिवतचयं ब्राह्मणस्थेव
सक्तभ्यासाद्यपेचया व्यवस्थापनीयमित्यन्ये। व्रतान्तर्कोपेऽप्यवकीर्णिव्रतमितिदिश्रति मनुः,—

"त्रक्तला भैचरणमस्तिध्य च पावकम् । श्रनातुरः सप्तराचमवकी र्णिवतं चरेत्" — इति । यम् याज्ञवस्का श्रास,—

"भैचाग्निकार्ये त्यक्षा तु सप्तराचमनातुरः।

कामावकीर्ण इत्याभ्यां जुड्डयादाङ्गितदयम्।

उपखानं ततः कुर्यात् सम्रासिचलनेन तु"—इति।

होममन्त्री तु, कामावकीर्णाऽस्यवकीर्णाऽस्मिकामकासाय खाहाः

कामाभिद्राधोऽस्यभिद्राधोऽस्मिकामकामाय खाहेति। एतच

गुरुरुप्रभूषादिकार्थयगतया करणे द्रष्टयम्।

सुतादिविक्रये उपपातकसाधारणोक्तं प्रायिश्वतं योज्यम्। यत्तु ग्रङ्क्षेनोक्तम्। "देवग्टइप्रतिश्रयोद्यानारामसभाप्रपातटाकपुण्यसेतुस्य-तविक्रयं कला तप्रक्षच्कं चरेत्"—दति। यद्य दृद्धपराप्ररेणोक्तम्—

"विक्रीय कन्यकां गाञ्च क्षच्छं साम्तपनं चरेत्"—इति। तदापद्यकामतो द्रष्टयम्। यत्तु चतुर्विंग्रतिमतेऽभिह्तिम्,—

"नारीणां विक्रयं क्रला चरेचान्द्रायणव्रतम्।

दिगुणं पुरुषस्थैव त्रतमाञ्चर्मनीषिणः"-दति ।

तत्त्रवेत कामतो द्रष्ट्यम् । यत्तु पैठीनसिराइ । "श्रारामतटा-कोदपानपुष्करिणीसुक्षतसुतिकये चिषवणसाय्यधः ग्रायी ब्रह्मचारी चतुर्थकाखाद्दारः संवत्तरेण पूतो भवति"—इति । तदभ्यामविषयम् ।

कन्यादूषणे उपपातकसाधारणप्रायसित्तं विश्वयम्। यत्तु ग्रङ्काः भारः। "कन्यादूषौ सोमविकयौ च क्रच्छाव्दं चरेयाताम्"—इति। यद्य हारीतः। "कन्यादूषौ सोमविकयौ द्यवत्तीपतिः कौमारदारत्यागौ सुरामद्यपः श्रद्रयाजको गुरोः प्रतिष्ठना नास्तिकोनास्तिकदृत्तिः कृतम्भः कृतम्भः मिनम्नोमिष्याऽभिग्रंसौ पतितसंव्यवहारौ मिनभुक् ग्रर्णागतघातौ प्रतिरूपकदृत्तिरित्येते पञ्चतपोभ्रजस्त्रम् नाद्यनुतिष्ठेयुः, ग्रीभवर्षान्हेमन्तेषु, मासं गोमून्यावकमन्त्रीयुः"—इति। तत् प्रातिक्षोस्येन कन्यादूषणे द्रष्ट्यम्।

चूतादिव्यवनेव्ययुपपातकषाधारणोक्षं प्रायिश्वतं योच्यम्। यत्तु वौधायनः यंवत्यरव्रतमारः । "त्रयाग्रुज्ञिकराणि चूतमभिचारोऽना-रिताग्रेक्च्क्टित्तः समादत्तस्य भैचक्यां त्रानाग्रं च गुक्कुले वास-

श्रनाश्रमवासे हारीतेन प्रायिश्वत्तसुक्तम् । "श्रनाश्रमी संवत्सरं प्राजापत्यं क्रक्कं चरिलाऽऽश्रमसुपेयात्, दितीयेऽतिक्रक्कं, ततीये क्रक्कातिकक्कसत ऊर्द्धं चान्द्रायणम्"-इति ।

श्द्रसेवायां बौधायन त्राह । "ससुद्रयाने ब्राह्मणन्यासापहरणे सर्व्वापण्यैर्ववहरणे श्रुस्पनृते श्द्रहेवायाञ्च श्रुद्रायामभिजायते तद-पत्यञ्च भवति । तेषाञ्च निर्देशञ्चतुर्घकालं मितभोजनाः खुः त्रपो-ऽभ्युपेयुः सवनानुकन्यस्थानासनाभ्यां विहरन्तएते चिभिर्व्ववेस्तद्पहन्ति पापम्"—इति । तद्वज्ञकालाभ्यासविषयम् ।

उपपातकानन्तरं जातिश्रंग्रकराणि विष्णुनाऽनुकान्तानि। "बा-ह्मणस्य रुजः करणं श्रद्वेयमद्ययोर्घातिः ज्येच्यं पन्नुषु मेथुनाचरणं चेति जातिश्रंग्रकराणि"। तेषु साधारणं प्रायस्थित्तं मनुविष्णू श्राहतुः,— "जातिश्रं कर्म कलाऽन्यतमिक्च्या। चरेत् मान्तपनं कक्कं प्राजापत्यमिनक्क्या"—इति। श्रव, ब्राह्मणस्य रुजः करणे प्रायश्चित्तमेकादशाध्यायेऽभिहितम्। पशुमैथुने दशमाध्यायेऽभिहितम्।

जातिश्वंशकराननारं सङ्गरीकरणान्यनुकान्तवान् विष्णुः। "ग्राम्या-रण्यानां पश्चनां हिंसा सङ्गरीकरणम्"—इति। तत्र साधारणं प्रायश्चित्तं सएवाह,—

"सङ्गरीकरणं कला मासमन्त्रीत यावकम्। कच्छातिकच्छमथवा प्रायश्चित्तन्तु कारयेत्"—द्गति। प्रतिपदन्त् षष्ठाध्यायेऽभिह्तिम्।

सङ्गरीकरणानन्तरमपाचीकरणमनुक्रान्तवान् विष्णुः। "निन्दि-तेभ्यो धनादानं वाणिज्यं क्षषिजीवनमसत्यभाषणं ग्रद्रसेवनमित्य-पाचीकरणम्"—दति। तस्य च साधारणं प्रायश्चित्तं मनुराह,—

> "श्रपाचीकरणं कला तप्तकच्छेण ग्रह्मति। ग्रीतकच्छेण वा ग्रह्मिक्समान्तपनेन वा"-द्रति।

श्रपाचीकरणानन्तरं मिलनीकरणमनुकान्तवान् विष्णुः। "क्रमिन कीटघातनं मद्यानुगतभोजनमिति मलावहानि"—दति। तच साधारणं प्रायश्चित्तं सएवाह,—

"मिलिनीकरणीयेषु तप्तकक्तं विग्रोधनम्।
कक्त्रातिकक्त्रमथवा प्रायिक्षतं विग्रोधनम्"-दित ।
त्राय प्रकीर्णकप्रायिक्षत्तविग्रेषोऽभिधीयते ।
ग्ररणागतियागे मनुराह,—

"क्रर्णागतं परित्यच्य वेदं विश्वाय च दिजः। संवत्धरं यवाद्वारखत्यापमपसेधति*"—इति ॥

पतितादिसन्निधावध्यने विषष्ठ श्राइ! "पतितचल्डालादि-श्रवणे चिराचं वाग्यतोऽनश्रचासीनः सहस्रपरमां वाचमभ्यस्य ततः पूर्तो अवतीति विज्ञायते"—इति। एतदु द्धिपूर्वकविषयम्। ऋबु द्धि-पूर्वने षट्चिंग्रकातेऽभिहितम्। "चण्डालश्रोचावकाग्रे कते श्रुति-स्रतिपाठे एकराचमभोजनम्"-इति ।

वर्षाचन्तरागमने तु यमः श्राह,-

"सर्पस्य नकुलस्थाय ऋजमार्जारयोद्धया। मूषिकस्य तथोष्ट्रस्य मण्डूकस्य च योषितः॥ पुरुषखेडकस्यापि ग्रुनोऽश्वस्य खरस्य च। श्वन्तरा गमने सद्यः प्रायिश्वत्तमिदं ग्र्यु ॥ विराचसुपवासय विरह्याभिषेचनम् । यामान्तरं वा गन्तवं जानुभ्यां नाच संग्रवः"-दिति॥

खरोद्रयानारोहणादी प्रायिश्वसमाह याज्ञवस्काः,—

"प्राणायामं जले साला खर्यानोष्ट्यानगः।

नग्नः स्नाला च भुक्ता च गला चैव दिवा स्तियम्"—इति॥ द्दं चाकामकारविषयम् । कामकारे तु मनुराइ,-

"उद्रयानं धमारु खर्यानं च कामतः।

बनाबाजनमाषुत्य प्राणायामेन ग्रुह्यति"—इति । त्रपु मूत्रपुरीषादिकरणे मनुराह,-

^{*} पापसुपसीदति,-इति सुः।

"विनाऽद्भिरमु वाऽयार्त्तः ग्रारीरं मिन्नवेश्व तु ।

सचेलोबज्जधाऽऽसुत्य गामालभ्य विग्रुध्यति—दिति ॥

इदमकामकारविषयम् । कामकारे तु यमः श्राह,—

"श्रापद्गतो विना तोयं ग्रारीरं यो निषेवते ।

एका इं चपणं क्रवा सचेलं सानमाचरेत्"—दिति ॥

यचा इ समन्तुः। "श्रम्वग्रौ वा मेहतस्तप्रकृष्ट्यं कायविग्रोधनम्"—

दिति । तदनार्त्तपरतया योज्यम्।

श्रीतसार्त्तकर्मादिलोपे मतुराह,-

"वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समितिकसे। स्नातकत्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्"—इति॥ त्रवोपवासस्य प्रतिपदोक्तेश्चादिना समुचयः। पञ्चमहायज्ञाद्यकर्णे वृहस्पतिराह,—

त्रिनर्वर्त्य महायज्ञान् योभुक्के प्रत्यहं ग्रही । त्रानातुरः सित् धने कच्छार्द्धनं विग्रह्मति ॥ त्राहिताग्निरपद्यानं न कुर्याद्यज्ञकर्मणि । च्यतौ न गच्छेद्वार्थां दा सोऽपि कच्छार्द्धमाचरेत्"—दिति ।

एकपङ्कारपविष्टानां वैषम्धेन दानादौ यमः,—

"न पङ्गरां विषमं दद्यात् न याचेत् न च दापयेत्। प्राजापत्येन कच्छेण सुच्यते कर्मणस्ततः"—इति ॥ पतितादिसभाषणे तु गौतमः । "न खेच्छाग्रचधार्मिकैः सप्त सम्भाषेत । सम्भाय्य पुण्यस्तो मनसा धायेत्। ब्राह्मणेन वा

सभाषेत"-इति।

श्रग्रुचिभोजने प्रातातप श्राइ,—

"मूत्रोद्यारं दिजः कला श्रक्तवा ग्रौत्रमात्मनः। मोहाङ्ग्रकाः विरावं खादुद्धा मान्तपनं चरेत्"—दृति। दृद्धग्रातातपोऽपि,—

"मूत्रयिता बजनार्गे स्रितिभंशाच्यलं पिवेत्। श्रहोरात्रोषितः स्नाता जुड्डयात् सर्पिषाऽऽड्डतौः"—इति॥ व्यान्नोऽपि,—

"ऋखृष्यसर्प्यनं क्रवा यदा भुङ्को ग्टहाश्रमी । श्रकामतस्तिराचं स्थात् षड्राचं कामतञ्चरेत्। ॥ यतिश्चैव वनस्यस्य कुर्य्यातां तौ तदेव तु"—द्दति । उभानाऽपि,—

"चण्डालश्वपचै: खृष्टो विण्यूचो च्छिष्टएवच । चिराचेण विश्वद्धिः खाह्यको च्छिष्टः षड़ाचरेत् !"—इति॥ वृद्धतिरपि?,—

"त्रखाला तु यदा भुङ्को पिण्डं दलाऽपि तद्वती। खृद्दा प्रवसुदक्यां वा चण्डालं स्नृतिकां तथा॥ श्रकामतिस्त्रिराचं खादुद्धा सान्तपनं चरेत्"—इति।

^{*} मोद्दाद्युङ्गे,-इति मु॰।

[†] खरुराचन्त् कामतः,—इति सु॰।

[‡] बदाचन,—इति सु०।

[§] प्रजापतिः,—इति मु॰ ।

ब्रह्मसूचं विना मूचपुरीषादिकरणे स्रत्यनारे प्रायश्चित्त-सुक्रम्,--

"विना यज्ञोपवीतेन ययुच्छिष्टो भवेद्द्रिजः।
प्रायस्वित्तमहोराचं गायद्यष्ट्रप्रतं जपेत्"—इति।
इदं कामकारविषयम्। श्रकामतस्तु,—
"पिवतोमेहतस्वैव भुज्जतोऽनुपवीतिनः।
प्राणायामचयं षद्गं नक्तं च चितयं क्रमात्"—इति।
भोजनानन्तरमाचमनमङ्गत्वेवासनादुत्याने प्रायस्वित्तमास्रमेधिकेऽभिहितम्,—

"यद्युत्तिष्ठत्यनाचान्तो भुक्तवानमनात्ततः"।

सद्यः स्नानं प्रकुर्व्योत सोऽन्यथाऽप्रयतो भवेत् ।

श्रपाङ्क्रेयपङ्कौ भोजने सार्कण्डेय श्राह,—

"श्रपाङ्केयस्य यः कश्चित् पङ्कौ भुङ्को दिजोत्तमः।

श्रहोराचोषितो भूला पञ्चगर्थेन ग्रुद्धाति"—दति॥

नी जीर कत्रक्षधारणे लापस्त्रक्षश्राह,-

"नी लीरकं यदा वस्तं ब्राह्मणोऽक्तेषु धारयेत्। श्रहोराचोषितो भःला पञ्चगळेन ग्रध्यति॥ रोमकुपैर्यदाऽऽगच्छेद्रसोनी खास्त कस्वतित्। चिवर्णेषु च सामान्यं तप्तकच्च्रं विश्रोधनम्॥

^{*} भुक्ता चैवासनात्ततः,-इति मु॰।

[†] नान्यथा प्रयतोभवेत्, - इति सु ।

[‡] खपाङ्क्षेयस्तु,—इति मु॰।

पालनं विकयसेव तहत्त्या ह्रपजीवनम्।
पातकन्तु भवेदिपे चिभिः कक्क्रेश्चेपोद्दति ॥
स्वानं दानं जपोद्दोमः स्वाध्यायः पिह्तपंणम्।
दृष्या तस्य महायज्ञो नीलीस्द्रक्ष धारणात्।
नीलीमध्ये तु गच्छेदा प्रमादाद् ब्राह्मणः कचित् ॥
श्रद्धोराचोषितोश्वला पञ्चगञ्चेन ग्रुद्धाति।
नीलीदारुपदा भिन्नाद् ब्राह्मणस्य ग्ररीरतः॥
भोणितं दृश्यते यच दिजञ्चान्द्रायणं चरेत्।
स्वीणां क्षीड़ार्थसंभोगे ग्रयनीये न दुष्यति॥
नीलीरकेन वस्त्रेण यदन्नश्रुपनीयते।
दातारं नोपतिष्ठेत भोका शुक्षीत किल्लिपम्"—इति।
स्गुर्पि,—

"स्तीधता भयने नीली ब्राह्मणस्य न दुर्थात । नृपद्य हद्भवेद्यस्य स्पर्भी वर्ज्यन्तु धारणम् ॥ कस्यले पद्दस्ते च नीलीरागो न दुर्थात"—इति । ब्रह्मतरुनिर्मितसञ्जाद्यारोहणे भङ्कः,—

"श्रधास ग्रयनं यानमामनं पादुने तथा। दिशः पसाग्रवृत्तस्य चिराचन्तु ज्ञती भनेत्॥ स्विथस्त रणे पृष्ठं दत्ता प्राणपरायणः। संवस्तरं व्रतं सुर्थाच्छित्ता वृत्तं फलप्रम्॥ दौ विप्रौ ब्राह्मणाग्नी वा दन्यती गोदिजात्तमौ।

^{*} गीलीदार यदा विद्यादु,-इति सुः।

श्रन्तरेण यदा गच्छेत् क्षच्चं मान्तपनं चरेत्॥ होमकाले तथा दोहे खाध्याये दारमंग्रहे। श्रन्तरेण यदा गच्छेत् दिजाश्चन्द्रायणं चरेत्"—इति। दु:खप्तारिष्टदर्भनादौ मएवाह। "दु:खप्तारिष्टदर्भनादौ हतं हिरखं च दद्यात्"--इति।

तीर्थयात्रामन्तरेण देशान्तरगमने देवनः प्रायस्थित्तमादः,—
"मिन्धुषौराद्रषौवीरान् तथा प्रत्यन्तवाधिनः।
श्रद्भवद्गवद्गाद्यान् गला संस्तारमर्हति"—दति।
सूर्य्योदयादिकान्त्रण्यने प्रायस्थित्तमाद्य यमः,—
"सूर्य्योदये तु यः भेते सूर्य्यान्धुदित उच्यते।
श्रद्धां गते तु यः भेते सूर्य्यानर्ध्वत्र उच्यते।
श्रद्धां गते तु यः भेते सूर्य्यानर्ध्वत्र उच्यते॥
श्रद्धां नातुभौ सम्यगहोरात्रोषितः ग्रुचिः।
गायद्याः दम्रसाहसं कुर्यादिकाह्निके बुधः"—द्दित।

"त्झेद्रभुद्धियात् सूर्यः ग्रयानं कासकारतः।

विद्रोवेदाऽयविज्ञानात् जपन्नूपववेद्दिनस्"—दति।

गौतसस्त ब्रह्मचारिणोविग्रेषसाह । "सूर्याभुद्धिने ब्रह्मचारी

तिष्ठेद्रस्भुद्धानोऽस्तिमत्य राचि जपेत् साविचीम्"—दति।

यतिवनस्ययोविग्रेषसाह विषष्ठः,—

"वनस्यश्च यतिश्चैव सूर्यणाभ्यदितो यदि।

सनुर्पि,-

^{*} प्रचक्,—इति ग्रा॰ स॰।

ब्रह्मकूर्वाभिनौ भूला जपेतां प्रखवं लदः "-द्ति। दण्डकमण्डलादिनाप्रे प्रायश्चित्तमार पैठीनिषः। "नष्टे दण्ड-काष्ठे मैचं गला तद्दला ब्राह्मणाय तद्दरपवसेत्। श्रन्यं प्रयक्केंद्-कमण्डलावयेवसेव। नष्टायां सेखलायां चिवृतमा-चरेत"--इति।

- सन्धायिकार्थलोपे सन्दर्भः,-

"सन्ध्यामापदि नोपासे श्रद्धिकार्यं यथादिधि। शावित्रष्टसहस्रन् जपेत् स्नावा समाहितः"-इति । खग्रहिनरीचले प्रायिस्तमार यमः,-

"प्रत्यादित्यं न से हेत न पर्शेदातानः प्रकृत्। दृष्टा सूर्यं निरीचेत गामग्निं ब्राह्मणं तथा"-इति।

भोजनकाले श्राप्रचिले रहिशातातपः,--

"यदा भोजनकाले तु श्रग्राचिर्भवति दिजः। भूमो निचिष्य तं यायं खाला विशो विश्व द्वाति॥ भचयिला तु तं शासमदोराचेण गुड्यति॥ श्रिपाला सर्वसेवासं चिराचेण विष्युद्धाति"—इति।

त्राहे निमन्त्रितस्य कालातिक्रमे यम त्राह,-"केतनं कार्यिला तु योऽतिपातयते दिजः। बह्महत्यामवाप्नोति श्रद्धयोनौ प्रजापते॥

एतसिनेनसि प्राप्ते ब्राह्मणोनियतवतः।

[•] चच्चम्,—इति मु॰।

यितचान्द्रायणं चौर्लां तत्रश्चान्द्रायणं चरेत्"—दित ।

चित्रयाद्युपसंग्रहणे हारीत श्राह । "चित्रयाभिवादने ऽहोरात्रसुपवासः खात् । वैश्वस्थापि । श्रुद्रस्थाभिवादने चिरात्रसुपवासः ।
तथा, श्रय्याऽऽहद्रपादुकोपानदारोपितपादोच्चिष्टान्धकारस्यश्राद्धहाज्जपदेवतापूजाऽभिरताभिवादने चिरात्रसुपवासः स्थात् । श्रन्यत्र
निमन्त्रितेनान्यत्रभोजनेऽपि चिरात्रसुपवासः गं"—दित ।

मिथाऽभिश्रंसने प्रायश्चित्तमाह याज्ञवस्त्रः,—

"महापापोपपापाभ्यां योऽभिश्रंसेकृषा नरम् ।
श्रवाचोमासमासीत स जापी नियतेन्द्रियः"—इति ।

जपस्य ग्रुद्धवतीनां। कार्यः । तथाच विषष्ठः । "ब्राह्मणमनृते-नाभिग्रस्य पतनीयेनोपपतनीयेन वा मासमञ्जनः शुद्धवतीरावर्त्त-येत्? । श्रश्वमेधावस्थ्यं वा गच्छेत्"—इति । हारीतोऽपि,—

"अनृताभिग्रंसनाक्रोग्रे गुरूणां पैग्रान्ये च।
एकविंग्रतिराचना पिवेद्राच्चौं सुवर्चनाम्"—इति।

प्राह्व-चिखिती । "नास्तिकहत्तिः क्रतः क्रूटयवहारी ब्राह्मण-वृत्तिन्नोमिथ्याऽभिग्रंसन द्रत्येते पञ्चसंवत्सरान् ब्राह्मणग्रहे भैचं चरेयुः। संवत्सरं धीतं भैचमश्रीयुः। षण्मासान् गा श्रनुगच्चेयुः"—दति। एतेषां वचनानां यथायोगं यवस्या द्रष्ट्या।

^{*} तीर्ला,—इति मु॰।

[†] मोजनेऽचोरात्रमुपवासः,—इति मु॰।

[|] शुद्धमतिना,-इति मु॰।

<ंशुद्धमतिरावर्त्तयेत्,—इति मु°!

श्रभिमस्तप्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्कः,—

"श्रभिमस्तो मृषा कृच्छ्ं चरेदाग्नेयसेव वा।

निव्यपेत् पुरोडामं वाययं चरुसेव वा"—इति॥

यत्तु विषष्ठवचनम्। "एतेनैवाभिश्वस्तो व्याख्यातः"—इति।
तत्तदैवाकतप्रायश्चित्तस्य द्रष्टव्यम्। यत्तु पैठीनिश्वनोक्तम्। "श्रनृतेनाभिश्रस्तः क्रच्छं चरेन्सामं पातिनेषु महापातनेषु दिमासम्"—इति।
तद्पि विषष्ठेन समानविषयम्।

तदेवं विष्णुनाऽनुकान्तानामितपातकादीनां प्रकीर्णंकान्तानां दग्रविधानां पाणनां सामान्यतो विग्रेषतञ्ज प्रायिच्यतानि प्रति-पादितानि ।

श्रय रहस्यप्रायश्चित्तान्यभिधीयन्ते।

यत्पापं कर्वयितिरिक्तेनान्येन केनचिद्पि न ज्ञातं, तद्रइस्थम्।
तस्य प्रायिश्वनमिप रहस्येव कर्त्तव्यम्। तथाच हारीतः। "श्रथ
बाह्मणस्य श्रुतधर्मभास्त्रस्य रहस्यमनुकिस्थामः। रहस्यकते रहस्यसेव कर्त्तवं, प्रकाणकते प्रकाणसेव कर्त्तव्यम्"— इति। रहस्यत्वाहेव नाम्ति परिषदनुमत्यपेचा। तदाहतुर्वहस्यतियाज्ञवस्त्यौ,—

> "विख्यातदोषः कुर्व्योत पर्षदाऽनुमतं वतम् । श्रनभिख्यातदोषसु रहस्वतमाचरेत्"—दति॥

न च विना परिषदं व्रतज्ञानाभाव दति गङ्गनीयम्। ग्रास्त्रज्ञस्य तदिज्ञानसभावात् । दतरेणापि वृद्धिमता विदद्गोष्ठ्यां केनचि- ञ्चाजेनावगन्तं प्रकालात्। यदि तदभिज्ञानाय परिषदोऽये पापं प्रकटीकुर्यात्, तदा प्रायश्चित्तं बद्धलं भवति। दिविधा ह्याइद्धिः पापेन जन्यते, ऐहिक्यासुश्विकी च। तयोरेहिकी शिष्टेः सह व्यवहारं वार्यति । त्रामुश्रिकी तु नरकं प्रापयति । तत्र प्रकटपापेषु दिवि-धाग्रुद्धिमङ्गावात्तिवृक्तये प्रायिश्वत्तवाङ्गल्यमपेचितम् । रहस्थे लैहिकाग्रद्धाभावादासुप्रिकमाचाग्रुद्धिः खन्येनापि जपहोमादिना निवक्तते। त्रतएव मनुः प्राजापत्यादिवतानां जपादौनां च व्यव-खामार,-

"एतैर्दिजातयः ग्रोध्या व्रतेराविष्कृतेनसः। त्रनाविष्कृतपापासु मन्त्रेहें मेश्व ग्रोधयेत्" इति। तत्र रहस्थानां साधारणं प्रायश्चित्तं मएवा इ,— "वेदाभ्यासोऽचरं प्रक्षा महायज्ञकिया चमा। नाग्रयन्याश्य पापानि महापातकजान्यपि॥ यथैधस्तेनमा विज्ञः प्राप्तं निर्देश्वति चणात्। तथा ज्ञानकृतं पापं कृत्सं दहित वेदवित्॥ सवाद्वतिप्रणवनाः प्राणायामासु घोड्गः। श्रपि भूणइणं मासात् पुनन्यइरइः कृताः"-इति ।

वसिष्ठः,—

"यद्यकार्य्यमतं सागं इतं वेदस्य धार्यते। मर्कें तत्तस्य वेदाग्निर्दहत्यग्निरिवेश्वनम्"-इति।

^{*} रहस्येषु भाषेष्,—इति सुः।

[†] प्रास्तं,—इति मु॰।

चतुर्विंगतिमते,—

"क्षतेश्व कियमाणेश्व करियद्विर्न मंग्रयः।

ब्रह्म प्रतिष्ठेत्येतावत् पावनाय जपेट्टिजः"—इति।
यमः,—

"सहस्परमां देवीं ग्रतमधां द्यावराम्। गायवीं स जपेन्नित्यं महापातकनाभिनीम्॥ विराजं दिगुणं ज्ञा तद्क्वेव विश्वद्याति। वामदेव्यं चिरावन्यं तद्क्वेव विश्वध्यति॥ पौरुषं सूक्तमावन्यं सुच्यते सर्व्यकिल्विषात्। वृषभं ग्रतधा ज्ञा तद्क्वेव विश्वद्याति॥ रूद्रैकाद्यकं ज्ञा तद्क्वेव विश्वद्याति॥

विष्णुः। "त्रथातः सर्ववेदपविचाणि भवन्ति। येषां जपेश्च होमेश्च दिजातयः पापेश्वः पूयन्ते। त्रधमर्षणं देवक्ठतं श्रुद्धावत्यस्तर-त्यमन्दी धार्वात कुमाण्डाः पावमान्यो दुर्गाश्चाविची श्रभीषङ्गाः पदस्तोभाः सामानि व्याद्धतयो भारुण्डानि चन्द्रसाम पुरुषवते सामनी श्रविङ्गं वार्दस्तत्यं गोसूक्तमाश्वसूकं सामनी चन्द्रसूके च श्रतरह्रिय-सथर्वशिर स्तिसपणें महात्रतं नारायणीयं पुरुषसूकञ्च,—

> चीण्याच्यादोहानि रयन्तरञ्च श्रमेर्वतं वामदेवां दृहञ्च। एतानि गीतानि पुनन्ति जन्तून् जातिसारतं सभते यदीच्हेत्"—इति।

चतुर्विंग्रतिमते,—

"पावमानीसाधा कौतां पौरूषं सूक्रमेवच। ज्ञा पापैः प्रमुच्चेत सपुत्रं मधुच्छन्द्सम् ॥ मण्डलबाह्मणं सद्दं शुक्रियो मोचकस्तथा। वामदेखं वहत्ताम जहां पापै: प्रमुखते ॥ यज्ञायज्ञीयमादित्यं ज्येष्ठमाम च राजनम्। पारुच्छेपञ्च सामानि जप्ता सुच्येत किल्विषात्॥ श्राथर्विश्वरमं चैव पुरुषसूत्रं तथैवच। नीलरहं तथेवैन्द्रं ज्ञा पापैः प्रमुचते ॥ श्रायर्वणास्य ये नेचित् मन्ताः कामविवर्जिताः। ते सर्वे पापसनारो याज्ञस्कावची यथा ॥ मंहोसे मन्युरित्येतदनुवाकं जपेद्दिजः। जञ्चा पापैः प्रसुच्येत बौधायनवचो यथा॥ ऋग्वेदमभ्यसेद्यसु यज्ः प्राखामथापिवा । सामानि सरहस्रानि श्रयर्वाङ्गिरसस्या॥ ब्राह्मणानि च कल्पांच षड्ङ्गानि तथैवच। श्राखानानि तथाऽन्यानि ज्ञा पापैः प्रमुचते॥ दतिहासपुराणानि देवतास्तवनानि च। जञ्चा पापैः प्रमुच्चेत धर्मखानेस्तवा परैः"-इति॥ बौधायनः,—

"विधिना प्रास्तदृष्टेन प्राणायामान् षड़ाचरेत्*।

^{*} समाचरेत्,-इति प्रा॰स॰।

यदुपस्यक्षतं पापं पद्मां वा यत्कतं भवेत्॥ बाइअथां मनभा वाचा श्रोचलक्ष्राणचनुषा"—इति। मनुः,—

"महापातिकनश्चैव ग्रेषाश्चाकार्यकारिणः।
तपसेव सुतप्तेन सुच्यन्ते किल्विषात्ततः॥
यिकिश्चिदेनः कुर्वन्ति सनोवाक्कमीभर्जनाः।
तत् सर्वे निर्णुदन्याग्रः तपसेव तपोधनाः"—इति।
पैठीनसिः,—

"सर्विपापप्रसक्तोऽपि धायन् निमिषसच्युतम् । पुनस्तपस्ती भवति पङ्किपावनपावनः"—इति ॥ कूर्मपुराणे,—

"जपलपत्तीर्घनेवा देवबाह्मणपूजनम्।

यहणादिषु कालेषु महापातकग्रोधनम्॥

पुष्प्रचेचाभिगमनं धर्वपापप्रणाग्रनम्।

देवताऽभ्यर्चनं नृणामग्रेषाघिवनाग्रनम्॥

श्रमावाद्यां तिथिं प्राप्य यः समाराधयेङ्गवम्।

ब्राह्मणान् भोजियाता तु सर्वपापैः प्रमुच्यते॥

कृष्णाष्टम्यां महादेवं तथा कृष्णचतुर्द्ग्रीम्।

सम्पूज्य ब्राह्मणसुखे सर्वपापैः प्रमुच्यते॥

वयोद्य्यां तथा राचौ सोपहारं चिलोचनम्।

दृष्टेग्रं प्रथमे यासे सुच्यते सर्वपातकैः।

एकाद्य्यां निराहारः समभ्यर्च्य जनाईनम्॥

दादग्या ग्रुक्तपचस मर्व्वपापैः प्रमुच्यते।
उपोषितश्चतुर्दग्यां कृष्णपचे ममाहितः॥
यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च।
वैवस्तताय कालाय मर्व्वभूतचयाय च॥
श्रोडुम्बराय दध्राय नीलाय परमेष्ठिने।
वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय ते नमः॥
प्रत्येकं तिलमंयुक्तान् दद्यात् सप्तोदकाञ्चलीन्।
स्नाला नद्यां तु पूर्व्वाके मुच्यते मर्व्वपातकैः"-दति॥
वतुर्व्विंग्रतिमते,—

"स्रगारेष्टिः पविचेष्टिस्तिइविः पावमान्यपि । इष्टयः पापनाभिन्यो वैद्यानर्था समन्तिताः"—इति ॥ कूर्मपुराणे,—

"श्रस्मिन् कलियुगे घोरे कोकाः पापानुवर्त्तनः।
भवियन्ति महावाहो, वर्णाश्रमविवर्जिताः॥
नान्यत्पश्चामि जन्तूनां सुक्षा वाराणसीं पुरीम्।
सर्वपापप्रशमनं प्रायश्चित्तं कलौ युगे"—इति॥
इति साधारणप्रायश्चित्तानि।

श्रय प्रतिपदेक्तानि प्रायश्रित्तानि।

तव याजवरकाः,—

"चिरात्रोपेषितो जप्ता ब्रह्महा लघमर्षणम्। म्नन्नर्जले विश्रद्धोत गांदला च पयस्त्रिनीम्"-इति॥ प्राह्म लिखिताविष । "ब्रह्म हा चिराचोपिषतोऽन्तर्क्यलेऽघमर्षणं चिरावर्त्तयेत्"—दित । एतच कामकार विषयम् । श्रकामकार विषये यमः । "एवं ब्रह्म हत्या सुरापान सुपर्ण सेयगु कृतन्तेषु प्राणायामेः श्रान्तोऽघमर्षणं जिपेत्"—दित । वौधायनः । "ग्रामात् प्राची सुदीचीं वा दिशसुपिन स्कृत्य स्नातः ग्रु चिक्दकान्ते स्वण्डिल सुपिल स्व सङ्गत् किन्वासाः सङ्गत् पूर्तेन पाणिनाऽऽदित्या भिसुखोऽघमर्षणस्वाध्याय-मधीयीत प्रातः प्रतं मधा के ग्रतं साया के ग्रतं परिमितं चोदितेषु नचचेषु प्रसृतियावकमश्रीयात् । ज्ञानङ्कतेभ्य उपपातकेभ्यस्य सप्त-राचात् प्रसृच्यते । दाद ग्रराचान्म हापातकेभ्यः । एवं ब्रह्म हत्यां सुवर्ण-स्तेयं सुरापानस्य वर्जियलेक विंगतिराचेण तान्यभितरित"—दित । मनुरि,—

"श्ररण्ये वा चिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम्। सुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः ग्रोधितस्त्रिभः"—इति।

व्हिदिष्णुरिप । "ब्रह्महत्यां क्रला प्राचीसुदीचीं वा दिश्रसुप-निष्कुम्य प्रस्तेनेन्धनेनाग्निं प्रज्वाल्याघमवर्णेनाष्ट्रसहस्माज्याज्ञती-र्जुङ्जयात् तदेतस्मात् पूर्तो भवति"—इति । एतानि कामाकाम-कारादिभेदेन व्वव्यापनीयानि । सुरापाने यम श्राह । "सुरापः कष्डमात्रसुदकमवतीर्थं सुतसोमात् प्रसृतिमादायोङ्कारेणाभिमन्त्य पिवेत् । ततोऽपु निमग्नोमानस्तोकीयं जपेत्"—इति ।

याज्ञवस्यः,—

"चिराचोपिषतोक्तला कुमाण्डीभिर्धृतं ग्रुचिः"-इति ।

^{*} कामाकामकारभेदेन-इति सु०।

मनु:,--

"कौ सं जिपलाऽपैत्येनो वाभिष्ठञ्चेत्यृतं प्रति ।

माहितं ग्रुद्धवत्यञ्च सरापोऽपि विग्रह्मित ।

मन्तैः ग्राकलहोमीयैरब्दं इत्वा वतं दिजः ॥

सुगुर्व्यपहन्येनो ज्ञा वा नमदित्यृत्तम् ।

महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्गाः समाहितः ।

श्रभ्यस्थाव्दं पावमानौभैचाहारोविग्रह्मित"—इति ॥

विश्वष्टः,—

"सुरां पीलाऽपु निर्मञ्य जिः पठेदघमर्षणम्। यथाऽश्वमेधावस्थकादृशं मनुरज्ञवीत्"—इति ॥ श्रत्र ज्ञानाज्ञानाभ्याधानभ्याधैर्यवस्था द्रष्ट्या। सुवर्णक्षेये श्रातातपः,—

> "मदं पीला गुरुदारांश्व गला स्तेयं कला ब्रह्महत्यां च कला। भसाच्छत्रोभसाग्ययाग्रयनी-रुद्राध्यायी सुच्यते सर्व्यापैः"—इति।

यमः। "ब्राह्मणः सुवर्णस्तयं क्रता हिरण्यं प्रासायां प्रचिषापु द्वातो गीवामाचसुदकं हिरण्यवर्णाभिश्वतस्थिरात्मानमभुद्ध चीन् प्राणायामान् क्रता तदेतसात्पापात् पूतो भवति"—इति। रहस्यतिः,—

^{*} मनइत्युचम्,—इति सु॰।

"सक्तक्काह्यस्थवाभीयं भिवसङ्गल्यमेव वा । श्रपद्वत्य सुवर्णं वा चणाङ्गवति निर्मलः"—इति । याज्ञवल्काः,—

"ब्राह्मणखर्णहारी तु रुद्रजापी जले स्थितः"—इति । जपश्चैकादग्रक्तवः कार्यः । तदाह अचिः,—

"एकादग्रगुणान् वाऽपि रुद्रानावर्त्त्यं धर्मवित्। महापापैरपि सृष्टो सुखते नाच मंग्रयः"—इति॥ गुरुतन्त्रे याज्ञवस्त्र्यः,—

"सहस्वभीर्षजापी तु सुच्चते गुरूतन्यगः।
गौर्देया कर्मणोऽस्थान्ते प्रथगेभिः पयस्थिनी"—इति॥
यमोऽपि। "श्रथ गुरूतन्यगमनं क्वलाऽघमर्षणमन्तर्जले चिरावर्त्त्यं तदेतसात् पापात् पूतो भवति"—इति। मनुरुपि,—

"हिवयन्तीयमध्यस्य न तमंह दतीति च।

जहा च पौरुषं सूत्रं सुच्यते गुरुतन्यगः"—दति ॥

संसर्गे येन सह संसर्गे करोति, तदीयसेव प्रायिच्तं कुर्यात्।
"स तस्यैव व्रतं कुर्यात्"—दिति पूर्वसेवोक्तवात्।
त्रयोपपातकरहस्प्रायिच्तानि।

श्रन यम:,—

"दगप्रणवसंयुक्तैः प्राणायामैञ्चतुःग्रतैः । सुच्यते ब्रह्महत्यायाः किं पुनः ग्रेषपानकैः"—इति । याज्ञवस्कोऽपि,—

"प्राणायामग्रतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये।

उपपातकजानामनादिष्टस्य चैव हि"-इति ॥ मनुरपि,-

"एनषां खूलसूचाणां चिकीर्घत्रपनोदनम् । श्रवेत्यृचं जपेदब्दं यत्किञ्चेदमितीति च"—इति ॥ श्रव सहदभाषादिभेदेन व्यवस्था द्रष्ट्या ।

इति रहस्यप्रायश्चितम्।

श्रय व्रतलक्ष्णानि।

सर्वेत्रतसाधारणाङ्गनि याज्ञवस्त्रश्राह,—

"ब्रह्मचर्थे दया चान्तिर्दानं सत्यमकत्कता। प्रश्चिमाऽसीयमाधुर्ये दमश्चिति यमाः स्थताः॥

ञ्चानभौनोपवासेच्या खाधायोपखनिगरः।

नियमा गुरुश्रश्रूषा शौचाक्रोधाप्रमादिता"-इति ॥

श्रव ब्रह्मचर्यं धर्वेन्द्रियनिग्रहः । उपख्निग्रहो लिङ्गनिरोधः । तयोगीवलीवर्द्धन्यायेनापुनक्तिः । श्रवन्त्रतमकुटिन्नतम् । मनुर्पि,-

> "त्रिशं सत्यमकोधमार्जवं च समाचरेत्। चिरक्ति चिर्निशायाञ्च सवासा जनमाविशेत्॥ स्त्रीशृद्धपिततांश्चैव नाभिभाषेत कर्षिचित्। स्वानामनाभ्यां विष्ठरेदकोधोऽधः श्रयीत वा॥ ब्रह्मचारी वृती च स्थाद् गुरुदेविद्वजार्चकः। स्वाविची च जपेस्नित्यं पविचाणि च शक्तितः॥ सर्वेष्वव वृतेष्वेवं प्राययिक्तार्थमादृताः"—इति।

श्रव प्राजापत्यव्रतलचणमा ह हारीतः,—

"श्रहं मायं श्रहं प्रातस्यहमद्याद्याचितम्।

परं श्रहं वायुभच एष कच्छः प्रजापितः"—इति॥

मनुर्पि,—

"श्चाहं प्रातः श्चाहं सायं श्चाहमद्यादियाचितम्। श्चाहं परन्तु नाश्चीयात् प्राजापत्यं चर्न् द्विजः"—इति। श्रास्थैवाधिकारिभेदेन प्रयोगान्तरमाह विषष्टः,—

"श्रद्धः प्रातर्ह्यक्रमहरेकमयाचितम् । श्रद्धः पराकं तवैकमेवं चतुरही परौ ॥ श्रनुयहार्थं विप्राणां मनुर्धर्मस्तां वरः । बालरद्धातुराणाञ्च श्रिग्रुकच्छ्रमुवाच ह"—इति ॥ एतदुभयमपि प्राजापत्यक्षच्छ्ं दर्शयति । याज्ञवल्क्यः,— "एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन चैकेन पादक्षच्छः प्रकीर्त्तितः॥ यथाकथित् चिगुणः प्राजापत्योऽयसुच्यते"—इति ।

एकभक्तेन दिवैव सक्क्षोजनेन। नक्तेन राचौ सक्क्षोजनेन।
श्रयाचितेन, न विद्यते याचितं यिसान् भोजने, तदयाचितम्।
तेन। श्रव कालविशेषाप्रतीतिर्दिवा राचौ वा सक्क्षोजनेन। उपवासेन चैकेन एकसिन् दिनेऽनशनेन च पादकच्छो भवति। श्रयसेव पादकच्छः खस्थानविद्या वा दण्डकलितवदाद्या वा यथा
कथित् विगुणः चिर्भ्यसः प्राजापत्य दत्युच्यते दत्यर्थः। एकभक्तादिषु ग्राससङ्खा श्रापस्तम्नेन दिर्शिता,—

"सायं दाविंगतिर्यासाः प्रातः षड्विंगतिः स्प्रताः । चतुर्विंगतिरयाच्याः परं निर्गनं स्प्रतम्"-दृति ॥ तत्परिमाणमपि तनैवोक्तम्,-

"कुकुटाण्डप्रमाणन्तु यथा वाऽऽस्तं विभेत् सुखम्"—इति। चतुर्विभितिमते प्रकारान्तरेण सङ्घा श्रूयते,— "प्रातस्तु दादभ ग्रासाः सायं पञ्चदभैव तु। श्रयाचिते च दावष्टौ परं वै मारुताभनः"—इति॥ श्रव भ्रक्षपेचया व्यवस्था द्रष्ट्या। श्रापसम्बस्तु चतुरः पाद-कच्छान् कला तेषां वर्णभेदेन व्यवस्थामाइ,—

"श्चरं निरमनं पादः पादश्वायाचितं श्चरम्।

सायं श्चरं तथा पादः पादः प्रातस्तथा श्चरम्॥

प्रातःपादं चरेक्कूद्रः सायं वैश्वश्च दापथेत्।

श्वयाचितन्तु राजन्ये चिराचं ब्राह्मणे स्रतम्"-इति।

श्चर्द्वरक्क्रपादोनकक्क्रयोरिष स्वरूपं सएवारु,-

"प्रायं प्रातर्दिनार्द्धं खात् पादोनं नक्तवर्जितम्"—इति।
श्रयमर्थः । श्रयाचितोपवासयोस्य इदयानुष्ठानेनार्द्धं क्क्को भविति । नक्तव्य इयिति कित्रव्य इययानुष्ठानेन पादोनक क्को भवित ।
श्रद्धं क क्क्रप्रकारोऽपि तेनेवोक्तः,—

"सायं प्रातस्त्रचैवोक्तं दिनदयमयाचितम्।

^{*} नाइं,-इति सु॰।

[†] नक्तयतिरिक्तयद्वानुखानेन,-इति मु॰।

दिनदयन् नाश्रीयात् कच्छाई तदिधीयते"-इति । श्रवापि प्रक्षिपेचया व्यवस्था द्रष्ट्या। यन् जपहोसादिवकङ्ग-यहितं प्राजापत्यक्षच्चं गौतभेनाभिहितम्। "इविव्यान् प्रातरात्रान् शुक्का तिस्रोराचीर्नाश्रीयात्। श्रयापरं श्रदं नत्रं भुश्नीत । श्रया-परं यहं न कञ्चन याचेत । श्रथापरं श्राहसुपवसेत् । तिष्ठेदहनि राचावामीत। चिप्रकामः। मत्यं वदेत। त्रनार्थं न मन्नाषेत। रौरवयौधाजये नित्यं प्रयुद्धीत । श्रनुसवनसुद्कोपसार्था चिष्ठति तिस्भिः पवित्रवतीभिर्मार्जियला हिर्ण्यवर्णाः ग्रुचयः पावका-दत्यष्टाभिः । श्रथोदकतर्पणम् । नमोद्यमाय संहमाय धुन्वते ताप-साय पुनर्व्वसवे। नमोमोञ्ज्यायोभ्याय वसुविन्दाय। नमः पराय महापराय परदाय पारियक्तवे। नमो ह्राय पशुपतये महते देवाय अपनकायैकचरायाधिपतये हरायेश्वरायेग्रानायोगाय विज्ञणे ष्टिणने क्रपर्दिने। नमः सूर्यायादित्याय नमः नौजनखाय भिति-केपाय*। नमः कष्णाय पिङ्गालाय। नमः च्येष्ठाय श्रेष्ठाय वृद्धा-चेन्द्राच हरिकेशायोर्द्धरतमे । नमः मत्याय पावकाय पावकमर्गाय । कामाय कामरूपाय। नमः दीप्ताय दीप्तरूपिणे। नमः तीच्छाय

तीच्लाक्षिणे। नमः सौम्याय सुपुरुषाय! मध्यमपुरुषाय उत्तम-

पुरुषाय ब्रह्मचारिणे। नमः चन्द्रललाटाय क्रन्तिवाससे। एतदेवा-

^{*} प्रितिकर्छाय,--इति सु०।

[ौ] पावकवर्षाय,-इति सु॰ !

¹ सीन्याय सीन्यरूपाय महापुरुषाय,-इति सु॰।

दित्योपस्थानम् । एता त्राज्याक्षतयः। द्वादशरात्रस्थान्ते पहं अपयितेताभ्योदेतताभ्यो जुक्रयात् । त्रय्रये खाद्दा सोमाय खाद्दा त्रय्रीकोमाभ्यामिन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतये त्रय्रये खिष्टकते दति । श्रन्ते ब्राह्मणभोजनम्"—दति ।

हिवयानित्याद्युपवसेदित्यन्तेन प्राजापत्यस्य स्वरूपसुक्तम् । तिष्ठित्यादिना तस्वैवेतिकर्त्त्रयतोच्यते। श्रहनि तिष्ठेदित्यनेन भोज-नाद्यविरुद्धकालेषु श्रहरुत्यितएव स्थात्। राचावसीतेत्यनेन निद्राया श्रावस्थकत्वात् तामासीनएव सेवतेत्युक्तं भवति। चित्रकामोऽपि भवेत्, ग्रीष्नं ग्रद्धः स्थामिति संजातकामोऽपि भवेदित्यर्थः। श्रयवा, ग्रीष्नं ग्रद्धिकामोऽहनि तिष्ठेत् राचावासीतेत्यर्थः।

एवं, सत्यं वदेदित्या चङ्गकला पे चिप्रकामः, — इति श्रधिकारिविशेषणमनुषञ्जनीयम्। श्रनेन, यः श्रनेः श्रनेः श्रद्धोभवामीति
मन्यतेः तस्य नायं नियम इति श्रवगम्यते। रौरवयौधात्रये सामनी।
नमो हमायेत्यादयस्त्रयोदश मन्त्रास्तर्पणसूर्योपस्थानाञ्चहोनेषु द्रष्टयाः। श्रथवा, सम्प्रदानविभन्न्यनाः षट्पञ्चाश्रन्मन्ताः। तर्पणमनुषवनं कर्त्त्रयम्। स्नानाङ्गलात् तर्पणस्थ। तथा च स्गः,—

"नित्यं नैमित्तिकं काम्यं विविधं खानसुच्यते। तर्पणं विविधस्थाङ्गमेषएव विधिः सदा"-इति।

श्वादित्योपखानाञ्चहामौ तु प्रतिदिनं सक्तत् सक्तत् कर्त्तव्यौ।
श्वयोदकतर्पणमादित्योपखानमाञ्चहोमश्वेति वक्तव्ये एतदेवादित्योपन्यानं, एता श्वाञ्चाञ्जतय दृति पृथग्योगकरणात्। श्रिष्टं खप्टम्।
एतद्वारीताचुक्रजपहोमाचक्ररहितप्राजापत्यदयखाने वेदित-

खम्। बद्धप्रयाससाध्यतेनातिगुरुतात् । श्रयवा, येषां श्रद्राद्दीनां सन्त्राधिकारानोस्ति, तेषां जपहोमादिरहितं प्राजापत्यं वेदितयम्। त्रतएवोक्तमङ्गिरसा,—

"तसाच्छूद्रं समासाद्य सदा धर्मापये स्थितम्।
प्रायसित्तं प्रदातयं जपहोमविवर्जितम्"—दति॥
येषां ब्राह्मणादीनां जपहोमादिव्यधिकारः, तेषां गौतमोकं
वेदिनयम्।

त्रयातिहाच्छः।

तस सचणसुकं चतुर्विंगतिमते,—

"एकैकं ग्राममश्रीयात् श्रहानि त्रीणि पूर्ववत्।

श्रहं चोपवसेन्नित्यमतिक्रच्छं चरन् दिजः"— इति ॥

एक्भक्रनकायाचितदिवसेषु नवस्त्रेकेकं ग्रासमञ्जीयात्। श्राहञ्ची-पवसेत्। एवं चातिकच्छ्रोभवतीत्यर्थः। यनु याज्ञवस्क्रोनोक्रम्,—

"त्रयमेवातिकच्छः स्थात् पाणिपूराचभोजने"—इति ।

श्रयमेव प्राजापत्यक्रच्क्र एकभक्तनकायाचितदिवसेषु नवसु पाणि प्राच्नभोजनयुक्तोऽतिकच्क्रो भवतीत्यर्थः। तदेतदभक्तविषयम्। पाणि- पुरावस्य ग्रासपरिमितादवादिधकपरिमाणवात्।

त्रय शक्तातिशक्तः।

तस्य लचणं याज्ञवस्कोनोक्तम्,—

"क्रच्कातिकच्कः पयसा दिवसानेकविंग्रतिस्"-दिति। विष्णुरपि,--

"कच्छातिकच्छः पयसा दिवसानेकविंग्रतिम्"-दति।

चपयेदिति ग्रेषः। यनु गौतमः। "श्रव्भचसृतीयः क्षच्छाति-क्षच्छः"—इति। एकभक्तनकायाचितदिवसेषु यो भोजनकातः, तस्मिन्नेव काले केवलसुद्केन वर्त्तनं क्षच्छातिकच्छोभवतीति। तदे-तच्छक्तविषयम्। श्रतिकच्छकच्छातिकच्छ्योरिप प्राजापत्यक्षच्छोको-तिकर्त्तव्यता द्रष्ट्या। "एतेनैव क्षच्छातिकच्छो व्याख्यातो"—इति गौतमवचनात्।

पराकलचणमा चमः,—

"दादणाहं निराहारो यातात्मा संभितवतः। क्षच्छः पराकनामेष सर्व्यपपप्रणाणनः"—द्गति॥ पर्णक्षच्छलचणमाह याज्ञबल्काः,—

"पर्णीदुम्बरराजीवविष्वपत्रकुग्रोदकैः। प्रत्येकं प्रत्यहं पीतैः पर्णकच्छ उदाहृतः"—इति॥

पलागोदुम्बरारिवन्दिबिल्वपर्णानासेकेकेन कथितसुदकं प्रत्यहं पिवेत्। पर्णकच्छ्रस्य लचणान्तरमाह यमः,—

> "एतान्येव समस्तानि चिराचोपेाषितः ग्रुचिः। काययिता पिवेदद्भिः पर्णकक्कोविधीयते।"—इति॥

यदा पलाग्रादिप्ताण्येकी क्रत्यां भशा काथियता चिराचीपवा-सान्ते कथितं तत् पिवेत्, तदा पर्णक्रच्छ्रो भवतीत्यर्थः ।

^{*} इत्यमेव पाठः सर्वेच। बिल्पपर्णकुणानामेकैकेन,—इति तु भवितुं यक्तम्।

र् इत्यमेव पाठः सर्वेत्र। सम तु, पर्यक्तक्रोऽभिधीयते,—इति पाठः प्रतिभाति।

फलकच्छादीनां स्वरूपमाह मार्कण्डेय:,-

"फलैर्मामेन कथितः फलकच्छ्रोमनी विभिः।

श्रीकच्छः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्माचैरपरस्तथा ॥

मारेनामलकेरेवं श्रीक्च्रमपरं स्रुतम्।

पर्नेर्मतः पदहक्कः पुष्पेस्तत्कक्क उच्यते ॥

म्लक्कः स्रतोस्लैक्तोयकक्को जलेन तु"-इति ।

यदा विल्वादिपालान्धंभसा क्वायियवा मासमेकं तद्माः पिवति, तदा पालकः भवित । यदा विल्वपद्माचम्लानामन्यतमस्य क्वायं मासं पिवेत्, तदा श्रीक्षच्छ्रोभवित । यदा वितेषां पत्रपुष्प-मृलानां कायं पिवेत्, तदा पत्रपुष्पमृलकः च्छ्राणि भविता ।

वार्णश्रीकच्चयोर्जनणमाह यम:,-

"ब्रह्मचारी जितकोध श्रामिचोदकमक्रुकान्। पिवेच नियताहारः क्षच्छं वारूणसुच्यते ॥ श्राहं पिवेत् तु गोसूत्रं श्राहं वै गोमयं पिवेत्। श्राहं वै यावकेनेव श्रीकच्छं ह्येतर्चते"—इति॥

गोम्यकःकृखक्पमाह याज्ञवल्यः,-

"पिण्याकाचामतकाम्बुसकूनां प्रतिवासरम्। एकराचोपवासय कच्छः सौम्योऽयसुच्यते"—इति॥

त्राचामकोदननिस्नावः। पित्याकादीनां पञ्चानामेकैकं प्रति-दिनसुपभुच्य षष्ठेऽहन्युपवसेत्। एष सोम्यकच्छः। यनु जावालेन चतुरस्थापी सोम्यकच्छ दत्युक्तम्,—

र पुर्याः पुष्पस्तयोचातं,—इति सु०।

तिदिवससाधामा इ,-

"पिष्णाकं मकत्वस्तकं चतुर्येऽह्रन्यभोजनम्।

वासोवे द्चिणां द्यात् सौम्योऽयं कृष्क् उच्यते"—दृति।

तदेतद्यक्रविषयम्।

श्रथ तुलापुरुषः। तच जावालिः,—

"पिष्णाकञ्च तथाऽऽचामं तकं चोदकसकतः।

चिराचसुपवासञ्च तुलापुरुषउच्यते"—दृति॥

स्रोऽयमष्टदिवससाधः। याज्ञवस्त्र्यस्य पञ्चद्यदिवससाध्यमाह,—

"एषां चिराचमभ्यासादेकेकस्य यथाक्रमम्।

तुलापुरुषद्रयोवं ज्ञेयः पञ्चद्याह्किः"—दृति॥

एषां प्रकृतानां पिष्णाकादीनां पञ्चद्रयाणाम्। यमस्त्रेकविंग-

"त्राचाममय पिष्णाकं तकं चोदकमक् कान्। चाहं चाहं प्रयुक्षानो वायुभचस्य हदयम्। एक विंग्रतिराचनु तुलापुरुष उच्चते"—इति॥

तदेतत्त्रयं पापतारतम्यविषयतया व्यवस्थापनीयम् । श्रवेति-कर्त्तव्यतामारः हारीतः । "श्रयातिस्त्रणयनोक्तस्य तुलापुरुषस्य कर्णः व्याख्यास्थामः ।

श्रयाज्ययाजनं कता प्राष्य मृत्रपुरीषयोः।
श्रप्रतियाद्यमादाय याजयिता विनिन्दितान्॥
विनायकोपसृष्टस्य महाव्याधिहतस्य च।
एतत् कच्छं तुलापुरुषं महापातकनाश्रनम्॥
स्वर्गदारमिदं पुष्यं महादेवेन निर्मितम्।

श्राचासमध पिष्याकं तकं चोदकसक्तुकान्॥ यहं यहं प्रयुक्तानो वायुभचस्यहदयम्* । वाचा कायेन सनसा कतानि विविधानि च॥ श्राचामसानि निर्हन्ति नवश्राद्धञ्च सूतकम् । भिचाञ्च दारुणञ्चैतत् ने केमकीटहतञ्च यत्॥ त्राखोर्मू वपुरीवञ्च ब्रह्महरू ष्टमेवच । पिष्णाकसानि निर्द्दनित श्रस्थि भिला तु यत् स्थितम्॥ त्राहारेषु च ये दोषाः स्नेहदोषाञ्च ये कचित्। खरोद्रमुखमंस्पृष्टमुग्रमंस्पृष्टमेवच । तक्रेण तानि निर्हन्ति यचान्यत् यावस्रोकितम्॥ कनकाश्वतिलागावो मूमिराच्छादनं स्त्रियः। सर्वं पुनाति धर्माता गूढ़ं चोदकसनुभिः॥ बह्महत्यां भूणहत्यां खर्णसेयं गुरुदाराभिगमनं कन्यादृषणं क्रीबाभिगमनसुद्क्याभिगमनं वाय्भचः पुनाति। तच्चन्दनोग्रीरमयौ पुरुषौ कारयेत् पटे। नदीम्हित्तकया वाऽपि पुरुषो दौ च कार्येत्॥ महापग्रुर्वेन ग्ररेण विद्धो-यदा ग्रस्तसुभयतो यच लच्छम्। तेनायसीं सुक्षतां कार्यिला प्रादेशमाचासुभयतोजातशिक्याम् ॥

^{*} वायुभच्चः परं त्यइम्,—इति ग्रा॰। † दाव्रग्नं किञ्चित्,—इति सु॰।

सौवणीं राजतीं वाऽपि तुसां देवीं तु कारयेत्। श्रिप चन्दनदृचस्य खदिरस्थापि कारयेत्॥ तस्थासो तुसा कार्या यथा वाऽपुपपद्यते।

पुरुषं पिङ्गलं चक्रहलसुमलग्र्लवज्ञपाणिमावाहयामि। खमरे-हि मातरेहि खुषाम एहि नाग एहि छच्णाजिन एहि। खाग-तमनुखागतम्। भगवते तुलापुरुषाय महादेवायेदमामनिमदं पाद्यमिदमाचमनीयमिदं गन्धमाल्यधूपदीपनैवेद्यं प्रतिग्रहाण प्रमीदः देव, तुभ्यं नमः। श्रक्रुद्धः सुमनाभव। श्रथ तुलामिमन्त्रयेत्। ऋषिमत्यं ब्रह्मसत्यं देवसत्यं श्रन्तःसत्यं, तेन सत्येन सत्यवादिनि,

> देशानां सम्पदं ब्रूहि कं देशं* वर्द्धिययि । राज्ञाञ्च सम्पदं ब्रूहि किससाकं भवियाति ॥ यदात्मानसमत् कत्तुं तुलासमध्तं परम् । यदा च लघु सन्येत तदा कर्म समारसेत् ॥

श्राये पृथियधिपतये खाहा। वायवेऽन्तरिचाधिपतये खाहा।
सूर्याय दिनाधिपतये खाहा। सोमाय नचनाधिपतये खाहा।
वासुकये नागाधिपतये खाहा। कुबेराय यचाधिपतये खाहा।
दन्द्राय देवाधिपतये खाहा। ब्रह्मणे नेलोक्याधिपतये खाहा।
देवी भगाधिपतये खाहा। हलकंटकाय खाहा। कुमाण्डराजपुनाय खाहा। विनायकाय खाहा। महाविनायकाय खाहा।

^{*} कोदेशो,-इति मु॰।

[†] प्रयक्ति,--इति सु॰।

[‡] दिखाधिपतये,—इति सु॰।

महामहाविनायकाय खाहा। वक्रतुण्डाय गणानां पतये खाहा। धर्माय खाहा। श्रधमाय खाहा। तुलाये खाहा। तुलापुरुषाय खाहा। देखे पुनर्गमनाय खाहा। मक्टचरिला ग्रुचिः पृतः कर्मण्यो भवति। दितीयं चरिला गाणपत्यं प्राप्नोति। त्वतीयं चरिला महादेवस्थावस्यं प्राप्नोति। श्राषाळ्यां कार्त्तिक्यां फान्नुन्यां वा पुण्ये नचने एष विहितोधर्मः"—इति।

वार्णकक्तमाह यम:,-

"ब्रह्मचारी जितकोधो मासेऽष्युद्कसक्तुकान्। पिवेच नियताहारः कुच्छं वारुणमुच्यते"—इति॥

त्रघमर्षणक्रक्रमाह विष्णुः। "त्रथ क्रक्काणि भवन्ति। ऋहं नाश्रीयात्। प्रत्यहं च निषवणं खानमाचरेत्*। सग्नस्त्रिरघमर्षणं निषेत्। दिवा स्थितस्तिनेद्राचावामीत। कर्मणोऽन्ते पयस्तिनीं दद्यादित्यघमर्षणम्"—इति। शङ्कम्तु प्रकारान्तरेणाह,—

> "श्रदं विषवणसायी मौनी स्थाद्घमर्षणम्। मनमा वि: पाठेद्पु न भुज्जीत दिनवयम्॥ त्रघमर्षणमित्येतद्वतं मर्व्याघस्रदनम्"—इति।

श्रय यज्ञहच्छः । तचाङ्गिराः,—

"युक्तस्त्रिषवणसायी मंयतो मौनमंस्थितः। प्रातःस्वानममारमां कुर्खाञ्जषञ्च नित्यणः॥ मावित्रीं व्याहतीश्चैव जपेदष्टमहस्रंकम्।

[ं] अथ क्षकारिंग भवन्ति । त्यहं चिषवर्गा खानमाचरेत्,—क्रेति सु०। रं सीनमास्त्रतः,—इति सु०।

ॐकारमादितः क्तवा रूपे रूपे तथाऽन्ततः ॥

भूमी वीरासने युक्तः सुर्याच्चयं सुसंयतः ।

श्रामीनञ्च स्थितोवाऽपि पिवेद्गयं पयः मक्टत् ॥

गव्यस्य पयमोऽनाभे गव्यमेव भवेद्धि ।

दभ्गोऽभावे भवेक्तकं तकाभावे तु यावकम् ॥

एषामन्यतमं यचेदुपपद्येत तियवेत् ।

गोमूचेण समायुकं यावकं चोपयोजयेत् ॥

एकाहेन तु कच्छोऽयमुकस्विङ्गरमा ख्यम् ।

सर्व्यपपहरोदियोनाना यज्ञ दति स्थतः ॥

एतत्पातकयुक्तानां तथा चाषुपपातकः ।

महद्विञ्चापि युक्तानां प्रायश्चिक्तमिदं ग्रुभम्"—इति॥

देवकृतं कच्छं दर्भयित यमः,—

"यवागूं यावकं प्राकं चीरं दिध हतं तथा।

त्यहं त्यहन् प्राक्रीयादायुभदः परं त्यहम् ॥

कच्चं देवकतं नाम सर्वकलाषनाप्रनम्।

मरुद्भिवस्भीरुद्दे रादित्येयरितं नतम्।

नतस्यास्य प्रभावेन विरजस्काहि तेऽभवन्"—इति॥

यावकशक्त्रमारं गङ्खः,--

"गोपुरीषयवाभ्यां च मासमेकं समाहितः। व्रतन्तु यावकं कुर्य्यात् सर्वपापापनुत्तये"—इति॥ देवकोऽपि। "यवानामपु साधितानां सप्तराचं पत्तं मासं वा प्राप्तनं

^{*} कुर्याञ्जधन्त नित्यशः,—इति सु॰।

यावकः । एतेन यावकपायसोदकानि व्याख्यातानि । यावकपाय-सोदकानि प्राजापत्यविधानेन व्याख्यातानि भवन्ति"—इति ।

श्रय प्रसृतियावतः। तत्र हारीतः। "यत्रात्मकतैः कर्मभिर्गृह-मात्मानं प्रयोत्, श्रात्मार्थं प्रसृतियावकं अपयेत्। ततोऽग्नी जुड्यात्। "तदेव विज्ञिक्षं"। प्रदृतं चाभिमन्त्रयेत्।

यवोऽसि धान्यराजो वा वारुणो मधुसंयुतः ।
निर्णादः सर्व्वपापानां पवित्र ऋषिभिः स्तिः ॥
हतं यवा मधु यवा त्रापोहिष्ठाऽस्ततं यवाः ।
सर्व्वं पुनन्तु से पापं यन्त्रया दुष्कृतं कतम् ॥
वाचा कतं कर्मकतं मनसा दुर्व्विचिन्तितम् ।
त्रालक्षीं कालकणीं च सर्व्वं पुनीत से यवाः ॥
मातापित्रोरशुत्र्यां योवने कारितं तथा ।
श्रश्करावलीटञ्च उक्किष्टोपहतं च यत् ॥
सुवर्णस्त्रेयं वात्यत्वं वालतादात्मनस्त्याः ।
बाह्मणानां परीवादं सर्व्वं पूनीत से यवाः ॥

वच्धमाणां रचां कुर्यात् । नमोरुद्राय भूताधिपतये द्यौः साविची मानस्तोकेति पाचे चिर्निषच्य ये देवा मनोजातामनोयुजः सुद्दा-दचिपतरस्ते नः पानु ते नोऽवन्तु तेभ्योनमस्तेभ्यः खाहेत्यात्मिन जुड़-यात् । चिराचमेवार्यार्थी, पापकृत् षड्ठाचं पौला पूतो भवति । सप्त-

^{*} नास्त्ययमंत्राः सु॰ पुन्तको ।

[ं] पवित्रस्थिभिः, - इति मु॰ !

[🛚] वयसा कारितां,—इति सु॰।

[🖔] बाधिला चात्मनक्तथा,-- इति सु ॰ !

राचं महापातकी। दादशराचं पीला वर्षं पुरुषकृतं पापं निर्दृष्टति।
निःस्तानां यवानामेकविंशितराचं पीला गणान् पस्यति। गणाधिपितं पस्यति। विद्यां पस्यति। विद्याऽधिपितं पस्यति। योऽस्त्रीयाद्यावकं पक्षं गोमूचषु सक्षद्धि चीरसिपः प्रमुख्यते सोऽं इसः चणादित्याच भगवान् मैचावरुणिः"—इति।

इत्यं प्रजापत्यादिवतानि निक्षितानि । श्रथ वतग्रहणप्रकारः। तच विष्णुः,—

"सर्वपापेषु सर्वेषां व्रतानां विधिपूर्वकम्"।

यहणं संप्रवच्छामि प्रायश्चित्ते चिकीर्षिते ॥

दिनान्ते नखरोमादीन् प्रवाप्य खानमाचरेत्।

भसागोमयस्दारिपञ्चगव्यादिकस्पितेः ॥

सलापकर्षणं कार्यं वाद्यग्रीचोपसिद्धये ।

दन्तधावनपूर्वेण पञ्चगव्येन संयुतम् ॥

वतं निशासुखे याद्यं वहिस्तारकदर्शने।

श्राचन्यातः परं मौनी ध्यायन् दुष्कृतमातानः ॥

सनःसन्तापनं तीवसुद्धेष्क्रोकमन्ततः"—इति।

विशः, यामानिष्कम्येत्यर्थः। पूर्वेद्युर्निमामुखे व्रतं परिषद्दिष्ट-प्रकारेण संकल्य परेद्युस्तिषवणद्धानप्रातर्शिमाद्यङ्गमहितं व्रतमन्-ष्ठातुमारभेत । प्रातर्शिमाद्यङ्गानि च जावालेन दर्भितानि,—

"त्रारको सर्वकक्काणां समाप्ती च विशेषतः।

^{*} विधिषचते,-इति सु॰।

[ी] वाह्यशीचं विश्वद्वये, - इति मु॰।

श्राच्येनेव हि ग्रालाग्नो जुड्यादाङ्कतीः पृथक् ॥ श्राद्धं कुर्य्याद्वतान्ते च गोहिरण्यादिद्विणाम्"—दृति । यमोऽपि,—

"पश्चात्तापो निष्टत्तिश्च द्वानं चाङ्गतयोदितम्।
नैमित्तिकानां सर्वेषां व्रतानां विधिपूर्व्वकम् ॥
गाचाभ्यङ्गं ग्रिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलमनुलेपनम् ।
व्रतस्थोवर्जयेत् सन्वं यचान्यद्वलरागक्यत्"—इति ।
ग्रितीतस्य व्रतस्थासमापने प्रत्यवायमाद्द क्षागलेयः,—
"पूर्व्वं व्रतं ग्रहीत्वा तु नाचरेत् कामतो दि यः।
जीवन् भवति चण्डालो स्तः श्वा चाभिजायते"—इति ॥
श्रथ पूर्व्वाक्षानां व्रतानां केनचिन्निमित्तेनानुष्ठानाग्रकौ यथायोगं प्रत्याद्वाया उच्यन्ते। तच प्राजापत्यस्य प्रत्याद्वायाञ्चतुर्व्विगतिमते दर्श्वातः,—

"हिच्छोदेखयुतं चैव प्राणायामग्रतदयम् । तिस्रहोमसहस्रन्तु वेदपारायणं तथा ॥ विप्रा दादग्र वा भ्योच्याः पावकेष्टिस्त्येवच । श्रयवा पावमानेष्टिः समान्याद्वर्मनीषिणः"—इति ॥ स्रायान्तरेऽपि,—

"क्रक्कोऽयुतन्तु गायचा उदवास* स्वयेवच । धेनुप्रदानं विप्राय सममेतचतुष्ट्यम्"—इति ॥ स्रायन्तरेऽपि,—

[#] उपवास,—इति सु॰।

"प्राजापत्यिकियाऽग्रको धेनुं द्याद्दिजोत्तमः। धेनोरभावे दातव्यं मृत्यन्तुन्यं न संग्रयः"—इति॥ मृत्यञ्च यथाग्रक्ति देयम्। श्रतएव ब्रह्मपुराणे,— "गवामभावे निष्कं खात्तदद्वं पादमेव वा"—इति। यच यावत्रद्ध्या प्राजापत्यान्यावर्त्तनीयानि भवन्ति, तच तावत्

"जनाप्रस्ति पापानि बह्ननि विविधानि च। त्रवीक् तु ब्रह्महत्यायाः षड्व्हं क्रक्क्माचरेत्॥ प्रत्याक्षाये गवां देयं साग्रीति धनिनां ग्रतम्। तथाऽष्टाद्याक्षचिण गायद्या वा जपेहुधः"—इति।

सङ्ख्या गोदानान्यावर्त्तनीयानि । तदपि चतुर्व्विंग्रतिमते दर्शितम्.-

ननूक्तरीत्या दादणवार्षिकस्य प्रत्याद्यायलेन षट्चिंग्रव्यवंखा-कोगायचीजपः प्राप्नोति । कोटिसंख्याकस्त चतुर्व्विंग्रतिमते एव सार्थाते,—

> "गायद्यास्तु जपन् कोटिं ब्रह्महत्यां व्यपोहित । चचाग्रीतिं जपेद्यस्तु सुरापानादिसुच्यते ॥ पुनाति हेमहर्तारं गायदीचचमप्रतिः । गायद्याः षष्टिभिर्क्षचेश्चंति गुहतन्यगः"—इति ॥

तथा मित परस्परिवरोधः स्थादिति चेत्। एवं तर्द्धनयैवानुष-पत्त्या कोटिजपोन प्रत्यास्त्रायः, किन्तु दादश्रवार्षिकत्रतममानिष-यतया विकस्थते दति कस्पनीयम्। चान्द्रायणादीनां प्रत्यासा-यास्त्रवेव दर्शिताः,—

^{&#}x27;दादश्वार्धिकप्राजापत्यस्य,— इति शा॰।

"चान्त्रायणं मृगारेष्टिः पिवनिष्टिक्तचैवच ।

सिचिवन्दापग्रद्विव कच्छ्रामायनयं तथा ॥

तिस्त्रोमायुत्रचैव पराकदयमेवच ।

गायद्या सच्ज्ञपञ्च समान्याइ एइस्पतिः ॥

नित्यनिमित्तिकानाञ्च काम्यानां चैव कर्मणाम् ।

इष्टीनां पग्रवन्धानामभावे चरवः स्त्रताः ॥

पराकतप्रकच्छ्राणां स्थाने ए.च्छ्रचयं चरेत् ।

प्रतक्तप्रकच्छ्राणां स्थाने ए.च्छ्रचयं चरेत् ।

प्रतक्तप्रकच्छ्राणां स्थाने ए.च्छ्रचयं चरेत् ।

पराकतप्रकच्छ्राणां स्थाने ए.च्छ्रचयं चरेत् ।

पराकतप्रकच्छ्राणां स्थाने ए.च्छ्रचयं चरेत् ।

पत्र तपस्यसमर्थः धान्यसम्बद्धस्य, स कच्छ्रादिज्ञतानि ज्ञास्त्रम्भोजनेन सम्बादयेत् । तदिप तचैवोक्रम्,—

"कक्के पञ्चातिकक्के चिगुणमहरहिलंग्रदेवं हतीये चलारिंग्रच तमे चिगुणमगुणिताविंग्रतिः खात् पराके । कक्के मन्नापनाख्ये भवति षड्धिका विंग्रतिः सैव हीया दाभ्यां चान्द्रायणे खात्तपि क्रियक्कोभोजयेदिममुख्यान्"—इति॥ श्रहरहरिति सर्वेच सम्बधते । हतीयः कक्कातिकक्कः । यनु प्राजापत्यप्रत्याक्षायत्वेन, "विप्रादाद्भ वा भोज्याः"—इति पूर्वमुदा-दतम् । तत् निर्धनविषयम् । धनिकस्त प्रतिदिनं पञ्च पञ्चेति दाद-श्रम् दिवसेषु षष्टिमाद्याणमोजनविधानात् । श्रतण्व स्वत्यन्तरे,—

> "प्राजापत्यं चरन् विप्रो यश्यकः कथञ्चन । श्रदानि पञ्च विप्राच्यान् भोजयेत् सन्यगीपितान्"—इति ॥

^{*} मासकक्चयं,—इति सु०।

सान्तपनादीनां गोदानप्रत्यास्वायस्व नेव दिर्घतः,—

"प्राजापत्ये तु गासेकां दद्यात् सान्तपने दयम्।

पराकतप्तातिक स्क्रे तिस्रसिस्स्तु गास्त्रथा॥

श्रष्टी चान्द्रायणे देयाः प्रत्यास्वायविधी सदा।

यथाविभवसारेण दानं दद्यादिग्रद्धये"—दित॥

थन्तु स्मत्यन्तरे चान्द्रायणस्य गोदानचयमभिहितम्,—

"प्राजापत्ये तु गासेकामितक स्के दयं स्मतम्।

चान्द्रायणे पराके च तिस्रस्तादिचणा तथा*"—दिति।

तत् निर्धनविषयम्। यथोक गोदानादा शको गोभ्यस्तृणं द्यात्।

तथा इक्ष्यः,—

"एकमध्ययनं कुर्यात् प्राजापत्यमयापिवा। दद्यादा दग्रमाइसं गवां मुष्टिं विचचणः"—इति॥ ऋध्ययनजपादीनां पुरुषविग्रेषेण व्यवस्था चतुर्विंग्रतिमते दिर्श्वता,—

> "धर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः कदाचित् पापमागताः। जपहोमादिकं तेभ्यो विश्वेषेण विधीयते॥ नामधारकविष्रा ये मूर्खाधर्मां विवर्जिताः। जच्छ्रचान्द्रायणादौनि तेभ्यो दद्याद्विशेषतः॥ धनिना दिष्णा देया प्रयत्नविहिता तु या। एवं नर्विशेषेण प्रायस्थित्तानि दापयेत्"—दति॥

३ स्मृता,─इति सु॰ ।

[†] धन,—इति मु॰।

श्रनयैव दिशा स्तत्यनारे प्रसिद्धासीर्थयाचादिप्रत्यासाया-यथायोगसुन्नेयाः । श्रतएव देवसः,—

> "श्रभिगम्य च तीर्थान पुष्णान्यायतनानि च। नरः पापात् प्रमुच्येत ब्राह्मणानां तपिस्त्रनाम्॥ सर्व्याः समुद्रगाः पुष्णाः सर्वे पुष्णानगोत्तमाः। सर्व्यमायतनं पुष्णं सर्वे पुष्णावनाश्रयाः"—इति॥

तीर्थान, गङ्गा सरखती यसुना नर्मदा विपामा वितस्ता कौ मिकी नन्दा विराजा चन्द्रभागा सरयुः जत्पथव त्तीं * सिन्धुः कृष्णा वेणी मोणा ताणी पारावती पाषाणकी गोमती गण्डकी बाइदा । पम्पा देविका कावेरी तामपणी चर्मण्वती वेचवती गोदावरी तङ्गभद्रा सुचनुर एणा चेति मद्यानयः पुष्णतमाः । गङ्गादारं कनखनं मकावतारं सौकरं प्रयागो गङ्गासागरमिति एतानि गङ्गायासीर्थानि । भ्राचं प्रश्रवणं दृद्धकन्याकं सारखतमा-दित्यतीर्थं वदरी पाञ्चानं वेजयनं पृथूदकं नेमिषं विनम्भनं चान्पोद्धेदं प्रभास दित सारखततीर्थानि । कावेरीसङ्गमं सरखतीसङ्गमं गन्धमादनिति सासुद्राख्यतीर्थानि पुष्णतमानीतिर्थ । पुष्करं सूर्द्रजं गयामिरः कुरुचेचिति पुष्णवेचाणि । वाराणसी मद्याभैरवं देव-दाहवनं सौरं प्राचीनवादः केदारं मध्यमं महारुद्रं महावन्नं महान्द

^{*} उत्पथवर्त्ती,—इति गास्ति ग्ना॰ एस्तको ।

[†] क्रमानेगी,-इति सु॰।

[‡] बद्धदाही,—सु॰ ।

[े] पुत्यतमानीति,-इति नास्ति सु॰ पुस्तके।

लयं कुमारमहालयं ह्रावतारं वङ्गलं विश्वाधितं महाकालं पुह-योत्तमं अध्वमागं चेत्येतान्यायतनानि । हिमवानुद्यो महेन्द्रो-विदुरः ग्रतग्रहङ्गः श्रीपर्वतो वेदपर्वतो विन्ध्यपर्वतः परियाच-श्वेति पर्वताः पुष्यतमाः पापं नाग्रयन्ति । श्रन्यानि चेचायतनपर्वता-श्रमतीर्थानि पुष्यतमानि भवन्ति । विश्वामित्रः,—

"कक्क् चान्द्रायणादीनि ग्रुड्यभ्युद्यकारणम् ।
प्रकामे च रहस्ये चाप्यनुक्ते संमयेऽस्पुटे ॥
प्राजापत्यं मान्तपनं मिग्रुड्यक्कः पराककः ।
श्वतिक्रक्कः पर्णक्रक्कः सौम्यः कक्क्रातिकक्क्रकः ॥
महामान्तपनं मोध्येत्तप्तकक्क्रस्य पावनः ।
जपोपवामकक्क्रस्य ब्रह्मकूर्वस्य मोधनः ।
एते व्यस्ताः समस्तावा प्रत्येकं द्योकतोऽपिवा ॥
पातकादिषु सर्व्वषु उपपातकेषु यत्नतः ।
कार्य्याश्वान्द्रायणयुताः केवला वा विग्रद्धये ॥
उपवासास्त्रिराचं वा मासः पचसदर्धकम् ।
षड्होद्वादमाहानि कार्य्या ग्रुद्धः फलैर्विना ॥
उपपातकयुक्तानामनादिष्टेषु चैवहि ।
ग्रिक्तातिगुणान् दृद्धा मक्षद्वद्भिकतं लघु ॥
श्वनुवन्थादिकं दृद्धा कल्यं सर्वे यथाऽऽगमम् ।

^{*} चगलगढं,-इति मु॰।
† श्रीपर्व्वतो देवपर्व्वतोनीलपर्व्वतः,-इति मु॰।

प्रकाणजर्कं यत्किविदिंशीभागे। रहस्वके ॥ चिंगद्वागः षष्टिभागः कस्त्रो जात्यास्त्रपेत्रया" दति । "जमद्ग्रिः,—

"तीर्थे त पादकक्कं खाखधामई फलं लभेत्। दिगुणन्तु महानद्यां सङ्गमे चिगुणं भवेत्"—दित ॥ दिति क्रक्कप्रत्याचाया निरूपिताः। श्रय कर्मविपाको निरूपते।

यद्यपि लोके धर्मप्रब्दः सुक्तदुष्कृतयोः साधारणः, तथायय प्रायस्त्रित्त्यः प्रकृतलात्तिस्त्रित्तं दुष्कृतस्येत बुद्धिस्थलात्त्रचेत पर्यवस्थित । विग्रेषेण पचनं विपाकः फलद्या । कर्मणां विपाकः कर्माविपाकः । स च विपाकिस्तिविधः, जन्म चायुर्भीगश्चिति । एतत् सर्व्यं पतञ्चिर्व्याग्यास्त्रे सूच्यामास । "सित मूले तिद्वपाकोणा त्यायुर्भीगाः"—दिति । श्रस्य सूचस्यायमर्थः । श्रविद्याऽस्तितारागदेषा-भिनिवेप्रात्मकाः पञ्च क्षेत्राः कर्मणां मूलम् । "क्षेत्रमूलः कर्मा-प्रयः"-दित सूचितलात् । सित तिस्तिन् पञ्चक्षेप्रात्मके मूले तानि कर्माणि विपच्यन्ते । द्राधक्षेप्रवीजस्य तु जीवन्युकस्य न सिन्चतिन् कर्माणि फलमारमन्ते । ज्ञानाग्निमा भस्मसात् क्ष्तात् । यथा वित्व-षोत्रीहिकं प्ररोहित । तदत् । तस्मात् बीजस्थानीयं क्षेप्रपञ्चकसुप-जीस्थैव कर्माणि जन्मादिचयक्षपेण विपच्यन्ते ।

तच जना किम्यादि।

"पतितं याजयिला तु क्रिमिये नौ प्रजायते"—

[#] नास्त्ययसंग्रः सु० पुस्तके।

इत्यादिसारणात्। श्रायुः पञ्चद्यवर्षादिकम्।
"तत्र जीवित वर्षाणि द्य पञ्च च वा दिज,"—
दत्यभिधानात्। भोगोयमयातनादिः।

''यमलेकितु ते घोरां समन्ते परियातनाम्''— इत्यादिसारणात्।

तसेतं जात्यायुर्भागलचणं विपानं मामान्यविशेषशास्त्रोदाहर-णेन वज्जधा प्रपञ्चयिखामः।

ननु नायं विपाकोविधातुं प्रतिषेद्धुं वा प्रकाते, श्रननुष्टेय-लादवर्जनीलाच । श्रतएव तस्मिन् विधिप्रतिषेधपरेण प्रास्त्रण तिन्निरूपणमयुक्तम् ।

नायं दोषः । प्रायश्चित्तार्थवादलेन तदुपयोगात् । श्चर्यवादस्य विह्निते प्रवर्त्तकलेन प्रतिषिद्धान्तिवर्त्तकलेन च विधिप्रतिषेधैकातां अजते दति न्यायविदां मर्थादा ।

श्रव च प्राजापत्याद्यनुष्ठानह्रपस्य प्रायिश्वत्तस्य क्षेत्रात्मकताद्रा-गतः प्रवृत्तिर्न समावतीति तच प्रवृत्तिसिद्धये प्ररोचना कर्त्तवा।

ननु विहितेष्विप्रिष्टोमादिषु खर्गादिविपाकोपवर्णनेन प्ररोच-थितुं प्रकाते। खर्गादीनामनुकूलफललात्। चयरोगादीनां तु प्रतिकूलफललेन तद्पवर्णनं न प्ररोचनायोपयुक्तम्।

विषम उपन्यासः। तच हि खर्गादिसाधने प्ररोचनसुत्पाद-नीयम्। न लच चयरोगादिसाधने प्ररोचनसुत्पाद्यते। किन्तर्हि चयरोगादिनिवर्त्तके प्रायस्थिते। तिकदित्तश्चानुकूलं फलम्।

नन्वेवमपि चयरोगादिनिवृत्तिक्षपएव प्रायश्चित्ताताकस्य कर्म-

णाविपाकः प्ररोचकलेन वक्तयः। न तु ब्रह्महत्यादिविपाकः।
तखाप्ररोचकलात्। मैवम्। दिविधा हि ब्रह्महत्यादयः, मंचिताः
मञ्चेयमाणाञ्च। तत्र मञ्चेयमाणेषु प्रतिषेधविषयेषु ब्रह्महत्यादिषु
चयरोगाद्युपन्यामो ब्राह्मणावगोरणादौ प्रतयातनादिवत् तिव्वर्क्तकार्यवादलेनाचेति। मंचितेषु प्रतिकृतं फलं श्रुला तत उद्विजमानस्तिवृत्त्युपायमाकांचिति। श्रत उद्देगप्रयोजकतया प्रायश्चित्तेऽपि
गवर्त्तकलं भवतौति प्रवर्त्तकनिवर्त्तकदिविधार्थवादलेनायं कर्मविपाकोपन्याम उपयुच्यते।

तदेवं यश्चितमंचेखमाणयोक्षयोगः। श्वारअफलेषु प्रतिकूलफलख प्रत्यचदर्भनादेवोदेगः सिद्धाति। प्रवर्त्तकन्तु व्याध्यादिनिवित्तिरूपस्य प्रायश्चित्तविपाकस्योपवर्णनम्। श्वतः चयरोगादिरूपसविवित्तिरूपश्च विपाकोऽच निरूपते।

तत्र सामान्येन पापकर्मविपाकः श्रिवधर्मीत्तरेऽभिहितः,—
"श्रयातः पततां पुंसामधर्मः परिकीर्त्तितः।
नरकादौ महाघोरे पतनात् पापसुच्यते"—इति।
विष्णुधर्मीत्तरेऽपि,—

"त्रातिवाहिकमंज्ञस्त देहो भवति भार्गव। केवलं तन्मनुष्याणां स्वत्युकालउपस्थिते॥ यास्यैर्नरैर्मनुष्याणां तत् प्रशीरं स्यूक्तम। नौयते यास्यमार्गेण नान्येषां प्राणिनां दिज। सनुष्याः प्रतिपद्यन्ते खर्गं नरकसेववा॥ नेवान्ये प्राणिनः केवित् सर्व्यं ते फल्लभोगिनः। ग्रुभानामग्रुभानाञ्च कर्मणां स्गुनन्दन ॥
सञ्चयः कियते लोके मनुखेरेव केवलम्।
तसान्मनुखञ्च स्तोयमलोकं प्रपद्यते ॥
नान्यः प्राणी महाभाग, फलयोनौ व्यवस्थितः।
याम्यलोकं प्रपत्नस्थ पुरुषस्थ तथा यसः॥
योनीञ्च नरकांश्वेव निरूपयित कर्मणा"—इति।
ब्रह्मपुराणेऽपि,—

"कर्मणा मनमा वाचा ये धर्मविमुखा वराः। यमलोके तु ते घोरां लभन्ते परियातनाम्॥ . दहान्यमपि ज्ञला तु नरः कर्माग्रभात्मकम्। प्राप्नोति नरकं घोरं यमलोकेषु यातनाम्"—दति॥ विष्णुपुराणेऽपि,—

"पापक्षद्याति नरकं प्रायश्चित्तपराख्नुखः।
पापानामनुद्धपाणि प्रायश्चित्तानि तद्यथा*॥
तथा तथेव संस्रत्य प्रोक्तानि परमर्थिभः"—इति ।
विष्णुधर्मीत्तरे—

"प्राथिश्वनीः चर्च याति हतं पापं न संगयः। प्राथिश्वनिविद्योना ये राजभियाणदण्डिताः॥ नरकं प्रतिपद्यन्ते तिर्थग्योनिं तथैवच ।

ग्रानि च,-इति सु॰।
 ग्रान्-इति सु॰।

मानुष्यमि चासाद्य भवनीत्त तथाऽङ्किताः॥
प्रायश्चित्तमतः कार्थ्यं कल्प्रषस्थापनुत्तये"—इति ।
भविष्योत्तरेऽपि,—

"देवितर्थङ्मनुव्याणामधर्मिनरतातानाम् । धर्मराजः स्तृतः प्रास्ता सुघोरैर्विविधैर्विधैः ॥ नियमाचारसकानां प्रमादात् स्विलितातानाम् । प्रायिश्चित्तेर्गुरः प्रास्ता न तु तैरिक्यते यमः । पारदारिकचोराणामन्यायव्यवद्वारिणाम् ॥ नृपितः प्रास्तः प्रोक्तः प्रच्छन्नानां च धर्मराट् । तस्तात् द्वतस्य पापस्य प्रायिश्चनं समाचरेत्"—इति ॥ बद्यपुराणे,—

"ततस्र यातनादे हं क्षेप्रेन प्रतिपद्यते।

तत् कर्मजं यातनार्थममातापित्रक्षभवम्॥

तत्रमाणवयोऽवस्त्रामंस्थानैः प्राक्तनं यथा।

विहाय समहागुप्तं प्रतीरं पाञ्चभौतिकम्॥

श्रन्यत् प्ररीदमादत्ते यातनाथं स्वकर्मजम्।

तन्माचगुणसंयुक्तं नानात्मीयं स्वकर्मजम्॥

दृढं प्ररीरमाप्नोति सुखदुःखोपभुक्तये।

तेन भुक्ता स्वकर्माणि पापकर्त्ता नरो स्थमम्॥

सुखानि धार्मिकोभुक्ते दहानीतो यमचयात्"—दति।

सनुस्तु मानसादिकर्सविशेषेण विपाकविशेषमाह,—

"चातुव्वेर्ष्यस्य कृत्सोऽयसुक्तोधर्मस्वयाऽनघ।

कर्मणां फलनिर्देत्तिं ग्रंस नम्तलतः परास् ॥ स तानुवाच धर्माता। सहर्षीन्यानवो स्युः। ऋख सर्वेष प्रशुत कर्मथोगस्य निर्णयम्॥ शुभागुभफलं कर्म सनोवाग्दे इसकावम् । कर्भजागतयो नृषासुत्तमाधसमधासाः॥ तस्येह चिविधस्यापि ह्यधिष्ठागस्य देहिनः। दशलचण्युतस्य मनो विद्यात् प्रवर्त्तनम् ॥ परद्रचेष्वभिष्वानं मनसाऽनिष्टचिलनम्। दितयाभिनिवेशस चिविधं कर्म मानसम्॥ पारुव्यमनृतञ्जैव पैग्रुन्यञ्जैव सर्व्वगः। श्रनिवद्धप्रलापय वाङ्मयं साचतुर्व्विधम्॥ ऋदत्तानासुपादानं हिंसा चैवाविधानतः॥ परदारोपमेवा च ग्रारीरं चिविधं स्थतम्। मानसं मनसेवायमुपभुंते ग्रुभाग्रुभम् ॥ वाचैव वाक्छतं कर्माकाचेनैव तुकाचिकम्। गरीरजै: कर्मदोषैर्याति स्वावरतां नरः। वाचिकोः पचिम्हगतां मानमैर्न्यजातिताम्" - दति।

हारीतोऽपि । "मर्चाभच्यभचण्यभोज्यभोजनमगम्यागमनम-याज्ययाजनमसत्प्रतिग्रहणं परदाराभिगमनं परद्रव्यापहरणं प्राणि-हिंसा चेति गारीराणि । पारुष्यमनृतं विवादः श्रुतिविकयश्चेति वाचिकानि । परोपतापनं पराभिद्रोहः कोधो लोभोमोहोऽहङ्का-रश्चेति गानसानि । तदेतान्यष्टाद्श नैर्याणि कर्माणि यसिन् यस्मिन् करोति यः, म तस्मिन् तस्मिन् वयसि ग्रारीर्वाचिकमा-नमानि प्राप्नोति । एवं च्याच,—

यस्यां यस्यामवस्थायां यत् करोति श्रभाश्यभम् । तस्यां तस्यासवस्यायां तत्तत्मलमवाप्रयात्। प्ररीरेणैव प्रासीरं वाक्ममयेन तु वाचिकस्। सानसं मनभेवायसुपशुङ्के ग्रुभाग्रुभम्"-इति॥ श्रातान देशरखरूपलं प्रतिपाद्याह याज्ञबल्काः,— "यद्येवं स कथं ब्रह्मन्, पापयोनिषु जायते। **ईश्वरः स कथं भावै*र्निष्टैः संप्रयुज्यते।** कर्णेरन्वितस्थापि पूर्वज्ञानं कथञ्च न ॥ वेत्ति सर्वगतां कस्मात् सर्वगोऽपि न वेदनाम्। श्रन्यपचिखावरतां मने।वाक्कायकर्मजै: ॥ देषैः प्रयाति जीवोऽयं भवयोनिश्वतेषु च। श्रनन्तास यथा भावाः प्ररीरेषु प्ररीरिणाम्॥ रूपार्णिप तथैवेह सर्वयोनिष देहिनास्। विपाकः कर्मणां प्रेत्य केषाञ्चिदि जायते॥ द्व चासुच चैनेषां भावस्तव प्रयोजनम्। परद्रवाण्यभिधायंस्तयाऽनिष्टानि चिन्तयन्॥ वितथाभिनिवेशी च जायतेऽन्यादियोनिषु। परुषानृतवादी च पिग्रानः पुरुषस्त्रथा॥

^{*} पाप, - इति सु॰।

[ं] एवं प्रार्श्यपघाती, — इति मु॰।

श्र निवद्धप्रलापी च स्तः पिचिषु जायते।
श्र दत्तादाननिरतः परदारोपमेवकः॥
हिंमकञ्चाविधानेन स्थावरेस्वभिजायते"—इति।
मवादिगुणविशेषेण विपाकविशेषं सएवाह,—
"श्रात्मज्ञः शोचवान् दान्तस्पस्ती विजितेन्द्रियः।
धर्मछदेदविद्याति सालिकोदेवयोनिताम्॥
श्रमत्कार्य्यतो धीर श्रारभी विषयाचकः।
स राजसो मनुस्रेषु स्तोजन्माधिगच्छति॥
निद्राणुः क्रूरक्रमुन्धो नास्तिको याचकस्त्रथा।
प्रमादवान् भिन्नदत्तो भवेत्तिर्यंचु ताममः॥
रजसा तभसा चैव समाविष्टो भ्रमन्निह।
भावेरनिष्टैः संयुक्तः संसारं प्रतिपद्यते"—इति॥
मनुर्पि,—

"सतं रजम्तमञ्चिति चौन् विद्यादात्मनोगुणान्। यैर्थाण्येमान् स्थितो भावान्महान् सर्व्यानग्रेषतः॥ यो यदैषां गुणोदेचे साकत्येनातिरिच्यते। स तदा तद्गुणप्रायं तं करोति ग्ररीरिणम्। सत्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागदेषौ रजः स्मतम्॥ एतद्याप्तिमदेतेषां सर्व्यभूतात्रितं वपुः।

चनुवसी प्रतापी,—इति सु॰।
चम्रा,—इति सु॰

देवलं मालिकायानित मन्यलं हि राजभाः॥ तिर्यक्तं ताममानित्यमियेषा चिविधा गतिः। चिविधा चिविधेषा तु विज्ञेया गोणिकी गति: ॥ अधमा मध्यमाऽय्या च कर्मविद्याविशेषतः। खावराः क्रिमिकीटाश्च मत्स्याः मर्गः मरीस्टपाः । पगवञ्च गृहगालञ्च जघन्या तामभी गतिः। इम्तिनञ्च तुरङ्गाञ्च श्रद्राचेच्छा विगर्हिताः॥ मिंहा याघा वराहाश मध्यमा तामसी गति:। चारणाञ्च सुपर्णाञ्च पुरुषाञ्चेव दामिकाः ॥ रचांसि च पिणाचाश्च तामसेषूत्तमा गतिः। झलामलानटाश्चैव पुरुषाः ग्रम्तटन्तयः ॥ चृतपानप्रसकाञ्च जघन्या राजमी गतिः। राजानः चिवाश्वेव राज्ञाश्वेव पुरोहिताः । वादयुद्धप्रधानाञ्च मध्यमा राजसी गतिः। गत्थर्वा गृह्यका यचा विविधानुचराश्च ये॥ तथैवापारसः सर्वाराजेमेषूत्तमा गतिः। तापमा यतयोविषा ये च वैसानिकागणाः ॥ नचत्राणि च दैत्याश्व प्रथमा सालिकी गतिः। चजान ऋषयो वेदा देवाज्योतीं षि वत्सराः॥ पितरश्चेव साधाश्च दितीया मालिकी गतिः ।

सकक्रपाः,—श्रति सु॰। स्ट्रास्त्रेव,—श्रीत नु॰।

ब्रह्मा विश्वसृजोधर्मा महद्यक्तमेवच ॥
उत्तमां मानिकीमेतां गतिमाद्धर्मनीषिणः ।
एष मर्वः मसुद्दिष्टस्त्रिप्रकारस्य कर्मणः ॥

त्रिविधस्तिविधः क्रत्सः संमारः सार्व्यभौतिकः"—इति।

श्रय प्रेतलादि हेत्भ्यः नानाविधेभ्यः पापविश्रेषेभ्यो योनि-

: त्रभिहिता: विष्णुधर्मीत्तरे,-

'ऋषिष्णुतयाऽन्यख गुणानां कारणं विना।
महत्यापं समुत्यन्नं तदस्य प्रेतकारणम्॥
निद्यास्त्रं पापाः प्रेतन्यमागताः।
परदाररताः केचित् स्वामिद्रोहरताः परे॥
मित्रद्रोहरताः केचिद्रेगेऽस्मिन् स्मदाहणे।
स्वकर्षभिष्युताः सर्वे जायने प्रेतयोनिषु"—इति॥

पद्मपुराणे,—

"श्रयाच्ययाजकस्त्रेत याच्यानास्च विवर्जकः। विरक्तो विष्णुविद्यासु म प्रेतो जायते नरः॥ सामान्यद् चिणां जन्धा ग्टकात्येको विमोहितः। नास्तिक्यभावनिरतः स प्रेतो जायते नरः"—इति॥

स्कान्दे चमत्कारखण्डे,—

"योभवेद्मानवः चुद्रस्तथा पैर्युन्यकार्कः । बाह्मणान्वयसभूतो तथा मांसामकस्य यः॥

^{*} पापात्,--इति मु॰।

प्राणिनां हिंमको नित्यं स प्रेतो जायते नरः। श्रक्तला देवकार्या च प्रतिवर्णम् ॥ योऽश्राति सत्यवर्गेभ्योऽद्ला प्रेतः स जायते । परदाररतश्चेव परवित्तापहारकः॥ परापवाद्सन्तष्टः स प्रेतो जायते नरः। कन्यां यच्छति दृद्धाय नीचाय धनलिपाया ॥ कुरूपाय कुणीलाय स प्रेतो जायते नरः। देवस्त्रीग्रवित्तानि ग्रहीला न प्रयक्कति॥ विश्रेषाद्वास्त्राण्चेत्राणां स प्रेतो जायते नरः। दीयमानस्य वित्तस्य ब्राह्मण्यस्य पापकृत् । विश्वमाचरते थस्तु स प्रेतो जायते नर: ॥ श्रुद्राचेनोदरखेन ब्राह्मणो भियते यदि ॥ विकालजो वेदवेदी धर्मजोऽय षड्क्ववित। चतर्व्वद्यपि यो विप्रः स प्रेतो जायते नरः॥ ग्रास्त्रकर्ता यन्यकर्ता यद्यपि स्थात् षड्ङ्गवित्। कुलदेशोचितं कर्म यस्यक्षाऽन्यत् समाचरेत् ॥ कामादा यदि वा मोहात् स प्रेतो जायते नरः। उच्छिष्टस्य विशेषेण श्रनारिचम्टतस्य च॥ विषाग्निजलसत्यूनां तथा चैवात्मघातिनाम्। प्रेतलं जायते नूनं सत्यमेतच संगयः"—इति ॥ श्रिपुराणे,-

''मातरं पितरं रुद्धं ज्ञातिं साधुजनन्तया ।

लोभात्त्यजित यस्त्रेतान् स प्रेतो जायते नरः॥ कुच्चोतिः कुत्सितो वैद्यः कुज्ञानी च कुदेशिकः। शुद्रानुग्रहकर्त्ता च म प्रेतो जायते नरः॥ निन्दको दिजदेवानां गीतवाद्यरतः सदा। **ट्र**द्धं वास्तं गुरुं विप्रान् खोऽवमता क्षुनिक्त वै ॥ कन्यां ददाति ग्रुक्तेन स प्रेतो जायते नरः। न्यासापहर्त्ता मित्रभुक् परपाकरतः सदा ॥ निर्दीषं सुद्दरं भार्थां ऋतुकाले न याति यः । न सहेत यग्रस्तेषां स प्रेतो जायते नरः॥ इस्यश्वरथयानानि मृतग्रयाऽऽमनानि च। श्रयणजिनन्तु ग्रह्णाति श्रनापद्दि तु यो दिजः॥ तथोभयसुखीं घोरां संग्रें मेदिनीं दिजः॥ कुरुचेचे च यद्दानं चण्डालात् पतितात् तथा। मासिने च नवश्राद्धे सुध्वन् प्रेतार्थसेवच । भूमिकन्याऽपहत्तीच म प्रेतो जायते नरः"-इति ॥ जमामहेश्वर्यंवादे,-

"श्रपद्धत्य च सर्वेखं देवखं च तथापरम् । दत्तापद्यारदानाच्च पेप्राच्यं याति वे नरः॥ योनिकार्यञ्च यो देवि, श्रद्धितेन तुः कारयेत्।

त्यजन्कालेन पाति यः,—इति सु॰।

[†] दत्तापश्चारात् दानाश्व,--इति सु॰।

[।] न हि तेन तु,-इति सु॰।

सोऽपि याति पिगाचलं खामिद्रोहेण मानवः॥
खामिद्रयं ग्रहीला तु न यजेन ददाति च।
श्रात्मनः पोषको मूढः पिगाचलं स गक्कति॥
मठापत्मवः यो देवि, कुरुते मदमोहितः।
विनागयेन्मठद्रयं निर्मान्धं यश्च भचिति॥
परस्य योषितं ह्वला ब्राह्मणसम्प्रदृत्य च।
श्रद्धं निर्जले देशे भवित ब्रह्मराचसः॥
श्रद्धं भिर्मत्याङ्कर्यं तु मोहवशं गताः।
हर्नारः परदाराणां चौर्यण बलतोऽपि वा।
श्रद्धं निर्जले देशे भवित ब्रह्मराचसः"—इति॥
मनः—

"संयोगं पितिर्गिता परखेवच योषितस्। श्रपद्वत्य च विप्रसं भवति ब्रह्मराचमः॥ गुरु तं कृत्य इं कृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः। श्ररणे निर्जिते देशे भवति ब्रह्मराचमः॥ श्राचार्यम्हत्तिजञ्चेव गुरुं चैव तपस्तिनस्॥ सुनीं श्राण्वसन्यन्ते ते भवन्ती ह राचमाः"—इति। वासनपुराणे,—

"चण्डानादन्यजादाऽपि प्रतिग्रहाति द्विणाम्। याजको यजमानञ्च स स्थान् स्थलकीटक."—इति॥

[·] मुजोऽपखझ,—इति प्रा॰।

स्तान्दे रेवाखाडे,-

"नुश्चितिषु सत्येषु यएकोऽस्राति मानवः !

श्वयोनि स समासाद्य चण्डालो जायते नरः ॥

वेदोक्तं यः परित्यञ्य धर्ममन्यं समाचरेत् ।

द्य वर्षसङ्खाणि श्वयोनौ जायते भुवम् ॥

वेदार्थ* निन्दका ये च ये च ब्राह्मणनिन्दकाः ।

दष्ट जन्मनि श्रद्राखे स्ताः श्वानो भवन्ति ह"—दति ॥

श्रद्धापुराणे,—

"यदि पुत्रसमं ग्रिष्टं गुर्क्जह्मादकारणम्। श्वात्मनः कामकारेण सोऽपि हिंसः प्रजायते॥ पितरं मातरं चैव यस्तु पुत्रोऽतमन्यते। सोऽपि विप्रोस्तोजन्तुः पूर्वं जायेत गर्दभः। गर्दभलन्तु संप्राप्य ततो जायेत मानवः॥ खोष्ठं पित्समं चापि भातरं योऽतमन्यते। सोऽपि खत्युमवाप्रोति कौञ्चयोनौ च जायते॥ श्वाज्ञाऽपस्त्रां तु नरः किमियोनौ प्रजायते। विश्वासस्त्रां तु नरो मीनोजायेत दुर्मातः॥ उपस्थिते विवासे तु यज्ञे दाने महोत्सवे। सोस्तिस्त्रोति योविम्नं स स्त्रो जायते किमिः॥ कृतम्नस्तु स्त्रो विप्रोयमस्य विषयं गतः।

^{*} वेदाधि,—इति सु॰।

धमस्य विषये कूरेर्वन्धं प्राप्तोति दारूणम् ॥

थातनाः प्राप्य तत्रस्यस्तोवज्ञीश्व भोदिजाः ।

ततोगतः* कृतप्रश्च संघारं प्रतिपद्यते ॥

जनप्रवहणं यस्तु भिन्द्यान्यत्योभवेत्तु यः ।

श्रयोनिगो हकोहि स्यादुन्तुकः कथवञ्चनात् ॥

प्रतिश्रुत्य दिजेभ्यश्चाप्यद्वा मधुको अवेत् ।

सभेद्देवनको राजन् थोनि चण्डानमंज्ञिताम् ॥

भृतस्यैकादगाहे तु भुज्जन् श्वा चाथिजायते"—दित ।

गरूड्पुराणे,—

"कौटमाच्यप्रदाः पापा श्रमेध्यकिमयश्चरम् । स्ता भवन्ति प्रपास्ते पिग्राचास्तरनन्तरम् ॥ गुरुमिनद्रसः पापा ये च खामिद्रुहो जनाः । दिजग्रियद्रुहस्चैव कतन्नानास्तिकास्त्रया ॥ त्यागिनो बान्धवानाञ्च त्यागिनः गरणार्थिनाम् । श्रमेधिकिमयः मर्व्व स्ग्ग्याधा भवन्ति च ॥ गुरुरोमगणोपेताजायन्ते ग्रम्बुकाजले । चन्द्राकंग्रहणे सुक्का जायते कुच्चरो नरः"—इति ॥ ग्रिवधर्मीत्तरे,—

"विष्रः पञ्चमहायज्ञानकता योऽन्नमश्रुते ॥ विष्रुराहो भवेन्नित्यं क्रवामी व्याधएवच ।

^{*} ततीरंगः,—हति मु॰।

[ं] द्विजेभ्यखादत्वा मध्रको, —इति मु॰।

दिजस्तेकप्रफानाञ्च विकथाच्चायते स्रगः॥
अत्योऽपि विट्किमिश्चेव श्रवज्ञाकार्यधः किमिः"—इति ।
वाय्यंक्तियाम्,—

"खरो वै बद्धयाचितान् काकोमित्रतभोजनात्*। श्रपरीचितभोजी खात् दानरो विजने वने ॥ श्रविद्यां यः प्रयच्छेत वलीवर्द्धा भवेन्तु सः। श्रत्नं पय्येषितं विष्रे दला वै कुष्ठतां प्रजेत्"—इति ॥ उमामचेश्वरसंवादे,—

"श्रिश्चों भवेद्यस्य न कुर्यात् तस्य रचणम् । पर्वातिक्रमकारी तु स्वगतं याति ब्राह्मणः ॥ वेदोपजीविकाः पापाः स्तीकोकाः स्वततं च ये । भवन्ति चेह काकाः खृश्चिरं विद्रभुजएवच ॥ पायसं क्रवरं चैव ह्वीं वि सधुराणि च । श्रद्धता चाग्निविमेधः प्राप्तनाहुजगोभवेत्"—इति ॥ नारदपुराणे,—

"भर्तुः बौख्येन या नारी मौख्ययुक्ता न आयते। सा ख्येनी जायते राजन्, नीचि वर्षाचि यद्म ए। वाचा चाक्रीधिका या तु सिक्द्म पतिं ष्ट्रिया॥ श्रकार्थं कारयेत्यापा सा नारी वस्नुरी भवेत्।

^{*} काकोनिमन्त्रितभोजनात्,— इति ग्रा॰। † कुञतां,— इति मु॰।

[‡] जाताः,—इति सु॰।

भर्त्तरर्थे हि या वित्तं विद्यमानं न यक्कित ॥
जीवितं वा वरारोहे, विष्टायां जायते किसिः॥
किसियोनिविनिर्मुका काष्ठकीटा भवेत्तु सा।
न साधयन्ति कार्याणि प्रभूणां ये विचेतसः॥
भूला* वेतनभोकारो जायनो भूलता हि ते"—इति।
दृद्गौतमः,—

"मोखादेदोपदोष्टा च व्याघो भवति मानवः । जम्बूको जायते जन्तुरननुज्ञातपाठकः ॥ श्रद्रात् पति चण्डाको ब्रह्मद्रव्योपजीवकः"—इति । याज्ञवक्कोऽपि,—

"परद्रव्याखिभिधायं स्वधाऽनिष्ठानि चिन्तयन्। वित्रधाभिनिवेशी च जायतेऽन्यास्य योनिषु॥
पुरुषोऽनृतवादी च पिश्रुनः पुरुषस्त्रथा।
श्वनिवद्धप्रलापी च स्रगपचिषु जायते॥
श्वदत्तादानिनरतः परदारोपयेवकः।
सिंग्कद्याविधानेन स्थावरेषु प्रजायते"—इति॥
श्रथ नानानिषद्धकर्मणलानि। स्वमामद्येश्वर्यवादे,—
"श्वपाकपुरुष्कपादीनां कुत्सितानामचेत्रसाम्।
कुलेषु तेऽभिजायन्ते गुरुष्ठद्धावसानिनः॥
गुरुषां ह्यननुद्वातो यो वेदाभ्यासमाचरेत्।
स प्रयाति विद्वीनेषु जायते भुवि सानवः॥

^{*} भ्रत्या,—इति मु०।

त्रधमें धर्ममित्याद्वयें तु मोद्दवर्ष गताः ।
ते च कालद्दतोद्योगाः सम्भवन्तीद्द मानुषे ॥
निर्द्दीमानिर्दषट्कारास्ते भवन्ति नराधमाः"—इति ।
स्कान्दे नागरखण्डम्,—

"प्राप्तृवन्ति कुदेशे च जना ये हेत्वादकाः।
खामिद्रोहरता ये च कुक्कुटे जना चाप्तृयुः॥
श्रद्धता ये तथाऽश्रन्ति पिटदेवदिजातिषु।
दुर्भिचे जनतापे च कुदेशे जना चाप्तृयुः॥
ये च कुर्वन्ति दम्पत्योर्विवादं सानुरागयोः।
विक्ष्पा भ्रममाणाञ्च सर्वकोकविवर्जिताः*॥
दिरद्रा जायया भ्रष्टा भवन्ति विगतायुषः।
कन्यादाने च विष्नं यो विक्रयं यः करोति वा॥
स कन्याः केवलं सूते न पुत्रं केवलं कचित्।
जायन्ते ताञ्च वन्धक्यो विधवा दुर्भगास्त्रथा"—इति॥
प्रभासखण्डे,—

"येर्न दत्तं नरैः किञ्चित्तेषां चिक्नं दिरद्रता। जायन्ते रोगिणोरौद्राहिसाः कुजाञ्च वामनाः॥ श्रपुत्राः कलहाकान्ताः परदारोपसेवकाः। महाराजकाकार्मणः कुचेलाः कुग्ररीरिणः॥

विगर्हिताः,—इति मु॰।

[ं] केवलाः, -- इति भाग।

[!] वह्याराजिक,—इति सु∘ा

कुदण्डाञ्चपनानुश्चा मुखा निष्ठुरभाषिणः। धनहीना* भवन्येते देवत्रह्मखभनकाः"—इति ॥ स्कान्दे रेवाखण्डे,—

"पिता माता गुरुभांता अन्या वा विकलेन्द्रियः।

भवन्ति नादृता थेम् ते भवन्ति नराधमाः।

दह मानुषलोकेऽस्मिन् दीनान्धास्ते भवन्ति च ॥

थे त्यजन्ति स्ककां भाष्यां मुद्राः पण्डितमानिनः।

ते यान्ति नरकं घोरं तामित्रं नाच संग्रयः॥

तच वर्षणतस्यान्ते दह मानुषतां गतः।

दुष्कर्मा दुर्भगश्चेव दरिद्रः मंप्रजायते॥

जायते यन्थिमंयुक्तः परभार्थ्यापसेवकः।

गद्गदोऽनृतवादी स्थात् मृकश्चेव गवानृते॥

श्रद्भं पुर्याषितं विषे दददै कुझतां व्रजेत्।

मात्यर्थादिप जात्यन्थोदेषाच विधरो भवेत्॥

श्रद्भा भन्न्यमन्नाति श्रनपत्यो भवेच सः"—दति।

गरुपुराणे,—

"श्रवमत्य च ये यान्ति भगवत्कीर्त्तनं नराः। बाधिर्यमुपयान्याग्रु ते वै जन्मनि जन्मनि॥ प्रथन्तो भगवद्वारं ताममास्तर्परिच्हदम्। श्रक्तवा तत्रणामादि ये यान्ति पुरुषाधमाः॥

जात्यन्थाम्तेऽभिजायन्तेऽपङ्गद्दीनापरिग्रद्दाः ।

^{*} दानहीना,-इति ग्रा०।

पङ्गवः पादहीनाञ्च कुिनो भुवि ये नराः ॥
विष्णुच्छाया भुवं तेस्तु सङ्गिता स्थात् न भंगयः।
तथाच भगवद्भान्नश्कायामाक्रमते तु यः॥
श्रर्षे जायते पङ्गः स वे रोगादिपौड़ितः"—इति।
विष्णुधर्मीत्तरेऽपि,—

"पिग्रुनः पूतिनामः स्यात् सूचकः पूतिवक्तकः । खल्वाटोमत्मरी चैव नास्तिको वेदनिन्दकः ॥ भ्रयण्व ममाप्नोति तथा नास्तिकतां दिजः । घूर्णिकसीस्तिकश्चेव ऋत्या भवति मानवः ॥ प्रतिकृतं गुरोर्यस्तु मोऽपसारी च जायते । मिष्टाग्येको महाभाग, वातगुत्सी प्रजापते ॥ भगभचस्त कुण्डाणी दीर्घरोगी च पीडकः । गुरुखामिदिजाकोग्रं वेदनिन्दां तथेवच ॥ श्रुखाभवति दुर्बुद्धिविधरोमानवाधमः । देवदन्तेन दीपेन कला कर्म सुदुर्मतिः ॥ जायते बुदुदाचीवा नेत्ररोगयुतोऽपिवा । तथेव दीनक्ष्यश्च तेन पापेन कर्मणा ॥ हीनवर्णस्तथा लोके भवत्यत्यन्तदुर्मतिः । विक्ष्पण्व भवति तथाऽविक्रेयविक्रयी ॥

क्ला,—इति मु॰।

[†] कमेंगणि दुमीतिः,—इति सु॰।

विनाऽपराधेन तथा क्वला पत्यधिवेदनस्। स राजामयमाप्तीति व्यवहारे तथैवच ॥ मुलकर्म तथा कला वभीकरणकारणात्। देखो भवति लोकेऽस्मिन् जगतो नाच संप्रय: ॥ परिवेत्ता तथा लोके सर्व्वयाधिसमितितः। श्रयाज्ययाजकञ्चैव जायते वर्णमङ्करः॥ वेदविक्रयिको मूर्षः कितवश्चैव जायते। नास्तिकस्तु दरिद्रः स्थात् सर्व्वकर्मविवर्जितः॥ श्रतिमानप्रदत्तसु जायते कुत्सिते कुले। यपाकपुल्क्षरादीनां कुत्सितानामचेतसाम् । कुलेषु तेऽभिजायने गुरुटद्वापवादकाः । यभे तु मरणं लोके विषैः स्थावरजङ्गभैः। परेवां चेतसः क्षेत्रकारी भवति मानवः। चयी ज्वरी प्रमोही च गुल्की दाही भगन्दरी॥ रजखलान्यचण्डालपापिष्ठपतितैः सन् । व्यवसारी पुष्पवत्यां भुक्ता कुष्टी ज्वरी भवेत्॥ श्रनपत्यो दरिद्रञ्च विश्वसाख विषप्रदः। निषद्भवसुभोगेन मोहयेद्यः परान् पुमान् ॥ परोपदिष्टज्ञानो वा भवेदुन्यन्तकोऽपिवा। ऋणं दलाऽधिकां रुद्धिं योग्टङाती ह मानवः॥

^{*} कारकाः,—इति मु०।

[🕇] खन, प्राप्नोति,—इति पाठो भवितुं युक्तः।

स स्ता धनिनां वंग्रे विजेद्देशान्तरं ततः। वाणिज्यकाभस्तचापि नास्ति तस्य नरस्य वै॥ श्रमुख्यमुख्यकारी यः स ज्वरी श्रामकासवान्। सर्वाङ्गरोगः पापात्मा देष्टा स्ततसमाङ्गभाक्"—इति॥ उमामदेश्वरमंवादे,—

"स्ष्टाचेन य श्रात्मानं पोषयिन्त नराधमाः। बालानां वीचमाणानामददचित्त निष्णृदः॥ न इतं न तपस्तप्तमदत्तं किञ्च ब्राह्मणे। श्रात्मैव पोषितो येन तत्पापं कथयाम्यदम्॥ यत्र देशे लनाट्षियंत्र वायुसमुद्भवः। तिसान् देशे चुधार्त्ताञ्च जायन्ते पापकर्मिणः"—इति॥ पद्मपुराणे,—

"यस्तु विप्रतसुत्मुच्य चनधमें निषेवते।

ब्राह्मण्यास परिश्वष्टः चनयोनौ प्रजायते॥
वैग्यकर्मा च योविष्रो लोभमोद्यपात्रयः।
स दिजो वैग्यतामेति शहकर्म करोति यः॥
स्वधर्मप्रच्यतोविपः स दि शहतमाप्रयात्।
चिनयोवा महाबाहो वैग्यो वा धर्मचारिणौ॥
स्वानि कर्माण्यपाहत्य शहकर्म निषेवते।
स्वस्थानाच परिश्वष्टो जायते वर्णसङ्करः॥
ब्राह्मणः चनियो वैग्यः शहो वा याति तादृगः।
शहरास्त्रेनीदरस्थेन स्रियते यदि पुत्रक॥

ब्राह्मणः श्रृद्रतामेति नास्ति तत्र विचारणा"—इति । मार्कण्डेयपुराणे,—

"ब्राह्मणः चित्रयोवेष्यः खवर्णं पाणिसंग्रहम् । श्रक्तवा लन्यथा पाणेः पतन्ति नृप, संग्रहात् ॥ यश्च यस्त्रास्त हीनायाः कुरुते पाणिसंग्रहम् । श्रक्तवा वर्णसंयोगं सोऽपि तद्वर्णभाग्भवेत्"—इति ॥ श्रष्ट विश्वेषेण कर्मवियाकः ।

तत्र हिंगाविग्रेषाद्योनिविग्रेषः। तत्र मनुः,—

"यां थां योनिञ्च जीवोऽयं येन येनेह कर्मणा।

क्रमग्रोऽश्राति लोकेऽिसान्नेतस्वें निबोध से ॥

बह्नन् वर्षगणाण् घोरान् नरकान् प्राप्य तत्चणात्।

संसारान् प्रतिपद्यन्ते महापातिकनस्विमान्॥

श्रम्भकरखरोष्ट्राणां गोऽजाविस्गपिचिणाम्।

चण्डालपुक्कमानाञ्च ब्रह्महा योनिस्टक्कृति"—इति॥

नन्दिपुराणे,-

"नरकेषु क्रमेणेव ब्रह्महा पाच्यते नरः। कल्पं कल्पं तत्रञ्चाने स्थावरञ्च प्रजायते॥ दणगुत्त्रालतावलीवीरुद्रुमविभेदतः। दणभेदास्लगणिता गुत्त्रभेदास्त्रचा मताः॥ स्ताभेदाञ्च निःसंस्थावलीभेदास्त्रचेवच। वीरुद्गेदास्त्रसंस्थाता श्रमंस्था द्रुमजातयः॥ तेषाञ्च देशभेदेन पुनः कष्टलभुच्यते।

प्र

दंष्ट्रिभ्यस्य निष्किस्यस्य चण्डालाह्नाह्मणात् तथा।

ग्रिस्थाः पतनास्रित द्रुमाधः पातनात् तथा।

गोभ्यस्य मरणं लोने विज्ञेयं पापनक्षणाम्।

ताडितलाद्यते लोने द्रारितोद्यार्थते तथा।

हला बधमवाप्नोति नाच नार्य्या विचारणा।

यद्यत् परस्याचरित तत्त्तदस्थोपजायते॥

प्राप्नोति यादृशीं बाधां नर्मणा खक्ततेन यः।

तस्यापि तादृशीं बाधां ज्ञेया जन्मिन जन्मिन।।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन परबाधां विवर्जयेत्"—इति।

महाभारतः पि.—

"ये नास्तिका निष्क्रियाञ्च गुरुप्रास्त्रातिस्तिकाः। श्वधर्मज्ञा गताचारास्ते भवन्ति गतायुषः॥ सुप्रीसामित्रमर्थ्यादानित्यं सङ्गीर्णमेषुनाः। श्रम्पायुषो भवन्तीः नरानिर्यगामिनः॥ सोष्ट्रमहीं त्यक्तिदी नखखादी व योनरः। नित्योक्षिष्टः स्त्रकञ्च नेहायुर्विन्दते महत्॥ श्रायुर्ख निक्तनामि प्रज्ञामखाददे तथा। यः उक्षिष्टः प्रवद्ति खाधायं चाधिगक्कृति॥ यञ्चानधायकालेऽपि मोहादभ्यसते दिजः। प्रत्यादित्यं प्रत्यनसं प्रति गाञ्च प्रति दिजम्॥ ये मेहयन्ति पणि च ते भवन्ति गतायुषः"—दिति।

^{*} न्ख्याती,---इति मु॰।

शिवधर्मीत्तरे,-

"देवद्रखोपजीवी च स भवेदपबाइकः।
देवद्रखं खयं येन भुकं यस्य सदा भवेत्।
रसज्ञाविधुरः कुजः कण्डूमर्वाङ्गदुःखितः॥
देवस्वभं नरः कला परप्रत्ययकारणात्॥
सिव्याऽऽचारं चरेत् पश्चादर्जुदास्थोनरो भवेत्*।
देवदासोधनं भुक्का रुस्ह्गुन्सी च वे कमात्॥
सर्वाङ्गकुष्ठी तिमिरी नरोभवित पापतः।
दीपं देवग्रहाद्भृता पङ्गुश्चान्थो भवेन्नरः॥
मुन्दीं भ्रमी स्रद्धेष्टा पचपाती ज्वरी भवेत्।
देवावमन्ता भवित सर्वदा मेथुने रतः॥
सदाऽपद्दतसर्वस्थः कुत्सितः काममोहितः"—इति।

वद्भगौतमः । "देवद्रयोपजीवी हृद्रोगी । प्रतिज्ञाय ब्राह्मणत्रादानाद्द्यायुः । पत्नीवज्ञते धरोकारामः क्षीवः । खामिना धर्मे

युक्तः तदनुष्ठानाप्रकाजनोद्दी । दुर्व्यन्नधे वन्नवतासुपेचामङ्गद्दीनः । व्यवहारपचपाते जिक्कारोगी । खयं प्रवर्त्तितधर्मानुनच्छेदने प्रतिपन्नष्टवियोगः । खयमग्रभुक् ग्रून्तरोगी । परिचीमेनवन्भुन्नामिखजनावमन्ता परिश्वतद्दत्तिः । श्रतिथिं पण्यन्नश्रतः
। स्यर्थास्त्रकाले प्रतिश्रयादानादिष्टवियोगः । इद्यना
खामिमिनसुपचरतः प्राप्तार्थपरिश्वंगः । विश्वकापहारी सर्वबाश्रयः। गोदःखकारी गोनामहा। गोनिर्दयिष्विपिटनासः। पथना-

^{&#}x27; पश्चादुद्धदास्यो वने**चरः,—इ**ति पाठान्तरम् ।

प्रको निस्तेजस्तः । सभायाङ्गलग्रन्थी पुष्पाचे पा वक्षणासः । प्रिष्ट-चीर्णधर्मदूषकः नेकराचः । साधुजनतपखिदेवदिजगुरुज्ञानयोगदेष्टा वक्रास्यः । तटाकारामभेत्ता नेवाङ्गहीनः । क्रतन्नः सर्व्वारसा-विकलः । परस्वाभिलाषी चयरोगी स्वात् । चौररचकः,

व्यवहारेष्यमध्यस्य श्रीरहित्तपरस्य यः।
वाणिज्यलाभोनो तस्य देशान्तरगतस्य च॥
व्याधिः स्थात् प्राणसन्देशो स्तिस्त्रचैव पापिनः"—इति।
शिवधर्मी त्तरे,—

"एवं पापिविश्रद्धाश्च सावशेषेण कर्मणा*।
ततः चितिं समासाद्य जायन्ते देहिनः पुनः॥
तवानुश्चय दुःखानि जायन्ते कीटयोनिषु।
निष्कान्ता कीटयोनिश्वः क्रमाज्ञायन्ति पचिणः॥
संक्षिष्टाः पचिभावेन जायन्ते स्वगयोनिषु।
स्वगदुःखमतिकस्य जायन्ते पश्चयोनिषु॥
पश्चयोनिं समासाद्य पुनर्जायन्ति मानुषाः।
एवं योनिषु सर्व्वासु परिकस्य क्रमेण तु॥
कालान्तरवश्चात् यान्ति मानुष्यमतिदुर्षभम्।
जन्तमञ्चापि मानुष्यं प्रायन्ते पुष्यगौरवात्॥
विचित्रागतयः प्रोक्ताः कर्मणां गुरुलाघवात्।
ततो मानुषतां प्राय याधिभिस्तत्र पौद्यते॥

^{*} सावभोषेगा कम्मगाम् — इति मु॰ ।

कुष्ठरोगेण घोरेण ब्रह्महत्यां प्रयोजयेत्"—इति । मार्कण्डेयपुराणे,—

"बामलं पुरुषं हता नरः मंजायते खरः।

कामिलीपरहना च वालहा चोपजायते॥

रुषस्य रुषणी च्हिला धण्डलं प्राप्नुयान्नरः।

परिचत्य ततो भ्रयो जन्मनामेकविंग्रतिम्॥

कामिकीटपतङ्गेषु स्थितस्तायनरेषु च।

गोलं प्राप्य च चण्डालपुरूकमादि जुगुष्मितः॥

पङ्गुन्थविधरः लुष्ठी यद्माणा च प्रपीडितः।

गुखरोगाचिरोगेश्व रोगेरन्येश्व बाध्यते।

ग्रपसारी च भवति श्रुद्रलं चैव गच्छति॥

एषएव क्रमो दृष्टो गोसुवर्णादिहारिणाम्।

विद्याऽपहारिणाञ्चव निदेग्रभंग्रिनां गुरौ"—दति।

बद्मपुराणे,—

"यस्तु रौद्रयमाचारः सर्वस्ततभयद्भरः।
इस्ताभ्यां यदि पद्मां वा रच्चा दण्डेन वा पुनः॥
सोष्टेः स्तस्पैरुपायेर्व्या जन्तूंस्ताड्यतेऽनिम्नम्।
हिंसार्थी निक्तप्रच उद्देजनकरः सदा॥
एवं मौलसमाचारो निरयं प्रतिपद्यते।
स चेन्मनुख्यतां गच्छेद् यदि कालविपर्ययात्॥
वधवन्थपरिक्रिष्टः कुले जायेत सोऽधने।
सोकदेष्टाऽधमः पुंसां खयं कर्मक्रतेः फलेः"—इति।

हिंमाकर्मविगेषफलानि खङ्कालिखिताभ्यां दर्भितानि। "श्रत-ऊर्डं वहनि वर्षमहसाणि यमविषये कुम्भीपाकरौरवादिषु स्थानेषु दु:खान्यनुभ्येह जातानामिमानि लचणानि भवन्ति। तद्यथा, बह्महा कुष्ठी गोम्नश्चान्धः श्रनेकरोगिणश्च"—दति। यमः,—

> ''श्राग्रद्धानान्तु पापानां पतितानाञ्च कर्मभिः। उत्तीर्णानाञ्च तिर्यकात् देहे भवति स्वणम् ॥ दह दुर्खारतेः केचित् केचित् पूर्वकतेस्त्या। प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥ दिजन्नं कुष्टिनं विद्यात् कुनस् स्वर्णहारकम्। यङ्गाश्चाधर्मिणश्चेव जायन्ते प्राणिहिंसकाः"—इति ।

हारीतः। "कुनखी भूणहाः। ब्रह्मन्नः कुष्ठी। परदुःखदायि-नोनित्यान्थाः। परदाराभिरतादीर्घरोगिणः। दृष्ट्यपहर्त्तारोऽन्थाः। स्रोचापहर्त्तारोवधिराः। वाचोऽपहर्त्तारोमृकाः। एवं द्वाह,—

यदङ्गं पौद्धते येन तेन हीनोऽभिजायते। नाक्तवा चभते किञ्चित् ग्रुभं वा यदि वाऽग्रुभम्"—इति। कथ्यपः.—

"चयी स्थात् चेत्रहरणे श्रशीवान् गृबधेऽपित्र । जलोदरयुतः स स्थात् स्वनारीणाञ्च हिंसकः ॥ कर्णभेत्ता कर्णमूली श्रोष्ठरोग्योष्ठनाश्रकः । दन्तपातनकर्ता च दन्तरोगी भवेत् सदा ॥

^{*} खर्गहः,—इति मु॰।

[†] नादत्वा,—इि मु॰।

उरःस्त्रसाद्रस्तभी अचिरोग्यचिनागकः। पदा तु यस्ता इयित विसर्वी स भवेन्नरः॥ पीडामप्रियकर्ता च धनुर्वाधिर्धनुग्रहात् । पादकी की स भवति पादहन्ता च यो भवेत्॥ श्रष्टग्दरी दारयति यो वृज्ञानतिविद्धतान्। श्लेन श्ली भवति मनुष्याणाञ्च हिंसकः ॥ श्रस्रदरी स भवति यसु हिंस्याहृ या पश्न्। नकान्ध्यं जायते तस्य यो गवां नयनद्ये ॥ करोति ग्रज्यप्रचेपं पूर्वभावप्रचोदितः"—इति ।

व्यासोऽपि,-

"पित्हा याति पैगाचं जात्यन्धो मात्घातकः। प्राप्यक्तं स्रगमावं च हला बन्ध्यो स्तप्रजः। श्रमाध्यरोगी वालप्तः चयी खात् सर्वजीवहा॥ गावकच्छी वर्णी श्विची विसर्पी परघातकः। नेचरोगो भवेत् तस्य योऽन्येषां दृष्टिघातकः । परेषां रमनाच्छेदाच्चिक्चाऽऽखत्रणवान् भवेत्॥ इतप्रः स्फ्टिताचोवा हतीय इवर संयुतः। चातुर्घकोष्णगीतोष्णचरी स्थात् मततच्री॥ ग्रामे वने वा जन्तूनां श्वभिर्द्धी भीतिमर्पयेत्। भयोद्देगकरोऽन्येषां पाषाणेनाय घातकः॥

^{*} मुलग्रुली स,-इति सु०। च खर्पर्रोगी,-इति म् !

तलघाती च मभूतः कुलेषु धितनां नरः।
गला देशान्तरन्तेषां तच रागो महान् भवेत्"—इति।
वद्धगौतमः,—

"ब्चच्छेत्ता वृथा यमु स नाडीवणवान् भवेत्"—इति। वायुपुराणे,—

"भवेत् स्कुटितपादस्त यो निह्नयाद् वनस्वतीन्।
प्राणिहिंसापरो जन्नुघाती वा स्टतसन्तिः॥
सुखे कृष्णवणी श्वित्री बन्ध्योवा स्वादिसप्वान्।
बन्धीकन्नु खनित्वा यो हन्ति वायुभुजोनरः॥
गजचर्मा ज्वरी च स्वादाज्ञया पूर्वकर्मणः।
भूणहा स्वित्रहस्तः स्वाद्गृहिणी दासपत्यपि"—इति।
विष्णुधर्मोक्तरे,—

"यं कञ्चिद्वातियवातु प्राणिनां स्गुनन्दन । मांमं भुक्तातु धर्मज्ञ, भवतीत्त गदातुरः"—इति॥ इति हिंसाविभीषकर्मफलानि ।

त्रयापेयपानाभच्यभचणकर्मविश्रेषाद्योनिविश्रेषः।
तच शिवधर्मोत्तरे,—

"शमिकीटपतङ्गानां विड्शुजां चैव पिणाम्। सुरापः प्रायते योनिं पूर्वेककान्सान्सारतः"—दृति॥ उमामहेश्वर्यवादे,—

"मद्ययमिनोये च ये मद्यं सेवयन्ति च। ग्रामान्तु कारयेद्यसु मद्यपानं ददाति य:॥

मद्यविक्रियणोये च मद्यं ये क्रीणयन्ति च। पिवन्ति ये नरा देति, भर्के ते समभागिन: ॥ ते ग्रीण्डिका वा चण्डाचा चृत्र्यका मत्ययातकाः। दामलेनेव सुत्रोणि, जायन्ते पुरुषाधमाः ॥ तिर्यञ्जोऽपि भमुत्पन्ना यथा स्टत्युसुपागताः । मद्यपानरता ये च प्रटल् तेषां गतिं ग्रुभे ॥ षष्टिवर्षमहस्राणि कमिर्श्वला महीतले। कमियोनिचये भूते पापन्त कथयाम्यहम्॥ यानयोनिगतं गच्छेत् जसूके पञ्चविंगतिस्। मद्यपानरता ये तु कां गतिं यान्ति मुत्रते॥ श्रुद्रस्य चेदृगं पापं मद्यणनरतस्य च। विप्रस्य कथिय्यामि मद्यपग्य द्रात्मनः ॥ काको भूला चिरं देवि, विष्ठाभचम्त जीवति। वर्षाणां दाद्गे चचे म जीवेत्पापकर्मकत्॥ खमांमं परमांचेन यो देही रहिम्चित। तस्य योनिमतं गला मरीरं त्याधितं भवेत्॥ यासु योनिष् जायन्ते नरमांमस्य भचकाः। व्याधिरोगग्रतिर्युका जायन्ते तासु कर्मणा"-इति॥

झनु:,--

"क्रिकीटपतङ्गानां विड्भुजां चैव पचिणाम्। हिंस्नाणां चैव सत्तानां सुरापो ब्राह्मणो ब्रजेत्" - इति॥ विष्एरिष । "श्रभोज्यात्रभदणे क्रिमिः" - इति । दृद्धगौतमः, -- "विप्रवित्तिविकोषेन दर्द्रः सप्तजन्मनि। निषिद्धान्नन्तु यो भुङ्को कर्कटः सोऽभिजायते॥ कौटाग्री स्नतकान्नाग्री भत्याग्री याचितानभुक्। श्रामन्त्रणं विना भुक्का परानं काकतां वजेत्"—इति॥ श्रापोयपानादिकर्मविग्रेषफ्लानि।

तच हारीतः। "सुरापोबद्धजिज्ञः। त्रभच्छभचः छाव-दन्तः"—दित । स्कान्दे रेवाखण्डे,—

"पापग्रेषात् तु भवति सुरापः श्यावदन्तकः"—इति । श्रिवधर्मात्तरे । "त्रभच्छभची गण्डमानी"—इति । श्रृङ्ख-चिखितो । "त्रभच्छभची गण्डमानी"—इति । कश्चपः । "सुरापो-बोन्नजिङ्कः"—इति ।

त्रय स्तेयकर्मविशेषाद् योनिविशेषाः।

तच मनुः,—

"जूताऽहिसरटानाञ्च तिश्वाञ्चामुचारिणाम्। हिंसाणां सपिप्राचानां स्तेनो विप्रः सहस्रगः॥ संयोगं पितिनेर्गला परस्थेव च योषिताम्। श्रपद्दत्य च विप्रस्तं भवन्ति ब्रह्मराचसाः॥ मणिमुक्ताप्रवासानि दला सोभेन मानवाः। विविधानि च रत्नानि जायन्ते सोहकर्ष्यु॥ धान्यं दला भवत्याखुः कांस्यं हंसोजसं प्रवः। मधुदंगः पयः काकोरमं श्वा नकुलोष्टतम्॥ मांसं ग्रधोवसां महुसीसं तैसवकः खगः। चीरवाससु सवणं वसातः प्रकुनिर्दिध॥
को ग्रेयं तित्तिरिर्ह्ता चौमं इता त दर्रः।
कार्पामं तान्तवं को चो गोधागां वाद्गुदोगुड्म्॥
कुकुन्दरी ग्रुभान् गन्धान् पत्रं प्राक्तन्तु वर्हिणः।
यावित् कतात्रं विविधमकतात्रन्तु प्रस्करम्।
वको भवति इताऽग्रिं ग्रहकारी ह्युपस्करम्।
रक्तानि इता वासांसि जायते जीवजीवकः॥
वकोम्ग्रेभं व्याघोऽयं फलपुष्पन्तु मर्कटः।
स्त्रीम्चस्तोककोवारि यानान्युष्टः पग्रूनजः॥
यदा तदा परद्रव्यमपद्दत्य बसान्नरः।
श्रवश्यं याति तिर्य्वकं जग्धा चैवाइतं हविः॥
स्त्रियोऽयोतेन कस्पेन इता दोषमावाप्तयुः।
एतेषासेव जन्तूनां भार्यात्रसुपयान्ति ताः"—दित॥

याज्ञवल्काः,-

"हीनजातौ प्रजायेत पररत्नापहारकः।
पत्रभाकं भिषी ह्या गन्धान् कुकुन्दरी ग्रुभान्॥
मृषिको धान्यहारी स्थाद् यानमुष्टः फलं किपः।
जलं भवः पयः काको ग्रहकारी ह्युपस्करम्॥
मधु दंगः पलं ग्रङ्गो गाङ्गोधाऽभिं वकस्तथा।
श्विची वस्तं श्वार्मं तु चीरी लवणहारकः॥

^{*} पानान्युष्टः,—इति ग्रा॰ स॰।

प्रदर्शनार्थमेतत् तु मयोत्तं स्तेयकर्षणि । द्रव्यप्रकारा हि यथा तथेव प्राणि जाथते"— इति॥ मार्कण्डेयपुराणे,—

"पुंसोऽपहर्त्ता नरकादिसुको जायते क्षमिः। धान्यं यवांस्तिलान्माषान् सुल्त्यान् सर्षपान् चणान्॥ सस्यान्यन्यानि वा इत्या मोहाच्चन्त्रचेतनः। संजायते महावन्नो मूषिको वज्रसन्निभः ॥ भोजनं चोर्यिवा तु मचिका जायते नरः। दला दुग्धं तु मार्ज्ञारो जायते नरकाच्चुतः॥ तिलपिष्याकसिम्ममनं इता तु मूषिकः। घतं इता तु नकुलः काको सुद्धरजामिषम्॥ योनो मार्गामिषं इला चौरी लवणदारकः। चोर्यिला पयश्चापि बलाका संप्रजायते ॥ यसु चोर्यते तैलं तैलपायी स जायते। मध् इला नरोदंगो एतं इला पिपी लिका॥ चोर्यिला तु निष्पावान् जायते गलगण्डकः। न्नासनं चोरयिला तु तित्तिरिलमवाप्रयात्॥ श्रयो इला तु पापात्मा वायमः संप्रजायते । इते कांखे च हारीतः कपोतो रौयके इते ॥ जीवंजीवकतां याति रक्तवस्तापद्वरः।

^{*} भ्रोधकानी गि,-इति भाः।

[†] वायसत्वं प्रपद्यते,—इति मु॰।

कुकुन्दरी ग्रुभान् गन्धान् रमं हता ग्राभो भवेत् ॥

षण्डः पलालहरणे काष्ठच्द्रणकीटकः ।

पुष्पापद्दद् दरिद्रञ्च पङ्गुर्यानापहारकः ॥

ग्राकहर्त्ता च हारीतस्तायहर्त्ता च चातकः ।

स्रहर्त्ता नरकान् गला रीरवादीन् सुदारुणान् ॥

ढणगुल्मलतावज्ञीलक्यारतहर्तां गतः"—इति ॥

गौतमः । "त्रनृतवागुल्वलोसुद्धभुंद्धः संलग्नवाक् । जले।द्रोदारत्यागी। क्रूटसाची श्रीपदी उच्छूनजङ्गावरणः । विवाहविष्नकर्ता
किन्नोष्टः । त्रवगूरणः किन्नहस्तः । मात्रघोऽन्थः । खुषागामी
वातत्यणः । चतुष्पये विष्मूत्रविष्ठने मृत्रकच्छी । कन्यादूषकः
षण्डः । पर्युषितभोजी क्रिमः । ईर्थ्यालुर्भग्नकः । पित्रोविवदमानोऽपसारी । न्यासापहार्थ्यनपत्यः । रत्नापहार्थत्यन्तद्रिद्धः । विद्याविक्रयी पुरुषस्त्रगः । वेदविक्रयी दीपी । वद्ध्याजको जलप्नवः ।
त्रयाज्ययाजको वराहः । त्रविमन्त्रितभोजी वायसः । स्र्ष्टिकभोजी
वानरः । यतस्ततोऽत्रन् मार्च्यारः । कचवनदाही खद्योतः । दारकाचार्या सुखविगन्थः । त्रदत्तादायी वलीवर्द्धः । मत्सरी चमरः । ।
त्रान्युत्सादी मण्डलकुष्टी । गूद्धाचार्यः त्रपाकः । गोहर्त्ता सर्पः ।
स्रेहापहारी चयी । त्रन्नापहार्यजीणी । ज्ञानापहारी मृकः ।

^{*} सस्यं,—इति स॰ ग्रा॰।

[†] पनानचारेण,—इति गा०।

[🏻] यतिच्छान्तर्गता अंगाः न सन्ति गा॰ पुन्तके।

[§] अमरः,—इति ग्रा०।

प्राह्वाचिति । "वेस्रापहारी ऋद्रिष्धः । जलापहारी शिक्षः - सारः । सस्यापहारी कपेतः । कत्यापहारी वायसः । तास्रापन् हारी बलाकः । ऋपूपापहारी प्रेतः । प्रास्तापहारी जड़ः । कत्रापन् हारी कारण्डः । गत्थापहारी पतङ्गः । व्यजापहारी ककलासः । प्राकापहारी पद्धः । प्रव्यापहारी ऋग्रयनः । पुष्पापहारी दुर्गन्थी । प्राणापहार्येपली । दीपापहारी कौणिकः । स्रव्यपहारी नकुला- हिविडालास्त्रनामन्यतमः"—दिति ।

"यदा तदाऽपि पारकां खन्यं वा चिद् वा बद्धः । द्वला वै योनिमाप्नोति तत्तद्भोगान्हपतः"—दिति ॥ स्तियक्तमंग्रेषफलानि । तत्र विष्णुधर्मीत्तरे,— "मणिमुक्ताप्रवालानि रत्नानि विविधानि च । श्रपद्वत्य नरा राजन्, जायन्ते हेमकर्त्तृषु ॥ यदा तदा परद्रव्यमपद्दत्य बलान्नरः । प्राप्नोति स्गुग्रार्दूल, मानुष्ये भारवाहिताम् ॥ धान्यचौरोऽङ्गहीनः स्थादत्यन्तं मिश्रकोभवेत् । व्याधितस्वान्नहर्त्तां स्थानुकोवागपहारकः ॥

[·] क्यापहारी,—इति सु॰।

[ं] शस्त्रापहारी,-इति सु॰।

[।] कौदलः, -- इति सु॰।

[🖇] पालाप हारी कापिः, — इति सु॰।

वस्तापहारी शिनी स्थात् पङ्गुश्चाश्वापहारकः।
श्रम्भो दीपापहारी स्थात् काणोनिर्व्वापको भवेत्॥
दिद्धः परिवक्तिनः उन्मक्तश्चाश्वहस्तिनः।
पङ्गुरेव तथा ज्ञेयः सर्व्वयानापहारकः॥
श्रम्भश्च जायते लेकि गां ह्ला च नराधमः।
वस्त्रभोज्यापहर्कारौ तथा नम्नवृभुचितौ।
रक्षापहारौ भवित तथा कुष्टी नराधमः"—इति॥
वायुपुराणे,—

"वात्रवाधियुतः स्तेयी तथा कुष्ठी नरो भवेत्। ब्राह्मणखर्णहारी च प्रमेही जायते नरः॥ प्रस्तित्रपाणिपादः स्थादाहरेद्योरमादिकम्। श्रवचौरो भवेद्यसु सोऽकस्माञ्जायते कृषाः॥ स्वरोपघाती वाक्यञ्च ह्वा मर्त्त्यः प्रजायते"—इति॥ उमामहेश्वरसंवादः,—

"धान्यचौरस्त हीनाङ्गसृणहत्तां तु वा पुनः। परद्रव्यापहारी च सत्यानां दित्तजीवकः॥ खलं चेत्रं ग्रहं वाऽपि परद्रव्यं हरन्ति थे। सुवर्णमणिमुक्तानि वस्ताण्याभरणानि च॥ श्रासनानि विचित्राणि धनधान्यमुपस्करम्। ये हरन्ति नरा नित्यं परद्रव्याणि मोहिताः॥ दहले।कगतानाञ्च तेषामेष विधिः स्मृतः। नग्नादीनाः चुधत्तांञ्च कुचला दुःखिताः सदा॥ बन्धुिभः परिश्वताश्च भोग्यभोगिवविर्द्धिताः ।

सुखानि प्रार्थयन्ती ह दाम हित्तसुपागताः ॥

ये हरन्ति च द्वर्थाणि वाद्यानि विविधानि च ।

तेन पापेन ते देवि, तिर्थक्षं यान्ति मानवाः ॥

ह्वला मद्वादिवाद्यानि झमरीपटहानि च ।

तेन पापेन ते मूढा वाधिर्थं थान्ति मानवाः ॥

कांसिकं सुरजं बंगं वीणां द्वलवित्तं तथा ।

ये हरन्ति च पापानि पिग्राचाक्षे भवन्ति च ॥

पटहं लेपनञ्चव तथा सम्पुटिकाश्च थे ।

हरन्ति पुष्करं थे तु तेन ते यान्ति मूकताम् ॥

प्रामादेषु च ये देवि, हरन्ति दीपिकां नराः ।

गटहेषु चैव विप्राणां तेन ते यान्ति चान्धताम्"—इति।

ग्रह्वा लिखितौ । "सुवर्णसेयी जुनखी । वस्तापहारी श्वितौ । हिरण्यापहारी दद्रुणः । तेजसापहारी मण्डली । स्नेहापहारी चयामयी । श्रजीर्णवानन्नापहारी । वागपहारी मृकः । ग्रप्नोदैव-द्रयोपजीवकः । पाण्डुरोगी दीपहारी । त्राह्मणवृक्तिन्नस्र दिर्द्रः । कर्माफलविग्रेषेण जुजाषण्डपङ्गदरिद्रास्र जायन्ते"—दित ।

यमः,--

"द्रवीषधापहर्त्ता च दीर्घरोगिलमाप्रुयात्।

^{*} दान, - इति मु॰।

पापेन वधिरास्ते,-इति सु॰।

[‡] पट्टसं,-इति सु॰।

धान्यचोरो वणी च स्थात् कासी भक्तापहारकः॥
गलगण्डी गलद्द्रव्यहर्त्ता भवित सानवः।
विकृतिर्वद्वाहर्त्ता च स्थान्यांसस्थापहारकः"—इति॥

स्कान्दे रेवाखण्डे,—

"मणिकूटं तुनाकृटं कृटसाच्छं वदन्ति ये।

नरके लन्धतासिन्ने प्रपच्चन्ते नराधमाः॥

गतमाइस्किकं कालसुषिला तत्र ते नराः।

दह प्रवृग्टहे वद्घा भ्रमन्ते कालमीि प्रितम्॥

कुनखी खर्णहरणान्मूकः पुस्तकहारकः।

फलान्याहरतोऽपत्यं सियते नात्र संग्रयः"—दित ॥

श्रथागस्यागमन कर्माविशेषाद् योनिविशेषः।

स्कान्दे रेवाखएडे,—

"गुरुदाराभिमणीं च क्रकलासो भवेद्ध्रुवस् । राज्ञीगासी भवेद्ध्रो दृष्ट्यको दृष्ट्रीपतिः"—इति ॥

गौतमः। "चाण्डालीपुक्तमीगमनेऽजगरः। प्रव्रजितागमने मक्षिणाचः। ग्रद्रागमने दीर्घकीटः। स्वर्णाभगामी दरिद्रः।

गोगामी मण्डूकः"- इति ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

"परदाराभिगमने रक्तद्रोणस्त जायते। यग्रद्रगालेभग्रद्भेषु कमाञ्जातिषु जायते॥

^{*} ज्ञासः,—इति सु॰।

[†] गवादयापचर्ता,—इति सु॰।

भातभार्याञ्च दुवृद्धिर्योधर्षयति पापकत्।
पुंस्कोतिस्ताप्ताति सपापो नरकाच्युतः॥
मिखिभार्यां गुरोभार्यां राजभार्यां च पापकत्।
प्रधर्षयति पापात्मा स्करो जायते नरः॥
पूर्ञ ब्राह्मणों गला क्रमियोनौ प्रजायते।
तस्यामपत्यमुत्पाद्य काष्ठान्तः कौटको भवेत्॥
स्करः क्रमिको महुश्रुष्डास्त्र प्रजायते"—इति।
ब्रह्मपुराणे,—

"मखिभार्थां गुरोर्भार्थां शिष्यभार्थां तथेवच।
प्रधर्षयिवा कामात्मा स्तोजायेत सूकरः॥
सूकरः पञ्चवर्षाणि दशवर्षाणि वे दकः।
पिपोलिका तु मांसास्तीन् कीटः स्थार्त्रासमेव तु॥
एतानामाद्य मंमारान् क्रिमियोनी प्रकायते।
तत्र जीवित मामांञ्च क्रमियोनी चतुर्दश॥
ततोऽधर्मचयं क्रवा ततो जायेत मानवः।
परदाराभिमशं तु क्रवा जायेत वे दकः।
या स्गालस्ततो ग्रभो त्यालः काको वकस्तथा॥
भादभार्यान्तु पापात्मा योधर्षयित मोहितः।
कोकिल्लमवाप्नोति मोऽपि मंवत्सरं दिजः॥
मनमाऽपि गुरोर्भार्थां यः शिष्यो याति पापकत्।

^{*} राजभार्थां,—इति मु॰।

ख्याने स याति संमारानधर्मेणेह चेतसा ॥

ख्यानो त स सम्भूतस्तीणि वर्षाणि जीवति ।

तवापि निरयं प्राप्तः क्रिमियोनी प्रजायते ॥

क्रिमिभावमनुप्राप्य वर्षमेकन्तु जीवति ।

ततस्तु निरयं प्राप्तो ब्रह्मयोनौ प्रजायते ।

ख्वलो ब्राह्मणों गला क्रिमियोनौ प्रजायते ॥

ततः सम्प्राप्य निधनं जायते स्करः पुनः ।

स्करो जातमावस्तु रोगेण स्वियते दिजाः ॥

खा ततो जायते मृदः अर्मणा तेन भो दिजाः ।

था भृता क्रकलामम्तु जायते मानवस्ततः ॥

तवापत्यं ममुत्पाद्य ततो जायत मूषिकः"—इति ।

नारदप्राणे,—

"चिन्तयेदी चयेदाऽपि जननीं वा सुतां च वा।

बधूं वा श्राटदारान् वा गुरुभार्थ्यां नृपस्त्रियम् ॥

स याति नरकं घोरं मिच्चन्य यपचीमपि।

दृष्टा हि प्रमदा होता यः चोभं वजते नरः॥

तस्य पुष्यं कतं सर्व्यं दृष्या भवति नान्यथा।

पुष्यस्य सङ्घात् पापं पाषाण्य भवेद्ध्रुवम्"—दृति।

व्यभिचारिणीं प्रति वराहपुराणे,—

"ततः ग्रुनी भवेत् पञ्चात् सूकरी च ततः परम् । कर्मचये ततः पञ्चान्मानुषी कुत्मिता भवेत् ॥ न च मौख्यमवाप्नोति तेन दुःखेन दुःखिता"—इति । "हणगुलालतानाञ्च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामिष ।
कूरकर्मरतानाञ्च क्रमग्रो गुरुतन्यगः॥
हिंसा भवन्ति क्रव्यादाः क्रिमयोऽभच्छभिष्णः।
परस्परादिनोमत्याः प्रत्यान्यस्तीनिषेवकाः"—इति ।
प्रगम्यागमनकर्मविश्रेषात् फलविश्रेषः पद्मपुराणे,—
"उदरव्याधियुक्तस्त तथा गुर्वेङ्गनागमे ।
प्राचार्यभार्यागमने भगन्दरयुतो भवेत्॥
तथा पापेन महता गुल्मी स्थादन्यजागमे"—इति ।
विष्णुधर्मीक्तरे,—

"षण्डस जायते लोके दारातिक्रमकारकः।
परपुंचि प्रमक्ता च तस्य भार्या तथा भवेत्॥
कुष्ठी भवित धर्मज्ञ, श्रपहृत्य तथा स्त्रियम्*।
लिङ्गव्याधिमवाप्नोति वियोनी मैथुने रतः॥
गां च गला दिजश्रेष्ठ, लिङ्गनाग्रमवाप्नुयात्।
दृष्टा परस्तियं नग्नां नरो दृष्टेन चेतमां॥
जात्यत्थलमवाप्नोति परलोके न संग्रयः।
श्रवकीणें च भवित लिङ्गव्याधिसमन्वितः।॥
प्रकीणीमेथुने जन्तुः क्षीवो भवित वै दिज"—इति।

^{*} परस्तियम्,--इति सु॰।

^{ां} मनोदुष्टेन चन्त्रवा,—इति सु॰।

[‡] लिङ्गवाधी न संग्रयः,—इति मु॰।

ग्रह्म लिखितौ । "पर्वमेषुने प्रमेही पुरुषद्याधिपीड़ितः । पर-दार्गाम्यगुप्तदारकः । गोव्यवकीणी दुश्चमां । खरायाभिगाभी मधुमेही । सगोवाभिगामी मद्यपस्तीगामी सीपदी । माद्यपित-भगिनीगाम्यनीजी । खदारादन्थव दीव्यतः केग्रान्यत्वम् । गुरु-तन्यगो दुयर्मा । चण्डाच्यवकीणी कन्यादूषी सगोवाभिगाम्यविजी । धर्मपत्यामास्ये प्रवर्त्तकः खन्वाटः । मात्यभगिनीगाम्यविकीणी सीपदी वधी मधुमेही च"—दति ।

ं रह्वीधायनः,--

"गाङ्गला मधुमेही खानू त्रवाक्त्री चत्य्यदम्।
मधुमेही खरात्रादिगामी भवति मानुत्रः॥
सवर्णागमनेऽद्रत्कः पित्रहा पाण्डुरोग्यधः।
श्रन्यजागमने मर्त्या जायते नात्र संग्रयः"—इति।
वद्धगौतमः,—

"धर्मपत्नीं गुरोर्गला वृश्चिकोभुजगस्त्या।
पिचदंष्ट्रिम्यग्यालक्रयादोऽपि ततोऽसक्तत्॥
तथा मानुष्यतां प्राप्तः चयी कुष्ठी तथा भवेत्।
महोदरी प्रमेही च दुश्चर्मा च भगन्दरी॥
ज्वरातिसारी दाची च पाददाही किमिन्नणी।
गला तु मालभगिनीं जलेषु मधुमेहवान्॥

^{*} खराभिग्रामी मूचमेही,—इति शा॰।
† स्थिष्ठपदी,—इति सु॰।
‡ दारेषु,—इति शा॰।

कन्यागास्यक्षरी श्ली प्रमेही मुचकक्रापि। कन्यां च गोचजां गला बाज्जहीनो भवेन्नरः॥ सगोवां च सवर्णाञ्च गला स्थात् स्नीपदी नरः। मातरं च खसारं च गला स्वीपद्यजीवकः। ॥ श्रनस्थिपाणिपादः स्थात् श्रश्रू<mark>गः स</mark>खिभार्थ्यगः। मूचकच्छी तथाऽजिङः खुषागोसुष्करद्विमान्॥ रजखलाऽभिगामी च चखालीगमने रतः!। , दाइज्वरी भवेतार्चः अन्यजनासु गुलावान्॥ गवा तपस्तिनीं नारीं गुर्विणीं सूचक्रच्छ्रपि। खादामयावी भवति विधवागोऽक्षरीयृतः॥ प्रमेही मूचकच्छी च श्रुली मर्त्याऽभिजायते। परदाराभिगामी च प्रमेही गुरुदारगः?॥ दासीगामी क्रूरकर्मा सदा कामरतो[∥] भवेत् । खजातिपरनारीगः कुष्ठी मर्त्याऽभिजायते॥ वत्रमैथ्नकर्त्ता च खलाटो जायते नरः। गला तु महिषीं राज्ञः षण्डो भवति मानवः॥ ने चरोगी अवेत् प्रेच्य नितरां परयोषितः।

^{*} गला स्लिष्टपदी नरः,—इति सु॰।

[†] ख्लिष्टपद्यमजीवकः,—इति सु॰।

[‡] गमनेऽपि च,—इति सु॰।

[🖇] गुरुतल्पगः,--इति सु॰।

वामातुरो,-इति सु॰।

बद्धले योषितामेकां पुत्रीगः खद्धतां बदेत्॥ खदारेभ्योऽन्यतो दीव्यद्भन्यकेमो अवेद्धरः। पुंच्चत्यो योषितो बालरण्डा स्पूर्विधरास्त्रया॥ दास्यो वा दीर्घरोगिष्यो दृष्टिहीना भवन्ति ताः" दति। ब्रह्मपुराणे,—

"परदारेषु थे चापि चचुई छुं प्रयुद्धते। तेन दुष्टस्वभावेन की वत्वसुपयान्ति वैं॥ पर्श्य ये वित्रजन्तिः ये चैव गुरुतन्पगाः। प्रकर्णमैयुना ये च कीवा जायन्ति ते नराः"—दति।

तदेवं कानिचित् प्रास्ताणुदाहत्य कियानिप कर्माविपाको-निरूपितः। श्रनयैव दिश्रा विपाकान्तराणुन्नेयानि। न हि निः ग्रेषेण केनचिदुदाहर्नुं प्रकाम्। तदुकं विष्णुधर्भीत्तरे,—

> "जन्ना यथां प्रक्ति मया तिरश्चां या योनयो यानि च लचणानि। प्रक्यानि कार्त्स्येन मया न वन्नं या योनयश्चेत्र नराधमानाम्"— इति।

श्रमिश्च कर्मानन्यात्। यद्ययितिपातकादीनि प्रकीर्णकान्तानि पापानि दम्विधलेन विष्णुना सङ्गलितानि, तथायितिपातकादि-

^{*} चन्द्रिंग्रं,-इति सु॰।

[†] ज्ञीवलमुंपनायते,—इति मु॰। ज्ञीवलमुपयान्ति ते,—इति तु पाठः समीचीनः प्रतिभाति ।

¹ निवधन्त, -- इति सु॰।

जात्युपाधावेव तत्मद्भलनम् । पापयकीनां तु खरूपतोदेशकाल-कर्क्ष्वस्थादिभेदाचः नेयत्ता । यदा कर्मणामेवेयत्ता नास्ति, तदा तिविपाकानामियत्ता दूरापास्ता । एकैकस्य कर्मणो वज्जविपाकस्यर-णात् । उदाह्यतास्य बज्जविपाकाभिधायिकाः श्रश्चकरेत्यादिस्यत्ययः । तथाच तेषां निःशेषकथनं मनमाऽपि चिक्तयितुमशक्यम् । श्रतो-दिङ्माचं प्रदर्शितम् ।

एतच दिपाकाभिधानं सञ्चेयमाणेभ्यः पुरुषं निवर्त्तयत् सञ्चित्तेषु चोदेगं जनयन्त्रिषेधेषु प्रायश्चित्तविधिषु चार्यवादतयाऽचेतीति पूर्वमभिहितम्। तत्र निषेधा श्वाचारकाण्डे प्रपञ्चिताः। प्रायश्चित्त-विधयश्च प्रायश्चित्तकाण्डे। तानि च प्रायश्चित्तानि सञ्चितविषयाणि। प्रारब्धे तु विचारणीयम्। किं प्रायश्चित्तमस्ति, उत नेति। तच तावदस्तीति केचिदाद्धः। उदाहरन्ति च वचनम्,—

"पूर्वजन्मकृतं पापं व्याधिकृषेण वाधते । तच्कान्तिरौषधैदांनैर्जपहोमार्चनादिभिः"—इति ।

ननु नैतर्टु तिस्हम् । तथाहि । निषिद्धस्य कर्मणः प्रायश्चित्त-निवर्त्तनीयत्मम् । यदा फलमार्थः, तदैव कर्मात्रदशासतीत्य फलत-दशायां प्रविष्टम् । न च फलस्य प्रायश्चित्तं कचित् प्रसिद्धमस्ति ।

नायं दोषः। फललद्शायामपि कर्मत्वस्थात्यन्तिकनिष्टन्त्य-भावात्। श्रन्थया पापकर्मणः फलमिति व्यवहारानुपपत्तेः। श्रयवा। प्रायश्चित्तसद्भद्भावः श्रास्त्तेकममधिगम्यः। शाम्त्रं चेत् फल-

^{*} कर्त्तवावस्थाभेदाच,—इति ग्रा०।

स्थापि प्रायसित्तं ब्रूते, किन्तव च्छिद्यते*। उदाह्यतञ्च ग्रास्तं, तच्छान्तिरौषधैरित्यादि । तस्रादारअफलस्थायस्थेव प्रायसित्तम्।

त्रपरे पुनर्भन्यन्ते। नास्त्रेवारअफलस्य प्रायश्चित्तम्। कुनखिला-दिनिद्यत्त्र्यदर्भनात्। यद्यारअफलं प्रायश्चित्तात्त्विवर्त्तते, तदा नैस-र्गिकमपि कुनखिलादिकं प्रायश्चित्तात्त्ववर्त्ततः। न लेवसुपलभा-महे। यथा सुक्तस्त्रेषोर्लच्युवेधोऽप्रतिसमाधेयः, तथा प्रारअफलं न गतिसमाधातुं प्रकाम्।

एतदेवाभिप्रेत्य भगवान् वादरायणः सूचयामामः। "त्रना-रश्चकार्यो एव तु पूर्वे दतवधेः (ग्रा॰ मी॰ ४ द्य॰ १पा॰ १५स्०)"—दित । श्रस्यायमर्थः। ये सुक्ततदुष्कृते तत्वज्ञानिन-वर्त्यलेन पूर्वयोरधिकरणयोः। श्रे प्रकृते, ते श्रनारश्चकार्य्ये एव । न वारश्चक्रवयोः सुकृतदुष्कृतयोर्निष्टत्तिः । कुतः । तदवधेः । "तस्य तावदेव चिरम्"—दित श्रुतावृत्यन्नज्ञानस्थापि मोचं प्रति ग्ररीर-पाताविधश्रवणादिति ।

एवं तर्हि तच्छान्तिरित्यादेः का गितिरिति चेत्। उच्यते।
न ह्यच प्रायिश्चन्तमभिधीयते। तत्प्रकरणे पाठाभावात्। चिकित्याप्रकरणे हि द्रदं पिठतम्। तथाच यथा चिकित्या रोगिनिष्टत्तेर्दृष्टउपायः, तथा दानादिरिप दृष्टउपायः। तथा सित चिकित्यावद्दानादेर्न प्रायिश्चत्त्वम्। किन्तु रोगिनवर्त्तकं किश्चित्यवलं सुकता

^{*} किन्वविच्छ्यते, — इत्यादर्शपुक्तकेषु पाठक्वसभीचीनः।

⁽१) तदधिगम उत्तरपूर्वाघयारिति इतरस्याप्येवमसंश्लेषः इति चैत-यारधिकरणयारित्वर्थः।

पूर्वमुत्पादयन्ति दानादयः। तच सुक्ततं प्रवृत्तान्यपि फलानि
प्रतिबद्ध खफलं प्रयच्कति। प्रतिबद्धय फलग्रेषः खप्नादौ जन्मान्तरे वोपयुच्यते। एतत्सर्वमुपपुराणे पराग्ररेण प्रपच्चितम्,—

"प्ररीरारभकं कर्म योगिनोऽयोगिनोऽपिच। विना फलोपभोगेन नैव नश्यत्यसंग्रयम्॥ वर्त्तमानग्ररीरेण सम्पनं कर्म देहिनः। द्द चामुच चाज्ञस ददाति खफलं ग्रुक ॥ दुईव फलदं कर्म प्रार्च्यं प्रतिवध्य च। फलं ददाति खप्ने वा जायत्कालेऽयवाऽनघ॥ निवृत्तप्रतिबद्धन्तु प्रार्थं कर्म सत्तम । निरुद्धांग्रफलं खप्ने ददाति स्थिरमुत्तमम् ॥ निरुद्धां प्रसमोभोगो यघोद् स्तञ्च जागति। तथा निरुद्धनोनैव सह कर्म द्राति वै॥ एवं निरुद्धभागन्त् स्वप्ने जायित वा फलम्। श्रारत्थस्थानगुष्येन अङ्गे देही न संगयः॥ त्रत्युत्कटैरिइत्यैसु पुष्यपापैः ग्ररीरसत्। प्रारम्धं कर्म विच्चित्व भुक्के तत्तत्पालं नुधः॥ प्रारक्षप्रेषं विच्छित्रं पुनर्देहान्तरेण तु। भुङ्के देही न नो अुङ्के तम्रह्मयति कः पुमान्॥ श्रवश्यं ननु भोक्तव्यं गार्थस्य फलं जनैः।

^{*} इदं निरुद्धभोगन्त,-इति ग्रा॰।

[†] अवश्यमनुभोक्तयं,—इति मु॰।

देहेनानेन* वाऽन्येन युगपदा क्रमेण या॥

श्वसूकरखरोष्ट्रादिविरुद्धैर्विग्रहैरिप।

भोकाऽस्यैव फलस्येह ग्रुक, कर्माणि च क्रमात्॥

कारणानि भवन्तीह चक्रवत् परिवर्त्तने।

श्वारभन्ते क्रमेणैव तेषां नाग्रस्त भोगतः॥

सञ्चितेषु समन्तेषु प्रवलं कर्म देहिनः।

फलमारभते देहमपि तत्साधनं बुध॥

दुर्घटं सक्तलं ग्रिक्मिया माहेश्वरी जडा।

घटयत्यच सन्देहो नास्ति सा तादृग्री गितः"—दति।

प्रवलेन कर्मणा प्रारक्ष्मलस्य प्रतिवन्धाङ्गीकारे नैसर्गिकाः कुनखिलाद्योऽपि कचित् प्रतिवध्येरिक्तित चेत्। प्रतिवध्यन्तां नाम। यत्र प्रतिवन्धोन दृश्यते, तत्र दोर्बल्यं कन्पनीयम्। प्रवलाभ्यान्तु वर-ग्रापाख्यां जन्मान्ययाभावोऽपि कचित् स्वर्थते। तथाच स्कन्द-पुराणे व्याप्त ईश्वरवरेण गणेश्वरतं प्राप्त द्रत्यभिष्टितम्। महाभारते नद्धवस्थेन्द्रपदप्रेपोरगस्यग्रापेनाजगरतं प्राप्तमित्यभिष्टितम्। यदा जातस्य देइस्थापि प्रवलेन निमित्तेनान्यथाभावोऽस्ति, तदा किसु वक्तयं, कौनख्यादेरन्यथाभावः,—इति।

एवञ्च सति रोगगान्यादिप्रतिपादकानि सर्वाणि गास्त्राणि प्रारक्षभोगाविरोधेनानुग्रहौतानि भविष्यन्ति । रोगगान्तिञ्चौषधा-दिसाधा । तत्रौषधान्यायुर्वेदप्रसिद्धानि । दानानि च बौधायन-

^{*} देहेनैकेन,-इति शा०।

कच्यब्रह्माण्डपुराणादिष्ववनक्तवानि । जपसु ग्रोनकादिप्रोफ्त-श्वम्विधानसामविधानादौ बद्धधा प्रपश्चितः । तथा च श्वम्विधाने स्मर्थ्यते,—

> "खतस्थेति जपेत् सूनां स्वयुतं विश्वमन्दिरे। चयत्वे माचमासे च मूचरोगो विनद्यति॥ वायोश्यको अपेत् सूक्षमश्रत्ये त्ययुतं तु चेत्। बञ्जधा वातरोगोऽपि विनयाति न संप्रयः॥ बाइषं वा अपेत् सूक्रमयुतं धात्रिम्सके। वातादिचाधिनागे तु सुखी पश्चात् खितो अवि॥ कदुद्राय अपेत् सूकं ग्रीतञ्चर विवाशवम् । चिक्नं खुद्धाऽयुतं घीमाचीरोगः श्रीक्तस्तवा॥ इमां रहाय तपसे वपेत् सूक्षं प्रियासये। उच्छवर्विनामाच अयृतं नाच संभयः॥ दमां बद्राय सूक्रम् अपेचे स्वितमन्दिरे। काषश्कादिरोगन्नमयुतं नाच संग्रयः॥ र्द्भायनी अपेत् सूकं बचं विव्विप्ररोऽपि वा। कुष्ठनाभो भवेच्ही मं माघमाचे न संभय:॥ इंसमन्तं वपेद्शीमान् श्रयुतं! विशामन्दिरे। श्रधं दद्यात् कुष्ठरोगी सुवर्णसमतामियात्॥

^{*} ह्ययतं,-इति मु॰।

[†] जले विल्वे विलेऽपि वा,-इति सु॰।

[‡] ष्ययुतं,—इति सु॰।

जपेक्की प्रं देवमकां जिरोरोगो विनस्यति ।
श्वायुर्च द्वादिकं पश्चादयुतं विष्णुमन्दिरे ॥
श्वमीवहा स्वप्नयुकं जपेत् सूक्तं जिवालये ।
श्वयुतं चेत् कुष्ठरागौ स्वर्णवर्णं प्रयाति मः ॥
मिनस्थेति जपेत् सूक्तमपस्मारो विनस्यति ।
महापातकयुक्तोऽपि नीरोगौ भृतले स्थितः ॥
उदासे विश्वस्ति तु जपेत् सूक्तं जिवालये ।
श्वयुतं माधमासे तु सुच्यते नाच संग्रयः ॥
सूर्येण नो दिवः स्वा प्रत्याद्यं प्रजपेह्ण ।
बदर्यान्तु चिवर्षन्तु चयादियाधिनाजनम्"—इति ॥
तएते जपा च्याविधाने ग्रीनसेन प्रोक्ताः । होमञ्च तच सएवाह,—
"ततस्र चित्रमन्तेण होमं सुर्स्यात् सहस्रकम् ।

मर्केष त्रिमधं कता ग्रिरोरोगोविनश्चित ।
सप्तकां रिवयुक्तायां जलमधे यथा तथा ॥
करवीरेख गायश्चा होमं कुर्यात् सहस्रकम् ।
काधिनाभो भवेच्हीप्रं मृत्युं जयित सः पुमाण्"—इति ॥
बीधायनोऽपिः—

"प्रसाधवाधिना यस उग्रेष प्राणहारिका। वितरौद्रेण सुकेन प्रस्मृषं वाग्यतः ग्रुचिः ॥

^{*} असे श्विषं, -- इति सु०।

[†] उदके,-इति मु॰।

[ा] स्मादये जपेत्,-हित मु॰।

पूर्वभाज्याक्रतीर्क्वता उपखाय च ग्रहरम् । इतिः ग्रेषेण वर्त्तेत एकोत्तरमतिक्वतः ॥ पूर्णे माचि जयेन्यृत्युं रेशिभ्यय विमुच्यते । हेशमकर्षाण्यभक्तानां जपस्तद्दिगुणो भवेत्"—इति ॥

तैक्तिरीयकणाखायां च दितीयकाण्डे रोगनिवस्त्रर्था होमा-बद्धधोपवर्णिताः। तच तावत् प्रथमप्रश्ने काम्यपण्णप्रकरणे प्रथ-आनुवाके। "वाययं श्वेतमास्त्रभेत"—इति श्वेपश्चास्त्रभाननुवृक्तेः श्रूयते। "वायवे नियुत्वत श्वासभेत ज्योगामयावी"—इति। ज्योगा-भयावी दीर्घरोगी। वायोरश्चा नियुतः, तदते नियुत्वते। फसं च वाक्यप्रेषे श्रुतम्। "सएवास्त्रिन् प्राणापानी द्धात्युत यदी-तासुर्भवति जीवत्येव"—इति। सएव नियुत्वान् वायुरेव। श्रस्मिन् दीर्घरोगवति। इतासुर्गतप्राणः।

दितीयानुवाके अयते। "यो वरूणग्रहीतः स्थात् म एतं वरूणं हार्यानेक श्रितिपादमालभेत"—इति। वरूणग्रहीतो जलो-दरास्थ्ययाधिग्रहीतः इत्येके। अज्ञातरागद्रत्यन्ये। एकः श्रितिः स्वेतः पादा यस्य म एक श्रितिपात्। "म एवेनं वरूणपाश्रादिमुञ्चित"—इति फलम्। सएव वरूणएव। वरूणपाश्रादुकरोगात्।

तस्मिन्नेवानुवाने। "श्राग्नेयं कृष्णगीवमालभेत भौम्यं वभुं ज्योगा-मयावी"—इति। वभुः पिङ्गलवर्णः। तत्पलन्तु "श्रग्नेरेवास्य ग्ररीरं निष्क्रीणाति सामाद्रसमुत यदीतासुर्भवति जीवत्येव"—इति।

चतुर्थानुवाके । "यदि विभीयादु अर्घा भविष्यामीति वामा-

महोदर्याधिग्रहीतः,—इति मु॰।

पौष्णं ग्राममालभेत"—इति । कण्ट्रत्यादिभिः* पूर्वभाविभिश्च-क्वैर्भविष्यद्रोगं निश्चितवतः तस्नाद्भयं सम्भवत्येव। तत्फलन्तु । "न दुश्चर्मा भवति"—इति ।

षष्ठानुवाके । "प्राजापत्यं त्यपरमालभेत यस्यावाज्ञातमिव ज्योगामयेत्"—इति । त्यपरः प्रदृङ्गचीनः पग्धः । तत्पलन्तु । "सएवेनं तस्मात् स्नामान्मुञ्चति"—इति । सएव प्रजापतिरेव । तस्मात् स्नामादस्पष्टात् दीर्घरोगात् ।

नवमानुवाके। "मैत्रं श्वेतमान्तभेत वारूणं क्षणं ज्योगामयावी"— दति। तत्फलन्तु । "माचादेवैनं वरूणपाश्चानुञ्चति उत यदीतासु-र्भवति जीवत्येव"—दति। एवमेते रोगनिवर्त्तकाः पश्चवः प्रथमप्रश्ले-दिमिहिताः।

तथा दितीयप्रश्ने काम्येष्टिप्रकरणे प्रथमानुवाके श्रूयते। "श्राये सुर्भिमते पुराडाग्रमष्टाकपासं निर्व्यपेट् यस्य गावा वा पुरुषा वा प्रमीयेरन् यो वा विभीयात्"—दिति। भयप्रतियोगी तु रागात्मकः प्रतिगन्भोऽवगन्तवाः। वाक्यग्रेषे "प्रतिगन्भस्याप- इत्ये"—दिति,तत्पस्कतीर्त्तमात्।

हतीयान्ताने। "मग्नये पक्सानाय पुराडाभ्रमष्टाकपासं निर्व-पेत् मग्नये पावकायाग्नये ग्रुचये क्योगामवाती"—इति। तत्पालन्तु। "यद्ग्रये पत्रमानाय निर्व्यति प्राणमेवास्मिन् तेन दधाति। यद्-ग्रये पावकाय वाचमेवास्मिन् तेन दधाति। यद्ग्रये ग्रुचये मायु-रेवास्मिन् तेन दधाति। उत यदीतासुर्भवति जीवत्येव"—इति।

^{*} करह्यूतिभिः,—ह मु॰।

तथा तचैव श्रुतम्। "एतामेव निर्व्वपेचचुष्कामः"-इति। चचुष्कामोनेचरागग्रसः। "यदग्रये ग्रुचये चचुरेवास्मिन् तेन दधात्यृत यद्यन्थो भवति प्रैव पथ्यति"-इति तत्पास्त्रवणात्।

श्रनयेव दिशा वाक्यान्तराष्ट्रणुदाहरणीयानि । ख्रम्बेदयजुर्वे-दाश्रितौ जपहोमौ प्रदर्शितौ । सामवेदाधर्व्ववेदाश्रिताविप साम-विधानादिपर्थाले।चनया* प्रदर्शनीयौ ।

श्वर्षनानि तु प्रैववैष्णवाद्यागमादिषु प्रसिद्धानि । श्वर्षनादिः भिरित्यादिप्रब्देनार्ष्यथानयोगप्राणायामादयो दृष्टादृष्टोपाया या- धिनिवर्त्तका श्रवगन्तयाः । ते च योगप्रास्तादौ प्रसिद्धाः । श्वसा- भिर्यन्यविस्तरभिया न सिख्यन्ते ।

न चोक्रेषु जपादिस्वतुष्ठितेस्वपि कचित् फलविसंवाददर्भनात् न विश्वश्रप्रदित्ति ग्रङ्गनीयम्। श्रीषधेस्वप्यस्य न्यायस्य समान-त्वात्। तत्वापि मा श्रुदिश्रश्र इति चेत्। इन्तेवमायुर्वेदोदत्त-जसाश्चिशः स्थात्।

श्रथ मन्यसे, प्रयुष्यमानेष्वीवधेषु कसासिद्दोवात् निवर्त्तदेवप्रवस्तवादा निवर्त्तकीवधप्रयोगस्याभ्यासे।ऽपेस्तिः, →दति। तर्दि
अपादिष्यपि तुस्यमेतदुत्तरम्। सकृत् कृते कृतः प्रास्तार्यः, —दित
न्यायस्त्रदृष्टपालेष्वेवावगम्तयो न दृष्टपालेषु। श्रतप्वावघातादिष्यादिन्तः परिकस्यते। न सम्बन्धिष्यसेषु तष्डुलेषु सकृत् सुसस्यप्रसारेणावघातविधेस्वरितार्थतां मीमांसकामन्यने। तच यथा
तष्डुस्वनिष्यत्तिपर्यमोऽवघाताभ्यासः, एवमचापि रागनिवृत्तिप-

^{*} सामवेदास्त्रिताविष सामवेदपर्थाषोत्रनया,-इति ग्रा॰।

र्वन्तो जपाद्यभ्यासा द्रष्ट्यः।

यत्तु कि चिज्जपादी नामन्पसङ्खाश्रवणं, तदन्पदे । षविषयतया व्यव-थापनीयम् । एवञ्च सति न कापि विसंवादः ।

श्रयञ्च याधिप्रतीकारन्यायः सर्वेष्विपि श्रनिष्टेषु प्रारम्भक्षेषु कर्मसु योजनीयः। यदि जपादीनां प्रायश्चित्तत्मङ्गीकृत्य प्रारम्भ-कर्मिन्दित्तरभ्युपेयते, यदि वा तदनङ्गीकारेण फलमाचप्रतिबन्धः, विश्वारिष विहिते जपादी विश्वभोण प्रदित्तः।

यदा भोगेकनिवर्च्यत्याद्वायुक्तेय्वि प्रारस्थकानेय्वीदृगः प्रती
कारिविश्रभः, तदाऽनारस्थकानेषु मिच्चतेषु कर्मसु प्रायिच्चप्रवृत्ति
विश्रभोऽस्तीति किसु वक्तयम्। तस्मात्, यथाकोषु प्रायिच्चिषु

वेःसब्दिग्धेः प्रवर्त्तितयमित्यभेषमितमङ्गलम्।

तदेवमयं भगवान् पराप्रराचार्यः काण्डद्वयेन व्यवहारसूचन-दितमाचारप्रायश्चित्तप्रपञ्चमभिधाय प्रास्त्रसुपसंहरति,—

तत् पाराशरं शास्त्रं श्लोकानां शतपच्चकम् ॥८०॥ दनवत्याः समायुक्तं धर्मशास्त्रस्य सङ्ग्रहः । इति ।

पराभरेण करूचिदुपपुराणसापि निर्मितलात् तस्य च ज्ञान-गनलात् तद्वावच्छे नुमेतदित्युक्तम्। त्रयाता हिमभैलाये,—इत्या-य प्रणीता दादभाष्यायात्मका यन्यसन्दर्भः प्रकृतलादेतच्छ्व्देन गम्स्यते। त्रस्य भास्तस्य कलिधर्मविषये प्रामास्यातिभयं पूर्वीक्र-स्मारियतुं पराभरसन्स्थोपवर्णनम्। भास्तभव्दोऽच विधायकं

^{स्ववंद्या,—इति सु०।}

वचनमाचष्टे। ग्रामनात् ग्रास्त्रमिति तद्युत्पत्तेः। ननु ग्रंसनात् ग्रास्त्रमित्यपि तद्युत्पत्तिरस्ति । तद्तं पुराणे,—

"गामनात् गंमनाचैव गास्त्रमित्यभिधीयते"-दति।

वाढम्। सा युत्पत्तिमीच्यास्तविषया। तस्य मिद्धब्रह्मतत्त्वा-स्थानक्ष्पतात्। त्रव तन्ष्ठेयार्थकथनात् पृत्वीकेव यृत्पत्तिः समी-चौना। तदेवाभियञ्जयितं गास्त्रमित्युक्तम्। वचनान्तराणामापा-दापनिष्टत्तये मङ्खाऽभिधानम्। मन्वादिस्यतिवद्ग्रन्थवाङ्कत्याभावात् केषाश्चिद्धम्याणामनुक्तिमागञ्च तद्यवस्कंदाय भङ्गह दत्युक्तम्।

श्रस्य ग्रास्त्रस्थार्थानुष्ठानप्रधानतात् पाठस्य खगे प्रत्यिति श्चित्तर्तन-मागङ्ग्य वेदाध्ययनवत् खर्गमाधनत्वमारः,—

यथाऽध्ययनकर्माणि धर्मशास्त्रमिदं तथा ॥८१॥ श्रध्येतव्यं प्रयत्नेन नियतं स्वर्गगामिना। इति।

निगद्याखातमेतत्।

* ननु वासेन कलिधकाणां मृष्टलात्, कली परागरस्वितः,—इति परागरेणोत्तरितलाच, परागरोकाः सर्वे कलिधक्षां एवेति वक्तव्यम्। किञ्च। ग्रेषं सुनिविभाषितम्,—इति
इतरसुन्युक्तकलिनिषेधानामयभ्युपगितः स्वष्टं लच्छते। श्रतोस्लोकाघसङ्गोचादीनां स्लोकीतदूरयाचादीनामस्मिन् युगे प्रवनावप्रदक्ती च विरोधो जागृक्कः।

^{*} यथाऽध्यायनधर्माणि,—इति सु॰।

^{**} एतिषद्भकोड़ीलतो पन्यांको वङ्गीयपुस्तकेषु न दायते ।

स्धिते ।

न च बाङ्गल्यमाचेण स्रतेः किष्धमंतिषयलं किं न स्यादिति वाच्यम् । विभाजकिनिमित्ताभावात् । निषेधवचनानां निमित्तले कृष्यादिकस्थाप्यननुष्टेयलापत्तेः । एतद्गन्योक्तव्यतिरिक्तविषयाणां तेषां निमित्तले अधमङ्कोचादौनामपि कृष्यादिवदनुष्टेयलापत्तेः । संन्या-माद्यात्रम-कृष्यादिव्यतिरिक्तापहृत्ति-सेतुयाचाव्यतिरिक्त-दूरयाचा-दौनामपाद्यलापत्तेः । आचारस्य तथाले अतिप्रसङ्गापत्तेः । स्रति-वैयर्थापत्तेस्रेति चेत् ।

श्वती चित । कसी पराशरोक्तं तद चनो स्नीत स्व सर्वमणत् हेयसे व, नानु हेयं कि सिद्धदणित । कि स्वनुष्ठाने विशेषो विद्यायते । सम-वयवलात् । तथा हि । निषेधास्य युगप्रयुक्तानुपपत्तिमूसकाः । प्रन्यथा विध्युत्पत्तिवैयर्थात् । श्रनुपपत्तिस्य दृष्टाऽदृष्टा चेति दि-विधा । तच दृष्टानुपपत्तिमूसका नामनुष्ठानमननुष्ठानस्वानिन्दि-म् । यवानन्यथासिद्धिप्रतिप्रस्वविधिक्षी थते, तच दृष्टानुपपत्तिः

" दूराध्वोपगृतं त्रान्तम् "

"यतिहरते जसं दद्यात्"

"वैश्वदेव उपस्थितम्"

" चातुर्वर्षाश्रमागतम् "

" एकर्पिष्डासु दायादाः "

"देशान्तरसृतः कश्चित्"

"ब्रह्मचारी ग्रन्हे येषाम्"

" भन्नतः भन्नपूतस्य "

- " त्राहिताग्निश्च यो दिजः"
- "राज्ञश्च सूतकं नास्ति"
- " यस्य चेच्छिति पार्थिवः "
- "सम्प्रणीतः सामानेषु"
- " दामनापितगोपालकुलमित्राईभीरिणः "
- " यजेत वा (श्वसेधेन "

द्त्याद्यन्यथाऽनुपपत्त्या दूर्याचादिविधिर्चेयः। "एकाहा खुध्यते विप्रः"—द्त्यघधद्वोचविधिर्यायावरविषयलेन वा, श्रीपा-सनाक्तापवादप्रतिप्रसवविषयलेन वा, श्रन्यथासिद्धः। "नष्टे स्तते प्रव्रिकते"—दित पुनरूदाद्विधिः परिवेदनाद्यक्तमविवाद्दविषयले-नान्यथासिद्धः। "चेच्ठश्र्येव "—दत्यादि चेच्ठादिपुचभेदप्रदर्भनं कुण्डगोलकप्रदर्भनवत् प्रायश्चित्तार्थलेनान्यथासिद्धम्। न च दत्तौ-रसयोरपि तथा स्थादिति वाच्यम्। स्वतुगमनप्रसंप्रनेन वेपरौत्य-निन्दनेन च श्रीरसस्थेव लचणप्रणयनेन दत्तस्थापि विध्यमिप्राय-विषयलप्रतिपादनात् दत्तौरसक्यनं न प्रायश्चित्तरूपमिति स्पष्टी-स्वतम्। "संसर्गमाचरेदिप्रः"—दत्यादि संसर्गप्रायश्चित्तं विश्वचण-याजनादिविषयलेनान्यथासिद्धम्। "श्रासनाष्ट्रयनात्"—दिति तु पापिलमाचापादकलेनान्यथासिद्धम्।

श्रन्यत्र गोवधादौ श्रदृष्टाऽनुपपित्तः कस्यते । तेषामनुष्ठानं निन्दितम् । यत्र प्रत्यचोऽपूर्वविधिर्दृष्टते हृष्यादौ, तस्थाननुष्ठानं निन्दितम् । तदितरविषयलेनैव निषेधानां प्रवृत्तलात् । पूर्वीक्ता-नन्ययासिद्धविधिविषयाणामयेवसेव द्रष्ट्यम् । तेषामपि खविषयेषु प्रत्यचापूर्विविधितात्। एतद्भिप्रायेणैव सर्वमिष याखानं सङ्गक्कते।

त्यध्यायाचारकाण्डानभिहितसमयाचारभेदान् दितौये

काण्डेऽध्यायाष्ट्रकेऽपि कचिद्नभिहितान् निष्कृतीनां प्रभेदान्।

श्रध्याये दाद्र्योऽस्मिन्नकथयदनघः प्रक्तिस्तुर्सुनीन्द्र
स्तं प्रिष्टानुपद्दार्थं सुविद्यतमकरोन्नाधवाचार्यवर्यः **॥

श्रध्यायेऽचाविष्रष्टं ससुदितसुभयोः काण्डयेदिद्रेये स्थात्

प्रायस्चित्तं यदस्मिन्ननुपदसगमत् पातकादो रहस्ये।

श्रन्थत् सौम्यादिक्तक्तं सुविहितफलदं कर्मणो यो विपाकः

सर्वं भावापल्यस्यं स्तिहृदयभिदं व्याकृतं माध्वेन*॥

दति श्रीमहाराजाधिराजपरमेथरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवौर-वुक्तस्यपालमाद्याच्यधुरन्थरस्य माधवामात्यस्य कतौ पराग्ररस्यति-व्यास्थायां माधवीयायां दादगोऽध्यायः समाप्तः ॥०॥

यमाप्तचेदं प्रायिचत्तकाण्डम् ॥०॥

^{**} एतिस्क्रकोङ्गैकतो यन्यांग्रो वङ्गोयपुक्तकेषु न द्रम्यते ।

^{*} अयस स्रोकोस्दितपुरूके गास्ति।

ORIENTAL BOOK CENTRE

5824,Near Shiv Mandir, New Chandrawal, Jawahar Nagar, Delhi-110007

Phone: 91-11-23851294, 55195809 E-mail: newbbc@indiatimes.com

Rs. 3000.00 (Set in 3 Vols)